

307187

AGRÁRTÖRTÉNETI

461
2004/2005

SZEMLE

35.

*HISTORIA RERUM
RUSTICARUM*

LVI. ÉVFOLYAM

2004–2005. 1–4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.

XIV. Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Fehér György (szerkesztő), Gunst Péter (főszerkesztő), Hoffmann Tamás,
Orosz István, Pölöskei Ferenc, Romány Pál, Székely György, Szuhay Miklós

A főszerkesztő által szerkesztett kéziratokat gondozta: Estók János

Szerkesztőségi titkár: Aranyos Erzsébet

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Németh György: Solón földreformjáról	1
Iff. Barta János: Az angliai „új mezőgazdaság” kisugárzása a kontinensre	9
Pósán László: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban	25
Surányi Béla: Vázlat a Kárpát-medence paraszti földműveléséről	51
Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodásának jellege és jövedelmezősége a Zichy seniorátus első száz évében (1687–1787)	129
Orosz István: Sárospatak külső határa	225

KÖZLEMÉNYEK

Vahid Yousefi–Vahidné Kóbor Judit: Az agrárkérdés és a parasztság szerepe a fejlődő országokban ..	233
Csiki Tamás: A magyarországi földközösség historiográfiai vázlata	241
Walleshausen Gyula: Darányi Ignác az agrártudományért és Gödöllőért	253

ADATTÁR

Füredér Balázs: Hamar János kéziratok receptgyűjteménye	265
Kecskés Sándor: A Fejér megyei tejszövetkezetek története és tanulságai	273
Kecskés Sándor: Jelentés a Fejér vármegyei Állattenyésztők Egyesülete 1942. évi június hó 25-i évi rendes közgyűlése elé	275

KRÓNIKA

Fehér György–Szávai Ferenc: In memoriam Harald Winkel (1931–2005)	283
Timoty István–Veress László: Emlékezzünk István Pálra (1923–1961)	285
<u>Veress László</u> : Emlékezés Anker Alfonzra (1925–1979)	289

SZEMLE

A „Romány- emlékkönyv” (Ism. Hoffmann Tamás)	293
Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszaí Alföldön (Ism. Oroszi Sándor)	296
Molnár Géza: A Tiszánál. Gondolatok a természetéről, történelemről... (Ism. Oroszi Sándor)	297
XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I–II. (Ism. Fülöp Éva Mária)	299

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS ^{USA} America:
HISTORY AND LIFE

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium anyagi támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mnmgm.hu

NÉMETH GYÖRGY

SOLÓN FÖLDREFORMJÁRÓL

AZ ADÓSSÁGI SZOLGÁLAT

Az Aristotelész neve alatt fennmaradt *Athéni állam* a következő szavakkal írja le a Solón reformja, a *seisachtheia* előtti Athén társadalmi viszonyait (2, 1–2):

„Ezek után az előkelők és a tömeg között hosszú ideig tartó viszály ütött ki. 2. Államszervezetük ti. minden egyéb tekintetben is oligarchikus volt, kivált pedig abban, hogy a szegények gyerekestől, asszonyostól a gazdagoknak szolgáltak. *Pelatéseknek* és *hektémorosoknak* (hatadosoknak) nevezték őket. Ezért a bérért művelték meg ugyanis a gazdagok földjét (az egész föld ti. kevesek kezén volt), s ha a bért nem fizették meg, mind magukat, mind gyermekeiket rabszolgaságba lehetett hurcolni; az adósságokért pedig mindnyájuknak személyükkel kellett felelniök egészen Solón idejéig.”

A solóni reform lényegét pedig az alábbiakban látta ugyanez a forrás (6, 1):

„Miután Solón teljhatalmat kapott, a népet egyszer s mindenkorra felszabadította, megtiltva az adósrabszolgaságot, törvényeket hozott és mind a magánosokkal, mind az állammal szemben fennálló adósságokat eltörölte, amit *seisachtheiának* (teherlerázásnak) neveznek, mert így mintegy lerázták terhüket.”

Az idézett szövegekből néhány dolog nyilvánvalónak látszik. A *hektémoros* nem lehet rabszolga (*dulos*), mert akkor nem jelentene számára veszélyt az, hogy eladhatják rabszolgának. De szabad polgár sem lehet, mert szabad polgárt rabszolgának eladni a görög jog szerint halálos bűn volt.¹ Polgárt külföldre eladni éppen ezért különösen lehetetlen volt, így kérdéses, kiket vásárolt vissza Solón a *seisachtheia* bevezetésekor. Az szintén valószínű, hogy Solón nem számolta fel az „adóssági szolgálatot” (amelyet Athénban vagy *théseknak*, vagy *pelatéseknek*, Gortynban *katakeiménosnak* nevezett adósok teljesítettek), mivel az adóssági szolgálat (*theteia*) forrásaink tanúsága szerint a Kr. e. V/IV. században is fennállt Athénban.² Menandros a

1 *Xenophón*: Emlékeim Sókratészről. 1, 2, 62. Garlan (1982, 59) hangsúlyozza, hogy Athénban (Solón után bizonyosan) csak két esetben lehetett szabad embert megfosztani szabadságától és rabszolgának eladni. Az egyik, ha egy lány elveszítette érényét, a másik az újszülött, akit a család nem akart megtartani. Őket apjuk eladhatta. Az egyetlen példa, ami ennek a szabálynak ellentmondhatna, Démostenész Nikostratos elleni beszédének 11. fejezete. Ott idézik a törvényt, hogy ha egy polgárt egy má... ívált a hadifogságból, és a volt fogoly nem törleszti le kiváltójának a váltságdíjat, annak tulajdonába kerül. Ebben az esetben azonban, hangsúlyozza Garlan, nem athéni vette el egy athéni szabadságát, hanem egy idegen hatalom, vö.: 102–108.

2 Harris 2002, 419.

Hérós című darabjában (19–30) beszámol egy testvérpárról, akiket apjuk és saját eladósodásuk miatt köteleztek adóssági szolgálatra, ami addig tart, amíg adósságukat munkájukkal le nem törlesztik. Ennek a szakterminusa *apergazó* (munkával törleszteni, vö. Harpokráción *apergasamenos*). Euripidés *Alkéstis*-ében (1–9) Apollón gyilkosságot követ el, és amíg a vérdíjat nem fizeti ki, *thésként*, vagyis adóssági szolgaként kell Admétosnál szolgálnia. Platón *Euthyphrón* című dialógusában egy *pelatés*, vagyis adóssági szolgálatra kötelezett (*ethéteuen*) ember berúg, és megöl egy rabszolgát (*dulos*). Gazdája megkötözi (amit egy szabad emberrel nem tehetne meg), és a *pelatés* elpusztul. A dialógus központi kérdése, hogy ilyenkor mi a teendő? De az mindenesetre tény, hogy Platón is különbséget tesz a *polités* (polgár), a *pelatés* (adóssági szolgálatra kötelezett) és a *dulos* (rabszolga) között. A *pelatés*, *thés* vagy hektémoros tehát a szabad és a rabszolga között helyezkedik el.³ Fontos különbség azonban, hogy míg a solóni reform után soha többé nem hallunk hektémorosokról, vagyis hatodosokról, a *thés*ek Solón negyedik vagyoni osztályaként az athéni polgárság legalsó, földbirtokkal nem rendelkező rétegeként jelennek meg, és adósságaik fejében a továbbiakban is lehet – *thés*ként vagy *pelatés*ként – adóssági szolgálatra kényszeríteni őket.

Felvetődik a kérdés, hogy mi a különbség az adóssági szolga és a rabszolga között? A két réteget már Hammurapi is egyértelműen megkülönbözteti egymástól. Törvénykönyvének 117–118. §-aiban ugyanis így fogalmaz: „Ha egy *awélumot* kötelezettség kényszerített, s ezért feleségét, fiát vagy leányát pénzért eladta, vagy akár adóssági szolgálatra (*kissatum*) engedte át, három évig megvásárlójuk vagy hitelező gazdájuk házában dolgozzanak, s a negyedik évben felszabadulásuk eszközöltessék. Ha rabszolgát vagy rabnőt engedett át adóssági szolgálatra, s a kereskedő tovább adja, s pénzért elárúsítja őt, a rabszolga vagy rabnő nem követelhető vissza.” (Dávid Antal fordítása)

Ebből az következik, hogy különbséget kell tenni az adóssági szolga, a rabszolga és a szabad ember (*awélum*) között. Az *awélum* és családtagjai adósságuk fejében adóssági szolgává válhatnak, ami időben és jogilag korlátozott státus. Időben három évre, jogilag pedig annyiban, hogy az adóssági szolgát nem lehet eladni vagy megvenni. Ha azonban az *awélum* maga helyett rabszolgáját adja át adóssági szolgálatra, az, rabszolga lévén, korlátlanul elidegeníthető. Hasonló szabályokat olvashatunk ki a Kréta szigetén Kr. e. 450 k. feljegyzett gortyni törvényekből is,⁴ ezért Edward M. Harris joggal hangsúlyozza, hogy Solón Athénban nem törölte el az adóssági szolgálatot, mivel az még évszázadok múlva is fennállt, és mert athéni polgárt amúgy sem lehetett külföldre eladni.⁵ Igaz, ebben az esetben azt kell megmagyarázni, hogy egészen pontosan kik is voltak azok, akiket szemmel láthatólag mégiscsak eladtak külföldre, és akiket Solón visszavásárolt, sőt athéni polgárrá tett? Egy eladott rabszolga ugyanis attól még nem lesz sem polgár, de még szabad ember sem, hogy visszavásá-

3 *Isokratés* 14. 48. határozott különbséget tesz a *théteia* és a rabszolgaság között. Lotze 1959, 3. a *hektémorosokat* mindenesetre eladósodott parasztoknak tekinti. Valószínű, hogy a három fogalom nem azonos egymással, vagyis Aristotelés a *pelatéseket*, Plutarchos pedig a *thés*eket tévesen azonosította a hektémorosokkal.

4 Gortyni törvények I. 56–II. 2: „Aki azonban pervesztést visz el vagy magát zálogba adót (*katakeimennon*), büntetlen legyen.” Tegye Imre fordítása.

5 Harris 2002, 430.

rolják! Harris erre azt a magyarázatot adja, hogy az arisztokraták önkényesen, erőszakkal, vagyis jogellenesen hurcoltak rabságba athéni parasztokat, hogy elvehessék földjeiket, és őket vásárolta vissza Solón.⁶ Ebben az esetben viszont Solón törvénye két részre bontható: az egyik a seisachtheia, amelynek során a „szolga-földből” kitepik a jelzőköveket (és amelynek semmi köze sincs az eladósodáshoz), a másik pedig a jogtalanul külföldre eladott polgárok visszavásárlása. Az elmélet nagy része kétségtelenül helyesnek tűnik, de az önkényeskedő arisztokraták által külföldre eladott szegényparasztok története nem túlságosan meggyőző. Az pedig egyenesen érthetetlen, hogy éppen egy athéni arisztokrata szervezi meg visszavásárlásukat, ráadásul anélkül, hogy a polgárokat jogellenesen rabszolgasorba kényszerítő többi arisztokrata megbüntetésére bármilyen lépést tenne. Azt hiszem, a külföldre eladott athéniak nem a hatályos jog ellenére, hanem annak megfelelően kerülhettek idegen földre, és a szegény athéniaknak (a hektémorosoknak) éppen az volt a követelése, hogy ezt a jogszabályt változtassák meg, méghozzá visszamenőleg, vagyis azokat is vásárolják vissza, akiket korábban adtak el.

A METAXY-RÉTEGEK

Az eladósodás folyamatának egyik vitatott pontja az, hogy a parasztnak miért kellett magukat vagy családtagjaikat adóssági szolgaságba kényszeríteni, miért nem földjüket adták zálogul? Erre a szakirodalom legnagyobb része úgy válaszol, hogy erre azért volt szükség, mert a parasztnak földjét nem lehetett elidegeníteni.⁷ A szerzők Aristotelés szavaira hivatkoznak, aki megjegyzi, hogy régente sok polisban megtiltotta a törvény az ősi birtokrészek eladását.⁸ Spártában például nyilvánvalóan ez volt a helyzet. Csakhogy Athénból nem ismerünk ilyen törvényt, a szomszédos Boiótiában pedig Hésiodos tanúsága szerint aki tehette, arra törekedett, hogy megvásárolja szomszédja birtokát.⁹ Xenophón szerint a Kr. e. V/IV. századi Athénban üzleti céllal adták-vették a földeket.¹⁰ Persze a térben és időben távol eső példák az athéni archaikus viszonyokról nem sokat árulnak el, de Mortimer Chambers joggal

6 Harris 2002, 427.

7 Woodhouse 1938, 86; 148; Fine 1951, 206; Hammond 1961, 76; és bizonyos megszorításokkal Lotze 2000, 19–20.

8 Politika, 1319a.

9 Munkák és napok, 341: „s fölvásárlod a más földjét, nem más a tiédet.” Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

10 A gazdálkodásról, 20, 25–26: „Apám nem mástól tanulta meg, de nem is töprengett rajta sokat, hanem annyira szerette a földművelést és a munkát, hogy pont olyan földre vágyott, mint mesélte, amit meg is művelhet és hasznának is örülhet. Azt hiszem, Sókratész, apám a természeténél fogva minden athéninál jobban szerette a földművelést. – Szavai hallatán azt kérdeztem tőle: És mit csinált atyád az így megművelt földekkel? Mind megtartotta, vagy jó pénzért eladta őket? – Zeusra, eladta – felelte Ischomakhos. – De azonnal másik parlagon heverő földet vásárolt, annyira szerette a munkát.” Vö. Bultrighini 1999, 99: „Senofonte non elude, secondo la normale tendenza di una mentalità aristocratica tradizionale, ma inserisce, nel contesto vivo del suo trattato sulla gestione patrimoniale, la nozione di uso *crematistico* della terra. Non irride o scerdisa questo uso crematistico – come, in modo sintomatico, riesce a dar l'impressione di fare –, ma lo sottoscrive.” Ugyanígy Pomeroy 1994, 339–340.

echontón epoiésen)."²² A hektémorosok egyszer s mindenkorra eltűntek a történelem színpadáról. De miért volt Solón szívügye felszabadítani a hektémorosokat?

A FELSZABADÍTÁS OKAI

Ha egy pillantást vetünk a térképre, Thessalia (kb. 8000 km²), Lakedaimón (8000 km²) és Kréta (8000 km²) mellett Attika (2300 km²) is a metaxy-földművelők kizsákmányolására építette gazdálkodását. Ez Hellas legnagyobb részét lefedi. A helótaszerű gazdálkodás tehát nem külön út, hanem elterjedt, általános jelenség volt az archaikus korban. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kis területű államokban nem alakulhatott ki a helótaság intézménye, hiszen a termés 1/6 részét leadó birtokokból legalább hattal kellett rendelkeznie egy tulajdonosnak, hogy annyi jövedelme legyen, mintha maga művelne egyetlen birtokot saját maga számára. Ez a művelési mód tehát nem volt nagyon jövedelmező. Ugyanakkor a nagybirtokosoknak szükségük volt olyanokra, akik megművelik földjeiket, legalábbis, ha azon gabonát akartak termeszteni. De ha olajfákat ültettek vagy szőlőt telepítettek, jobban jártak, ha napszamosokat alkalmaztak a szüret idején, metszéskor vagy kapáláskor. Az olaj- és bortermelés athéni előtérbe kerülésekor valahogy meg kellett szabadulni a fölöslegessé vált, nem rentábilisan gabonát termeszítő hektémorosoktól. Solón tehát nem annyira a hektémorosok, mint inkább a nagybirtokosok érdekében szabadította fel ezt a réteget. De nem sokat ért volna vele, ha a hektémorosokból vagy nagy részük-ből földtulajdonost csinált volna. A földből kitepte a jelzőköveket (a horosokat), de ez azt is jelenthette, hogy a hektémorosokat (vagy nagy részüket) egyszerűen elzavarták földjeikről. Így jött létre a thések rétege, amely nem (vagy csak kisebb mértékben) rendelkezett földtulajdonnal. A nagybirtokosok számára a thések jelentették a birtokukon alkalmazható, olcsó napszamos tömeget. A solóni törvények előtt nagy tömegű thésről ugyanis nem tudunk, a hektémorosok eltűnése után azonban megjelenik ez a népes réteg. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a hektémorosokból lettek a thések (ez felemelkedést jelentett számukra, mert metaxyből szabaddá, sőt polgárrá váltak, igaz, ennek fejében elszakították őket birtokukról). Solón kifejezetten említi, hogy nem osztott földet azoknak, akik számítottak rá. Ki másról beszélt volna így, mint a családott, de thészé emelkedett hektémorosokról?

Feltevésemet az athéni polgárok összetétele is igazolja. A marathóni csatában 8000 athéni hoplita nézett szembe a perzsa hadakkal. Feltételezhető, hogy ebben a veszélyes helyzetben minden hoplita részt vett a csatában. Tudjuk jól, hogy az athéni arisztokraták (pl. Miltiadés, Aristeidés) is hoplitaként vettek részt az ütközetben. Vagyis a solóni census első három rétegének (pentékosiomedimnoi, hippeis, zeugitai) összlétszáma nem haladta meg a 8000 főt. Ha Athén polgárainak számát csak 20 000-re tesszük, a thések rétege 12 000-re rúgott.

Tudjuk, hogy egy görög évi gabonafogyasztása 6 medimnos, vagyis kb. 300 liter volt. 1 medimnos gabona előállításához 0,525 ha-ra volt szükség (a föld felét ugarol-

22 *Plutarchos*: Solón. 21, 3. *Hahn* 1980, 75.

tatták). A 200 mérősöknek tehát 10,5 ha, a 300 mérősöknek 15,75 ha, az 500 mérősöknek pedig legalább 26,25 ha méretű földbirtokkal kellett rendelkezniük. Ha a 8000 hoplítés átlagos birtokmérete csak 10 ha volt, az már 80 000 ha-t ad ki. Ez pedig közel az összes megművelhető attikai földterület felosztását jelenti. Attika ugyanis 2350 km² nagyságú, de ennek csak 30–35%-a művelhető meg.²³ Ha 35%-kal számolunk (ami az elérhető maximum, sőt annál valamivel több is), a megművelhető attikai földterület 82 250 ha. Ebből nemcsak az következik, hogy az arisztokraták és a lovagok rétege igen szűk volt, hanem az is, hogy a thések esetleges törpebirtokaira sem sok föld juthatott. Az arisztokraták birtokainak jelentős része tehát feltehetőleg olyan területekre (is) esett, amelyek csak olajfaültetvényekre és szőlőművelésre voltak alkalmasak.²⁴

A hektémorosokban tehát helóteszerű metaxy-népességet láthatunk, amelyet a solóni reform felszabadított. Ez nem annyira a hektémorosok, mint inkább a nagybirtokosok érdekében történt. A hektémorosok nem kaphatták meg nagy számban korábbi birtokaikat, mert azokat az arisztokraták az exportban legfontosabb szerepet játszó olaj- és szőlőtermesztésre használták (ne feledjük, Solón csak a gabonakivitelt tiltotta, az olajat és bort szabadon lehetett exportálni). A théseknek elveszett birtokaikért kárpótlásul a szabadság és a polgárjog jutott. A polgárok sorába való beemelésük a későbbi athéni fejlődés legfontosabb elemévé vált (vagyis ekkor vált el egymástól az athéni, valamint a spártai, thessaliai és krétai gazdasági modell). A mezőgazdasági napszámosokon kívül belőlük kerültek ki ugyanis a kézműipar és a hajózás virágzásához szükséges tömegek, akik Athén nagyhatalommá emelkedését a hajók evezőseiként (is) szolgálták.

IRODALOM

- AVRAM, ALEXANDRU–BABES, MIRCEA (2000): *Civilisation Grecque et cultures antiques périphériques*. Bucarest
- BULTRIGHINI, UMBERTO (1999): *Elementi di dinamismo nell'economia greca tra VI e IV secolo. L'eccezione e la regola*. Alessandria
- CHAMBERS, MORTIMER (1990): *Aristoteles, Staat der Athener*. Berlin
- FARKAS ZOLTÁN (1996): *Cui prodest...* Aetas, 1996/4, 80–88.
- FINE, J. V. A. (1951): *Horoi*. Athens
- FINLEY, MOSES ISAAC (1983): *Economy and Society in Ancient Greece*. Harmondworth

23 Sallares 1991, 296; 310; Németh 1999, 173–174.

24 Osborne hangsúlyozza, hogy a nyakukon levő díszítés miatt SOS-amforáknak nevezett olaj- és borszállításra használt athéni agyagedények Kr. e. 700 körül terjednek el a keleti és nyugati Méditerranumban, és számuk a VI. század első évtizedében (vagyis Solón időszakában) jelentősen megnő, tanúsítva az élénkülő athéni olaj- és borexportot (Osborne 1996, 225). A VI. század második felében, talán Solón intézkedéseinek következtében, egyre nagyobb mennyiségben találunk fekete alakos athéni vázákat a Fekete-tenger északi partvidékén (Koselenko 1984, 179) és a mai román tengerparton. Érdekes jelenség, hogy egyes esetekben az athéni áru talán megarai vagy korinthusi közvetítéssel jutott el oda, mivel az istrosi szentélykörzetben találtak egy olyan SOS-amforát, amely nyakán egy jellegzetes korinthusi/megarai béta látható bekarcolva. A jelzést bizonyosan nem a más ábécét használó athéni exportőr vagy az istrosi importőr, hanem a megarai/korinthusi közvetítő kereskedő írhatta fel. Ehhez hasonló példát Olbiában is találtak (Avram–Babes 2000, 205–209).

- FUSTEL DE COULANGES, NUMA DENIS (1893): *Az ókori község*. Fordította Bartal Antal. Budapest
- GARLAN, YVON (1982): *Les esclaves en grèce ancienne*. Paris
- HAHN ISTVÁN (1980): Tulajdon és birtoklás az archaikus Hellasban. MTA II. Osztály Közleményei, 29, 59–76.
- HAHN, ISTVÁN (1984): Eigentumsverhältnisse im archaischen Hellas. Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques. I. Budapest, 77–96.
- HAMMOND, N. G. L. (1961): Land Tenure in Attica and Solon's Seisachtheia. JHS, 81, 76–98.
- HANSEN, MOGENS HERMAN (1988): *Three Studies in Athenian Demography*. Copenhagen
- HARRIS, EDWARD M. (2002): Did Solon Abolish Debt-Bondage? The Classical Quarterly, 52, 415–430.
- KOSELENKO, G. A.–KRUGLIKOVA, I. T.–DOLGORUKOV, B. C. (1984): Anticsnűje goszudrsztva Szever-nogo Pricsernomorja. Moszkva
- LOTZE, DETLEF (1959): *Metaxy eleutheron kai doulon*. Berlin
- LOTZE, DETLEF (2000): *Bürger und Unfreie im vorhellenistischen Griechenland*. Stuttgart
- NÉMETH GYÖRGY (1999): *A polisok világa*. Budapest
- OSBORNE, ROBIN (1996): *Greece in the Making 1200–479*. London
- POMEROY, SARAH B. (1994): *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*. Oxford
- RHODES, P. J. (1993): *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*.² Oxford
- RICHARDSON, M. E. J. (2000): *Hammurabi's Laws. Text, Translation and Glossary*. Sheffield
- SALLARES, ROBERT (1991): *The Ecology of the Ancient Greek World*. London
- WOODHOUSE, WILLIAM J. (1938): *Solon the Liberator*. Oxford

GYÖRGY NÉMETH

ONT HE LAND-REFORM OF SOLON

Solon's legal deliberations concerning land had two constituents: first, the "*seisachtheia*" (the relief of burdens), during which marking stones were removed from "serf-lands" (and that had nothing to do with the accumulation of debts), and second, the buying back of citizens unlawfully sold abroad as slaves. The legal status of the social group called *hektemoros* was similar to that of the *helots* of Sparta and the *penestes* of Thessalia. They were cultivating somebody else's land and had to pay one sixth of produce to the owner. If they were not able to do so, they would become the creditors slave. In Athens only slaves could become slave-debtors (that is who could be sold and bought). After a couple of years slave-debtors had to be released – this type of slavery was not abolished by Solon (it was still existing in the 4th century BC, as the sources demonstrate).

In the *hektemoros* therefore we could find helot-type metaxy population, liberated by the reforms of Solon. This liberation happened, however, rather in the interest of larger landowners than that of the *hektemoros*. Only some of the *hektemoros* could get back their former territories since the aristocracy used these pieces of land for cultivating olives and grapes, the main items of Athenian exports (Solon only forbade the export of grain from Athens). As a compensation for their lost lands the *thes* received freedom and citizenship. Their elevation to the rank of citizens became one of the most important elements of future Athenian democracy (this was the point when the Athenian, the Spartan and the Thessalian economic models diverged). Besides being day-laborers the *thes* provided for the masses necessary for the flourishing of handicraft and shipping, who also helped Athens becoming a great power as oarsmen.

IFJ. BARTA JÁNOS

AZ ANGLIAI „ÚJ MEZŐGAZDASÁG” EREDMÉNYEINEK KISUGÁRZÁSA A KONTINENSRE¹

Azok a tényezők, amelyek a XVIII. századi Angliában a mezőgazdaság megújulásához vezettek (elsősorban a népesség számának növekedése), az európai kontinens országaiban is jelentkeztek. Az eltartottak alacsonyabb aránya, a mezőgazdasági népesség magasabb száma némiképpen enyhített a megoldandó problémák élességén, a növekvő igények azonban más országokban is a mezőgazdasági termelés megújítására ösztönöztek. A javítás szándéka pedig természetszerűleg találta meg mintáját Anglia gazdálkodásában. Ha a szigetországban elterjedt művelési formákat nem is ismerték mindig kellőképpen, a mezőgazdasági cikkek onnan áramló tekintélyes mennyiségű exportját szerte a kontinensen ismerni kellett. Az angol „új mezőgazdaság” eredményeire tehát példaként tekintettek, a javítási szándékok többségében az angol példa eredeti vagy módosított formában történő követésére ismerhetünk.²

Az angol mezőgazdaság megbecsülése jól beleillett abba az általános tiszteletbe (és irigységbe), amit a szigetország sikerei a XVII–XVIII. századi Európában kiváltottak. Elsősorban persze a távoli kontinensek megismerésében és a gyarmatosításukban elért eredményeit próbálták magyarázni s a megoldást a maguk javára fordítani. A kontinens nyugati felén hamar lefordították az angolok tengeri fölényét igazoló kalandos beszámolókat, mint Daniel Defoe (1659 k.–1731) *Robinson Crusoe*-ját (eredeti kiadása: 1719) vagy Jonathan Swiftől (1667–1745) a *Gulliver utazásait* (1726). A komolyabb műfajok hívei az előző században élt John Miltonban (1608–1674) és nagy művében, az *Elveszett paradicsomban* (1667) kereshették példaképeket. De könnyen megfogalmazódott az a beismerés is, hogy a saját ország mennyire elmaradt Angliához képest. Németországban „...A fejedelmek országos felségjoga állt szemben a kereskedelemmel, s egyiküknek meg kellett hátrálnia”, vélte Justus Möser, a német felvilágosodás kiemelkedő alakja, majd így folytatta: „Az utóbbi hanyatlása az előző felemelkedésével járt. Történt volna csak a bukás fordítva, akkor most Regensburgban csak jelentéktelen fejedelmi kollégiumunk lenne, s a szövetségben álló városok és községek egyesült testületben hoznák a törvényeket, ahogyan ősapáink a territoriális felségjogok elleni heves harcaik során. S akkor a Gangesznél

1 Jelen munka egy nagyobb – a középkori és kora újkori európai mezőgazdasági irodalomról készített – összefoglalás rövidített fejezete.

2 Az angliai változásokra ld. Barta János: Néhány észrevétel Arthur Young, az angliai „új mezőgazdaság” vezető szakírójának sikeréről. In: Pro Lyceo Agriensi. Eger 1999. 11–28.

nem egy Lord Clive, hanem valamelyik hamburgi tanácsnok osztogatná a parancsokat.”³ A kevésbé polgárosult elemek persze Angliát inkább vad, uborkafára felkaspaszkodott újjgazdag országnak tartották, amely nemcsak egy királyát volt képes meggyilkolni, de – valamiféle szabadságjogokhoz való patológikus ragaszkodásával – annak utódait is alávetésben tartja. Az angol polgár jóléte ebben az értelmezésben vad habzsolásban és ivásban jutott kifejeződésre.⁴

A mezőgazdaság iránti érdeklődés – Angliához hasonlóan – a kontinens országában sem maradt az agrárszakirók kiváltsága. A szigetországtól eltérően azonban nem is korlátozódott a társadalomnak a mezőgazdaságban érdekelt vagy az iránt érdeklődő tagjai körére. Angliában III. György királynak mintagazdaságot kellett felállítania, továbbá agrárszakcikket kellett írnia ahhoz, hogy mezőgazdaság iránt érzett rajongását kiélhesse. A kontinens uralkodói gyakran rendeletekkel avatkoztak be a mezőgazdaságba, maguk nyilvánítva ki, hogy a termelés mely ágát kívánják előnyben részesíteni. Agrárpolitikájuk a felvilágosult abszolutizmus rendszerének elválaszthatatlan részévé vált, összekapcsolódva a társadalom felemelésének nemes céljával. Kiváltó okát azonban rendszerint nagyon is gyakorlati feladatban találhatjuk fel: a növekvő adminisztráció, valamint a hadsereg élelmiszerigényeinek, esetleg a gazdagodó ipar nyersanyag-utánpótlásának kielégítésében. Az állami agrárpolitika gazdag agrár-szakirodalmat is létrehozhatott.

Az állami beavatkozás mértéke persze nem volt egyforma. Nagysága a kontinensen nyugatról kelet felé haladva növekedett, annak függvényében, hogy a társadalom mennyire szorult rá arra, hogy mások karolják fel ellátásának ügyét. Franciaország a XVIII. században az egyik leglátványosabban fejlődő ország volt. Lakossága az évszázad folyamán 21 millió főről 28 millióra nőtt (33%). A virágzó textilipar, a bányászati és kohászati központok jelentős mennyiségű élelmiszert igényeltek. A mezőgazdaságot viszont továbbra is a paraszti kisgazdaságok jellemezték. A lakosság 85%-át kitevő parasztság rendelkezett földdel, ha nem is tulajdonként, hanem (jobbágyi jogából származóan) valamiféle örökbérletként. Az állam merkantilista indíttatású magas kiviteli vámokkal vagy éppen tilalmakkal próbálta biztosítani a hazai kereslet kielégítését. A gazdaság ügyeibe legfeljebb a hagyományok védelme érdekében szólt bele. Nemcsak a nemesi kiváltságokat védték szigorúan, hanem a paraszti szolgáltatásokat is. 1753-ban és 1756-ban például azért tiltották meg egyes modern aratóeszközök használatát, mert azok „megfosztanák a szegénységet a szalmától, amivel kunyhóját fedi és tüzet élesztgeti”.⁵

A súlyos adók, az állami útépitési robot következtében a paraszti termelés Franciaországban elmaradt a várakozásoktól. Az 1730–1760-as években kiújuló ínség, esetenként parasztfelkelések ébresztették rá a kormányt a kérdés megoldatlanságára. 1731–1773 között szinte állandósult a gabonakivitel tilalma.⁶ A gazdasági ügyeket irá-

3 *Lamprecht, Karl*: Deutsche Geschichte. Freiburg–Berlin, Bd. VIII. 1906. 97.

4 *Plumb, J. H.*: Men and Centuries. Boston, 1963. 4.

5 *Kulischer, Josef*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München–Berlin, 1929. II. 58.

6 *Naudé, W.*: Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis 18. Jahrhundert. Berlin, 1896. 61–63.

nyitó pénzügyi főellenőri (intendánsi) tisztségben a forradalom előtti 40 évben 18-an váltották egymást. H. L. Bertin főellenőri célkitűzései (1759–1763) között felmerült az ugar felszámolásának, valamint a közösségi földek felosztásának gondolata, kivitelezésére azonban már nem jutott ideje.

A politikánál hamarabb kínált megoldást a tudomány: Francois Quesnay (1694–1774), a fiziokratizmus megalapozója a mezőgazdaság fontosságát a kereskedelem korlátainak felszabadításával kapcsolta össze.⁷ Amikor az irányzat képviselője, Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781) 1774-ben a pénzügyek főellenőre lett, intézkedéseivel mind a gabonakereskedelem kötöttségein, mind a paraszti terheken enyhíteni igyekezett. Próbálkozásai azonban széles körű elégedetlenséget váltottak ki, hivatalában alig két évig tudott kitartani.

A Franciaországba látogató angol utazók úgy találták, hogy – Angliával ellentétben, ahol a gazdálkodás a társasági beszélgetések egyik fő témája volt – francia vendégeik mindig a politikához kanyarodtak vissza. Pedig a gazdálkodás iránti érdeklődésben mégsem lehetett hiány. Voltaire még némi csodálkozással vette ezt tudomásul, Diderot azonban tekintélyes fejezetet szentelt a mezőgazdaságnak az *Enciklopédia* első kötetében.⁸ A francia filozófus nem restellte, hogy maga szerkesszen rövid összefoglalót a gazdálkodás történetéről. A gazdálkodás új módjaként Tullnak a trágyázást mellőző, ugyanakkor sűrű szántást-kapálást alkalmazó szántóföldi módszerét ajánlotta. Több angol művet is lefordítottak franciára.⁹

A gazdasággal való törődés látszata a francia udvarba is eljutott, igaz kissé más képpen, mint III. György windsori kastélyába. Mária Antónia királynő tehenet fejt, takarmányozott, valamelyik udvari ünnepségen krumplivirággal díszítette kalapját. Lelkesedése azonban divat, külsőség maradt, akárcsak a késő barokk pásztorjátékai, amikor valamely királyi család unatkozó tagjai vagy arisztokraták néhány órára megpróbálták beleélni magukat az alávetett parasztság helyzetébe. (Megállapítva, hogy az nem is annyira szörnyű, mint amennyire a paraszti panaszok állítják.) Ténylegesen ez az érdeklődés nem vezetett olyan széles körű mezőgazdasági vizsgálódásokhoz, mint Angliában. A nagybirtok ritka volt, a francia arisztokráciát az udvari élet foglalta el, a köznemességnek nem volt elegendő tőkéje a szükséges befektetésekhez (nem beszélve arról, hogy kedve sem volt a társadalmilag mégiscsak lenézett mezőgazdaság jobbítására). Arthur Young meglepetései közé tartozott, hogy – míg Angliában az általa meglátogatott birtokos is részt vett a gazdaságáról való beszélgetéseken – Franciaországban meg kellett elégednie a gazdatisztek beszámolóival.¹⁰ A parasztság mindennapi megélhetési gondokkal küzdött. Angol párhuzamánál jóval szerényebb maradt a francia mezőgazdasági irodalom is.

7 Lizerand, Georges: Le regime rural de l'ancienne France. Paris, 1942. 148.

8 L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. Szerk. Diderot és d'Alembert. Vol. I. Paris, 1751. 183–190. Agriculture címszó. – A francia anyag összeállításában a jelentős, Barta Gábor által – egykor Párizsban – gyűjtött anyagot használtam fel.

9 Papp Imre: Az „új mezőgazdaság” eszméi Franciaországban a XVIII. század második felében. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok. XIX. Debrecen, 1989. 5–24.

10 Mingay, G. E.: Arthur Young and his Times. London–Basingstoke 1975. 180.

A XVIII. századi franciaországi agrár-szakirodalom egyetlen Európa-szerte ismertté vált alakját Henri Louis Duhamel du Monceau-ban (1700–1782) találhatjuk meg. Gazdag birtokosként alkalmat nyílt arra, hogy kísérleteket folytasson. Nagy hatással volt rá Jethro Tull módszere. Ennek ismertetésére és kommentálására szánta fő művét (*Traité de la Culture des Terres suivant les principes de M. Tulle*, 1750–1762).¹¹ Az „Értekezés” – Tull elvének megfelelően – a növény tápanyagainak felvételét helyezi az első helyre, benne a gyökök és levelek szerkezetének ismertetésével. A talaj termőképességének visszaállítása érdekében szerepelteti az ásványi anyagokat, hamut, meszet, homokot, még a juhok éjszakai tartását is ajánlja – bár a trágyázás közvetlen formáját elutasítja.¹² Jelentős helyet kapnak művében a szántóföldi növények, a gabonafélék között szerepel a kukorica (indián búza néven), a takarmányrépa, a pillangósok és – a francia gyakorlatnak megfelelően – a szőlőművelés és borkészítés. Duhamel „Értekezése” azonban végül nem szorítkozott arra, hogy Tull módszerére próbálja rábeszélni az olvasót. Műve nem egyetlen eljárás mellett szigorúan kitartó munka, hanem a szerző megfigyeléseit adja közre. Éppen ezért tudta túlélni angol inspirálóját; a kontinens országaiban akkor is hivatkoztak rá, amikor Tull eredeti műve már feledésbe merült. A francia mezőgazdaság jelene Duhamelt sem ragadtatta el. Támadta a legeltetési jog korlátatlanságát, amely a szántón nemcsak azt volt képes megakadályozni, hogy újabb növényeket (borsót, bükkönyt) vessenek, hanem a frissen kelő gabonán is megengedte a legeltetést. A legeltetés miatt a réten nem nőhet meg a fű második kaszálásra. Duhamel átmeneti reformot javasolt, amely alapján a birtokos lehetőséget nyerne, hogy földje viszonylag kis részét (1/30-át) kivonja a szabad legeltetés joga alól.

Duhamel nem foglalkozott alaposabban a gazdálkodás javításának társadalmi feltételeivel. A faluközösség földjén gyakorolt legeltetési jog (*vain pature*) kivételével nem közli a nyilvánossággal véleményét a hagyományokat felrúgó angol módszerek alkalmazhatóságának kérdésében. Hasonló álláspontot foglalt el egy másik – francia földön igen népszerű – agráríró, Henri Patullo.¹³ Az angol gazdaságot szintén mintának tekintő – Tullt, valamint az őt Franciaországban népszerűsítő Duhamelt rendkívül megbecsülő – író munkájában (*Essay sur l'amélioration des terres*, 1758) a bekerítéseknek szentel külön fejezetet.¹⁴ A mű szerkezete hagyományos, ajánlott módszerei olyanok, amelyeket az angol gazdálkodás híveitől elvárhatunk: vetésforgók, háromévenkénti trágyázás, bő takarmánynövény-termesztés. Munkájának erősségét jelentik azok a számítások, amelyek a gazdálkodás egyes ágainak jövedelmezőségét igazolják. A bevételek – Patullo szerint – már az első években meghaladják a kiadást, a trágyázás ese-

11 *Duhamel du Monceau, Henri Louis*: *Traité de la Culture des Terres suivant les principes de M. Tulle*. Vol. I–VI. Paris, 1750–1762. – Duhamel munkásságára: *Papp I.*: i. m. 13–17.

12 *Duhamel, du Monceau, Henri Louis*: *A practical Treatise of Husbandry: wherein contained many useful and valuable Experiments and Observations in the New Husbandry*. London, 1767. 19–31. Az angol nyelvű munka a 6 kötetes Duhamel-féle *Traité de la Culture* – John Mills által készített – kivonata.

13 A Franciaországban élő és publikáló, skót származásának tartott szerző életrajzi adatai ismeretlenek.

14 *Patullo, Henri*: *Essay sur l'amélioration des terres*. Paris, 1758. 30–35. – Patullo munkásságára: *Papp I.*: i. m. 20–21.

tében éppen kétszeresét tehetik ki.¹⁵ – Ugyanakkor Patullo sajnálkozással állapítja meg, hogy az új módszereket Franciaországban ritkán alkalmazzák, mert vagy nem ismerik, vagy a gazdák (művében általában a bérlők a befektetők) félnek a számukra szokatlan eljárások kockázatától.

Patullo sommás megjegyzésében, akárcsak Young erős kritikájában – részben legalábbis – a kortársak szokott elégedetlenségét kell látnunk. Franciaország gazdálkodása nem illeszthető bele valamilyen egységes sémába. Az ország északi részein, különösen a németalföldi határvidéken a gazdálkodás nagy léptekkel haladt előre. A szomszédos flandriai területek fejlett vetésforgói, takarmánynövény-termesztése, istállózó állattartása ösztönzőleg hatott a francia fennhatóság alatt álló, de gazdaságilag, társadalmilag hasonló berendezkedésű vidékekre. Franciaország más – hegyvidéki, valamint délebbi – területeire vonatkozólag természetesen mind Youngnak, mind Patullonak igaza lehetett.

Talán még nagyobbak voltak a belső különbségek Németország egyes területei között. Az Elbánál kialakult történelmi határ már a korábbi évszázadokban is megosztotta a német mezőgazdaságot, s az agrártermelés javításának is eltérő módjait ösztönözte. Az ország nyugati felén a franciaországihoz hasonló fejlődés jött létre. A parasztháború után megghiúsult földesúri ártermelés helyett paraszti kisgazdaságok alakultak ki. Művelőik nem nyertek teljes szabadságot, szolgáltatásaik azonban egyre inkább névlegessé váltak, gazdálkodásukba a birtokos nem szólhatott bele. A paraszti gazdálkodás nem kedvezett a gyors változásoknak, intenzivitása lassan mégis képes volt kiküszöbölni a régi gátakat. Keleten ezzel szemben a meglévő társadalmi rend fenntartásában érdekelt birtokosság sokáig maradt közömbös a javítások iránt. Az új módszerek, eljárások ösztönzése itt a kameralista szerzőkre és az állampolitikára maradt. Igaz, az állam és a rendszerint állami szolgálatban álló kameralista hivatalnok-írók ezt főleg azért tehették meg, mert a térségben hiányoztak – vagy legalábbis igen gyengék voltak – azok a rétegek, amelyek társadalmi rugalmasságuknál, valamint tőkeerejükénél fogva a gazdálkodás javítását magukra vállalhatták volna.

Az angol „új mezőgazdaság” kisugárzása elől Németországban sem a Hausvater-, sem a kameralista irodalom késői nemzedéke nem tudott kitérni. A Hausvater-műfaj késői szerzői – Otto von Münchhausen, valamint Christian Friedrich Germershausen¹⁶ – nagy óvatossággal szóltak az angol módszerekről és eszközökről, a hazai eljárásokat, növényeket általában nem tartották alábbvalónak a szigetországiaknál. Működési területükön (Münchhausen a Hannoveri Választófejedelemségben, Germershausen Szászországban élt), Németország történetileg nyugat-európai fejlődésű régiójában a térséget Angliától elválasztó különbségek nem látszottak olyan kirívónak. Amit az angol gazdaságból többé-kevésbé mindketten elfogadtak, az a bekerített földek előnyére korlátozódott.

¹⁵ Patullo: i. m. 91–115.

¹⁶ Otto von Münchhausen: *Der Hausvater*. Bd. I–VI. Hannover, 1771–1774. Christian Friedrich Germershausen: *Der Hausvater in systematischer Ordnung*. Bd. I–V. Leipzig, 1783–1786. – Munkásságukra ld. másik tanulmányomat: A Hausvater irodalom kora az európai mezőgazdasági könyvészetben. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 2001. 339–366.

A XVIII. század két nagy kameralista tudósa – Johann Heinrich Gottlob von Justi (1720–1771) és Joseph Sonnenfels (1733–1817) – már olyan változtatásokat javasolt, amelyekhez komoly társadalmi átalakulás lett volna szükséges. Justi úgy vélte, hogy Európában Anglia az egyetlen ország, amelynek mezőgazdasága a többieké fölé tudott emelkedni. Ha az angol gazdaságot a hazai (német) mezőgazdasághoz kívánna hasonlítani, mint fény és árnyék különülnének el egymástól. „Ha van cseppnyi ítélőképességünk, be kell látnunk, hogy az angolok igen elhagytak bennünket” – fejezi be gondolatát.¹⁷ Észrevételeinek egy része szorosabban vett technikai javaslat. Az angolok sokat legeltető állattartásából azt a következtetést vonja le, hogy olyan állattenyésztési rendszer is bevezethető, amelyben nem szükséges a földművelés. Amikor Angliában – I. Erzsébet (1558–1603) korában – erre rájöttek, a szántók egy részét a juhtenyésztés érdekében rétté alakították. Németországban sem kell ragaszkodni a gabonatermesztéshez, a szántóföldek egy része rétté vagy legelővé lenne alakítható – javasolja.¹⁸ Erősen az angol minta befolyásolta, amikor a gazdálkodás „akadályait” gyűjtötte csokorba. Justi megnevezésükkel a meglévő német gyakorlattal helyezkedett szembe, indoklásában pedig kiemelte, hogy felsorolt akadályai Angliában már régen nem léteznek.¹⁹ Javasolta a paraszti földhasználat (esetleg földtulajdon) jogának megerősítését, a robot eltörlését (de legalábbis mértékének alacsony szinten való rögzítését), a nyomásos gazdálkodás következtében elaprózott szántóföldi parcellák összevonását, a közös legeltetés jogának felszámolását. A németországi viszonyokat illető kritikája helyenként az angol gazdálkodás értékeinek eltúlzásából származott. Ilyennek tekinthetjük azt a javaslatát, hogy a paraszti gazdaságokat – azért, hogy közelebb legyenek a megművelendő földhöz, s ne kelljen hosszú úton megközelíteni őket – tagosítás (a parcellák összevonása) után tanyarendszer-szerűen alakítsák ki. Német viszonyok között szokatlan volt a kisbérletek erőltetése is.²⁰

Sonnenfels a mezőgazdaság javítását illetően kevésbé bocsátkozott részletkérdésekbe. Anglia példája nála elsősorban a kereskedelembe tűnt fel. A szigetország szabadkereskedelmi gyakorlata – szerinte – jól példázza, hogy a szabad gabonakereskedelem kedvező a földművelésre.²¹ Másutt arra utalt, hogy Anglia példája igazolhatja azt, hogy a széles körben elterjedt legeltető juhtartás, valamint a szabad gabonakivitel – jó gazdálkodás esetén – együttesen sem veszélyeztetik egy ország élelmiszerrel való ellátását.²²

A kameralista szerzők gyakran kaptak ösztönzést az állampolitikától. Az angol gazdálkodás a mezőgazdaság iránt érdeklődő uralkodók figyelmét is felkeltette. Az

17 Justi, Johann Heinrich Gottlob von: *Oeconomische Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt und Landwirtschaft*. Bd. I–II. Berlin–Leipzig. 1766–1767. II. 207.

18 Justi, Johann Heinrich Gottlob von: *Staatswirtschaft oder systematische Abhandlung aller Oekonomischen und Cameralwissenschaften*. Bd. I–II. Leipzig 1758. I. 588.

19 Justi: *Oeconomische Schriften* II. 205–235.

20 Goltz, Theodor, Freiherr von der: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Bd. I. Stuttgart–Berlin 1902. I. 332.

21 Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*. Bd. II. ²Wien, 1771. 79.

22 Sonnenfels, Joseph von: *Politische Abhandlungen*. Wien, 1777. 113.

angol befolyás kapuja ebben a vonatkozásban Hannover lett, amely 1714-től perszónálunióban állt a szigetországgal. A tartomány mezőgazdasági jellemzői – a közép- és nagybirtokok túlsúlya, valamint ebből következően a hagyományos gazdálkodás kereteinek részleges felbomlása révén – nem álltak nagyon távol az angol viszonyoktól. III. György angol király kezdeményezésére a tartományban 1764-ben mezőgazdasági társaságot alapítottak, amellyel az uralkodó célja az angol gazdálkodás eredményeinek elterjesztése lett volna.²³ A német uralkodók közül többek között Károly Frigyes badeni, Károly Tivadar pfalzi, valamint Keresztély Frigyes anhalt-bayreuthi fejedelem állt ki a mezőgazdaság angol típusú javítása mellett. Módszereik közé tartozott fiatal gazdászok angliai tanulmányútjának támogatása, angliai vetőmagok beszerzése, szétosztása.²⁴

Az angol gazdálkodás példája legjobban mégis talán II. Frigyes porosz király (1740–1786) politikájába épült be. Angol példára hivatkozott az uralkodó, amikor a szántóföldek tagosítására (a porosz hivatalos szóhasználatban: szeparációjára) ösztönzött. „Nagyon körülményesen került elő a közösségi földek felosztásának kérdése. Öfelsége Anglia és más országok példájára hivatkozott, ahol felismerték ennek előnyeit” – utal véleményére egy 1769-i királyi kihallgatási jegyzőkönyv.²⁵ Az angol gazdálkodás jobb megismerése végett küldött ki 1765-ben négy fiatalembert – koronabérlok gyermekeit – egyévi időtartamra Angliába. Visszatérésük után fogadta őket Potsdamban s elsősorban arra volt kíváncsi, hogy mit lehet az angol módszerekből a hazai viszonyok között a legmegfelelőbben alkalmazni. A négy fiatal hamarosan fontos megbízatást kapott a brandenburgi koronabirtokok (Domäne) irányításában.²⁶ Később más brandenburgi gazdászok is megjárták Angliát, sőt két angol gazdáról is tudunk, akiket Poroszországban alkalmaztak. Egyikük, Joseph Wilson – úgy látszik – szerencselovag volt, akit az a lehetőség csábított, hogy angol voltával jövedelmezőnek látszó álláshoz juthat. 1767-ben a rábizott domän-falu földjeinek „szeparációjával” kezdte működését, a gazdálkodás kérdéseiben azonban meglehetősen járatlannak bizonyult, ezért a gazdaságot már a következő évben elvették tőle.²⁷ Brown gazdásznak viszont 1768-ban sikerült a rábizott uradalomban a norfolki négyes vetésforgóval jelentős előrehaladást elérnie. A silány homokon jól termettek a takarmánynövények, valamint a gabona is, művelésükre számos új eszközt alkalmaztak. Eredményeit a későbbiekben a helyi gazdákkal való nézeteltérései gyengítették.²⁸

Kedvező tapasztalatai arra bírták az uralkodót, hogy rendeletekkel próbálja elősegíteni az angol gazdálkodás elemeinek meghonosodását – legalább a koronabirtokokon. Angol mintára hivatkozott a talajjavítás különféle eljárásainak ajánlása-

23 Schröder-Lembke, Gertrud: Englische Einflüsse auf die deutsche Gutswirtschaft im 18. Jahrhundert. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 1964. 30.

24 Uo. 33.

25 Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg (továbbiakban: DZAM), General Directorium, Kurmark, Tit. 211. Colonisten Sachen No. 15. Berlin, 1769. december 24.

26 Stadelmann, Rudolf: Friedrich der Große in seinen Thätigkeit für den Landbau. Berlin, 1876. 88–89.

27 Működésére ld. DZAM Gen. Dir. Kurmark, Tit. 19. Englische Wirtschaft No. 1. és Tit. 67. Amt Potsdam. Sect. b. Erbverpachtungen No. 15. iratait.

28 DZAM Gen. Dir. Kurmark, Tit. 40. Amt Mühlenbeck. Sect. a. Amts Verpachtungen. No. 2.

kor, a tagosítás (szeparáció) elrendelésekor.²⁹ Politikája részleteinek alakulásába persze egy félreértés is belejátszott. Az angol gazdaság lényegét ugyanis a király a mesterséges rétekben vélte felfedezni, annak többi eleme így intézkedéseiben könnyen elsikkadhatott. 1767-ben rendeletet bocsátottak ki a tartományi Katonai és Koronabirtokok Kamarák részére azzal a céllal, „hogy az angol mezőgazdaság mind jobban előmozdítottassék és az eddig hat, valamint kilenc évenként bevetett földek a takarmánynövény termesztésre és a mesterséges rétek kialakítására fordítottassanak”. Egy 1768-i rendelet több angol takarmánynövényt ajánlott a domán-birtokokra.³⁰ A brandenburgi koronabirtokokon a század utolsó negyedében valóban megjelentek az angol típusú eszközök (eke, borona, vetőgép), Angliából hozatott magokat vetettek a takarmánytermesztés javítására, a századfordulóig használták az ekkor bevezetett, angol típusú négyes vetésforgót.³¹ II. Frigyes uralkodása alatt a brandenburgi-porosz gazdálkodás valóban jelentős fejlődésen ment át, még akkor is, ha ez nem mérhető az angol fejlődéshez, s az angol gazdálkodás elemei maguk is háttérbe szorultak benne.³²

A gyakorlati megvalósítás akadályaival küszködő állampolitikánál kétségtelenül könnyebben tudták megközelíteni az angol gazdálkodást azok a németországi agrárszerzők, akik megmaradtak a tanácsadás területén. A brandenburgi Johann Christoph Woellner (1732–1800) Francis Home munkájának lefordításával kezdte szakírói tevékenységét (*Grundsätze des Ackerbaues*, 1763). Önálló munkáiban a közösök feloszlátása mellé állt (*Die Aufhebung der Gemeinheiten in der Mark Brandenburg*, 1766).³³ A szászországi Georg Heinrich Zincke (1692–1768) gazdasági lexikonában külön címszót szentelt az angol mezőgazdaságnak (*Englische Landwirtschaft*), a takarmányrépa-termesztésnek, Tull rendszerének stb.³⁴ A sziléziai Karl Friedrich Beneckendorf (1715 k.–1788) már említett munkájában többször hivatkozott az angol gazdaság eredményeire. A Home-munka német fordításából meríti azt a tanácsát, hogy a juhok éjszakai szállásának földje jól felhasználható a trágyázásra, több angol takarmánynövényt ajánl (részben szalastakarmány-növényeket, részben a turniprépát). Angol találmány szerinte a juhok istállózó tartása, valamint a vetett – „mesterséges” – rétek bevezetése.³⁵ A Majna menti Frankfurt közelében (Kronenbergben) lelkeszkedő Johann Ludwig Christ (1739–1813) négy oldalt szentelt az angol típusú vetőgépek leírásának, munkájának a talaj tulajdonságait összegző első fejezete után pedig függelékben ismer-

29 Müller, Hans-Heinrich: Märkische Landwirtschaft vor den Agrarreformen von 1807. Potsdam, 1967. 55., 60.

30 Stadelmann: i. m. 94.

31 Müller: i. m. 53–55., 89., 131.

32 Barta János: A porosz agrárpolitika fő vonásai II. Frigyes uralkodása idején. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok IV. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1970. 13–75. – Ha az angol gazdálkodás lényegét II. Frigyes nem is ismerte fel helyesen, abban kétségtelenül neki jut az elsőség Németországban, hogy – felfedezve a krumpliban rejlő lehetőséget – e növényt néptáplálékká tette.

33 Naudé, W.: Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preussens 1740–1756. Berlin, 1910. 20.

34 Zincke, Georg Heinrich: Allgemeines Oeconomisches Lexicon. Bd. I–II. Leipzig, 1780. I. 724., II. 304–308.

35 Beneckendorf, Karl Friedrich: Gesetzbuch der Natur für den wirtschaftenden Landmann. Bd. I–III. Halle, 1786–1787. Bd. I. 201., 330., 458., Bd. II. 233., 242.

tette Tull módszerét a soros vetésre és a könnyű ekével való rendszeres művelésre. A takarmánynövény-termesztésnél újra felbukkan az angol példa.³⁶

Az angol példa mindezek ellenére nem mindenben váltotta ki az érdeklődők rokonszenvét. Míg Justi és hívei a hazai gazdaságot „angol” lábra kívánták állítani, addig mások a javítások vélt vagy valóságos hátrányaira is utaltak. Többen hivatkoztak arra, hogy az angoloknál felfedezni vélt újítások egy része Németországban régóta ismert, bevezetésüket a hagyományok, a birtokosok kényelmessége nehezíti. A lexikonszerző Zincke fenntartásai többek között az éghajlat és a talaj különbségeire utaltak a két ország között, de nem felejtkeztek el az angol gazdaság jelentős költségeiről sem, amelyet a németországi gazdák nem tudnának vállalni.³⁷ Sokakban váltott ki értetlenséget, sőt gúnyolódást Tull módszere, nem annyira a trágyázás teljes mellőzése, mint inkább a sűrű kapálás ajánlása miatt. Az angol gazda, akinek Franciaországban Duhamel du Monceau személyében szinte egyenértékű fordítója és kommentátora született, Németországban alig talált kedvező visszhangra.³⁸ A XVIII. század végére az „anglománia” kifejezést Németországban sokan ironikusan alkalmazták.

Pedig ekkorra a német mezőgazdasági irodalomban az angol gazdálkodásról olyan művek jelentek meg, amelyek nemcsak egyes elemeinek átvételére buzdítottak, hanem annak lényegével kívánták megismertetni olvasóikat. Johann Beckmann, Johann Christian Schubart és Albrecht Daniel Thaer munkássága a hazai agrárszerzőkre is nagyobb hatást gyakorolt, mint az eddig említettek. Munkásságuk megérdemli, hogy ismertetésére külön kitérjünk.

Johann Beckmann (1739–1811) göttingai professzor sokoldalú tudós volt, aki az egyes tudományágak történetét szerette volna feldolgozni. Oktatási-tudományos célra szánta élete főművét, az először 1769-ben megjelent *Grundsätze der deutschen Landwirtschaft*ot is. Előszavában úgy vélte, hogy az addig megjelent nagyszámú mezőgazdasági jellegű könyv között alig találni olyant, amelyet a felső szintű oktatásban hasznosítani lehetne. A kameralisztikai könyveket nem tartotta erre alkalmasnak, mivel céljuk az állam számára hasznos dolgok kikutatása. A mezőgazdaság tudományának a termelés legjobb feltételeit kell kidolgoznia.³⁹ A *Grundsätze* ugyanakkor meglehetősen rövidke könyv. (Első kiadása mindössze 382 lap, átdolgozott negyedik kiadása – amit több magyarországi szerző, így Nagyváthy János és Pethe Ferenc is használt – 597 lap terjedelmű.) A munka ugyanis – hangzatos címe ellenére – alig több, mint alapos értékelő bibliográfia. Paragrafusai magával a témával keveset foglalkoznak, néhány sor ismertetés után azonban gazdag bibliográfiát találhatunk az adott kérdés további kutatására.

A tudós szerző – talán azért, hogy műve tudományosságát kétségbe ne vonják – nem hagyhatta említetlenül az antik előzményeket. A görögökre és a rómaiakra való

36 Christ, Johann Ludwig: Unterricht von der Landwirtschaft und Verbesserung des Feldbaues. Frankfurt a.M. 1781. 84., 103., 228., 316. – A derék pap optimizmusát az angol módszerek elterjesztésére szemünkben mérsékelheti, hogy – Németország vizenyős, mocsaras területein – a rizs művelését is lehetségesnek tartja. Uo. 32.

37 Zincke: i. m. I. 724.

38 Schröder-Lembke: i. m. 34.

39 Beckmann, Johann: Grundsätze der deutschen Landwirtschaft, Göttingen–Gotha 1769. XI–XIII.

hivatkozással azonban csupán a gazdálkodás régiségét bizonyította. A gazdag irodalomjegyzék – annak ellenére, hogy a szerző 10 nyelven olvasott – a mű célkitűzését tiszteletben tartva, szinte kivétel nélkül német nyelven megjelölt könyveket tartalmaz. Feltűnnek benne a német szakirodalom, így a Hausvater régebbi és újabb szerzői (Coler, Heresbach, Reichart, Eckhart, Münchhausen és mások), valamint a kameralisták (közülük csak a kortársak: Justi és Sonnenfels). Néhány tudós francia, svéd munka is felbukkan. Annak igazolására, hogy a hollandokra nem volt jellemző eredményeik írásba foglalása, talán elegendő arra hivatkozni, hogy Beckmann is mindössze egyetlen – gyakorlatilag ismeretlen – németalföldi munkára hivatkozik. Néhány régebbi, le nem fordított szerzőt (Fitzherbert, Worlidge) leszámítva német kiadásukban hivatkozik az angol szerzőkre is (Mills, a későbbi kiadásokban Young). Gazdag bibliográfiája tehát valóban az új eredmények ismeretéről és ismertetésének szándékáról tanúskodik.

Tartalmilag Beckmann műve nem maradt meg a mezőgazdaság szűk értelmezésénél. A földművelésen és az állattenyésztésen túl általános gazdasági ismeretekkel, a gazdaság megszervezésének problémáival is megismerteti az olvasót. Mezőgazdasági részei elsősorban szigorú rendszerezésükkel, valamint az új módszerek szűkre szabott, de megbízható ismertetésével tűnnek ki. A földművelésről szóló rész ismerteti a talajelőkészítést, amit a gabonafélék, takarmánynövények, kerti növények, gyümölcsfák, erdei fák és ipari növények termesztésének leírása követ. Különösen értékesek az egyes növényekről szóló részek, ahol Linné botanikai rendszeréhez alkalmazkodik, s bőven részletezi az egyes fajokat, fajtákat. Az állattenyésztésről szóló részben a szokásos jószág tartási ágakon kívül a hal- és selyemhernyó-tenyésztés, valamint a vadászat is helyet kap, fajtánként vizsgálva a tartással és tenyésztéssel kapcsolatos kérdéseket (istállózás, takarmányozás, itatás, betegségek stb.). Ugyanakkor a gazdag irodalmi háttér sem akadályozhatja meg, hogy a szerző különféle németországi tájakról ismert tapasztalatára ne hivatkozzon. Holstein és Mecklenburg, valamint Alsó-Szászország a „váltógazdálkodás” (Koppelwirtschaft) különféle formáinak példaként fordulnak elő, a legelőben szűkölködő brémaiak esete arra jó példa, hogy a takarmánynövény-termesztésre ösztönözzön.

Beckmann a kor legfejlettebbnek tekintett nézeteit fogadta el mind a szűkebb gazdálkodásra, mind az agrártársadalomra vonatkozó kérdésekben. Ennek érdekében jelentős terjedelmet szentelt a takarmánynövény-termesztésnek, középpontjában a pillangósvirágúakkal. Feltűnő persze a répafélék mellőzése a takarmánynövényekről szóló fejezetben. A répafajtákat (beleértve a turniprépát is) a kerti növények között tárgyalja, takarmánynak való felhasználásuk lehetőségére azonban ott sem utal.⁴⁰ Az állattenyésztési fejezetek az istállózás hasznát emelik ki. Az ezzel járó több gondot a nagyobb hozam, a több trágya és az állatok egészségének megőrzése ellensúlyozza.⁴¹ A gazdálkodás tekintélyének visszaszerzését társadalmi téren a jobbágyság szabadságának megteremtésétől várna. A mű későbbi részeiben azonban elmaradnak

40 Uo. 105–122., 144.

41 Uo. 270.

a társadalmi vonatkozású megjegyzések, a parasztság alávetettségéből következő problémák megoldására a szerző nem tesz javaslatot.

Beckmann művének fontos támasza az angol gazdaság. Gyakran hivatkozik a különféle angol szálastakarmány-fajtákra, a krumpli, a komló művelésében is feltűnik az angol példa. Mindemellett bírálja az angol eredmények iránti elfogultságot. Túl költségesnek tarja például az angol gépek beszerzését, a rájuk fordított kiadás Németországban nem térülne meg. Ő is csatlakozik azokhoz a már említett korabeli véleményekhez, hogy sok – az angol irodalom alapján népszerűsített – növény vadon terem Németország réjtjein, legelőin, csak éppen a német gazdák nem ismerték fel hasznos voltukat.⁴²

Johann Christian Schubart (1734–1787) házassága révén jutott ahhoz a lehetőséghez, hogy birtokot vásároljon s azon gazdálkodjon. Szakirodalmi munkásságát folyóiratcikkek írásával kezdte, majd ezeket összegyűjtve is kiadta fő művében, az 1783-ban megjelentetett *Ökonomisch-kameralistische Schriften*ben. (A munka éppen ezért nem rendszeres gazdasági összefoglaló, hanem önálló tanulmányok, cikkek gyűjteménye.) A szerző önbizalmára nagy hatást gyakorolt, hogy a takarmánynövény-termesztést ajánló egyik munkája elnyerte a Porosz Királyi Akadémia pályadíját. 1784-ben II. József nemességre emelte a furcsán hangzó, de nagyon is beszédes von Kleefeld nemesi előnévvel. Törekvései elsősorban a földhasználat felszabadítására és az istállózó állattartás elterjesztésére irányultak. A közös legelők felszámolásával és a szabad birtokhasználattal a parasztok életszínvonalát és a nemesek jövedelmét szerette volna emelni. Technikai jellegű elképzeléseiben eredeti elemet nem is igen találhatunk. Erőssége, hogy az elődei és kortársai által kidolgozott, a saját gyakorlatában kipróbált – tehát megbízható – nézeteket foglalta rendszerbe. A trágyázás, a takarmánynövény-termesztés – amelyben helyet kaptak mind a pillangósok, mind a répafélék – csak egyik részét jelentették ennek a rendszernek. Felfogásában újdonságként jelentkezett, hogy a gazdálkodás sikerét nem az intenzív, minél alaposabb munkavégzésben, hanem a módszerek megválogatásában látta. A gazdaság célját pedig kifejezetten a jövedelmezőségre helyezte át. A takarmánynövény-termesztés hasznát például azzal igazolja, hogy az a legelő, amely legfeljebb 500 juh számára biztosít elegendő fűvet, bevetve 3000-et is el tudna tartani.⁴³ Pontos számításokkal állapítja meg a jószágok napi takarmánymennyiségének adagját is.⁴⁴

Schubart, aki pedig járt Angliában, ritkán hivatkozott a szigetországra, s ideálját sem nevezte „angol gazdaságnak”. Vallotta, hogy Anglia jólétét, hatalmát, gazdagságát, kereskedelmét mintaszerű mezőgazdaságának köszönheti,⁴⁵ saját példáit azonban közelebből vette. Rendszerében mégis szinte minden megvan, ami a korabeli angol gazdálkodást felvirágoztatta. Részletesen foglalkozik a répafélékkel, ezeknek a német hagyomány szerint a levelét, az új angol eljárások szerint gyökerét is takar-

42 Uo. 110–122.

43 Schubart, Johann Christian: *Ökonomische-kameralistische Schriften mit Zeugnissen dass die Nothwendigkeit der Abschaffung der Hutung, Trift und Brache und Einführung der Herden-, Hof- und Stallfütterung*. Bd. I–VI. ³Leipzig, 1786. III. 122.

44 Uo. I. 107.

45 Uo. V. 22.

mánynak szánva.⁴⁶ A pillangósokat ajánlja az eddig elhanyagolt juhoknak is. Bemutatja azokat az akadályokat, amelyek a továbbfejlődés előtt állnak. Mindenekelőtt a szolgáltatások hagyományos rendszerének, a robotnak, a paraszti földek felaprózódásának, parcelláik egymástól távoli fekvésének s a közös használatú legelőknek a felszámolására ösztönöz.⁴⁷ A kötöttségektől mentesült, kényszernek alá nem vetett föld birtoklásától a művelési kedv növekedését várja el, ami – számítása szerint – akár 50%-kal is megemelheti a birtok jövedelmét.

Schubart javaslatai már-már a hagyományos falusi társadalom fennálló kereteit feszegették. A kortársak azonban mégsem vették ezt észre. Legfőbb rajongói a széttagolt Németország uralkodó fejedelmei és arisztokratái lettek. S ez nem volt véletlen. Schubart elítélendőnek tartotta a parasztság nehéz helyzetét, amikor urai dúskálnak. A jobbágyok helyzetét a rabszolgákéhoz hasonlította.⁴⁸ Helyzetük javítására tett javaslatát mégsem azonosította a jobbágyfelszabadítással. Nem a föld művelőjének helyzetén akart változtatni, csupán a föld művelésének feltételein. Nem a földbirtokost akarta megfosztani a feudális eredetű szolgáltatásoktól, hanem a földet szerezte volna feloldani a hagyományos gazdálkodás kötöttségei alól. A földesúr által is óhajtott szabad rendelkezésű föld megműveléséhez, javításához tőke kellett, ezt biztosíthatta volna a jobbágyok munka- és terményszolgáltatásait felváltó pénzjáradék, ami – szerinte – a paraszt helyzetén is javított volna.⁴⁹ Az ilyen javítási elvek messzemenően megfeleltek a felvilágosult abszolutizmus célkitűzéseinek.

Címe szerint is az angol gazdaság terjesztésére vállalkozott Albrecht Daniel Thaer (1752–1828) *Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft* (1798) című munkájában. A szerző a német mezőgazdaság-tudomány egyik legnagyobb alakjának számít. Tekintélyét nem írásaival, hanem sikeres gazdálkodásával alapozta meg. Pályája – a hannoveri választófejedelem orvosának állásától a porosz államtanácsossáig – meredeken ívelt fel.⁵⁰ Mindemellett nem tartotta méltóságon alulinak, hogy möglini (Brandenburg) birtokát maga irányítsa s látogatóinak maga mutassa be. Munkásságának lényegét talán azzal lehetne a legszemléletesebben megfogalmazni, hogy ő tudott először szakítani az egyedi, esetenként egymástól is függetlenül tanácsok adásával, hogy azokat egységes rendszerbe foglalja. Schubart kezdeményezését pedig a végtelenségig vitte: a gazdálkodás célját a (birtok gazdálkodását egységbe fogó) mezőgazdasági üzem jövedelmezőségével mérte.

Az *Einleitung*ban azonban még nem annyira saját működésének tapasztalatait foglalta össze, hanem irodalmi olvasmányainak tanulságait. (Az angol gazdálkodást oly nagyra becsülő Thaer ugyanis soha nem járt Angliában.) Pályája kezdetén a cellei orvos megelégedett azzal, hogy honfitársait az angol gazdaság eredményeiről tájékoztassa. Művét éppen ezért nem lehet a rendszeresség példaképének tekinteni,

46 Uo. I. 70–75.

47 Uo. I. 53., III. 139. és II. 1.

48 Uo. II. 16., IV. 17.

49 Uo. VI. 276–277. – Érdekességként érdemes megemlíteni, hogy a korban többször visszatérő luxuselles véleményekhez Schubart a kávé ellenzésével csatlakozott. Uo. I. 61–62.

50 Életére és működésére lásd: Klemm, Volker–Meyer, Günther: Albrecht Daniel Thaer, Pionier der Landwirtschaftswissenschaften in Deutschland. Halle, 1968.

az olvasót csak a bő név- és tárgymutató igazítja el a vaskos, csaknem két és félezer oldalas három kötetben. Az első kötet az angol mezőgazdaság szerkezetének ismertetésével s az ottani mezőgazdaság-tudomány állapotának felmérésével indul, majd sor kerül a földművelés és állattenyésztés általános ismertetésére. A második és harmadik kötet viszont szakít a rendszeres gazdaságtan gyakorlatával, s olyan problémákkal foglalkozik, mint az angol és német mezőgazdaság különbségei, az egyes vidékek gazdálkodása, mezőgazdasági költségvetések, a gabonakereskedelmet szabályozó törvények Angliában, egyes angol gazdászok munkásságának ismertetése stb.

Bár Thaernek e műve megírásakor csak az angol gazdálkodás népszerűsítése volt a szándéka, ez nem jelentette azt, hogy „szolgai másolását” tűzte volna ki célul honfitársai elé. Úgy vélte, hogy ennek is meglennének a maga hátrányai.⁵¹ És itt nemcsak a földrajzi-éghajlati különbségekre gondolt, hanem az angol szakírók hiányosságaira. Szerinte ők sem elég alaposak, a szakirodalomban nem eléggé tájékozottak, műveikben keveset idéznek. Éppen ezért nem merítik ki teljesen a témát, hanem kizárólag saját véleményüket nyújtják az olvasónak.⁵² Egyes témáknál Thaer megemlíti a tárgykörben folyó angliai vitákat. A lókapás gazdálkodásnál a Tull-féle módszer ismertetése után kitér Young ellenvetéseire.⁵³ Idézi az ugar feladásáról vagy szükségességéről szóló vitát is.⁵⁴ Ezeket az eseteket kivéve azonban általában mintaszerűnek találta az angol gazdálkodás egyes elemeit, a juhtenyésztést, a norfolki gazdálkodást, a takarmányozást.⁵⁵ Még ideológiát is fűzött elragadtatásához: helytelen lenne, ha „nemzeti büszkeségből” valaki nem akarna más néptől tanulni.⁵⁶

Ha a gazdasági-technikai oldalon Thaer még nem is rendelkezett elegendő saját tapasztalattal, amellyel az angol módszereket helyettesíteni tudta volna, társadalmi téren már voltak olyan észrevételei, amelyekkel a német mezőgazdaság korabeli akadályainak leleplezésére vállalkozott, s megfogalmazta a javítás bizonyos feltételeit. Így mindenekelőtt fellépett a gazdálkodás javításának feudális gátjai: a robot és terményszolgáltatás, továbbá a közös használatú földek ellen. A közvetlen támadás helyett néha inkább az angol példa előnyeit mutatta be: ott a robot megszüntetése jelentékenyen emelte a mezőgazdaság szintjét.⁵⁷ Máskor a természetbeni tized káros hatására hivatkozott: visszaveti a mezőgazdasági szorgalmat, meggátol minden újítást.⁵⁸ Mivel szerinte a természetbeni szolgáltatások a földesurakat is károsítják, ezeket a robottal együtt meg kell szüntetni. Ennek kell minden javítás kezdetének lennie.⁵⁹ Ugyanez a véleménye a közösségi rétekről és legelőkről, s alátámasztására

51 *Thaer, Albrecht Daniel: Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft. Bd. III. Hannover, 1798. 49. és 128.*

52 Uo. III. 122.

53 Uo. III. 251–264.

54 Uo. I. 269.

55 Uo. III. 805., I. 314., III. 148. és 442.

56 Uo. III. 130.

57 Uo. III. 83.

58 Uo. III. 67–68., 95. és 91.

59 Uo. I. 69., III. 97–98.

az angolokra hivatkozik.⁶⁰ Van egy rendkívül figyelemreméltó megjegyzése, mely szerint a Németországban kialakult „kasztrendszer” gátolja a gazdasággal foglalkozó szakemberek együttműködését. Ha ugyanis a birtokosok alapítanak mezőgazdasági társaságot, abból kizárják a bérlőket és a gazdatiszteket. Thaer ezt rendkívül károsnak tartotta.⁶¹

A hagyományos feudális korlátok felszámolásának szükségességén túl felismeri a kapitalista gazdálkodás alapvető feltételeit: a tőkét és a munkaerőt. A földműveléshez – úgy véli – igen jelentős tőke szükséges,⁶² ennek hiánya a javítás egyik legfőbb akadálya lehet.⁶³ De nem lehet bevezetni eredményesen az új módszereket ott sem, ahol munkaerőhiány van.⁶⁴ Ezek a feltételek pedig leginkább a nagybirtokon biztosítottak.⁶⁵ A termelő számításait persze befolyásolja az értékesítés lehetősége. Thaer egyes termékeknél fájjalja a hazai piac hiányát (a káposztafélék és a tejtermékek eladása csak egy-egy közeli város piacán lehetséges).⁶⁶ Másutt azonban úgy véli, hogy az élőállatok piaca már nem hiányzik Németországból.⁶⁷

Az *Einleitung* után bő évtizeddel vállalta Thaer egy saját elképzelésű mezőgazdasági összefoglaló megírását. (*Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*, 1809–1812). Célkitűzése ezúttal tudomány és tapasztalat eredményeinek összehangolása volt. Felépítése – amelyben a szokásos technikai-módszerbeli leírások mellett helyet kapnak az üzemszervezés problémái is – sokáig mintául szolgált a német mezőgazdasági munkák számára. Thaer itt egyértelműen kimondta, hogy a gazdálkodás célja nem a lehető legmagasabb terméseredmények kikényszerítése, hanem a legmagasabb tiszta jövedelem elérése.⁶⁸ E megállapítás pedig a mezőgazdaság alapvető célját formálja át: nemcsak megélni lehet belőle, hanem jövedelmet szerezni is. A *Grundsätze* tele van költségvetési számításokkal. A szerző ilyenekkel igazolja, hogy minél változatosabb (minél több évre terjed) egy vetésforgó, annál jövedelmezőbbé válik általa a művelés.⁶⁹ Némí változást jelentett a szerző korábbi álláspontjához képest, hogy míg az *Einleitung*ban inkább a nagyobb gazdaságok mellé állt, addig a *Grundsätze*ben a kisebb birtokokat (bérleteket) részesítette előnyben.⁷⁰ Nem hiányozhattak az újabb műből sem a társadalmi vonatkozású megjegyzések. Thaer továbbra is bírálta a robotot, a terményjáradékok rendszerét. Bírálatainak éle azonban csökkent, hiszen 1807-ben Karl von Stein miniszter októberi ediktumával Poroszországban megindult az a folyamat, amely néhány éven belül a jobbágyszabadításhoz vezetett.

60 Uo. II/2, 358.

61 Uo. III. 120.

62 Uo. I. 75.

63 Uo. III. 33.

64 Uo. I. 294.

65 Uo. II/2, 105.

66 Uo. I. 310., II. 45.

67 Uo. III. 68.

68 Thaer, Albrecht Daniel: *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*. Bd. II. ²Berlin, 1811. I. 3.

69 Uo. II. 28. laptól.

70 Cronbach, Else: *Das landwirtschaftliche Betriebsproblem in der deutschen Nationalökonomie bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts*. Wien, 1907. 122–126.

A német agrár-szakirodalomban természetesen számos más író is találunk, akik korukban népszerűek voltak, s az utókor agrártörténet-írása is kedvezően emlékezik meg róluk. Peter Kretschmar különféle ekefajtákkal végzett kísérleteit adta közre, s a mélyszántás apostolaként is szokták emlegetni.⁷¹ Johann Friedrich Mayer kupferzelli lelkész a paraszti gazdaságok tanácsadójaként lépett fel, s a nem állati eredetű növényi tápanyagok népszerűsítése miatt a gipsz-Mayer gúnynevet kapta.⁷² Johann Christian Bergen, a tragikusan korán elhunyt német agrárszerző arra figyelmeztetett, hogy az angol eredmények külsőséges utánzása (például a túl mély szántás) inkább kárt okoz, mint hasznot hajt.⁷³ Bergen tevékenységét Thaer is elismerte s időt szakított arra, hogy művének második kiadását gondozza, előszóval és jegyzetekkel lássa el. Két évvel az *Einleitung* megjelentetése után a nagy gazdász itt merte leírni, hogy mennyire felületesnek tartja az „utazók” véleményalkotását egy-egy vidék gazdaságáról (s ez alól teljesen Arthur Youngot sem kívánta felmenteni).⁷⁴

Ez utóbbi szerzők szerepe azonban nem vetekedhet Thaerével, akinek széles körű kisugárzása miatt a német agrártudomány 1815–1848 közötti szakaszát gyakran szokták Thaer-korszaknak (Thaer-Zeit) nevezni.⁷⁵ A halála után következő évtizedeket valóban az ő törekvéseinek folytatása jellemzi. Az ő biztatására akarta nézeteinek tömör kivonatát a parasztok kezébe adni Johann Gottlieb Koppe (1782–1863) *Unterricht im Ackerbau und in der Viehzucht* (1812) című munkájában. Ennek értékét az sem csökkenthette, hogy a parasztok – a szerzők tapasztalata szerint – ritkán olvasták a nekik készített gazdasági szakmunkákat.⁷⁶ Sajátos paradoxon, hogy a mezőgazdasági üzem működtetésének szabályait megalapozó és hosszú időre meghatározó Thaer a *Grundsätze*-ben a hagyományos kémián alapuló egyik utolsó munkát jelentette meg.⁷⁷ Alig több mint egy évtizeddel halála után, 1840-ben, Justus Liebig a visszafótlás tanában merőben új álláspontra helyezkedett. Nem azt tartotta fontosnak, hogy milyen sorrendben vessék a szántóföld növényeit, hanem azt, hogy a vetett növények számára szükséges tápanyagokat biztosítsák.⁷⁸ Felfedezése nyomán az empirikus módszerek helyére végleg belépett a tudomány.

71 Kretschmar, Peter: Praktischer Beweis dass das doppelfurchige Pflügen, mit ordinaiem Gespann und Hofedienst verrichtet werden könne, und seinen wahren Nutzen beym Ackerbau habe. Berlin, 1756.

72 Mayer, Johann Friedrich: Lehrbuch für die Land- und Hauswirthe. Nürnberg, 1773.

73 Bergen, Johann Christian: Anleitung zur Viehzucht oder vielmehr zum Futtergewächsbau und zur Stallfütterung des Rindviehes. Berlin–Stralsund, 1781.

74 BERGEN, i. m. Neu herausgegeben von Albrecht Thaer. ²Berlin, 1800. XIII.

75 Klemm–Meyer: i. m. 13.

76 Goltz: i. m. II. 46.

77 Russel, E. John: A History of Agricultural Science in Great Britain. 1620–1954. London, 1966. 53.

78 Wellmann, Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 344.

JÁNOS BARTA, JR.

THE INFLUENCES OF THE ENGLISH “NEW AGRICULTURE” ON THE CONTINENT

The socio-economic changes that lead to the renewal of English agriculture in the 17th and 18th centuries also had a decisive effect on the farming methods of the Continent. The results and methods of the “new agriculture” of England were soon to be applied. From among the new techniques of English agricultural management, contemporary agrarian authors concentrated on the use of new types of forage, the various crop-rotation systems, the choice of improved breed of animals and year-long stabling. English agricultural methods were popularized in France by Duhamel du Monceau and Henri Patullo, in Germany by Johann Beckmann, Johann Christian Schubart and Albrecht Thaer. This, however, did not mean an unconditional adaptation of English methods and plants. Since in many regions of Western Europe agricultural production was fairly advanced, some agricultural authors commented on English methods and means cautiously. Many of them noticed that some of the newly discovered forage-crops were readily available, though “undiscovered” in their own countries. Some of the authors tried to convince readers by demonstrating the profitability of new methods. They regularly referred to the need of eliminating social obstacles (uncertainties of the peasant use of land, socage, communal use of land etc.). Albrecht Thaer considered the free flow of capital and labor-force as indispensable to the establishment of profitable agricultural production. The structure and content of scholarly agricultural works – in using more extensive literature, for instance – surpassed their English counterparts.

The results of the English “new agriculture” were also noticed – and utilized in their agricultural policy – by the enlightened rulers of the Continent. Frederick II, for instance, ordered the enclosing of royal estates, suggested the production of forage-crops, and the introduction of crop-rotation systems. The Prussian king had sent several young specialists to England to get acquainted with English methods. The same steps were taken by Charles Frederick of Baden, Charles Theodor of Pfalz and Frederick Christian of Anhalt-Bayreuth. The agricultural policies of enlightened absolutism, however, opted only for limited social reforms.

PÓSÁN LÁSZLÓ

A PARASZTI BIRTOKOK MÉRETE ÉS SZOLGÁLTATÁSI KÖTELEZETTSÉGEI A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A Német Lovagrend poroszországi államára vonatkozó forrásokban általában a *mansus* vagy *Hufe* és *uncus*, illetve *Haken* megnevezésekben fordultak elő a rögzített mértékű járadékfizetési kötelezettségű, meghatározott területi és adóegységet jelentő paraszti birtokok.¹ A *mansus/mansio/Hufe* megnevezés többnyire a telepes vagy német jogú falvak, az *uncus/Haken* szó pedig döntően a helyi (jórészt porosz, kisebb részben lengyel/szláv és litván) népesség településeihez kapcsolódva szerepelt. A XIV–XV. századi oklevelek, összeírások, elszámoláskönyvek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a kétféle elnevezésű paraszti birtok, a *Hufe* és a *Haken* terület-nagyságban és járadékfizetési kötelezettségben egyaránt különbözött egymástól.² Poroszország agrártörténetében a *Hufe* már a Német Lovagrend és az első telepesek megjelenésekor, azaz a XIII. század első harmadának végén meghatározott földterületet jelentett, a *Haken* esetében azonban az ilyen tartalmú jelentés csak a XIV. szá-

1 W. Achilles: Überlegungen zum Einkommen der Bauern im späten Mittelalter. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Jg. 1. H. 1. (1983), 6.; Hoffmann T.: Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka. Budapest, 1998., 307.; A. Körmendy: Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.–14. Jahrhundert. Poznań, 1995., 84–85.; F. L. Carsten: Die Entstehung des Junkertums. In: R. Dietrich (Hrsg.): Preußen. Epochen und Probleme seiner Geschichte. Berlin, 1964., 59.; G. Franz: Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. (Deutsche Agrargeschichte IV.) Stuttgart, 1976., 113.

2 H. Boockmann: Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. München, 1981., 121–122.; H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg. Hamburg, 1968., 77.; P. Erlen: Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen. (Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa – Studien 9.) Marburg–Lahn, 1992., 106.; M. Toeppen: Die Zins-Verfassung Preußen unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. In: Zeitschrift für preußische Geschichte und Landeskunde 4. (1867), 213.; Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens. Bde I–VI., hg. J. Voigt, Königsberg, 1836–1861. (a továbbiakban: CDP) itt: CDP I. Nr. 132., 158., 159., 163., 173., II. Nr. 73.; Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens. hg. P. G. Thielen, Marburg, 1958. (a továbbiakban: GZB), itt: GZB 41., 133., 140., 167.; Neues preussisches Urkundenbuch, Bde. I–III., Hgg. C. P. Woelky–H. Mendthal, Leipzig, 1891–1905. (a továbbiakban: NPUB) itt: NPUB II. Nr. 233., 238., 248., 256., 258., 261., 286., 288., 292., 346., III. Nr. 500.; Preußisches Urkundenbuch. Hgg. R. Philipp–A. Seraphim–M. Hein–E. Maschke–H. Koeppen–K. Conrad, Bde. I.1.–VI.1., Königsberg–Marburg, 1882–1986. (a továbbiakban: PUB) itt: PUB I.2. Nr. 67., 93., 100., 105., 144., 189., 204., 211., 212., 215., 262.

zad elejétől kezdett meghonosodni. A Hufe esetében magától értetődő volt a rögzített területnagyság, hiszen a Poroszországba érkező telepesek magukkal hozták az Európa más tájain már korábban megindult kolonizáció során általánossá vált gyakorlatot. A paraszti birtoknagyságot nem az adott igaerővel adott idő (általában egy nap) alatt felszántható méret jelentette (mint például a latin *iugerum iugum* szóból származó ófelnémet *ihh* vagy az osztrák *Joch* szavak)³, hanem a még műveletlen föld pontos kimérése jelölte ki a majdani gazdaság kereteit. A telepítések során ugyanis a határt azonos méretű, egyforma telkekre osztották fel, ami csak úgy volt lehetséges, hogy a *mansus/Hufe* pontos méretei is rögzültek.⁴ Abban a szerződésben például, amit 1106-ban Frigyes hamburgi érsek a Weser folyónál letelepedő holland telepesekkel kötött, egyértelműen meghatározták, hogy egy Hufénak 720 királyi rúd hosszúnak és 30 rúd szélesnek kell lennie. (Ez hozzávetőlegesen 2880 x 120 méteres területnagyságot jelentett.)⁵ A Hufék kiméréséhez alapvetően mérőrudat (*Meßrute*) és mérőkötelet használtak egységként. 1156-ban Helmold *Szláv krónikája* már szintén említi a Hufe kimérésének ezeket a mértékegységeit, ami egyúttal a keleti irányú telepes mozgalom gyorsaságát is jól mutatja.⁶ 1232-ben Riga város tanácsa is meghatározta Livóniában a Hufe ottani méretét: minden Hufe 30 *iugerumból*, azaz holdból (*Morgen*) állt úgy, hogy egy *iugerum/Morgen* 40 rúd (*Rute*) hosszú és 10 Rute széles.⁷ A livóniai Hufe így méretében hasonlított a Mecklenburgban szokásos Huféhoz, ami minden bizonnyal abból adódott, hogy a XIII. század 20-as, 30-as éveiben, a német baltikumi hódítás évtizedeiben Rigát és a Baltikumba érkezett németeket igen szoros kapcsolatok fűzték Mecklenburghoz.⁸

Poroszországban az egyik legrégebbi oklevél, az 1233-ban kelt kulmi kiváltságlevél (*Kulmer Handfeste*) szerint a Német Lovagrend megjelenésétől kezdődően a flamand Hufe jelentette a telekméretet („*item quantitatem mansorum iuxta morem Flamingicalem statuimus observari*”).⁹ A későbbi oklevelek is ugyanilyen nagyságú telkeket említenek. 1287-ben például egy Samland tartományban kiállított oklevélben „125 mansi flamingicales” szerepel.¹⁰ Egy 1303-ból származó lokátori oklevél a

3 Hoffmann T.: Európai parasztok i. m. 286.

4 W. Kuhn: Flämische und fränkische Hufe als Leitformen der mittelalterlichen Ostsiedlung. In: *Uö*: Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung. Köln–Wien, 1973., 1–51., itt: 3.; Egyes kutatók álláspontja szerint a korai középkorban a Hufe sem volt más, mint az a földterület, amelyet egy család egy lóval (mint igaerővel) meg tudott művelni. Vö. G. Waitz: Über die alt-deutsche Hufe. (Aus dem sechsten Bande der Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.) Göttingen, 1854., 12. és 22.; G. Landau: Die Territorien in Bezug auf ihre Bildung und ihre Entwicklung. Hamburg–Gotha, 1854., 36.

5 Hoffmann T.: Európai parasztok i. m. 307.

6 Helmoldi presbyteri Bozoviensis cronica Slavorum. In: Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Hrsg. R. Buchner, Bd. XIX, Berlin, 1963., I. 84.

7 Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch, Bde. I–XI., Hgg. F. G. Bunge–H. Hildebrand–P. Schwartz, Riga, 1852–1905. (a továbbiakban: LUB) itt: LUB I. Nr. 114.

8 P. Steinmann: Bauer und Ritter in Mecklenburg. Verhältnisse in Westen und Osten Mecklenburgs vom 12/13. Jahrhundert bis zur Bodenreform 1945. Schwerin, 1960., 41.; E. Tarvel: Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13–19. Jahrhundert. Tallin, 1983., 98.

9 PUB I.1. Nr. 105.

10 PUB I.2. Nr. 514.

leendő telepes falu határának megállapításánál ugyancsak a flamand Hufe méretét vette alapul.¹¹ 1330-ban Pommerellen földjén (mely 1309-ben került a Német Lovagrend birtokába) a leslaui püspök flamand Hufék utáni tizedfizetésről rendelkezett.¹² 1349-ben Heinrich von Ebleibe, Brandenburg komturja egy birtokhatárt rögzítő oklevelében azt közölte, hogy a flamand méretet vették figyelembe a Hufék kimérésénél.¹³ A példák sorolását ugyan hosszasan lehetne még folytatni, ám abból következően, hogy a tartományúri hatalmat gyakorló Német Lovagrend már a hódítás kezdetén egyértelműen a flamand Hufét tette meg földmértéknek, a legtöbb forrás egyszerűen csak Hufénak nevezi a szóban forgó telkeket. Egy ismeretlen szerző 1400 táján Konrad von Jungingen nagymester megbízásából készítette el a *Geometria Culmensis* című könyvet, amely a Hufe, illetve egyéb birtokok területének meghatározásával foglalkozott. Eszerint a telkek kiméréséhez és általában a hosszúság megállapításához Poroszországban a következő mértékeket használták: kötél, rúd, rőf, láb, tenyér, ujj. Négy ujj jelentett egy tenyéryit, négy tenyér volt egy láb, s két láb felelt meg egy kulmi rőfnek. Hét és fél rőf (= 15 láb) volt egy rúd (*Rute*), s 10 rúd tett ki egy kötelet (*Seil*). A 3 kötél hosszú és 1 kötél széles terület jelentett egy holdat (*Morgen*), s 30 hold volt egy Hufe. A porosz Hufe tehát 300 Rute hosszú és 10 Rute széles területet jelentett. A *Geometria Culmensis* szerint 1 hold 300 táblából, azaz négyzetrúdból állt. Egy Hufe tehát 9000 négyzetrúd nagyságú területet volt.¹⁴ Ez a Poroszországban használatos s a flamand méreteket követő teleknagyság a keleti kolonizációs területeken széles körben ismert és alkalmazott volt. Egy középkor végi sziléziai leírás például ugyancsak a *Geometria Culmensis*-ben szereplő földmértékeket említi, azaz 1 hold (*Morgen*) 30 rúd hosszú és 10 rúd széles, s 30 Morgen tett ki egy Hufét. Ugyanilyen teleknagyság volt Kis-Lengyelországban is.¹⁵ Egy Rute kb. 4,32 méternek felelt meg. A mai területmértékek szerint tehát 1 Hufe 43,2 méter x 1296 méteres földterületet jelentett, azaz 16,8 hektárt.¹⁶

A flamand határrendszerben az egyes Hufék nem alkottak zárt egységet, egy tagban lévő területet. Egy paraszti gazdasághoz tartozó föld általában három tagból (telekrészből) állt úgy, hogy mindegyik tag 10-10 Morgen nagyságú volt.¹⁷ Mindez a nyomáskényszerrel állt összefüggésben és a falu közössége általi határhaznátali

11 Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525. bearb. E. Joachim, Hg. W. Hubatsch, Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden. Göttingen, 1948. (a továbbiakban: Regesta II.) itt: Nr. 385.

12 PUB II, Nr. 694.

13 Regesta II, Nr. 814.

14 *Geometria Culmensis*, ein agronomischer Traktat aus der Zeit des Hochmeisters Conrad von Jungingen (1393–1407). Hg. H. Mendthal, Leipzig, 1866., 20–22.

15 W. Kuhn: Flämische und fränkische Hufe i. m. 10.

16 W. Kuhn: Flämische und fränkische Hufe i. m. 12.; H.-H. Wächter: Ostpreussische Domänenvorwerke im 16. und 17. Jahrhundert. Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr., XIX, Würzburg, 1958., 30–43., itt: 30.; H.-Lowmianski: Początki Polski. Z dziejów a łowian w I tysiącleciu n. e. I–III. Warszawa, 1963–1967., itt: III. 297–299.; E. Tarvel: Der Haken i. m. 36.; G. Franz: Geschichte des deutschen Bauernstandes i. m. 113.

17 W. Kuhn: Flämische und fränkische Hufe i. m. 10.

szabályokon alapult.¹⁸ Művelés szempontjából tehát egy Hufe több parcellából (*Gewende*) állt.¹⁹ A flamand Hufe s ennek mintájára a kulmi vagy porosz Hufe nem foglalta magába a házhelyet és a ház melletti kertet, udvart, ez utóbbiak külön juttatásoknak számítottak, s nem minősültek adóköteles birtokrészeknek. Amikor például 1233-ban Hermann Balk, a Német Lovagrend tartományi mestere Poroszországban egy területet telepítési célra jelölt ki, és meghatározta a Hufék után fizetendő majdani járadékot, előírta, hogy a jövőben kerteket vagy házhelyeket, udvarokat sem census, sem pedig tized ellenében nem lehet adományozni, ezek az ingatlanok mentesülnek ezen fizetési kötelezettségek alól.²⁰ A Hufe egy része a határhasználati szabályozásnak megfelelően a falu közös használatú osztatlan földje (*Allmende*) maradt. A valóságban tehát egy Hufe a saját művelés alatti, általában három részre osztott szántókból (őszi és tavaszi vetés) és ugarból, valamint a közös használatú részekből (rét, legelő, erdő, nádas) állt. A rét-, erdő- vagy legelőhasználati szabályozást a falu közössége alkotta meg, és nem kapcsolódott össze a telekfelosztási rendelkezésekkel. A flamand s ebből következően a porosz Huféknál is a meghatározott 300 x 10 Rute méretet a körülmények és adottságok figyelembevételével rugalmasan értelmezték. Abban az esetben például, ha nem állt rendelkezésre a szükséges hosszúság, a szélességet növelték annyival, hogy a 9000 négyzetrud terület meglegyen.²¹ A telepés falvaknak adott föld, a határ kimérése és felosztása telkekre a szabad évek lejárta után, az erdőirtás vagy mocsárlecsapolás elvégzése után történt meg. A „szabad évek” száma a megtelepedéssel járó nehézségektől függött, s 2-3 évtől akár 15-20 évig is terjedhetett.²² A Bärtling-tó és Sonnenborn közötti birtok például (christburgi komtúrság) 1340-ben 15 évre mentesült a szolgáltatások és adók fizetése alól,²³ Liebmühl település 1335-ben 13 szabad évet kapott,²⁴ Ylingiswalt falu azonban csak kilencet, Sonne pedig hetet.²⁵ 1367-ben egy poroszországi világi birtokos, Fritz von Wonsdorf egy bizonyos Lorenz nevű lokátornak 34 Hufe földet adott, hogy oda egy német falut telepítsen. A telepések számára 5 szabad évet biztosított.²⁶ Wehlau lakói 1336-ban 6 szabad évet kaptak.²⁷ 1335-ben a samlandi prépost és káptalan 8 évre mentesített minden tehertől 4,5 Hufe földet.²⁸ 1285-ben Konrad von Thierberg tartományi mester úgy adományozott 68 Hufe földet egy Konrad nevű telepítési vállalkozónak, hogy a telepések már 2 szabad év után kötelesek cenzust fizetni.²⁹ 1321-

18 *A. Körmendy*: *Melioratio terrae* i. m. 84.

19 *W. Kuhn*: *Flämische und fränkische Hufe* i. m. 12.

20 *A. Methner*: *Die kulmische Handfeste in ihren Beziehungen zu Schlesien*. In: *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 67 (1933), 32–45., itt: 42.

21 *W. Kuhn*: *Flämische und fränkische Hufe* i. m. 19.

22 *P. Erlen*: *Europäischer Landesausbau* i. m. 108.

23 PUB III. Nr. 298.

24 PUB III. Nr. 36.

25 PUB III. Nr. 411.

26 *Regesta* II. Nr. 944.

27 PUB III. Nr. 41.

28 NPUB II. Nr. 292.

29 PUB I.2. Nr. 459.

ben Marienau falu telepesei 3 szabad évet kaptak, a 4. évben már a census felét kellett fizetniük, az 5. évtől kezdődően pedig már a teljes összegű censuszt.³⁰

De nem csak a szabad évek száma függött a megtelepedéssel járó nehézségektől, hanem a fizetendő census és egyéb terhek mértéke is többnyire igazodott az újonnan kialakított szántók, termőterületek talajadottságaihoz, a föld minőségéhez. Egy 1287-ből származó oklevél $\frac{1}{2}$ márkában és 2 tyúkban szabta meg a paraszti telkek utáni szolgáltatás mértékét.³¹ Két évvel korábban Konrad von Thierberg *provincialis magister* 15 Skot (*quindeam scotos*) összegben (= 450 porosz dénár) állapította meg a Hufék után fizetendő censuszt.³² Poroszországban 360 dénár jelentett egy porosz márkát,³³ tehát a fizetendő census Hufénként $\frac{1}{4}$ márkát tett ki. Mielenz faluban (Marienburg térségében) az 1321. évi alapító oklevél szerint minden telek után $\frac{1}{2}$ márka és 2 tyúk volt a census,³⁴ továbbá a parasztok évente 6 napot kötelesek voltak a szénabegyűjtésnél segíteni, azaz robotot teljesíteni. Deutsch-Cekzin falu 1342. évi oklevelében az olvasható, hogy 15 Skot, 2 tyúk és évi 2 nap ekésrobot jelentette a Hufék után teljesítendő paraszti szolgáltatást.³⁵ Marienau faluban $\frac{1}{2}$ márka és 2 tyúk volt a telekre kirótt census.³⁶ 1301-ben Siegfried samlandi püspök egyik oklevelében fél márkában határozta meg a census mértékét.³⁷ Fischhausen lakói 10 Skotot fizettek Hufénként,³⁸ míg a blumenauai parasztok – az 1326. évi oklevelük szerint – fél márkát, 2 tyúkot és 1 disznót voltak kötelesek censzusként fizetni.³⁹ Az eddig felsorolt példák alapján is látható, hogy a Német Lovagrend államában a censusfizető (elsősorban német telepes) parasztok minden Hufe föld után általában 0,5 és 2 márka közötti évi censuszt fizettek, több oklevél természetbeni szolgáltatásokat is előírt, illetve néhány esetben évi pár nap robotkötelezettség szintén előfordult. A pénzcensus befizetésének időpontja általában Szent Márton napja volt,⁴⁰ a tyúkcensusé (esetleg liba) pedig többnyire Szent Mihály napja, de egyes oklevelekben karácsony, gyertyaszentelő vagy pünkösöd is szerepelt censusfizetési időpontként. Liebwalde faluban például 1337-ben és 1342-ben is volt példa arra, hogy a befizetési határidőt karácsonyról meghosszabbították gyertyaszentelőig. 1355-ben Alt-Christburgban is Szent Márton napjáról gyertyaszentelőig tolták ki a censusfizetés határidejét.⁴¹ Johann samlandi püspök egyik oklevelében Szent Fülöp és Szent Jakab napja szerepel a censusfizetés idejeként.⁴² Jóllehet néhány oklevélben találkozhatunk ro-

30 PUB II. Nr. 360.

31 CDP II. Nr. 14.

32 PUB I.2. Nr. 459.

33 Pószán L.: A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a 14. század közepéig. Debrecen, 2000., 53.

34 PUB II. Nr. 359.

35 PUB III. 2. Nr. 431.

36 PUB II. Nr. 360.

37 NPUB I. Nr. 199.

38 NPUB I. Nr. 239.

39 NPUB I. Nr. 245.

40 Vö. pl. PUB I.2. Nr. 459.; PUB I.1. Nr. 105., 206.; NPUB II. Nr. 255., 274.; CDP I. Nr. 158.

41 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 38.

42 NPUB II. Nr. 346.

botkötelezettséggel, de ennek ellenére a XV. század előtt a censzusos parasztok kötelezettségei között ez a teher még nem jelent meg szélesebb körben.⁴³ A robotkötelezettség leghamarabb a XIV. század végén az erlandi püspökség területén terjedt el, elsősorban a fa- és szénabegyűjtési, behordási munkáknál, de ekkor még ez a kötelezettség pénzen megváltható volt.⁴⁴ A lovagrendi birtokokon azonban ekkor még jelentéktelen maradt a robotmunka, a mezőgazdasági termelésben bér munkásokat (napszámosokat, idénymunkásokat vagy tartósabb időszakra is foglalkoztatottakat) alkalmaztak.⁴⁵ A XV. század elejétől azonban egyre nagyobb hiány kezdett mutatkozni a mezőgazdasági bér munkások terén, s ennek következtében megemelkedtek a napi bérek. Wilhelm Abel számításai szerint a XV. század első évtizedeiben a porosz napibérek roszban kifejezve átlagosan 30 kilogrammot tettek ki egy napra.⁴⁶ A termelési költségek nagyarányú növekedését a Német Lovagrend adminisztratív intézkedésekkel igyekezett megakadályozni, s 1406-ban Kulmerland, majd 1408-ban Werder térségében bevezette az első bérmaximáló intézkedéseket.⁴⁷

Az a birtokméret, amit a középkori technikai feltételek mellett segéderő nélkül, saját (családi) munkaerővel még meg lehetett művelni, 3 Hufénál általában nem volt nagyobb.⁴⁸ A Német Lovagrend államában a censzusfizető paraszti telepések átlagosan 2 kulmi (azaz flamand) Hufe (33,6 hektár) nagyságú földet kaptak.⁴⁹ A ténylegesen teljesítendő járadék mértéke tehát egy parasztgazdaság számára többnyire az egyes falvakra megállapított Hufenkénti census kétszerese volt. A telepes falvak által fizetett összes census nagysága azonban nem csak attól függött, hogy az adott településre vonatkozóan mekkora járadékfizetési kötelezettséget állapított meg a tartományúr, hanem az adott település parasztgazdaságainak számától, azaz a faluhoz tartozó telkek számától is. A christburgi komtúrság 34 Hufe alapon censzust fizető falujához például 17 különböző határmagyság tartozott. A legkisebb a 33 Hufe földterülettel rendelkező Königsee volt, a legnagyobb pedig Baumgarth, ez 91 telket foglalt magába. A 34 faluból 5 olyan volt, amelynek a határa 50 Hufe alatt maradt, 18

43 *W. Brünnec*: Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost- und Westpreußen. Bd. I., Berlin, 1891., 58.; *G. Aubin*: Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreußen. Leipzig, 1911., 40–42.

44 *V. Röhrich*: Die Kolonisation des Ermlandes. In: Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands 13 (1901), 794.; *F. L. Carsten*: The Origins of Prussia. Oxford, 1954., 64.

45 *E. Wilke*: Die Ursachen der preußischen Bauern- und Bürgerunruhen 1525 mit Studien zur ostpreußischen Agrargeschichte der Ordenszeit. In: Altpreussische Forschungen 7 (1930), 62–63.

46 *W. Abel*: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. Hamburg–Berlin, 1966., 61.

47 *M. Biskup*: Die Fronpflichten der Zinsbauern im Ordensland Preußen in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart. Hgg. U. Arnold–M. Biskup, Marburg, 1982., 239.

48 *P. Erlen*: Europäischer Landesausbau i. m. 192.

49 GZB 35., 127.; *H. Boockmann*: Der Deutsche Orden i. m. 122.; *W. Kuhn*: Der Pflug als Betriebs-einheit in Altpreussen. In: *W. Kuhn*: Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ost-siedlung. Köln–Wien, 1973., 113–140., itt: 124.; *H. Petzer*: Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen. In: Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen II. (Vorträge und Forschungen Bd. VIII.) Konstanz–Stuttgart, 1964., 157.; *H. Wunder*: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 37.

falú 50 és 60 Hufe közötti területtel rendelkezett, s 11-nek volt 60 Hufénál több földje.⁵⁰ A lovagrendi állam más tartományaiból származó forrásokból is hasonló kép rajzolódik ki: a Rend birtokain alapított cenzusfizető telepes falvak határa átlagosan 60 Hufe körül volt. 1318-ban például Werner von Orseln nagykomtúr Marienburg térségében Tannsee falu alapítására 62 Hufe földet adott egy bizonyos Andreas nevű lokátornak.⁵¹ Elbing város körzetében Winrich von Kniprode nagymester 1379-ben 60 Hufe földet adományozott Hannus van der Heide telepítési vállalkozónak.⁵² Ez a határmagyság elsősorban XIV–XV. század során volt jellemző, a Német Lovagrend megtelepedésének és uralma konszolidálásának időszakában a lovagok még jóval több földdel igyekeztek Poroszországba csábítani a telepeseket. 1287-ben például Konrad von Thierberg tartományi mester Thomas Weiß lokátornak 125 Hufe földet adott betelepítésre.⁵³ Azokon a vidékeken azonban, amelyek már ekkoriban is több évtizede a Rend uralma alá kerültek, a telepítési gyakorlat a 60 Hufe körüli határmagyságot követte. 1284-ben Heinrich von Wilnowe marienburgi komtúr 60 Hufe földet adott Konrád soltésznek, hogy azt telepésekkel benépesítse.⁵⁴ 1285-ben Konrad von Thierberg *Landmeister* Starkenbergben telepítési célra 68 Hufe földet biztosított.⁵⁵ A XIV. század második felétől a délkeleti–keleti erdőségek kolonizációjának megindulásával a Rend ismét több földdel igyekezett ösztönözni a belső telepes mozgalmat: 1370-ben két oklevél is már 80–80 Huféről tesz említést,⁵⁶ a mazóviai határterületen pedig 1374-ben a nagymester 100 Hufe földet adott betelepítésre.⁵⁷ A magánföldesúri birtokon vagy városi fennhatóságú területeken alapított telepes falvak viszonylag kisebbek, 20–40 Hufe nagyságúak voltak. Egy 1367-ben kelt oklevélben például Ulrich Wilhelm von Gerdaunen német lovagrendi *Pfleger (provisor)* tanúsította, hogy Fritz von Wonsdorf nemes saját birtokából 34 Hufe földet adott egy Lorenz nevű telepítési vállalkozónak, hogy ott egy német falut alapítson.⁵⁸ Pirklitz falu Dietrich Stange birtokán 40 Hufe földdel rendelkezett.⁵⁹ Ugyancsak a Stange család birtokán feküdt Stangenberg is, melynek határterülete 20 Hufét tett ki.⁶⁰ A Christburg városához tartozó három cenzusos falu közül Halbedorfhhoz 40, Sonnehoz 30, Ylingiswalthoz pedig 22,5 Hufe terület tartozott.⁶¹ A porosz püspökségek földjén a lovagrendi birtokokhoz hasonló nagyságú területeket biztosítottak a cenzusfizető új falvak alapításához. 1288-ban például Heinrich ermlandi püspök 100 Hufe földet adott Johann Flemingnek betelepítésre.⁶² Két évtizeddel később azonban már a ko-

50 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 26–27.

51 Regesta II. Nr. 484.

52 Regesta II. Nr. 1060.

53 PUB I.2. Nr. 514.

54 PUB I.2. Nr. 446.

55 PUB I.2. Nr. 459.

56 Regesta II. Nr. 959., 962.

57 Regesta II. 1010.

58 Regesta II. Nr. 944.

59 PUB I.2. Nr. 619.

60 PUB II. Nr. 257.

61 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 60.

62 CDP II. Nr. 18.

lonizációs célra adományozott terület a korábbiakhoz viszonyítva jelentősen lecsökkent: 1308-ban Eberhard püspök már csak 50 Hufe földet adományozott.⁶³

Az Elbától keletre, Sziléziába, Kis- és Nagy-Lengyelországba, Mazóviába vagy Poroszországba irányuló középkori telepes mozgalomban a flamand Hufe mellett egy másik telekméretet is alkalmaztak: a frank Hufét.⁶⁴ Míg a flamand méretű Hufékat leginkább a sík vidékeken vagy dombos területeken alakították ki, olyan tájakon, amelyek már a *hospesek* megjelenése előtt is viszonylag lakottak voltak, a frank Hufe elsősorban a hegyvidéki és sűrű erdőségekben terjedt el, ott, ahol csak fáradtságos, hosszas irtással lehetett szántókat kialakítani.⁶⁵ 1257-ben például Konrád sziléziai herceg egy telepítési vállalkozót azzal bizott meg, hogy Zedlitz faluba német jog alapján telepeseket hívjon úgy, hogy a nyílt földeket flamand, az erdős részeket pedig frank Hufékra ossza fel.⁶⁶ Egy frank Hufe 12 *Doppelrute* (= 24 rúd) széles és 270 *Doppelrute* (= 540 rúd) hosszú volt. Mai mértékek szerint ez 103,7 x 2332,8 méter nagyságú területet jelentett, azaz kb. 24,19 hektárt.⁶⁷ A flamand Hufe méretével összevetve ez azt jelentette, hogy a kétféle telekméret között 3:2 volt az arány a frank Hufe javára.⁶⁸ A flamand Huféval ellentétben a frank Hufe egyfajta egységet alkotott, mert a lakóház, a gazdasági épületek, az udvar és a kert is a telekhez tartozott, így a frank Huféból álló falu hosszan elhúzódott, és sokkal inkább egymáshoz közel fekvő tanyákra emlékeztetett. A frank Hufét összefüggően, egy tagban, egy darabban mérték ki, ezzel minden parasztgazdaságnak egyértelmű és világos határa lett. Ebből adódóan ezeket a telkeket a kisebb lovagi hűbérbirtokokhoz is lehetett hasonlítani.⁶⁹ Részben ebből is következően a forrásokban a frank Hufékat kapott telepesek földjeit gyakran „hűbérnek” is nevezték: „*mansos, qui Frankonica linguam lehen apellantur*”.⁷⁰ Ezek a telkek a korabeli oklevelekben „nagy Hufe” megnevezéssel is szerepeltek, s különösen Sziléziában és a Szudéta-vidéken terjedtek el.⁷¹ De többé-kevésbé hasonló paraszti telekméretek voltak Livónia földjén is. A rigai tanács már korábban említett 1232. évi rendelkezése szerint 1 Hufe 12 000 négyzetrúdból állt. P. Johansen szerint egy ilyen Hufe kb. 21,5 hektár nagyságú volt.⁷²

A poroszországi oklevelekben nem szerepel a frank Hufe telekmegnevezés, de a forrásokban felbukkanó közvetett utalások alapján mégis következtethetünk szórva-nyos előfordulására. Heinrich samlandi püspök 1268. augusztus 11-én kelt levelében

63 CDP II. Nr. 56.

64 W. Kuhn: Flämische und fränkische Hufe i. m. 6.

65 H. Loesch: Die fränkische Hufe. In: Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens 1927–1929.; H. Schlenger: Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Beiträge zur Morfologie der schlesischen Kulturlandschaft. Breslau, 1930., 180–184.; A. Körmendy: Melioratio terrae i. m. 104.

66 Urkunden und Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter. Hgg. H. Helbing–L. Weinrich, Teil 1–2., Darmstadt, 1968–1970. (a továbbiakban: UEQ) itt: UEQ II., 164.

67 G. Franz: Geschichte des deutschen Bauernstandes i. m. 113.

68 W. Kuhn: Flämische und fränkische Hufe i. m. 14.

69 A. Körmendy: Melioratio terrae i. m. 92.

70 UEQ I., 194., 202., 206.

71 W. Kuhn: Flämische und fränkische Hufe i. m. 26–27.

72 P. Johansen: Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. bd. XXIII., Dorpat, 1925., 88.

például 5, néven is nevezett német telepes évi census ellenében összesen 10 Hufe földet kapott (fejenként kettőt-kettőt) azzal a kötelezettséggel megtoldva, hogy szükség esetén várhübér („*Burclehen*”) szolgálatot teljesítenek Schönewik várában.⁷³ Azt, hogy ebben az esetben nem valódi hübéri juttatásról volt szó, a census ellenében történt adományozás ténye mutatja. Az pedig, hogy a juttatott föld megnevezésénél a „hübér” (*lehen*) szó is előfordul, arra enged következtetni, hogy az oklevélben frank Hufékról volt szó. Egy másik, frank Huféra utaló példa a Német Lovagrend területéről származik: 1348-ban Balga komtúrja 6 Hufe földet adományozott négy testvérnek (1,5-1,5 fejenként) Sangelauken vidékén meghatározott évi census ellenében.⁷⁴ Frank Hufét ugyan itt sem említene, ám egy-két körülmény mégis arra enged következtetni, hogy az oklevélben erről a telekméretéről volt szó. Egyrészt néhány konkrét személynek szóló juttatásról történt intézkedés (hasonlóan a samlandi püspök 1268. évi okleveléhez), ami egyértelműen a „hübérre” emlékeztet (ahogyan a frank Hufékat is nevezték). Másrészt az egy tagban kimért frank Hufék esetében, mivel egy gazdaság általában 1,5–2 telket jelentett, a lakóházak, porták legalább 150–200 méterre voltak egymástól, azaz inkább tanyákra emlékeztettek, így indokoltabb volt az egyes gazdaságok birtokosait nevesíteni, mint a flamand Hufékre alapuló telepítésekénél. Harmadszor a középkori Poroszországban a valóban hübérnek tekinthető birtokok adományozásáról szóló okleveleket a Német Lovagrend valamelyik felsőbb vezetője (tartományi mester, nagymester, marsall, nagykomtúr stb.) állította ki, míg a falusi telepítést, az ehhez kapcsolódó kiváltságlevelek kiállítását a helyi igazgatási feladatokat ellátó komtúrok végezték.⁷⁵ Az említett 1348. évi oklevél egyértelműen ez utóbbi kategóriába tartozik. Hat évvel korábban, 1342. április 14-én ugyancsak az akkori balgai komtúr 5 porosznak 9 Hufe földet adományozott (1,8 Hufe fejenként).⁷⁶ De közvetve a frank Hufe poroszországi létrejöttére utalhat az az 1349. évi oklevél is, amelyben szintén a balgai komtúr fontosnak tartotta leszögezni, hogy a Hufe meghatározásánál a flamand mértéket vették figyelembe,⁷⁷ azaz a komtúrság területén más Hufe-méret is ismert volt. A frank Hufe esetenkénti alkalmazásának lehetőségét a lovagrendi államba érkező telepesek származási összetétele is alátámasztja. A kutatások szerint a telepesek többsége a már korábban kolonizált keleti területekről érkezett Poroszországba, mindenekelőtt Sziléziából, ahol ez a telekméret a leginkább ismert és alkalmazott volt.⁷⁸

A XV. század elejére a Német Lovagrend államában mintegy 1400, Hufék után cenzust fizető falu létezett.⁷⁹

73 CDP I. Nr. 158.

74 CDP III. Nr. 57.

75 P. Erlen: *Europäischer Landesausbau* i. m. 107.

76 Regesta II. Nr. 727.

77 Regesta II. Nr. 814.

78 W. Kuhn: *Die Siedlerzahlen der deutschen Ostsiedlung*. In: *Studium sociale*. Köln–Opladen, 1963., 131–154.; H. Wunder: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte* i. m. 22., 26.; H. Boockmann: *Der Deutsche Orden* i. m. 120.; W. Mitzka: *Grundzüge nordostdeutscher Sprachgeschichte*. Halle, 1937., 65–66.

79 P. Erlen: *Europäischer Landesausbau* i. m. 189.

A cenzusfizető falvak adományleveleiben azon túl, hogy Huféknént mennyi cenzust (pénzt és természetbeni járadékot) kell fizetni, többnyire az is szerepelt, hogy ezen felül évente „minden német ekéről (*Pflug*) 1 Scheffel búzát és ugyanennyi rozsot” is kell fizetni tized gyanánt („*de quolibet aratro Theutonicali unus modius tritici et unus siliginis*”).⁸⁰ Erről már 1233-ban a kulmi privilégiumlevélben rendelkezett a Német Lovagrend. Ez a kötelezettség a hűbéreseket birtokaira is vonatkozott. Az Ermland tartomány hűbéreseinek jogait és kötelezettségeit rögzítő 1285. évi oklevélben például ugyanez az előírás szerepel: „*aratro theutonicali unam tritici et unam siliginis*”.⁸¹ 1258-ban a Német Lovagrend megerősítette 18 Hufe birtokában Udulgardist, egy bizonyos Nikolaus nevű vazallus özvegyét azzal, hogy tizedként köteles fizetni „*de aratro Theutonicali in duabus mensuris, qui scheffil dicuntur, unam tritici, alteram siliginis*” terményhányadot.⁸² A XV. század első harmadából származó *Großen Zinsbuch* tanúsága szerint minden német falu számára kötelező volt ennek a bizonyos eke után járó gabonának a megfizetése: „*item eyn itczlich pflug der deuwtzen dorfer, do man methe pfluget, gibet alle jor jerlich 1 sch weise und 1 sch rocke uff sente Merteyn czu pflug getreyde*”.⁸³ Ezekben a forrásokban és a számos többi, ugyanilyen tartalmú forrásban mindenhol konzekvensen az *aratum* vagy *Pflug* szavak szerepelnek annak a földterületnek a megnevezésére, amely után ezt a bizonyos „eke után járó gabonát”, az ún. *Pflugkornt* fizetni kellett, s nem a Hufe. A flamand és a minden valószínűség szerint ugyancsak létező frank Hufe mellett tehát a középkori Poroszországban a *Pflug* is jelentett földterületet, nem csak ekét, azaz földművelési eszközt. Amíg azonban a Huféval kapcsolatban a források alapján viszonylag pontos képet rajzolhatunk tényleges területének mértékéről, a *Pflug* esetében már sokkal több a bizonytalanság. Így nem meglepő, hogy a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban igen sokféle vélemény fogalmazódott meg. H. Hoffmann XIX. századi agrártörténész szerint például a *Pflug* vagy *aratum* nem volt más, mint egy Hufe nagyságú szántóföld.⁸⁴ A lengyel J. Paradowski ugyancsak úgy vélte, hogy a poroszországi oklevelekben szereplő *Pflug* azonos egy flamand vagy kulmi Huféval.⁸⁵ A korabeli források azonban elég egyértelműek abban a tekintetben, hogy a lovagrendi államban a *Pflug* nem volt azonos a Huféval, s ezeket világosan megkülönböztették egymástól. Az Elbing városa mellett fekvő Lenzen falu 1299. évi kiváltságlevelében például az szerepel, hogy az ún. *Pflugscheffelt* (azaz az ekealj után egyházi tizedként járó 1 Scheffel búza és ugyanennyi rozs) a település 80 Huféjának minden ekéjéről (*Pflug*) kell fizetni. Ugyanakkor a telepések a helyi plébánosnak járó ún. misegabonát Huféik után fizették, s ez telkenként jelentett még általában további 2 Scheffel gabonát.⁸⁶ Lenzen falu telepítője és soltésza azonban

80 PUB I.1. Nr. 105.

81 CDP I. Nr. 173.

82 PUB I.2. Nr. 67.

83 GZB 139.

84 H. Hoffmann: Der ländliche Grundbesitz im Ermland von der Eroberung Preußens durch den Deutschen Ritterorden bis zum Jahre 1375. Königsberg, 1877., 39.

85 J. Paradowski: Osadnictwo w ziemi chełmińskiej w wiekach średnich. Lemberg, 1936., 118.

86 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 49.

olyan kiváltságot kapott, hogy saját birtokáról nem a Hufék, hanem a Pflugok, azaz ekék, ekealjak után kellett fizetnie: „*quia prius iuxta sue littere tenorem plebano suo de aratro et non de mansis missalem annonam solvere tenebatur*”.⁸⁷ Egy 1320. évi oklevél tanúsága szerint Ermland földjén a világi hűbéreseket azzal az előjoggal rendelkeztek, hogy az ún. misegabonát nem Huféknak, hanem Pflug után fizették.⁸⁸ Mindez arra enged következtetni, hogy a Pflug nagyobb területet jelentett, mint a Hufe. A kérdés az, hogy valójában mekkora területű földet is értettek a középkori Poroszországban a Pflug fogalma alatt. M. Toeppen véleménye szerint 1 Pflug 4 Hufénak felelt meg.⁸⁹ Az erlandi (warmiai) források alapján ugyanilyen terület-nagyságot vélelmezett V. Röhrich is,⁹⁰ és Ermlandra vonatkozóan hozzá hasonlóan az 1 Pflug = 4 Hufe arány mellett foglalt állást H. Steffen és L. Weber.⁹¹ Kulmerland tartomány forrásai alapján H. Plehn szintén ugyanezt a megállapításra jutott.⁹²

Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a forrásokat, a 4 Hufe nagyságának megfelelő Pflug-méretre vonatkozó álláspont már kevésbé tartható. A korai, a XIII. század első feléből származó oklevelek tartalma ugyanis megcáfolja ezt. Amikor például 1230-ban a Német Lovagrend és Christian püspök szerződést kötött Kulmerlandra vonatkozóan, az itteni földekről szólva 225 Pflugot említettek.⁹³ 1243-ban ugyanezt a területet 600 Hufénak határozták meg.⁹⁴ Ezekből a számokból az következik, hogy 1 Pflug $2\frac{2}{3}$ Hufénak vagy 80 kulmi holdnak (Morgen) felelt meg. Domnau település esetében a Großen Zinsbuch 1437-ben ennél valamivel kisebb mértékről tudósít: 29 Hufe vagy 12 Pflug, azaz 1 Pflug = 2,416 Hufe.⁹⁵ Danziger Werderben Pflug-kornként 1 Hufe után 0,5 Scheffel búzát és ugyanennyi rozsot kellett fizetni, míg 1 Pflug után 1-1 Scheffelt. Ennek alapján L. Weber arra következtetésre jutott, hogy Danzig környékén 1 Pflug 2 Huféval volt azonos nagyságú.⁹⁶ Véleménye szerint az, hogy Poroszországban a források tájegységenként eltérő nagyságú Pflug-méretre engednek következtetni, abból adódott, hogy a Pflug nem jelentett szilárd, adott nagyságú földterületet, hanem csak egy olyan – változó kiterjedésű – határrészt, amit német ekével ténylegesen megszántottak.⁹⁷ Hasonló álláspontot képvisel Ch. Krollmann is, aki szerint a német telepések számára a Pflug gazdasági egységet jelentett,

87 Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Preussens. Bde I–VI. Hg. J. Voigt, Königsberg, 1836–1861. (a továbbiakban: CDW), itt: CDW II. Nr. 220.

88 CDW I. Nr. 198.

89 M. Toeppen: Die Zinsverfassung Preußens unter Herrschaft des Deutschen Ordens. In: Zeitschrift für Preußische Geschichte und Landeskunde 4. (1867), 218.

90 V. Röhrich: Die Kolonisation des Ermland. In: Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde des Ermlands 12. (1897), 99–101.

91 H. Steffen: Die soziale Lage der deutschen Dorfbewohner im Ordensstaate Preußen. In: Deutsche Monatshefte 7. (1940/41), 331.; L. Weber: Preußen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung, nebst Special-Geographie. Danzig, 1878., 154–156.

92 H. Plehn: Geschichte des Kreises Strasburg in Westpreußen. Bd. 1., Leipzig, 1900., 21.

93 PUB I.1. nr. 73.

94 PUB I.1. Nr. 143.

95 GZB 50.

96 L. Weber: Preußen vor 500 Jahren i. m. 564.

97 Uo. 154.

a Hufe pedig földméretet.⁹⁸ Az eke mint üzemegység s egyúttal járadékfizetési alap évszázadokon át általános volt, a keleti területeken pedig még a XIII. században is. Az eke vagy ekealj azt a szántót jelentette, amit egy pár ökörrel (vagy lóval) meg lehetett művelni. Ennek nagysága sok tényezőtől függött: a földterület formájától, a lakóháztól való távolságtól, a talaj minőségétől, az időjárási-természeti viszonyoktól, a rendelkezésre álló munkaerőtől stb.⁹⁹ Számos területen az ekéhez tartozó igaerő alapján tettek különbséget a parasztok között. A sziléziai Trebnitz kolostor 1204. évi alapító oklevelében például 6, 4 és 2 ökörrel rendelkező parasztokat különböztettek meg.¹⁰⁰ A lengyel területeken is a paraszti adózásban régebbi és általánosabb volt a *post boves* (ökrök után) fizetendő szolgáltatás, mint a rögzített nagyságú telkekhez kapcsolódó kötelezettség.¹⁰¹ Hasonló helyzetről számolnak be a XIII. század közepéről (1254) származó mecklenburgi források is, amelyek a Schwerin urának teljesítendő szolgáltatásokról szólnak.¹⁰² Azonban a XIII. század első feléből származó poroszországi források másról tanúskodnak. Az 1233. évi kulmi adománylevelével egyértelműen rögzítette, hogy a lovagrendi állam földjén a flamand Hufe lesz az érvényes területmérték. Ehhez viszonyították a Pflug területét, s mivel az oklevelek szerint a Pflug utáni fizetés kedvezőbb volt, mint a Hufék utáni, arra következtethetünk, hogy a Pflug nagyobb volt, mint a Hufe. Míg a tartományúri és földesúri járadékokat többnyire Huféknént szabták meg, az egyházi járandóságokat a Pflughoz kötötték, ami azt feltételezi, hogy a porosz területeken a Pflug már nem változó, eseti területet, hanem adott nagyságú határrészt jelentett.¹⁰³ De az egyháznak fizetendő járandóságon túl más Pflughoz kötött járadékkötelezettség is volt még a Német Lovagrend államában. A XIII. század utolsó harmadától megjelenő ún. *Wartgeld* (*denarii custodiales*), mely a litván betörésekkel szembeni határfigyelő és őrző rendszer fenntartásának finanszírozását biztosította, ugyancsak Pflug után lett megállapítva.¹⁰⁴ Egy 1312-ből származó oklevélben például a következő olvasható: „... *dicto wartpfennig duos scotos de quolibet aratro*”.¹⁰⁵ A XIV. század végétől már sokkal több forrás áll rendelkezésünkre. Így például a christburgi komtúrságból származó ún. *Pfennig-schuldbuch* vagy adósságbkönyv az 1382–1409 közötti időszakra vonatkozóan tartalmazta a parasztok és egyéb birtokosok terheit. W. Kuhn számításai szerint 1051 olyan eset szerepel a könyvben, ahol az eke után fizetendő gabona (Pflugkom) és az örpénz (Wartgeld) bejegyzés fordul elő, s emiatt a birtok nagyságát nem Hufében, hanem Pflugban jegyezték fel. A különböző járandóságok megfizetésével elmaradt adósok 1035 esetben csak 1 Pflug birtokkal rendelkeztek. 14 esetben 2 Pflug nagyságú bir-

98 Ch. Krollmann: Zur Besiedlungsgeschichte und Nationalitätenmischung in der Komturei Christburg, Osterode und Elbing. In: Zeitschrift des Westpreussische Geschichtsvereins 64. (1923), 15.

99 W. Kuhn: Der Pflug als Betriebseinheit i. m. 119.

100 Uo. 120.

101 E. O. Kossmann: Zur Geschichte der polnischen Bauern und ihrer Freiheit. In: Historische Zeitschrift Bd. 205. H. 1. (1967), 24.

102 C. Endler-J. Folkers: Das Mecklenburgische Bauerndorf. Rostock, 1930., 39.

103 W. Kuhn: Der Pflug als Betriebseinheit i. m. 123.

104 H. Hoffmann: Der ländliche Grundbesitz i. m. 42.

105 PUB II. Nr. 72.

tokot említ az adósságbkönyv, 2 esetben pedig 4 Pflug méretű birtokot. 1400 táján más komtúrságokban is készültek hasonló összeírások, valamint ún. cenzuskönyvek is, amelyekben az egyes birtokok mérete Huféban van megadva. A kétféle összeírás összehasonlításával biztosabban meghatározhatjuk a Pflug méretét, s azt mondhatjuk, hogy a középkori Poroszországban 1 Pflug átlagosan 2-3 Hufe nagyságának felelt meg.¹⁰⁶ 1359-ben Hohenstein esetében a 16 Hufe cenzusköteles birtokot az oklevél 6 Pflugként határozta meg, azaz itt $2\frac{1}{3}$ Hufe jelentett 1 Pflugot. Güldenboden falu 1420-ban megújított kiváltságlevelében 3 Hufe szerepelt 1 Pflugként.¹⁰⁷ 1387-ben Königssee településhez 33 Hufe tartozott, amit 11 Pflugnak számítottak, így itt is a 3 Hufe = 1 Pflug arány volt érvényes. Auer faluban viszont már 60 Hufe felelt meg 24 Pflugnak, azaz itt 2,5 Hufe volt egy Pflug.¹⁰⁸ Gausiein faluban viszont, ahol 1399-ben 4 német telepes 6 Hufe földet kapott, amit 4 Pfluggal vettek azonosnak, az átlagtól némileg kevesebb, 1,5 Hufe tett ki egy Pflugot.¹⁰⁹ A felsorolt példákban is látszik, hogy a Hufétól eltérően, mely Poroszországban – függetlenül attól, hogy flamand (kulmi) vagy frank Huféről volt-e szó – mindig ugyanolyan nagyságú volt (tartománytól s földrajzi adottságoktól függetlenül), a Pflug területenként több eltérést mutatott. A területi adottságok különbözőségeit az adott nagyságú Hufék esetében a fizetendő cenzus nagyságának megállapításakor vették figyelembe, míg a rögzített mértékű Pflugkorn és Wartgeld esetében a Pflug nagyságának helyi meghatározását igazították a területi adottságokhoz, talajviszonyokhoz stb. A Pflugnak mint bizonyos járadékfizetési alapegységnek ilyen értelemben viszonylag rugalmasan meghatározható jellege arra is lehetőséget kínált, hogy e téren a Német Lovagrend kedvezményeket teremtsen. 1381-ben például Neidenburg város kiváltságlevelében az szerepelt, hogy ott $3\frac{3}{4}$ Hufe jelentette az *aratrumot*, a Pflugot.¹¹⁰ Saalfeld városában 1383-ban 4 Hufe tett ki 1 Pflugot.¹¹¹ Passenheimben 1386-ban 117 Hufe járadékköteles föld volt, amit 24 Pflugként határoztak meg, azaz itt $4\frac{7}{8}$ Hufe volt 1 Pflug.¹¹² Mindez azt jelentette, hogy a szóban forgó városok polgárainak jóval nagyobb terület után kellett ugyanazt a járadékot teljesíteniük, mint például egy telepes falunak, vagy másik oldalról nézve egy-egy Huféra eső járadékteher ezekben a városokban kisebb volt, mint a cenzusfizető falvakban.

A telkek nagyságát és a szolgáltatások mértékét legkorábban rögzítő 1233. évi kulmi adománylevelében a Hufe és a Pflug mellett egy harmadik területmérték, a *Haken* vagy *uncus* is szerepelt: „*de polonicali aratro, quod hake dicitur, unus modius tritici*”.¹¹³ A poroszországi forrásokban a Haken legelőször a Német Lovagrend és

106 W. Kuhn: Der Pflug als Betriebseinheit i. m. 129–130.

107 Uo. 136.

108 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 36.

109 A. Semrau: Die Siedlungen im Kammeramt Morien (Kontrei Christburg) während der Ordenszeit. In: Mitteilungen der Copernicus-verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn. 40. (1931), 44.

110 J. Gregorovius: Die Ordensstadt Neidenburg in Ostpreußen. Marienwerder, 1883., 237–238.

111 E. Deegen: Geschichte der Stadt Saalfeld. Mohrungen, 1905., 17.

112 W. Kuhn: Der Pflug als Betriebseinheit i. m. 137.

113 PUB I. I. Nr. 105.

Christian püspök közötti 1230. évi szerződésben tűnik fel.¹¹⁴ Egy 1242-ből származó samlandi oklevélben a következő olvasható: „*unco, quo Pruteni vel Poloni terram colere consueverunt*”,¹¹⁵ azaz az *uncus/Haken* ugyanazt jelentette a porosz és a lengyel (szláv) területeken is: egy csoroszlja nélküli, csak ekevassal rendelkező tőrökét, amely egyúttal gazdasági egységként is szerepelt.¹¹⁶ Gerhard von Hirzberg helyettes tartományi mester 1258. október 7-én kiállított oklevelében „*unco Prutenicali*” olvasható.¹¹⁷ A XIII. század közepétől számos olyan oklevél maradt fenn, melyek a lovagrendhez hű poroszokat megerősítették régi birtokaikban, s ezekben az oklevelekben a porosz birtokokat általában a Haken alapján határozták meg.¹¹⁸ A Kulmerland földjén élő lengyel nemesek kiváltságait rögzítő, 1278. december 15-én kelt oklevél a lengyel birtokokat ugyancsak Hakenben adta meg.¹¹⁹ Amikor a Német Lovagrend az uralma alá került területeken a porosz és lengyel (szláv) népesség birtokait a Haken alapján határozta meg, az régi mezőgazdasági technikát, eszközt, valamint üzemszervezetet, gazdálkodási módot egyaránt jelentett. Azokon a területeken, ahol alig voltak német telepes falvak, a poroszországi püspökök és maga a Német Lovagrend szintén Hakenben állapította meg birtokait. 1260 júniusában Anselm ermlandi püspök a káptalan megalapításakor például a káptalannak adott juttatások között a porosz Hakenek után fizetendő tizedről rendelkezett: minden kanonok 20, a custos (örkanonok) 40, a skolasztikus és a dékán 50-50, az archidiakónus 60, a prépost pedig 100 Haken után járó tizedet kapott.¹²⁰ Amikor 1270-ben Heinrich samlandi püspök 80 márka ezüstért két évre bérbe adta birtokait a Német Lovagrendnek, oklevelében ugyancsak Hakenről szólt.

A Huféval ellentétben, melynek méretét, nagyságát a lovagrendi területeken már a kezdetektől pontosan rögzítették, a XIII. században a Haken még csak azt a területet jelentette, amit korábban is, azaz amit az adott talajviszonyok mellett ezzel a típusú ekével s fogattal meg lehetett művelni.¹²¹ Helmold nyugati szláv krónikás művében szintén említette ezt az eszközt, sőt konkrétan megadta a hozzá szükséges igérőt is: „*slavicum vero aratrum par boum aut unus conficit equus*”, „*aratro, quod duobus bovis aut uno constat equo*”.¹²² Az *uncus terrae* a lengyel területeken is csak absztrakt földhasználati egységet jelentett, ami a forrásokban általában a következőképpen fordult elő: „*ad viginti aratra magna de bona terra*” (1228) vagy „*terra ad unum bovem sufficiens*” (1254).¹²³ A XIII. században még a porosz területeken is hasonló volt a helyzet. 1280-ban például a Német Lovagrend tartománymestere há-

114 PUB I.1. Nr. 73.

115 PUB I.1. Nr. 140.

116 H. Boockmann: Der Deutsche Orden i. m. 122.; E. Tarvel: Der Haken i. m. 30.

117 PUB I.2. Nr. 67.

118 PUB I.1. Nr. 306.; PUB I.2. Nr. 100., 137., 138., 144., 145., 148., 155., 173., 204., 293., 520.; N PUB I. Nr. 233., 472., 473.

119 CDP I. Nr. 163.

120 PUB I.2. Nr. 107.

121 H. Boockmann: Der Deutsche Orden i. m. 122.; W. Kuhn: Der Haken in Altpreußen. In: *Uö: Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*. Köln–Wien, 1973., 141–170.; itt: 148.

122 Helmoldi Chronica i. m. I. 12., 14.

123 Kodeks dyplomatyczny Polski. Tom. III. ed. J. Bartoszewicz, Warszawa, 1858., Nr. 11., 28.

rom porosznak a következőképpen adományozott földet: „*van ackern alzo vil, alz sye selben myt eren hoken gebuwen mogen*”.¹²⁴ Hasonló tartalmú volt a következő évben ugyancsak három porosz számára tett adomány is: „*eyn lant, alz her ... czu irim nuccze vormogen czu irbiten myt 3 uncen*”.¹²⁵ 1286-ban két testvér akkora földet kapott, amit 4 szimmetrikus tőrőkével meg tudnak művelni („*eyn lant, alz vil sy mogen geerbeyten myt 4 hoken czu erem nuccze*”),¹²⁶ s ugyanez szerepelt a porosz Letyen és örökösei által kapott 4 Haken földről szóló adománylevélben 1292-ben.¹²⁷

A porosz és a szláv világban ismert Haken fogalom azonban a XIII–XIV. század fordulójától a nyugati területmértékek hatására kezdett gyorsan megváltozni, amiben nagy szerepe volt annak, hogy a Német Lovagrend a hozzá lojális porosz szabadoknak a XIII. század második felétől már Hufében kimért szolgálati birtokokat is kezdett adományozni. Az első olyan oklevél, amelyben egy született porosz Hufe mértékben meghatározott adománybirtokban részesült, 1262-ből vagy 1263-ból származik, amikor bizonyos Grunau 14 Hufe földet kapott a Landmeistertől.¹²⁸ 1267-ben a Német Lovagrend a porosz Marusnak és 5 testvérének 48 Hufe földet adott a Passarge folyó környékén.¹²⁹ 1271-ben Svammunzel 8, testvére Neyprotirs pedig 4 Hufe nagyságú birtokot kapott.¹³⁰ Maudio és testvére, Saluch 1280-ban részesültek együtt 8 Hufe birtokban.¹³¹ 1299-ben a Német Lovagrend egyik lengyel hívét 10 Hufe földdel jutalmazta.¹³² 1309-ben Siegfried samlandi püspök adományozott Malditénak és testvérének, Strambotónak 6 Hufe földet Ziegenberg váránál.¹³³ Amilyen mértékben haladt előre a német betelepülés és ezzel együtt a földterület rögzített méretű meghatározásának gyakorlata immár a helyi népesség körében is, az ősi porosz/szláv Haken-rendszer idegen elemekkel itatódott át. Az adózás és szolgáltatások teljesítése, nyilvántartása, számonkérése szükségessé tette, hogy az óporosz falvaknál is adott nagyságú területekre osztottan kezeljék a földeket. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a XIV. századtól az ősi „gazdasági Haken”, mely birtok- és üzemegységet jelentett, kezdett pontosan meghatározott földterületet jelenteni.¹³⁴ Ennek a nagyságára vonatkozóan azonban nagyon megoszlanak a vélemények. Több lengyel történész azt az álláspontot képviseli, hogy a lengyel Haken (s feltételezik, hogy a porosz is) azonos volt a kulmi Hufe méretével.¹³⁵ F. Piekosiński vagy E.

124 PUB I.2. Nr. 382.

125 PUB I.2. Nr. 386.

126 PUB I.2. Nr. 387.

127 PUB I.2. Nr. 588.

128 PUB I.2. Nr. 215.

129 PUB I.2. Nr. 262.

130 PUB I.2. Nr. 262.

131 PUB I.2. Nr. 381.

132 PUB I.2. Nr. 715.

133 N PUB I. 211.

134 W. Kuhn: Der Haken i. m. 150.

135 H. Łowmiański: Początki Polski. Z dziejów a łowian w I tysiącleciu n.e. I–III., Warszawa, 1963–1967., itt: III. 297–299.; J. Szewczyk: Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi. Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk. Prace geograficzne Nr. 67., Warszawa, 1968., 90–98.

Tarvel viszont úgy véli, hogy a Haken csak a Hufe méretének felét tette ki.¹³⁶ Egy 1301-ből származó oklevélben az olvasható, hogy a porosz Catcze eddig művelt földjeit fel kell mérni, mert annak egy korábbi adománylevelé szerint 2 Haken (*duos uncas*) nagyságúnak kell lennie, de ha az eddigi birtok a kimérés után mégis kisebb lenne, a szomszédos erdőből még annyi földdel kell kiegészíteni, hogy a birtok összterülete elérje a 2 Haken méretet.¹³⁷ Ebben az oklevélben tehát a Haken már meghatározott nagyságú földterületként szerepelt. 1307-ben Eberhard ermlandi püspök két újonnan kereszténnyé vált litvának, Clenoysénak és Rextónak a „tartomány szokásos mértéke szerint” 3 Haken földet adományozott.¹³⁸ Ez egyértelműen jelzi, hogy ekkor már a Haken meghatározott nagyságú földterületet jelentett. Johannes samlandi püspök két oklevelében (1325-ből és 1343-ból) ugyancsak a „tartomány szokásos mértéke” szerinti Hakenre történik hivatkozás.¹³⁹ A 4 Haken nagyságú birtokkal rendelkező Henke Pyle négy fia 1327-ben egyenlő arányban 1-1 Haken földet örökölt,¹⁴⁰ ami szintén azt mutatja, hogy a XIV. század első harmadában a Haken már egyértelműen adott terület mértékegysége volt. A lovagrendi államban a porosz jog úgy rendelkezett, hogy a Haken határainak megállapításához a telek gazdája és még 12 tanú szükséges.¹⁴¹ 1334-ben Luther von Braunschweig nagymester Stuhm körzetében 49 Haken földet adományozott porosz szabadoknak, s egyértelműen írásba foglalta, hogy minden Haken 10 Morgen nagyságú legyen: „*pro quolibet unco decem iugera computanda*”.¹⁴² Marienburg körzetében, Pruppendorfban Heinrich kamarás 1349-ben 2 Haken méretű birtokot kapott, összesen 20 Morgen nagyságban („*duos uncas liberos XX iugera continentes*”).¹⁴³ Ahogyan ezek a példák is mutatják, a XIV. század első felében 1 Haken 10 holdnak felelt meg, azaz a német (kulmi) Hufe méretének csak egyharmadát tette ki. De többségében a későbbi forrásokban is ez a területnagyság fordul elő. 1395-ben II. Johannes pomesániai püspök 3 Haken birtokot adományozott úgy, hogy 10 Morgen felelt meg egy Hakennek.¹⁴⁴ Az, hogy 1 Haken = 10 Morgen, még 1510–1529 között is visszaköszön a forrásokban.¹⁴⁵

Az említett oklevelekben mindig egyértelműen leírták, hogy hány holdat, azaz 10 x 30 Rute nagyságú területet kell számolni 1 Hakennek. Ha azonban egész Poroszországban ez lett volna a Haken mérete, hasonlóan a kulmi Huféhoz, az oklevelek kiál-

136 F. Piekosiński: O łanach w Polsce wieków średnich. Rozprawy Akademii Umiejetności. Wydzał Historyczano-Filozoficzny. Kraków, 1888., 88.; E. Tarvel: Der Haken i. m. 38.

137 PUB I.2. Nr. 782.

138 CDW I. Nr. 139.

139 Urkundenbuch des Bistums Samland. Hg. C. P. Woelky–H. Mendthal, Leipzig, 1891. (a továbbiakban Saml. UB.), itt: Saml. UB. Nr. 238., 240.

140 PUB II. Nr. 589.

141 Jura Prutenorum saeculo XIV conditio nunc primum e libris manuscriptis edidit P. Laband, Königsberg, 1866., Nr. 69.

142 PUB II. Nr. 850.

143 PUB IV. Nr. 411.

144 Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. In: Zeitschrift d. hist. Ver. f. d. Reg.-Bez. Marienwerder, 1885. 15; 1886. 16; 1886. 17; 1887. 18. (a továbbiakban: Pomes. UB.), itt: Pomes. UB. Nr. 123.

145 Zródła do dziejów ekonomii Malborskiej. Tom. I., Ed. W. Hejnosz, Thoruń, 1959., 59., 61.

lítői nem érezték volna szükségesnek újra és újra rögzíteni, hogy ott mit is értettek Haken alatt. A források további elemzése valóban igazolja, hogy erre szükség volt, mert az oklevelekben más Haken-nagyságra is találunk példát. Egy 1351. évi oklevél szerint például Ermland földjén Swentegarbennél a porosz Blyoth birtoka 4 Haken vagy 2 Hufe volt („*quatuor uncus scilicet duos mansos*”).¹⁴⁶ Werner von Rumdorf christburgi komtúr 1372-ben hűséges hívének, Güntelnek és testvérének 1,5 Hakent adományozott, ami az oklevél szerint 22,5 Morgennek felelt meg, tehát ebben az esetben is 15 Morgent vettek 1 Hakennek.¹⁴⁷ 1398-ban Johann von Beffard christburgi komtúr Sassen földjén 4 porosz testvérnek 6 Hakent adott úgy, hogy minden Haken 15 holdból állt.¹⁴⁸ Az itt szereplő Hakenek tehát már nagyobbak voltak, mint a korábban említettek, s nem 10, hanem 15 Morgennek feleltek meg, azaz nem egyharmad, hanem fél Hufe nagyságának. Az 1400 körül készült marienburgi cenzuskönyvben (*Marienburger Zinsbuch*) a következő bejegyzés olvasható: „*mal sal wissen, das dy hoken sint czweyerley, gros und kleyne. Der grose czinset 7 scot ane 7 ein halb pfennyng, der kleine 4 ein halb scot*”.¹⁴⁹ A cenzuskönyv világosan fogalmaz: a Német Lovagrend székhelye, Marienburg tágabb térségében kétféle Haken létezett, egy nagyobb és egy kisebb. A hozzájuk rendelt cenzusérték $6\frac{3}{4}$ és $4\frac{1}{2}$ Skot volt,¹⁵⁰ amiből arra következtethetünk, hogy a közöttük fennálló területarány 3:2 lehetett. A nagy Haken után fizetendő járadék megközelítőleg az 1 Hufe után fizetendő átlagos cenzus (kb. 12–15 Skot) felét tette ki, azaz 1 nagy Haken lényegében 0,5 Hufe, azaz 15 hold nagyságú volt, a kis Haken pedig 10 hold. Ugyanezeket az értékeket erősíti az is, ha az 1400 körüli forrásokat összevetjük az 1565. évi lengyel összeírások adataival. Losendorf faluban például 1400-ban 33 kis és 3 nagy Haken volt. Ha ezeket 10 illetve 15 Morgen értékekkel számoljuk, akkor a falu földterülete összesen 375 holdból állt. Ugyanennek a falunak a határát 1565-ben 12,5 Hufénak számították, ami pontosan 375 holdnak felelt meg.¹⁵¹ Mahlauban 31,5 kis és 5 nagy Haken volt a XV. század elején. Ugyanitt 1565-ben 13 Hufét írtak össze. Mindkét esetben azonos számot, 390 Morgent kapunk a falu határának nagyságára.¹⁵²

1497-ben Hans von Tiefen nagymester Brosian Erbartnak 8 Haken nagyságú szolgálati birtokot adományozott úgy, hogy 16 holdat vett 1 Hakennek („*der jeglicher sechszen morgen haben und halten soll an acker...*”).¹⁵³ Ez minden bizony-

146 PUB IV. Nr. 668.

147 A. Semrau: Die Siedlungen im Kammeramt Kirsiten (Komturei Christburg) im Mittelalter. In: Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Kunst und Wissenschaft zu Thorn, H. 41. (1933), 112.

148 A. Semrau: Die Siedlungen im Kammeramt Neimen (Komturei Christburg) im Mittelalter. In: Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Kunst und Wissenschaft zu Thorn, H. 42. (1934), 81.

149 Das Zinsbuch des Hauses Marienburg. Beilage zum Programm des königlichen Gymnasiums Marienburg. Hg. W. Ziesemer, Marienburg, 1910., 47.

150 Uo. 47–48.

151 St. Hoszowski: Lustracja województw Malborskiego i Chelmińskiego 1565. Danzig, 1961., 98., 101.

152 A. Semrau: Die Orte und Fluren im ehemaligen Gebiet Stuhm und Waldamt Bönhof (Komturei Marienburg). In: Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Kunst und Wissenschaft zu Thorn, H. 36. (1928), 12–13.

153 Idézi W. Kuhn: Der Haken i. m. 154.

nyal egyedi, különleges jelenség volt, hiszen ez a Haken nem volt a Hufe valahányad része vagy esetleg annak bármilyen többszöröse.¹⁵⁴

Több forrás még az eddig említetteknél is nagyobb méretű Hakenről tudósít. 1260-ban a Német Lovagrend egy bizonyos Kristiannal 4 Hufe földet 6 Hakenre cserélt,¹⁵⁵ majd 1308-ban ennek a Kristiannak az utódai ezt a 4 Hufét ismét 6 Hakenre cserélték.¹⁵⁶ Mindkét oklevél 4 Hufe = 6 Haken (azaz 2:3) arányt rögzített. Simon Grunau a XVI. század első felében írt krónikájában arról számolt be, hogy 1307-ben a Német Lovagrend káptalana Engelsburgban a poroszországi súlyokról és mértékekről határozott, köztük a földmértékekről is úgy, hogy „3 Hacken machen 2 Huben”.¹⁵⁷ A Großen Zinsbuch 1414. évi feljegyzései között a következő olvasható: „1½ hoke machet eyne hube”.¹⁵⁸ Mivel Poroszországban 1 Hufe 30 holdat jelentett, a forrásokban szereplő arányok csak úgy lehetségesek, ha az itt szereplő Hakenek 20 Morgent jelentettek.

1348-ban Hermann ermlandi püspök Weißensee-ben úgy adományozott 4 Haken földet, hogy minden Hakennek azonosnak kellett lennie 1 Huféval: „*volumus, ut quilibet uncus superius expressus sit de uno manso, et ita declaramus, ut superius tracti quatuor unci valeant tantum quantum quatuor mansi*”.¹⁵⁹ Egy évvel később a püspök úgy rendelkezett, hogy a püspöki területeken az újonnan alapítandó falvak esetében minden paraszt 1 Hufénak, azaz 30 holdnak megfelelő nagyságú Hakent kapjon.¹⁶⁰ Heilsberg közelében Kobeln falu alapításánál még ugyanebben az évben már ennek megfelelően mérték ki a földeket.¹⁶¹ 1353-ban Johannes ermlandi püspök a porosz Pomenennek három, szintén a Huféval azonos nagyságú Hakent adományozott („*ipsis unum mansum pro unco quolibet deputantes*”).¹⁶² A most említett okleveleken kívül az ermlandi püspökség területéről azonban több példát is idézhethetnénk arra vonatkozóan, hogy 1 Haken = 30 Morgen (= 1 Hufe) nagyságú.¹⁶³ A Großen Zinsbuch „*den hocken gleich eyner huben*” bejegyzése szerint ez a birtokméret nem csak Ermland földjén volt ismert, hanem a Visztulától nyugatra, Pommerellen területén is.¹⁶⁴ Az 1565. évi lengyel koronabirtok-összeírás ugyanezt erősíti meg.¹⁶⁵

Egy-két oklevélben azonban még ezeknél is nagyobb területű Hakenről történik említés. 1338-ban például Dietrich von Altenburg nagymester Tilsit körzetében 3 Haken földet adományozott Tulewirdének azzal, hogy „*vor islichin haken funfzeig*

154 M. Rousselle: Das Siedlungswerk des Deutschen Ordens im Lande Gerdaun. In: Altpreußische Forschungen 6 (1929), 242.

155 PUB I.2. Nr. 100.

156 PUB I.2. Nr. 886.

157 S. Grunau: Preußische Chronik. Hg. M. Perlach, Bd. I., Leipzig, 1876., 469–471.)

158 GZB 18.

159 PUB IV. Nr. 290.

160 PUB IV. Nr. 471.

161 PUB IV. Nr. 478.

162 CDW II. Nr. 198.

163 CDW II. Nr. 138., 139., 318.

164 GZB 135.

165 St. Hoszowski: Lustracja województwa pomorskiego 1565. Danzig, 1961., 114.

morgen zu rechen” (azaz minden Haken 50 Morgen) legyen.¹⁶⁶ 1375-ben Siegfried Walpod von Bassenheim danzigi komtúr Lauenburg térségében úgy adományozott Dominic és Simon soltészoknak 9 Haken földet, hogy a Haken területmértékét 2 Hufében (azaz 60 holdban) állapította meg, s ehhez a mérethez igazítva határozta meg a fizetendő járadék mértékét is: minden Haken után 16 Skotot és 2 tyúkot cenzusként, valamint 0,5 Vierdungot tizedként.¹⁶⁷ Ennek a Hakennek meglepően nagy méretét – melyhez viszonylag nem túl magas fizetési kötelezettség társult – minden bizonnyal a rossz talajviszonyok indokolták.¹⁶⁸

A Pflughoz hasonlóan tehát a Haken sem jelentett egész Poroszországban olyan egységes területmértéket, mint a Hufe, de a lovagrendi állam egyes régióiban, tartományokban a XIV. századtól mégis adott nagyságú földterületet értettek alatta. A források alapján többé-kevésbé megállapítható az, hogy az egyes Haken-méretek Poroszország mely vidékein voltak jellemzőek. A legkisebb, 10 Morgen nagyságú Haken elsősorban a Visztula- és Nogat-folyók vidékén, döntően Kulmerland és Pomesania tartományokban fordult elő, azokon a területeken, amelyek a leghamarabb a Német Lovagrend fennhatósága alá kerültek.¹⁶⁹ A 15 Morgen nagyságú Haken is általában ezeken a területeken volt ismert, ezért nem véletlen, hogy a marienburgi cenzuskönyv szükségesnek tartotta megkülönböztetni Pogesaniában a kis és a nagy Hakent (Marienburg, a Német Lovagrend székhelye a Nogat-folyó partján feküdt). A 15 holdat jelentő telekméret kisebb arányban Ermland földjén is előfordult. Annak, hogy a 10–15 hold területű porosz paraszti telkek elsősorban a Visztula völgyében fordultak elő, legfőbb oka az volt, hogy itt a folyóvölgyi, hordalékos termékeny talajon kisebb birtok is biztosította a megélhetést. Poroszország legtermékenyebb földjei a folyók (Visztula, Passarge, Pregel, Memel) alsó folyásánál és a torkolatvidékeken helyezkedtek el.¹⁷⁰ A Visztula-öböl térségében, valamint Pomesanien, Natangen és Samland földjén (Elbing, Christburg, Balga, Brandenburg, Königsberg komtúrságokban) a 20 Morgen nagyságú Haken volt a meghatározó. A Huféval azonos, azaz 30 hold méretű Haken elsősorban az erlandi püspökség területén és a Visztulától nyugatra eső részeken, Pommerellen földjén volt elterjedt. Az ennél nagyobb, 50 vagy 60 hold területű Hakenek viszont inkább egyedi jelenségek voltak, hiszen csak elvétve fordulnak elő a forrásokban. Az okleveles anyagból, cenzuskönyvekből, tartozásregiszterekből az a kép rajzolódik ki, hogy a poroszországi Haken-méretek közül a legáltalánosabb a kétharmad Hufe nagyságú, 20 Morgennek megfelelő Haken volt, a porosz népesség nagyobbik hányada ilyen birtokkal rendelkezett. A christburgi komtúrságból származó *Pfennigschuldbuch* az 1382–1409 közötti időszakra vonatkozóan tartalmazza az adósok nevét, birtokaik nagyságát. Kétségtelen, hogy csak azokról a paraszti gazdaságokról ad egyfajta képet, amelyeknek adóssága, tartozása volt, de ennek ellenére mégis reprezentatívnak tekinthető a korabeli porosz

166 PUB III. Nr. 150.

167 K. Kasiske: Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen. Königsberg, 1938., 147.

168 W. Kuhn: Der Haken i. m. 160.

169 A Német Lovagrend poroszországi megtelepedéséről, a hódítás folyamatáról részletesen ld. Pósan L.: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen, 1996.

170 P. Erlen: Europäischer Landesausbau i. m. 104–106.

paraszti birtokviszonyok szempontjából. A 708 különböző településről származó adatok összesen 1392,5 Hakenről szólnak.¹⁷¹ A Német Lovagrend különböző tisztségviselőinek számadásait tartalmazó *Große Ämterbuch* adatai szerint 1382-ben a christburgi komtúrságban összesen 1336 Haken volt,¹⁷² míg a *Große Zinsbuch* 1417. évi feljegyzésében már csak 1173,5 Haken szerepelt.¹⁷³ A csökkenés nyilvánvalóan összefüggött a Német Lovagrend és Lengyelország közötti 1410. évi háború pusztításaival. A *Pfennigschuldbuch* adatait vizsgáló Walter Kuhn számba vette, hogy a feljegyzésekben szereplő paraszti gazdaságok (üzemegységek) hány Hakenből álltak. 29 olyan gazdaság volt, ahol a telek mérete még az 1 Hakent (20 Morgent) sem érte el, hanem annak csak a fele volt (amennyi Kulmerland vagy Pomesania földjén az ún. kis Haken). 132 esetben 1 Haken, 18 esetben 1,5 Haken jelentette a paraszti birtokot. A legtöbb porosz paraszti gazdaság azonban 2 Hakenből állt. A *Pfennigschuldbuchban* 374 esetben szerepel ez a birtokméret. 20 esetben találunk 2,5, 125 alkalommal 3, egyszer 3,5, hatszor 4, s egy-egy esetben 4,5, 5 és 6 Haken nagyságú birtokot. Az adósságbönyvben szereplő 1392,5 Haken így 708 paraszti gazdaságot jelentett. Mindezek alapján a christburgi térségben a porosz paraszti gazdaságok átlagos nagysága 1,97 Haken (azaz közel 2 Haken) volt. Az elbingi komtúrság 1448. évi cenzuskönyve ugyancsak sok adatot közöl a porosz paraszti gazdaságokról. Itt 96 olyan birtok volt, amely csak 1 Hakenből állt, 6 darab másfél telkes, 222 2 telkes, 7 darab 2,5 telkes, 33 darab 3 telkes, és 9 darab 4 telkes gazdaság fordult elő. Összesen 373 adófizető porosz birtok volt, s ezekből az adatokból is látszik, hogy Elbing térségében szintén a 2 Hakenből álló gazdaságok voltak a meghatározóak.¹⁷⁴ Némileg más volt a helyzet a königsbergi komtúrságban. Az 1404. évi ún. *Hakenbuch* adatai szerint Samland tartományban összesen 1398 $\frac{1}{4}$ Haken adó- és járadékköteles porosz paraszti föld volt. Az összeírásban 2 féltelkes, 29 egytelkes, 584 másfél telkes, 24 kéttelkes, 6 kettő és negyed Haken nagyságú, 31 két és féltelkes, 1 darab 2 $\frac{3}{4}$, 104 három telkes, 2 darab 3,5, 2 darab 4 és 1 darab 6 telkes gazdaság szerepel. Összesen tehát a königsbergi komtúrságban a XV. század elején 790 adózó porosz paraszti gazdaság létezett. A számok itt azt mutatják, hogy Samland térségében nem 2, hanem 1,5 Haken jelentette a meghatározó paraszti birtokméretet.¹⁷⁵

Ahogy a német telepes falvaknak eltérő nagyságú határai voltak, a porosz településekhez tartozó földek mérete is nagy változatosságot mutatott. Egy 1280-ban készült határleírás például Troop falunál (christburgi komtúrság) 55 Hakent említett.¹⁷⁶ Köxten faluhoz 1303-ban 24 Haken föld tartozott.¹⁷⁷ A német telepesek által lakott Königsblumenau 1299. évi határleírásában szereplő porosz Krapen falunak

171 W. Kuhn: Der Haken i. m. 165.

172 Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens. Hg. W. Ziesemer, Danzig, 1921., 124. (a továbbiakban: GÄB)

173 GZB 10.

174 W. Kuhn: Der Haken i. m. 165.

175 Uo. 166.

176 PUB I.2. Nr. 380.

177 PUB I.2. Nr. 795.

20,5 Haken nagyságú határa volt.¹⁷⁸ 1329-ben egy bizonyos Geisseln számára készített határleírásban említik Lodehnen falut, amelyhez 37 Haken tartozott.¹⁷⁹ A *Großen Zinsbuch* 1437. évi adatai számos porosz falu földterületét is tartalmazzák, melyek szemléletesen mutatják a faluhatárok nagyságának változatosságát: Morainen = 29 Haken, Menthen = 38, Prökelwitz = 26, Ramten = 45, Troop = 55, Kerschitten = 31,5, Köxten = 24, Krapen = 20,5, Lippitz = 22,5, Lodehnen = 37, Opitten = 18,5, Pachollen = 24, Rositten = 35, Schweide = 20, Mokaym = 40, Woythegarben = 6, Boyden = 36, Kaukenynen = 10, Motitten = 24 stb.¹⁸⁰ A Huféhoz és a Pflughoz hasonlóan az adott földterületen túl a Haken szintén járadékszolgáltatási, adózási egységet jelentett. A paraszti kötelezettségek szempontjából nem volt különbség között, hogy magánföldesurak vagy a tartományúri hatalmat gyakorló Német Lovagrend birtokain élő parasztokról volt szó, mert a paraszti járadékok mértékét a Rend a magánbirtokokon is pontosan meghatározta.¹⁸¹ Ezt az intézkedést a Német Lovagrend már igen korán, a poroszországi hódítás kezdetén meghozta. Egy oklevélben az olvasható, hogy Heinrich von Wida tartományi mester felszólította Dietrich von Diepenau nevű vazallusát, hogy birtokain ugyanolyan szigorú feltételekkel telepítse le a poroszokat, ahogyan az a lovagrend birtokain érvényes („*dummodo prutenis si quos locaverint in eis eundem rigorem, quem nos nostris prutenis injuxerimus, injugunt et ipsi*”).¹⁸² Így nem fenyegetett az a veszély, hogy a szolgáltatások eltérő nagyságrendje miatt bizonyos területek között belső migráció alakul ki. Az egyes porosz családok elköltöztését legfeljebb az egyes régiókban más és más Haken-méretekkkel lehetett csak motiválni. A Haken-földek birtokosai mind a járadékok, mind pedig a szolgáltatások terén kedvezőtlenebb helyzetben voltak, mint a Hufe-birtokos telepesek. A Haken-parasztoknak magasabb volt a robotkötelezettsége, telkeiket csak felnőtt korú fiú örökös esetén örökíthették, s ha máshová akartak költözni, ún. költözési illeték megfizetése után tehették meg.¹⁸³ A XV. század első harmadában azonban a Német Lovagrend megtiltotta porosz alattvalóinak, hogy német falvakba vagy városokba költözzenek. A Lengyelországgal 1410-ben vívott vesztes háború után ezzel akarta megakadályozni a legtöbb adót fizető Haken-parasztok számának csökkenését. Az 1425-ben hozott rendelkezésben a Rend ezt egyértelműen ki is mondta: „*Doruff haben wir verboten, des keyn Prusse in Dutschen dorffern ader in steten sal dynen ader wonen, went also werden unsere hoken und dinste vorwustet und vorterbet, wen sy sich mit den Dutschen mengen*”.¹⁸⁴ Ez az intézkedés jelentősen megnehezítette a porosz népesség mobilitását, s ha röghöz kötés nem is következett be, hiszen egyik porosz faluból a másikba továbbra is költözhetek, mozgásterük számottevően beszűkült. A lovagrend egész Poroszországra vonatkozó rendelkezését

178 PUB I.2. Nr. 723.

179 PUB II. Nr. 659.

180 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 94., 97–98.

181 P. Erlen: Europäischer Landesausbau i. m. 200.; PUB II. Nr. 129.

182 Pomes. UB. Nr. 3.

183 H. Boockmann: Der Deutsche Orden i. m. 122., 128.

184 Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Hg. M. Toeppen, Bde. 5., Leipzig, 1878–1886. (a továbbiakban: ASP) itt: ASP I. Nr. 257.

megelőzően azonban Marienburg városa (a Német Lovagrend székhelye) már 1400-ban kimondta, hogy poroszoknak nem lehet polgárjogot adni, s 1418-ban ezt a tiltást ismét megerősítette.¹⁸⁵

Egy Haken után átlagosan 19 Skot 30 Pfennig adót kellett fizetni, tehát többet, mint a Hufe esetében.¹⁸⁶ Már az 1233. évi kulmi kiváltságlevélben a Német Lovagrend úgy rendelkezett, hogy egy Haken után tizedként 1 Scheffel gabonát kell fizetni,¹⁸⁷ feleannyit, mint egy Pflug után. Abban az esetben viszont, ha a két terület nagyságához viszonyítjuk a Pflugkorn mértékét, már sokkal rosszabb lesz az arány. Ha egy Pflugot csak 2 Hufénak számítunk (= 60 Morgen), a Hakent pedig kétharmad Hufénak (= 20 Morgen), akkor 3:1 arányt kapunk, míg az egyházi tizedként fizetett gabonamennyiség 2:1 arányú volt. Az „eke után járó” gabona mellett a porosz parasztoknak is kellett telkeik után a plébánosnak ún. misegabonát (*annona misalis*) fizetniük.¹⁸⁸ A földesúri járadékra vonatkozóan a marienburgi cenzuskönyvben 1400 körül a 10 Morgen nagyságú Hakennél $4\frac{1}{2}$, a 15 Morgen területű teleknél pedig $6\frac{3}{4}$ Skot összegű bejegyzés olvasható.¹⁸⁹ Az ún. „nagy” Haken után fizetendő census megközelítőleg az egy Hufe utáni census felét tette ki. Ez megfelelt a két telek mérete közötti aránynak (15 Morgen : 30 Morgen). 1327-ben Johannes samlandi püspök 38 Morgen (azaz itt ebben a régióban majdnem 2 Haken) után 2 porosz márka (= 24 Skot) és 30 tyúk censzust írt elő,¹⁹⁰ azaz 12 Skotot és 15 tyúkot telkenként. 1328-ban 4 Haken után együttesen 3 márkát (= 36 Skotot) kellett fizetni, azaz 9 Skotot telkenként.¹⁹¹ Két évtizeddel később Jacob samlandi püspök 1348. január 2-án kelt oklevelében már 0,5 Haken föld után kellett 9 Skot évi censzust fizetni.¹⁹² Mivel Samlandban általában 20 Morgen jelentett egy Hakent, az oklevélben megszabott 10 hold után fizetendő 9 Skot a kétszerese volt a Visztula térségében 10 hold után járó 4,5 Skotnak. Egy 1346. április 7-én kelt oklevél 18 Skot/Haken összegről szól,¹⁹³ míg két másik, ugyanebből az évből származó oklevélben a Haken után 15, illetve 16 Skot összeg volt meghatározva.¹⁹⁴ Ha ezeket a példákat összehasonlítjuk a marienburgi cenzuskönyvvel, azonnal szembetűnik, hogy Samland tartományban, illetve általában Kelet-Poroszországban sokkal nagyobb volt a Hakenre nehezedő járadékterher, mint a Visztula térségében s Pomesania földjén. Abban, hogy a járadék mértékét rögzítő helyi szokásjogok között ilyen jelentős eltérés volt tapasztalható, minden bizonnyal szerepet játszott az a körülmény, hogy a legkorábban meghódított Kulmerland és Pomesania tartományokban a helyi népesség lojalitásának megterem-

185 W. Zorn: Deutsche und Undeutsche in der städtischen Rechtsordnung des Mittelalters in Ost-Mittel-europa. In: Zeitschrift für Ostforschung Jhg. 1. H.2. (1952), 187.

186 P. Erlen: Europäischer Landesausbau i. m. 199.

187 PUB I.1. Nr. 105.

188 H. Hoffmann: Der ländliche Grundbesitz i. m. 42.

189 Das Zinsbuch des Hauses Marienburg. Beilage zum Programm des königliche Gymnasiums Marienburg, 1910., Hg. W. Ziesemer, 48.

190 NPUB II. Nr. 258.

191 NPUB I. Nr. 261.

192 NPUB I. Nr. 374.

193 NPUB I. Nr. 363.

194 NPUB I. Nr. 361., 364.

tése érdekében a Német Lovagrend viszonylag alacsony értékben szabta meg a fizetési kötelezettségeket. A további sikeres hódításhoz ugyanis szüksége volt stabil hátszázagra. Feltehetően mindennek nagy szerepe volt abban, hogy a Német Lovagrenddel szemben kirobbant második nagy porosz felkelésben (1260–1274) a Pomesániában élők nem vettek részt.¹⁹⁵ A pénzben fizetendő paraszti járadék azonban a poroszok körében általában csak a felét tette ki a Haken után járó censzusnak, a másik felét naturalálékban kellett teljesíteni.¹⁹⁶

A porosz lakosságot a kezdetektől robotkötelezettség terhelte,¹⁹⁷ melynek mértéke ugyan területenként némileg változhatott, de a helyi szokásjog által egyértelműen rögzítve volt. 1383-ban Dietrich samlandi püspök porosz telepésekkel alapította meg Kirstandorfot, ám a falu lakóinak telepés státusa ellenére a robotot, a „tartományi szolgálatot, mely szokásban van” (*des lantdis gewonheit*) továbbra is megkövetelte tőlük.¹⁹⁸ Több más oklevélben is találkozhatunk robotkötelezettségre vonatkozó előírásokkal.¹⁹⁹ A porosz alattvalók robotkötelezettségének mértékét a Német Lovagrend és a poroszországi püspökök minden bizonnyal a Németországban szokásos kötelezettségek figyelembevételével szabták meg. A XII. században például a Felső-Rajna vidékén telkenként heti 2 nap robotot kellett teljesíteni.²⁰⁰ A XIII. századi szászországi források szerint a paraszti munkaszolgálatot a nagyobb idénymunkák (aratás, szénakaszálás stb.) idején vették igénybe.²⁰¹ Feltehetően hasonló volt a helyzet Poroszországban is.

A katonáskodó porosz szabadokhoz és a német telepésekhez hasonlóan a porosz parasztoknak a Német Lovagrend fennhatóságának elismeréseképpen ún. *recognitiot*, azaz elismerési járadékot kellett fizetniük. Az 1233. évi kulmi adománylevél előírása szerint mindenki, aki a Rend jóvoltából földet birtokol Poroszországban – függetlenül annak nagyságától – a Rend uralmának és joghatóságának elismeréseképpen köteles 1 kölni vagy 5 kulmi (azaz porsz) dénárt és 2 márka súlyú viaszot fizetni.²⁰²

Míg a német telepés falvak lakói csak egyházi mortuariumot fizettek, a porosz parasztok egyházi és világi mortuarium megfizetésével egyaránt tartoztak. Mindkettő az elhunyt hagyatékából való részesedést jelentette. A földesúri jogon kért világi mortuarium Európa-szerte általában a legjobb állatra vagy a hagyatékból egy állatra, illetve a legjobb ruhára vonatkozott. Az előbbit a férfiak, míg az utóbbit inkább a

195 Pósn L.: A Német Lovagrend története i. m. 181.

196 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte i. m. 88.

197 NPub I. Nr. 170.

198 Urkundenbuch des Bistums Samland. Hg. C. P. Woelky–H. Mendthal, Leipzig, 1891. (a továbbiakban: Saml. UB.) itt: Saml. UB. Nr. 529.

199 Saml. UB. Nr. 538.; NPub I.2. Nr. 329.; NPub IV. Nr. 272.

200 Deutsches Bauerntum I. Mittelalter. Germanenrechte. Neue Folge. Bearb. v. G. Franz, Weimar, 1940., Nr. 38.

201 Uo. Nr. 79.

202 NPub I.1. Nr. 105.

nők halálakor kellett teljesíteni.²⁰³ Egyes területeken, mint például az Alsó-Rajna vidékén, a jószág vagy ruha mellett még 6 dénárt is kellett fizetni, máshol azonban csak kettőt.²⁰⁴ De ahogyan Európa más részein, úgy Poroszországban is igaz volt az, hogy a földesúr (azaz a Német Lovagrend vagy a poroszországi püspökök, káptalanok) számára a hagyatéki rész megszerzésénél sokkal fontosabb volt a paraszti szolgáltatás folytonosságának fenntartása, hogy az elhunyt javainak s különösen telkének legyen járadékfizető gazdája.²⁰⁵

A Haken-birtokkal rendelkező porosz parasztszok házaszájkötéskor néhány dénár összegű, ún. házassági illetéket (*maritagium*) is fizettek. Ennek összegéről sajnos nem szólnak a források, de a Rajna-vidéken ez az összeg általában 6 kölni dénárt (azaz 30 kulmi dénárt) jelentett.²⁰⁶

LÁSZLÓ PÓSÁN

THE SIZE AND SERVICE-DUTIES OF PEASANT ESTATES IN MEDIEVAL PRUSSIA

In the Prussian lands of the Teutonic Knights contemporary sources mention two kinds of peasant estates: the *Hufe* (*mansus*) and the *Haken* (*uncus*). The first type was related to the settlement-type of villages (under Germanic law), the other to the local (mainly Prussian, but also Polish and Lithuanian) population.

The first section of the essay analyzes the size of the estates in the villages and the service duties associated with them. From the beginning of the 13th century, the beginning of Germanic colonization, the *Hufe* stood for a particular piece of land, while the *Haken* acquired the same meaning only by the 14th century. In Prussia the patent of Kulm of 1233 (Kulmer Handfeste) the *Hufe* was agreed on to equal that of the Flemish *Hufe*, that is a 300 Rute (1 Rute stands for 4,32 meters) long and 10 Rute wide piece of land, approximately 43 English acres. Today 1 *Hufe* would stand for a 43,2 x 1296 meters piece of land, that is 16,8 hectares.

The hardship of settling the land and turning the soil fertile had an important effect on the number of the so called "free years", and so did the quality of the newly established tillage relate to the amount of taxes and other duties that had to be paid. Accordingly, in different parts of the lands of the Teutonic Knights the duties pay-

203 O. Kossmann: Bauernfreiheit im mittelalterlichen Polen und Böhmen. In: Zeitschrift für Ostforschung 28. (1979), 218.; B. Poll: Das Heimfallsrecht auf den Grundherrschaften Österreichs. Wien-Budapest, 1925., 54–70.; Solymosi L.: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. In: Századok 1987/4., 572.

204 Germanenrechte i. m. Nr. 51., 62.

205 Solymosi L.: Egyházi és világi mortuarium i. m. 575.

206 Germanenrechte i. m. Nr. 51.

able after the Hufe differed considerably: varying between 0,5 and 2 marks. The average size of peasant estates was 2 Hufe (33,6 hectares).

Besides the Flemish Hufe, sporadically another size of settlement estates appears in the sources: the Frankish Hufe (a 103,7 x 2332,8 meter piece of land, that is 24,19 hectares). The ratio of the Flemish and Frankish Hufe was 2 to 3.

Beyond the tax payable after the Hufe, another duty, to be paid after the German plough (*Pflug*) appear in contemporary charters. The *Pflug* also stood for a measure of land, but, unlike the Hufe, it differed in size in the various parts of the kingdom. On average, 1 *Pflug* stood for 2-3 Hufe, but 1 *Pflug* could also equal anything between 2,5 and 4 Hufe.

The second half of the essay analyses the problem of the Haken, known among the Prussian and Slavic population of the Kingdom. Following the sample of fixed territory sizes brought in with Western settlers, the Haken also acquired the meaning of a given piece of land by the 14th century. Unlike the Hufe, however, the Haken stood for different size of land in different parts of Prussia. The smallest size (approximately 20 acres) was used alongside the rivers Vistula and Nogat, and mostly in the provinces of Kulmerland and Pomesania, territories that first came under Teutonic rule. The larger size (appr. 30 acres) Haken was also known at these territories, so there was a distinction set up between the so called small and large Hakens. The larger Haken, sporadically, also appeared in the province of Ermland. The reason behind the fact that the 20-30 acres Prussian peasant estates were to be found alongside the river Vistula was that here, on the fertile soils of the valley, smaller size estates were able to ensure subsistence levels. On the seaside East from the river Vistula, and also in the provinces of Pogesanien, Natangen and Samland Hakens of the size of 40 acres were dominant. Hakens with the same size of Hufes (that is 60 acres) were to be found in the Bishopric of Ermland and areas West from the river Vistula, in Pommerellen. Larger (100 to 120 acres) Hakens seldom appear in the sources. All in all, the most common size of Hakens was that of a two-third Hufe (40 acres). As in the case of Hufes, there was no regularity in peasant duties concerning the Hakens either. According to censuses in East-Prussia the taxes payable after Hakens were a lot higher than alongside the river Vistula and in Pomesania. One of the reasons behind this difference in taxation was that the Teutonic Order – in order to provide a stable hinterland and the foundations for future conquest – settled duties on a lower level for the population in the provinces of Kulmerland and Pomesania that has been among the first territories conquered.

SURÁNYI BÉLA

VÁZLAT A KÁRPÁT-MEDENCE PARASZTI FÖLDMŰVELÉSÉRŐL

A GAZDÁLKODÁS SZÍNTEREI

A paraszti gazdálkodás, ezen belül a növénykultúrák művelésének „termelő egységei” számbelileg alig változtak, illetve adottnak tekinthetők a Kárpát-medencében. Ami változás a XVIII. század második felétől bekövetkezett, az elsősorban a művelésbe vont földterület bővülését jelentette, amely látványosan a XIX. század második felében végrehajtott folyószabályozással és belvízrendezéssel vált teljessé. Természetesen ez együtt járt a földhasználat művelési ágak szerinti arányának módosulásával, ami a paraszti gazdaságokra is jellemző.

A növénytermesztés elsődleges terepe a szántóföld,¹ amelyet már „kezdettől fogva” műveltek. Más részük viszont irtásföld volt, ami a kisebb hányadot jelentette, „...mivel az országnak nagyobb része ugyan természetből fogva olyan, hogy nincs ott szükség erdők irtására... [...] ...de a hegyvidéken, hol szűkebb az ekés művelésre való terület, gyakorta irtással kényszerülnek”.² Az alföldeken, kisebb síkságokon is sokszor szükség volt a fás, bokros, ligetes területek megtisztítására. De irtásnak tekintették a parlagon lévő földeket is. Az irtás minden esetben égetéssel járt. A szántóterület táblái változatos formákat mutattak, ami számos esetben nehezítette az eke használatát.³

Az irtásföld nemcsak szántóként hasznosult, ugyanúgy válhatott rétté, sőt legelővé⁴ is, bár ez utóbbiak elsődlegesen még nem voltak alkalmasak növényművelésre. Annyi bizonyos, hogy „...a Kárpát-medencében a legtöbb földet kétségkívül az erdőből hódította el a parasztság”.⁵ Az Árpád-kori irtást egy XVIII–XIX. századra be-

1 Bél M. (1984): 118–119. o.

2 Ua.: 118. o. A növénytermesztésnek technikailag két alaptípusát különböztetjük meg. Az egyik az irtásos, amelyet, ha nem állandó szántóföldnek tekintenek, akkor „talajrablásokon” alapszik. A másik pedig a földművelés, a talajműveléses gazdálkodás. A további művelés eszközei: kapa, ásóbor, eke. Lásd: Bodrogi T.: Mesterségek, társadalmak születése. Bp., 1997. 128., 131., 134. o. A termőföldként, legelőként hasznosított földterületeket eredetileg jórészt erdő borította, így alakították ki a korabeli földművelők a slash and burn, vagyis az irtásos-égetéses földművelés gyakorlatát, ami arra épült, hogy a kiszáradt fa jobban ég. E módszer őstörténeti körülmények között jó termőtalajt nyújtott a kultúrnövényeknek. Lásd: Goudsbloem, J.: Tűz és civilizáció. Bp., 2000. 62–63. o.

3 Ua.: 121. o.

4 MaNép (2001): 304–307. o.

5 Ua.: 304. o. Az irtásgazdálkodás a legősibb és legelterjedtebb termőföld-kialakítási forma. Természetesen az irtás nemcsak szántóföldet, hanem sokszor rétet, sőt legelőt is eredményezett. Ez utóbbi-

fejeződő hullám követte, melynek révén nagyjából véglegessé vált a térségben a *mezőgazdasági táj*.

Az irtások nem tartoztak bele a *nyomáskényszerrel* művelt szántóterületbe, de a földesúr bármikor igényt tarthatott rá. Ugyanakkor az 1836. évi törvények előírták, hogy a visszaváltás csak akkor lehetséges, ha az irtvány időközben nem kapcsolódott a telki földterülethez, s egyúttal nem jelentette a tulajdonos kizárólagos megélhetési alapját. Másrészt a törvény megszabta, hogy a jövőben csak a földesúr engedélyével lehet irtással szántóföldi művelésre alkalmassá tenni egy-egy földterületet. Az 1836. évi törvény lezárta a termőföldbővítés, illetve a mezőgazdaságilag hasznosított területek növelésének évszázados gyakorlatát. Az Alföld XIX. századbeli vízrendezése egy *újabb extenzív* terjeszkedésre nyújtott lehetőséget, de nem sokkal a munkálatok befejeződése után mind kiterjedtebb formában kezdtek megjelenni a *szikes területek* is, főleg a tájegység középső részén, melyek szántóként számításba sem jöhettek, szinte csak kizárólag silány legelőként.⁶ (Főként juhval viszont hasznosíthatók.) A *szikjavítás* egyszerűbb módszereit a népi gazdálkodás is felkarolta, bár megnyugtatóbb megoldást csak a XX. század központi intézkedései kínáltak, főleg nagyüzemi keretek között, jóllehet sokszor a *természeti környezet* rovására és a hozzáfűzött remények feladásával.⁷

ak főleg a dombságok és hegyvidékek tájain voltak gyakoriak. Az irtás egyes módozataival (égetés, fairtas – kivágás és gyűrűzés – és a kettő összekapcsolása) a nagyarányú erdőszűltség miatt – leszámítva az éghajlat miatt bekövetkező vegetációmódosulást – lényegében a földműelő gazdálkodás termőföldigénye teremtdőtt meg Európában, ami a mezőgazdasági termelés alapfeltétele. Ez alól kivételt jelentett a Mediterránium. A természetből igénybe vett, hasznosított földterület már túlmutat a gyűjtögetésen mint haszonvételen, amely a XX. század közepéig megőrizte – területenként eltérő mértékben – kiegészítő szerepét. A Kárpát-medence irtásgazdálkodásának hagyományaira utal *Takács L.* Irtásgazdálkodásunk emlékei (Bp., 1980) c. monográfiája, amely számba vette az irtásföldek kialakításának, az egyes irtásmódoknak a hazai történetét, a néprajztudomány szemszögéből; legyen szó az irtásföldek műveléséről, a termesztett növényekről, így a kölesről és a hajdináról, a nélkülözhetetlen rozsról és az irtásföldek XVIII. századig kedvelt gabonaféléjéről, az árpáról. Az égetéses irtások növény szerkezetében Európa más részein is változások történtek, így pl. Nyugat-Európában a zabot a rozs szorította ki a szántóról. Magyarországon is megjelent a rozs az irtásföldeken, de nem első vetésként. A XVIII. századi parasztgazdaságok fő terményei közé tartozott valószínűleg az árpa, a rozs és a búza. Ugyanakkor az árpa mellett előfordult a zab is. Talán az irtásföldek – hosszú távon – legfontosabb növényének a *kukorica* tekinthető, amit példáznak a falvak környékén létesített irtásos *kukoricás kertek*, melyek először hazai, majd zárt közösségi kertek voltak. Lásd: *Uő*: 265–268. o. A másik újvilági növény is kedvelt kultúrája volt az irtásföldeknek, vagyis a *burgonya*. A korabeli agronómia kerti veteményként vette számításba. Így Erdélyben, szintűgy mint az Alföldön, külön léteztek „kukorica földek” és „krompélyos kertek”. Lásd: *Kósa L.* (1980): 56–57. o. „A *dohány* útja hasonló volt. Kerti veteményként érkezett hozzánk, kezdetben a kerteken kívül, a telken kívüli állományban, *irtásokon*, bérletekben, parlagokon termesztették.” Lásd: *Ua*.

6 *Ua*: 307–308. o.

7 *Várallyay Gy.* (1997): 70. o. A XIX. századig a mai értelemben vett szikes talajokról nincsenek adataink. „A szikes talajok alakulása az alföldi folyóvizek szabályozásával és az állóvizek lecsapolásával indult meg, az elszikesedés az alföldi agyagtalajok kiszáritásával van szoros kapcsolatban.” Lásd: *Zsilinszky E.–Treitz P.*: A szikes talajok javítása. Bp., 1924. I. o. 1767-ben Tessedik Sámuel kételkedve fogadta el azt a véleményt, hogy e földek alkalmatlanok bármiféle művelésre is. Lásd: *Ua*: 3. o., noha kiterjedésük jelentős volt a Kárpás-medencében, Kvassay Jenő saját felmérése alapján kb. 500 ezer kat. holdra becsülte. *Szabó József* ennél többre taksálta: Békés és Csanád megyében 363

A paraszti gazdálkodás szempontjából kiemelendőbb szerepet játszottak a *homokos területek*, melyek a többi talajtípustól eltérően pl. *Hevesben* csak kevésbé összefüggő, míg másutt ezzel ellentétben és nagy kiterjedésben az uralkodó talajtípust jelentették: *Nyírség*, a *Duna–Tisza köze*, *Somogy*, valamint a *deliblati homokhát*.⁸ „A homokkal való közelharcot a *kisparasztság* folytatta”,⁹ tájegységenként eltérő módon, más-más hasznosítást részesítve előnyben. Például a *Kiskunságban* „...a vadon ábrázata helyébe egyre inkább a kultúrtáj arculata alakul ki, s sívó homokon a leg szebb kertek virulnak”.¹⁰ A földhasznosításba bevont homoktalajokon leginkább *rozst* termesztettek. „...A *Duna–Tisza* közén nagyszerű *szőlő- és gyümölcsstelepek* jöttek létre, a *Nyírségben krumpli- és dohánytermelés* virágzott fel, míg a *somogyi homokon* az ország egyik legfontosabb *krumplikörzete* alakult ki.”¹¹

A parasztság hasznosította a *vizenyős, mocsaras* területeket is.¹² Ezek lecsapolása, kiszáritása főként a Kárpát-medence vízhálózatának szabályozásával vált általánossá, beleértve a paraszti agráriumot is. Már 1848 előtt is gyakori volt a jobbágyság, elsősorban a *zsellérek* részéről, hogy ily módon igyekeztek *termőföld* birtokába jutni. A XIX. század elejéről számos adat tanúskodik arról, hogy a *zsellérek* gyakran „irtogattak, zsombokoltak” a határban, noha az uradalmak a vizenyős területektől, árterektől elhódított határrészeket ugyanúgy kezelték, mint az erdei írtásföldeket. A növényművelésre alkalmassá tett területeken először *kukoricát és burgonyát* ültettek vagy *kölest*. A termőföld kialakítása, művelési technikája változatos képet mutatott, ami magába foglalta az állatokkal való „megjáratástól” az erős kapák, metszőkaszák,

---

ezer, a Kiskunságban kb. 80 ezer, a Tisza bal partján 300 ezer, a Duna völgyében 124 ezer kat. hold. Csongrád megyét nem említette. Lásd: Ua.: 7–8. o. *Bethlen András* 1890-ben megalapította a Földtani Intézet keretében az *agrogeológiai osztályt*, melynek feladata volt az ország talajának számbavétele. Ezzel párhuzamosan megindultak a talajjavítási kísérletek is, ami egyúttal a központi irányítású intézményesített *szikjavítási* munkálatok megindulását is jelentette. Eredményei és kiterjedtsége messze elmaradt még a korabeli szakemberek elvárásaitól is, hiszen még a javítás módszereiben sem volt egyetértés. Lásd: Ua. 12. o. A talajjavítást a parasztgazdaságok is szívesen fogadták. 1905-ben *Sigmond Elek* írja: „A digózást Pusztá-Décsett és a szarvasi parasztnoknál volt alkalmam tanulmányozni. Szarvas és Csabacsúd között fekszik az ún. Sirató, mely nevét onnan kapta, hogy még 8–10 évvel ezelőtt siralmas kopár szikterületből állott. A *szarvasi paraszt* ügyességének és munkásságának sikerült e területeket annyira megjavítani, hogy ma már mindössze két telek van, mely a régi siralmas képet mutatja, a többi *digózással* és kitaró munkával *búza*termő földékké alakították át.” Lásd: Ua. 12–13. o. Mindez alátámasztja, hogy a paraszti kisüzemek is – bár nem általánosan – sikerrel próbálkoztak a szikjavítással.

8 *Zsilinszky E.–Treitz P.* (1924): 128. o.

9 *Erdei F.* (1937): 170. o.

10 Ua.

11 *MaNé* (2001): 309. o. A népi gazdálkodás egy új arculata formálódott ki a Duna–Tisza közén, a *belterjes-kertkultúra tanyaszékhelyi*, amely a szőlő-gyümölcskultúrára és a zöldségtermesztésre épült. Lásd: *Für L.*: *Kertes tanyák a fűtőhomokon*. Bp., 1983. E gazdálkodási forma megjelenésének társadalom-földrajzi következményei is voltak, ami átalakította a táj településszerkezetét. Hiszen „...a tanyásodás folyamata a kertkultúra övezetben volt a leghevesebb... (s) ...a tanyásodás nagyobb távlatokból itélve olyan közbülső lépcsőfoknak is felfogható, amely az *alföldi agrártermelésben és nagyhatáru településszerkezetben* szükségképpen egyik fontos állomása lett a föld újra való meghódításának.” Lásd: Ua. 94. o.

12 Ua.: 309–310. o.

SURÁNYI BÉLA

VÁZLAT A KÁRPÁT-MEDENCE PARASZTI FÖLDMŰVELÉSÉRŐL

A GAZDÁLKODÁS SZÍNTEREI

A paraszti gazdálkodás, ezen belül a növénykultúrák művelésének „termelő egységei” számbelileg alig változtak, illetve adottnak tekinthetők a Kárpát-medencében. Ami változás a XVIII. század második felétől bekövetkezett, az elsősorban a művelésbe vont földterület bővülését jelentette, amely látványosan a XIX. század második felében végrehajtott *folyószabályozással* és *belvízrendezéssel* vált teljessé. Természetesen ez együtt járt a *földhasználat* művelési ágak szerinti arányának módosulásával, ami a paraszti gazdaságokra is jellemző.

A *növénytermesztés* elsődleges terepe a *szántóföld*,¹ amelyet már „kezdetől fogva” műveltek. Más részük viszont *irtásföld* volt, ami a kisebb hányadot jelentette, „...mivel az országnak nagyobb része ugyan természetből fogva olyan, hogy nincs ott szükség erdők irtására... [...] ...de a hegyvidéken, hol szűkebb az *ekés művelésre* való terület, gyakorta irtással kényszerülnek”.² Az alföldeken, kisebb síkságokon is sokszor szükség volt a fás, bokros, ligetes területek megtisztítására. De irtásnak tekintették a *parlagon* lévő földeket is. Az irtás minden esetben *égetéssel* járt. A szántóterület táblái változatos formákat mutattak, ami számos esetben nehezítette az eke használatát.³

Az irtásföld nemcsak szántóként hasznosult, ugyanúgy válhatott *rétté*, sőt *legelővé*⁴ is, bár ez utóbbiak elsődlegesen még nem voltak alkalmasak növényművelésre. Annyi bizonyos, hogy „...a Kárpát-medencében a legtöbb földet kétségkívül az *erdőtől* hódította el a parasztság”.⁵ Az Árpád-kori irtást egy XVIII–XIX. századra be-

1 Bél M. (1984): 118–119. o.

2 Ua.: 118. o. A növénytermesztésnek technikailag két alaptípusát különböztetjük meg. Az egyik az *irtásos*, amelyet, ha nem állandó szántóföldnek tekintenek, akkor „talajrabláson” alapszik. A másik pedig a földművelés, a *talajműveléses gazdálkodás*. A további művelés eszközei: *kapa*, *ásóbot*, *eke*. Lásd: Bodrogi T.: Mesterségek, társadalmak születése. Bp., 1997. 128., 131., 134. o. A termőföldként, legelőként hasznosított földterületeket eredetileg jórészt erdő borította, így alakították ki a korabeli földművelők a *slash and burn*, vagyis az irtásos-égetéses földművelés gyakorlatát, ami arra épült, hogy a kiszáradt fa jobban ég. E módszer őstörténeti körülmények között jó termőtalajt nyújtott a kultúrnövényeknek. Lásd: Goudsblom, J.: Tűz és civilizáció. Bp., 2000. 62–63. o.

3 Ua.: 121. o.

4 MaNép (2001): 304–307. o.

5 Ua.: 304. o. Az irtásgazdálkodás a legősibb és legelterjedtebb termőföld-kialakítási forma. Természetesen az irtás nemcsak szántóföldet, hanem sokszor rétet, sőt legelőt is eredményezett. Ez utóbbi

fejeződő hullám követte, melynek révén nagyjából véglegessé vált a térségben a *mezőgazdasági táj*.

Az irtások nem tartoztak bele a *nyomáskényszerrel* művelt szántóterületbe, de a földesúr bármikor igényt tarthatott rá. Ugyanakkor az 1836. évi törvények előírták, hogy a visszaváltás csak akkor lehetséges, ha az irtvány időközben nem kapcsolódott a telki földterülethez, s egyúttal nem jelentette a tulajdonos kizárólagos megélhetési alapját. Másrészt a törvény megszabta, hogy a jövőben csak a földesúr engedélyével lehet irtással szántóföldi művelésre alkalmassá tenni egy-egy földterületet. Az 1836. évi törvény lezárta a termőföldbővítés, illetve a mezőgazdaságilag hasznosított területek növelésének évszázados gyakorlatát. Az Alföld XIX. századbeli vízrendezése egy *újabb extenzív* terjeszkedésre nyújtott lehetőséget, de nem sokkal a munkálatok befejeződése után mind kiterjedtebb formában kezdtek megjelenni a *szikes területek* is, főleg a tájegység középső részén, melyek szántóként számításba sem jöhettek, szinte csak kizárólag silány legelőként.⁶ (Főként juhval viszont hasznosíthatók.) A *szikjavítás* egyszerűbb módszereit a népi gazdálkodás is felkarolta, bár megnyugtatóbb megoldást csak a XX. század központi intézkedései kínáltak, főleg nagyüzemi keretek között, jóllehet sokszor a *természeti környezet* rovására és a hozzáfűzött remények feladásával.⁷

ak főleg a dombságok és hegyvidékek tájain voltak gyakoriak. Az irtás egyes módozataival (égetés, fairtás – kivágás és gyűrűzés – és a kettő összekapcsolása) a nagyarányú erdőszűltség miatt – leszámítva az éghajlat miatt bekövetkező vegetációmódosulást – lényegében a földművelő gazdálkodás termőföldigénye teremtetődött meg Európában, ami a mezőgazdasági termelés alapfeltétele. Ez alól kivételt jelentett a Mediterránium. A természettől igénybe vett, hasznosított földterület már túlmutat a gyűjtögetésen mint haszonvételen, amely a XX. század közepéig megőrizte – területenként eltérő mértékben – kiegészítő szerepét. A Kárpát-medence irtásgazdálkodásának hagyományaira utal *Takács L.* Irtásgazdálkodásunk emlékei (Bp., 1980) c. monográfiája, amely számba vette az irtásföldek kialakításának, az egyes irtásmódoknak a hazai történetét, a néprajztudomány szemszögéből; legyen szó az irtásföldek műveléséről, a termesztett növényekről, így a kölesről és a hajdináról, a nélkülözhetetlen rozsról és az irtásföldek XVIII. századig kedvelt gabonaféléjéről, az árpáról. Az égetéses irtások növény szerkezetében Európa más részein is változások történtek, így pl. Nyugat-Európában a zabot a rozs szorította ki a szántóról. Magyarországon is megjelent a rozs az irtásföldeken, de nem első vetésként. A XVIII. századi parasztgazdaságok fő terményei közé tartozott valószínűleg az árpa, a rozs és a búza. Ugyanakkor az árpa mellett előfordult a zab is. Talán az irtásföldek – hosszú távon – legfontosabb növényének a *kukorica* tekinthető, amit példának a falvak környékén létesített irtásos *kukoricás kertek*, melyek először hazai, majd zárt közösségi kertek voltak. Lásd: *Uő*: 265–268. o. A másik újvilági növény is kedvelt kultúrája volt az irtásföldeknek, vagyis a *burgonya*. A korabeli agronómia kerti veteményként vette számításba. Így Erdélyben, szintúgy mint az Alföldön, külön léteztek „kukorica földek” és „krompélyos kertek”. Lásd: *Kósa L.* (1980): 56–57. o. „A *dohány* útja hasonló volt. Kerti veteményként érkezett hozzánk, kezdetben a kerteken kívül, a telken kívüli állományban, *irtásokon*, bérletekben, parlagokon termesztették.” Lásd: *Ua*.

6 *Ua.*: 307–308. o.

7 *Várallyay Gy.* (1997): 70. o. A XIX. századig a mai értelemben vett szikes talajokról nincsenek adataink. „A szikes talajok alakulása az alföldi folyóvizek szabályozásával és az állóvizek lecsapolásával indult meg, az elszikesedés az alföldi agyagtalajok kiszáritásával van szoros kapcsolatban.” Lásd: *Zsilinszky E.–Treitz P.*: A szikes talajok javítása. Bp., 1924. 1. o. 1767-ben Tessedik Sámuel kétkedve fogadta el azt a véleményt, hogy e földek alkalmatlanok bármiféle művelésre is. Lásd: *Ua.*: 3. o., noha kiterjedésük jelentős volt a Kárpás-medencében, Kvassay Jenő saját felmérése alapján kb. 500 ezer kat. holdra becsülte. *Szabó József* ennél többre taksálta: Békés és Csanád megyében 363

A paraszti gazdálkodás szempontjából kiemelendőbb szerepet játszottak a *homokos területek*, melyek a többi talajtípustól eltérően pl. *Hevesben* csak kevésbé összefüggő, míg másutt ezzel ellentétben és nagy kiterjedésben az uralkodó talajtípust jelentették: *Nyírség*, a *Duna–Tisza köze*, *Somogy*, valamint a *deliblái homokhátság*.⁸ „A homokkal való közelharcot a *kisparasztság* folytatta”,⁹ tájegységenként eltérő módon, más-más hasznosítást részesítve előnyben. Például a *Kiskunságban*, „...a vadon ábrázata helyébe egyre inkább a kultúrtáj arculata alakul ki, s sívó homokon a legszebb kertek virulnak”.¹⁰ A földhasznosításba bevont homoktalajokon leginkább *rozst* termesztettek. „...A *Duna–Tisza közén* nagyszerű szőlő- és gyümölcsstelepek jöttek létre, a *Nyírségben* krumpli- és dohánytermelés virágzott fel, míg a *somogyi homokon* az ország egyik legfontosabb *krumplikörzete* alakult ki.”¹¹

A parasztság hasznosította a *vizenyős, mocsaras* területeket is.¹² Ezek lecsapolása, kiszáritása főként a Kárpát-medence vízhálózatának szabályozásával vált általánossá, beleértve a paraszti agráriumot is. Már 1848 előtt is gyakori volt a jobbágyok, elsősorban a *zsellérek* részéről, hogy ily módon igyekeztek *termőföld* birtokába jutni. A XIX. század elejéről számos adat tanúskodik arról, hogy a *zsellérek* gyakran „irtogattak, zsombokoltak” a határban, noha az uradalmak a *vizenyős* területektől, árterektől elhódított határrészeket ugyanúgy kezelték, mint az erdei irtásföldeket. A növényművelésre alkalmassá tett területeken először *kukoricát* és *burgonyát* ültettek vagy *kölest*. A termőföld kialakítása, művelési technikája változatos képet mutatott, ami magába foglalta az állatokkal való „megjáratástól” az erős kapák, metszőkaszák,

ezer, a Kiskunságban kb. 80 ezer, a Tisza bal partján 300 ezer, a Duna völgyében 124 ezer kat. hold. Csongrád megyét nem említette. Lásd: Ua.: 7–8. o. *Bethlen András* 1890-ben megalapította a Földtani Intézet keretében az *agrogeológiai osztályt*, melynek feladata volt az ország talajának számbavétele. Ezzel párhuzamosan megindultak a talajjavítási kísérletek is, ami egyúttal a központi irányítású intézményesített *szikjavítási* munkálatok megindulását is jelentette. Eredményei és kiterjedtsége messze elmaradt még a korabeli szakemberek elvárásaitól is, hiszen még a javítás módszereiben sem volt egyetértés. Lásd: Ua. 12. o. A talajjavítást a parasztgazdaságok is szívesen fogadták. 1905-ben *Sigmond Elek* írja: „A digózást Pusztadécsett és a szarvasi parasztnoknál volt alkalmam tanulmányozni. Szarvas és Csabacsúd között fekszik az ún. Sirató, mely nevét onnan kapta, hogy még 8–10 évvel ezelőtt siralmas kopár szikterületből állott. A *szarvasi paraszt* ügyességének és munkásságának sikerült e területeket annyira megjavítani, hogy ma már mindössze két telek van, mely a régi siralmas képet mutatja, a többi *digózással* és kitaró munkával *búzatermő* földekké alakították át.” Lásd: Ua. 12–13. o. Mindez alátámasztja, hogy a paraszti kisüzemek is – bár nem általánosan – sikerrel próbálkoztak a szikjavítással.

8 *Zsilinszky E.–Treitz P.* (1924): 128. o.

9 *Erdei F.* (1937): 170. o.

10 Ua.

11 *MaNé* (2001): 309. o. A népi gazdálkodás egy új arculata formálódott ki a Duna–Tisza közén, a *belterjes-kertkultúrá*s *tanyásgazdálkodás*, amely a szőlő-gyümölcskultúrára és a zöldségtermesztésre épült. Lásd: *Für L.*: *Kertes tanyák a futóhomokon*. Bp., 1983. E gazdálkodási forma megjelenésének társadalom-földrajzi következményei is voltak, ami átalakította a táj településszerkezetét. Hiszen „...a tanyásodás folyamata a kertkultúra övezetben volt a leghevesebb... (s) ...a tanyásodás nagyobb távlatokból ítélve olyan közbuláló lépcsőfoknak is felfogható, amely az *alföldi agrártermelésben* és *nagyhatáru településszerkezetben* szükségképpen egyik fontos állomása lett a föld újra való meghódításának.” Lásd: Ua. 94. o.

12 Ua.: 309–310. o.

ások használatát. Külön agrotechnikát igényelt a *lejtős* területek művelése, ahol a keresztirányba történő szántással *teraszokat* alakítottak ki, sajátos képet kölcsönözve a hegy-dombvidéki földművelésnek.¹³

A népi gazdálkodásban is hosszú századokon át a *parlag* és az *ugar* jelenléte utalt a földművelés rendszerére.¹⁴ „A mezőgazdaság XVIII–XIX. századi forradalmát megelőző kornak földművelési rendszereiben a talaj termőerejének fenntartása két pilléren nyugodott: időnkénti pihentetésen és a legelő állatokkal való megjárata-son [...] Míg a *parlagoló* rendszerben szántóföld, kaszáló, legelő meglehetősen egymásba folyt – a *nyomásos* gazdálkodásban a szántóföld határozottan különvált, s a legeltetés is szigorú szabályhoz igazodott. A *kertek* s a *szőlő* kivételével, melyeket tartós sövény oltalmazott a legelő állatok behatolásától, a legeltetés az év meghatározott periódusaiban a faluhatár legkülönbélebb részeire, az állandó legelőn kívül a rétre, a szántóföldre, még az erdő egy részére is kiterjedt.”¹⁵

A hagyományos mezőgazdálkodás földművelési rendszereinek fő típusát a *nyomásos* gazdálkodás jelentette, ahol a *termesztett növények* körét és arányát előírták, beleértve a tér- és időbeli sorrendet. Ezenfelül lényeges elemként jött számításba az ugar, a pihentetés beiktatásának módja, valamint a rendszeres legeltetés.¹⁶ A nyomásos gazdálkodás *ritmust* adott a paraszti munkának, továbbá közösségi vonásaival *társadalmi szerepet* kölcsönözött. Megszabta a művelésbe vonható növényféléket, a *mezei munkálatokat* az egész parasztközösségre kiterjedően, egyúttal a *falu* egész gazdálkodását szabályozta. A nyomásos gazdálkodásban a *füves területek* a szántóföld szükséges kiegészítői voltak. Akkoriban még nem létezett olyan éles határ az egyes művelési ágak között, mint napjainkban.

13 Ua.: 310. o.

14 Ua.: 315. o. A földművelő gazdálkodás kialakulása, majd ezt követően az agrártermelés huzamosabb időn keresztül történő fenntartása minden esetben a talaj termékenységeinek megtartása, illetve fokozása körül forgott. A *természetes* úton való táperő-visszapótlás a földművelés archaikus korszakára esett, aminek sokkal jelentősebb és eredményesebb a talaj termékenységeinek *mesterséges* befolyásolása, amely magában foglalja a vetésforgó alkalmazását, a talajművelés különféle módozatait, a trágyázást, a növény-nemesítést, az öntözést, a talajjavítást stb. Az ember részéről történő beavatkozás a történelem során számos tényezőtől függött, így a *közgazdasági szemlélettől*, továbbá a *tudomány* és a *technika* színvonalától. Ha földművelési rendszerekről beszélünk, akkor mindazon *agrotechnikai* eljárások összességét értjük alatta, amelyek fenntartják, helyreállítják, illetve növelik a termőtalaj termékenységét. Az agrárszakirodalom a földművelési rendszereket egyrészt *üzemszervezési*, másrészt *agrotechnikai* szempontból vizsgálja. E két szempont szorosan összefügg egymással. Ami az egyes típusokat illeti, széles választékot kínál a magyar agrártörténet is, hiszen tájanként, koronként sok-sok változat élt együtt. Példaként említhető, hogy még a XX. század elején hazánkban is léteztek olyan települések, ahol élt a feudalizmus kötött, *ugaroló* rendszere, egyidejűleg viszont sok helyütt már alkalmazták a klasszikus vetésforgót, sőt a fejlett tőkés gazdálkodás azon változatát, aminél a rendező elvet a *növényi sorrend* jelentette, vagyis nincs vetésforgó, csak kizárólag évről évre megállapított *vetésterv*. Ez utóbbi az első világháború után Magyarországon is elterjedt, sőt 1945 után hosszú ideig a nagyüzemi gazdálkodásban a szántóföldi termesztés alapját képezte. A *paraszti kisüzemek*, *kisgazdaságok* azonban legfeljebb csak a klasszikus vetésforgóig jutottak el. Lásd: Sipos G.: Földműveléstan. Bp., 1958. 356–358., 371. o.

15 Wellmann I. (1999): 189. o.

16 Ua.: 190. o.

Az állattartás¹⁷ szorosan kötődött a nyomásos gazdálkodáshoz, hiszen ahol aránya nagyobb mértékű volt, vagy szükségesnek mutatkozott a füves terület, ott óhatatlanul is nagyobb esélye volt a parlagoló rendszerből kialakuló kétnyomásos, mint a háromnyomásos földhasználat meghonosodásának.

A „mezőgazdaság forradalma” előtt a földművelés rendszere (a nyomásos gazdálkodás regulái) messzemenően igazodott az állattartás kívánalmaihoz. A határhasználat török uralom alatt kialakult anomáliái, a hódoltság utáni politikai, gazdasági „visszaállítás” kezdeti nehézségei ellenére, a XVIII. század eleje a magyar mezőgazdaság fejlődésében egy új korszak kezdetét jelenti,¹⁸ bár töretlen gazdálkodásról csak a török pusztítástól mentes területeken lehet beszélni. Másutt viszont újra birtokba kellett venni a tájat, ami kezdetben az „archaikusabb” földművelési módok időleges visszatérését is eredményezte. De „...a század végére már eltompul a különbség a török pusztította, s a nyugati-északi vidékek agrárberendezkedése között”.¹⁹ A határhasználat európai körképébe hazánk körülményeihez képest beleillett: „Európa legnagyobb részén csak a XIX. század hozta meg a háromnyomású s a még elmaradottabb rendszerekből való kibontakozást [...] átalakított formájában, melyben az ugar helyét takarmány- és kapásnövények foglalják el, a háromnyomású, azaz helyesebben már háromfordulós gazdálkodás mind a mai napig jelentős tényező Európa agráréletében” – írja Wellmann I.²⁰

Bár az egyes földművelési rendszerek kialakulásában és elterjedésében szerepet játszottak a természeti tényezők, nem szabad figyelmen kívül hagyni az emberi tényezőt sem.²¹ A történeti fejlődés eredményeként Magyarország a XVIII. század elején három jól elkülöníthető területre tagozódott: 1. a nyugati és északi területsáv, 2. az északkeleti vármegyék, melyek többnyire Erdélyhez tartoztak, 3. az ország középse és déli tájai. S ezen tagolódás tükröződött a falvak határhasználatában is. Így a parlagoló rendszer a (volt) hódoltsági területeken, a kétnyomású gazdálkodás úgyszintén, kiegészülve Erdéllyel, a három- és egynyomású (ugar hiányában huzamos időn keresztül történő művelés, amely a trágyázás valamilyen formáját igényelte) rendszer pedig a nyugati, északnyugati vidékeken volt honos:²²

Ország rész	Parlagoló	2	3	1
		nyomású rendszer a falvak számának %-ában		
Királyi Magyarország	4	35	45	15
Erdélyhez kapcsolódó megyék	17	57	23	–
Török alól felszabadult terület	26	49	9	13
Magyarország területén (átlag)	16	45	27	10

17 Ua.: 191. o.

18 Ua.: 192. o.

19 Ua.: 193. o.

20 Ua.: 197. o.

21 Ua.: 203. o.

22 Ua.: 201. o. A parlagolás sajátos változataként tartják nyilván a hajdifordulót, amikor a szántóföldet négy részre osztották: őszi-tavaszi-ugar, a negyedik részt 6–8–10 évi pihentetés után feltörték, s egy más részt hagytak meg parlagnak. Lásd. Ua. 316. o.

A fenti adatokat részletezve tagoltabb kép rajzolódik ki a falvak határhasználatáról a XVIII. század elején.²³

Országgrész	Parlagoló	2	3	1
		nyomású rendszer a falvak számának %-ában		
Nyugati és északi Felvidék	3	43	50	3
Északkeleti Felvidék	14	78	3	–
Magyarország és Erdély közti hegység	39	48	11	–
Hegyvidék összesen:	7	48	42	2
Dunántúl (dombvidék)	18	37	3	40
Kisalföld	5	60	23	9
Alföld	38	41	15	–
Síkvidék összesen:	28	48	18	3

A XVIII. század második feléről²⁴ – átfogó felmérések hiányában – csak egy általános irányvonal megrajzolására nyílik lehetőség. Erre az időszakra jellemző a háromnyomású rendszer térhódítása, zömmel a parlagolás rovására. Ez viszont nem azt jelentette, hogy a háromfordulós rendszer jutott volna túlsúlyba.

Ez a kép azonban változott a XIX. század első évtizedeiben, amire az 1828. évi adatok utalnak (*Orosz I.* 1996. 90.). „Az átalakulás iránya teljesen egyértelmű. A háromnyomásos gazdálkodás, amely 1715–20-ban a helységek alig 1/4-ére terjedt ki, 1828-ra uralkodó használati formává vált, mert aránya meghaladta a 3/5-öt is.” A kétnyomásos határhasználatú települések aránya 1/4-ére esett vissza, egyúttal szembenően csökkent a parlagolás és az egynyomásos változat is. Vagyis a XIX. század első felében Magyarországon a háromnyomásos gazdálkodás játszotta a vezető szerepet. Ez a tendencia még akkor is irányadó, ha átfogó országos felmérés nem áll rendelkezésre. Például a *határőrvidékekről* nincsenek adatok, Erdélyről pedig a *Conscriptio Czirakyana* csak három partiumi megye (Kraszna, Közép-Szolnok, Kővárvidék) adatairól ad számot. (Lásd *Trócsányi Zs.*: Az Északi-Partium 1820-ban. Bp., 1966. 92–93.) Ez utóbbiból kiderül, hogy ezen a vidéken az uralkodó típus a kétfordulós határhasználat. A háromfordulós gazdálkodás aránya az egész északi Partiumban 14,98%. Kővárvidéken ez utóbbi ismeretlen. Ami érdekességnek számít, hogy az egyik kővárvidéki településen a két forduló egyikét minden évben használják, kukoricát termesztenek rajta.

Amint *Orosz I.* megjegyzi (Ua.): Magyarország határhasználatára hagyományos gazdálkodási körzetnek számított Európában, igazolván, hogy a hagyományokhoz való ragaszkodást túllépte az idő, és a Kárpát-medence is a korszerűsödés útjára lépett, aminek egyik csillogó jele volt az *ugarvetés* terjedése is, ahol a modernizációt reprezentáló, főleg újvilági növények művelése kezdett tért hódítani.

Annai bizonyos, hogy a parasztság körében²⁵ rendszeressé vált az *ugar bevetése*, de nem takarmánynövényekkel, hanem *kukoricával* és *dohánnyal*. A *burgonya* csak a XIX. század elejétől társult az újvilági növények csoportjához. E fontos növénykultú-

²³ Ua.

²⁴ Ua.: 208. o.

²⁵ Ua.: 209. o.

rak elsősorban a *zsellérek*, vagyis a parasztság legszegényebb rétege által váltak a hazai szántóföldi növénytermesztés *alapnövényeivé*. A bécsi udvar agrárpolitikája is segítette az ugar bevetésének terjedését, noha az 1806. évi rendelet megszüntette az ugar dézsmamentességét. A további intézkedések, rendeletek, melyek a *takarmánynövények* termesztését hivatottak előmozdítani, kevés eredménnyel kecsegtettek. *Tes-sedik Sámuel* személyes példamutatása eredményezte, hogy az *Alföldön* a parasztság körében kezdett terjedni a *lucerna* termesztése. A gazdálkodás korszerűsítése egyre sürgetőbbé vált, s ebben élen járt a mezőgazdasági szakírók, egyúttal gyakorló gazdák számos kiváló képviselője, többek között *Pethe Ferenc*,²⁶ *Nagyváthy János*. De ugyanez tükröződött a magyar *mezőgazdasági szakoktatás* megeremtésére irányuló törekvésekben is, noha egyelőre csak magánkezdeményezésként.

A XIX. század közepén – *Galgóczy K.* szerint²⁷ – a háromnyomásos, de *vetetlen* (fekete) ugar volt túlsúlyban. Bár a hajlandóság (ti. bevetésére) már megvolt a parasztság részéről, de „a ...legtöbb helyen gátolta az ugar legeltetési közhasználat: kivált ott, hol gyakran az ugaron kívül egyéb közlegelő nincs, s a következő nyomás felszabadulásáig egyedül ezen jár mindenféle barom”.

1836-tól²⁸ a törvény előírásának megfelelően lehetőség nyílt a *tagosításra*, ami a század második felében sok helyütt meg is történt, de nem zárult le, s átnyúlt a XX. századra. Az Alföldön kedvezően hatott a tagosításra a *tanyásodás* térhódítása, ugyanis a parcellázás *egy tagban* jelölte ki a birtokhatárt. A paraszti földhasználat formái között már a XIV. századtól ismeretes volt az ún. *egymezős földművelési rendszer*,²⁹ ami állandó művelést jelentett. Alkalmazását tekintve a Kárpát-medence északkeleti és délnyugati területein honosodott meg. A Székelyföldön szintén, de más értelemben, mivel ott a szláv eredetű *tanoro* a falu határában bekerített kaszálót, legelőt jelentette. Ez a típusú földhasználat számos helyen megmaradt, egészen a termelőszövetkezetek létrejöttéig, különösen azokon a részekén, ahol leginkább *gabonafélék* termesztése folyt. A már korábban említett *irtások és kertek* – kukorica, burgonya, dinnye művelése – mellett a falu határában húzódó *kenderföldek*³⁰ is külön álltak a XVIII–XIX. század folyamán a földhasználati rendszerben, melyeket időről időre újraosztottak.

A XIX. század közepétől már nem ment ritkaság számba – főként a nagyobb parasztbirtokokon is – a *váltógazdálkodás*³¹ megjelenése, vagyis a *vetésforgó* alkalma-

26 Ua.: 210. o.

27 *MaNe* (2001): 317. o.

28 Ua.

29 Ua.: 317–318. o.

30 Ua.

31 Ua.: *Ágh Zs.* (1999): 88. o. A vetésforgó bevezetése összefüggött a *népesség* számának növekedésével és az *igények* bővülésével. A városiasodás, a piaci ártermelés iránti kereslet fellendülése, az ipar fejlődése következtében a nyersanyagot szolgáltató növények fokozódó szerepe mind hozzájárult a tágabb választékot és nagyobb hozamot nyújtó földművelési rendszer térhódításához. Az *önellátásra* és a *föld közösségi használatára* épülő határhasználati rend nem volt versenyképes az *egyéni* kezdeményezésre és leleményre támaszkodó, egy merőben más szemléletű földhasználati rendszer kínálta előnyökkel szemben. De ez egyúttal azt is jelentette, hogy megindult a föld piaci forgalma, lehetőség nyílt birtokszerzésre, vagyis a föld *magántulajdonba* került. Ez az új gazdálkodási szemlélet a *bér-*

zása, jóllehet a feudalizmus örökségeként az *archaikus vonások*³² még sokáig fennmaradtak a régi gazdálkodásban, s csak a XX. század második felében merültek végleg feledésbe.

A paraszti gazdálkodás *korszerűsítésének* szempontjai fogalmazódnak meg egy 1859-ben megjelent, a Magyar Gazdasági Egyesület által jutalmazott pályaműben:³³

leti rendszerek széles választékát is megteremtette. A nyomásos gazdálkodásról *Pethe F.* 1805-ben a következőket írja: „Hogy a magyar az ugar mellett jól élt volna, általában hazugság, mert az egész nemzetről kell beszélni, nem pedig egynéhány birtokosról, akiknek sült galamb önként repül a szájukba. A valóságos földművelőknek nagyobb része nemzetségről-nemzetségre, firól-fira koldus.” Lásd: *Sipos G.* (1958): 366. o.

- 32 *Balassa I.* (2000): 55. o. „A nyomásos gazdálkodásra a pontot az 1959/60-ban megalakult termelőszövetkezetek teszik rá [...] egyes falvakban a háromnyomásos ugar nélküli rendszer utolsó maradványait csak 1963/64-ben számolták fel és helyébe a vetésforgót vezették be.” Az egyes földművelési rendszerek jellemzői: parlagolás: a termőföld szántóként térben és időben való szabályozatlan művelése a talaj leomlásáig, utána legelőként hasznosítva; kétnyomásos gazdálkodás (XIV. sz.–XIX. sz. közepe): a szántóföld felét művelik, a másik felét legeltetik, érvényesül a nyomáskényszer; háromnyomásos gazdálkodás (egyidejűleg a kétnyomásossal, XIX. század közepéig): a szántóterület egyharmada vetetlen marad, szintén nyomáskényszer van; javított háromnyomásos gazdálkodás (XIX. sz.): a fekete ugart felváltja a zöld (vetett) ugar, melyben főleg takarmánynövények termesztése folyik, a tarlószabadulás fontos az állatok legeltetése szempontjából; többnyomásos gazdálkodás (XIX. sz.): a szántóföldet több részre osztják, az ugart is többféle növényvel vetik be, s nem elsősorban a gabonatermesztést szolgálja; váltógazdálkodás (XIX. sz. közepétől): vetésforgóra épülő művelési rendszer, ahol érvényesül az elő- és utóvetemény hatás, ami jelentősen befolyásolja a terméshozamokat. Összeállításánál fontos szempont az egyes növények vegetációs idejének a hossza, mivel ettől függ az, hogy mennyi idő áll rendelkezésre a betakarítás és a vetés között a következő növény talaj-előkészítését illetően. Lásd: *Ágh. Zs.* (1999): 88. o. *Könnecke, G.*: Fruchtfolgen c. munkája 1967-ben jelent meg, amelye rövidítve 1969-ben magyarul is. A gyakorlati szakembereken kívül az agrártörténészek számára is hasznosítható munka. Több évtizedes tartamkísérletei, az ebből levonható megállapítások tudománytörténeti adalékul is szolgálnak. De hazai munkát is említhetünk, így pl. *Westsik V.*: Vetésforgókísérletek homoktalajokon. Bp., 1965 címmel, amely a Nyíregyházi Homokkísérleti Gazdaság 30 éves eredményeit foglalja össze. Az *ugaros művelés* kedvezőtlen hatásai közül megemlítendő: a szántóterület kiterjesztése a természetes takarmánytermő területek rovására; az állattartás hozamainak csökkenése, mivel a takarmányozás jórészt az ugar legeltetésére épül, csökken az állatlétszám és a termelőddő trágya mennyisége; a kedvezőtlen takarmányozás befolyásolja az állatok általános kondícióját, így a vonóerőt is. A szántó terjeszkedése sok esetben az erdő rovására történik, ami egyúttal fűtőanyaghiányt is előidéz, így az istállótrágya sokszor fűtőanyagként szolgál; a rendszeres erdőirtás hozzájárul a talajerózió megindulásához. Lásd: *Sipos G.* (1958): 365. o.

A *vetésforgórendszer* több szempontból is elősegítette a mezőgazdaság fejlődését: megszűnt az egyoldalú gabonatermesztés, ösztönözte a szántóföldi takarmánytermesztést, ami hozzájárult az állattenyésztés mennyiségi, minőségi javulásához; lehetővé vált bármilyen növényféle művelése; a talaj termőrétegének mélyítésére alkalmas nyújtott és a kapásnövények termesztésével a sorköztök művelése rendszeressé tette a gyomnövények mechanikai pusztítását; az „örökszántás” révén, a pillangós növények beiktatásával javult a talaj termőképessége; a vetésváltó földművelési rendszer lehetőséget teremtett a gyomnövények, növényi betegségek és állati kártevők elleni védekezés térhódítására; mód nyílt a talaj rendszeres táp-erő-visszapótlására; követelményként jelentkezett a növénynemesítés és a vetőmagtisztítás; az élőlő takarmánynövények termesztésével gyarapodott a talaj humusztartalma (televény), ezáltal a talajszerkezet is; a vetésforgó és az alkalmazott agrotechnika együttesen elősegítette a terméshozamok növekedését. Lásd: *Ua.* 370. o. „...a háromnyomásos gazdálkodás idején a gabona átlagtermése hektáronként 7-8 mq körül ingadozott [...] a vetésváltó földművelési rendszer megkészezte a búza termését és ebben legnagyobb szerepe a vöröshere (lóhere) termesztésének volt.” Lásd: *Ua.*

- 33 *Hómann B.*: 67. o. A szerző a Teleki–Tisza-féle uradalomban, a Buda melletti Nagykovácsiban volt számtartó.

„Mikép következzenek ugyan egy darab földön a növények egymás után.” Javasolja, hogy az ugar egy részét a gazdák vessék be kaszálandó zöldtakarmánnyal és az előző évi trágyás zöld ugarba ültessenek kukoricát, s burgonyát.³⁴ Felhívja a figyelmet arra, hogy a nyomásos gazdálkodás felszámolását a termőföldek tagosításával kell elkezdenni, s mint saját példája is igazolja, így vált alkalmassá a birtok a váltógazdálkodás bevezetésére. „Micsoda piaci és takarmánynövények természetesenek?”³⁵ „Termessze [...] a parasztgazda mindenek előtt azon növényeket, amelyeket *helyben* szoktak termesztetni, nem éppen amit a többség, hanem amit a *jobb gazdák* szoktak, különösen fordítsa figyelmét, valamint más, úgy e tekintetben is a helyben, vagy közel vidéken lévő nagyobb birtokosok gazdaságaira, mert ezeknek tehetségök van *mindent megpróbálni és a legjobbat megtartani*.”³⁶ Mindez utal egy-egy vidéken a kultúrnövények természetességének lehetőségeire, hasznosítva a helybeli gazdálkodás nemzedéki hagyományait, (mezőgazdasági) földművelési szokásait, ami egyet jelent a tájtermesztésben rejlő előnyök kiaknázásával. Így az *alföldi* parasztgazdaságok³⁷ szántóföldi növénykultúrája előszeretettel viseltetett a *repce*, a *búza*, a *kukorica*, az *árpa* és a *zab*, a *dohány*, a *lucerna* és a *burgundi répa* iránt. A *Felvidéken* és a *Kárpát-medence* gyengébb termőképességű tájain inkább termesztethető volt:³⁸ *rozs*, *árpa*, *zab*, *bükköny*, *hajdina*, *borsó*, *lencse*, *káposzta*, *mohar*, *burgonya*, *lóhere*, *balta* *stb.* Bizonyára helyenként előfordultak³⁹ olyan művelési formák is – amit alátámaszt a már említett munka –, ahol nem kötött vetésforgó, hanem az ún. *szabad gazdálkodás* dívott: „...semmiféle rendszerhez nem ragaszkodik, hanem a vetendő növények minőségét (féleségét), a takarmány és piaci növények közti arányt, s az egymásutánt is, minden évben belátása szerint intézi el: és ez a legjövedelmezőbb gazdálkodási mód a térileg úgy is kicsiny parasztgazdaságokban; [...] a gazda mindig azt veti, aminek *sikerülése bizonyos*, vagy amit a *piacon* a legjobban *keresnek*, vagy pedig amit az újabb fölfedezések (a korabeli agronómia) nyomán vetni tanácsos...” Ilyen módon azonban a parasztgazdaságoknak csak egy töredéke gazdálkod(ha)tott még a XX. század első felében is.

34 Ua.: 68. o. A trágyázott ősziek után javasolja a kukoricaművelést, fajtaként pedig a *szerémségit*, a *cinquantinót* és származékait. A nagy belső telkeken létesített kertek kiválóan megfelelnek a lucernának. Lásd: Ua. 70. o. A kisgazdáknak ajánlja még a gyümölcsösben a fák aljának fölszántását, ahol burgonya, bükkönyös zab, mohar, francia perje termesztethető. A talajművelést illetően a *mélyszántás* mellett száll síkra.

35 Ua.: 70. o.

36 Ua.: 71. o.

37 Ua.: 72. o.

38 Ua.: A szerző bőséges példát közöl az egyes vetésforgókról, attól függően, hogy a gazdaság rendelkezik-e természetes réttel (legelővel). Lásd.: Ua. 82–84. o.

39 Ua.: 84–85. o.

NÉPI GAZDÁLKODÁS – PARASZTI GAZDÁLKODÁS – HAGYOMÁNYOS GAZDÁLKODÁS

Az összeállítás eredeti célját tekintve nem törekszik részletesen kitérni a paraszti gazdálkodás egyes típusaira, azok történeti fejlődésére sem, sőt nem kíván kimerítő választ adni a jelzett fogalmak *történelmi, néprajzi, közgazdasági és agrárius* tartalmának változásaira sem. Ennek ellenére, a mondandó szempontjából, mégsem kerülhető meg – ha csak érintőlegesen is – e fontos kérdéskörrel szót ejteni, beleértve a két alapvető mezőgazdasági üzemtípus – kis- és nagyüzem – történelmi léptékű kapcsolatát.⁴⁰

Feltételnek tekintjük, hogy a *paraszti gazdálkodás* – a történelmi változásoktól eltekintve – a *népi gazdálkodás* hordozója, jórészt egyet jelent vele és párhuzamosan részben kimeríti a *kisüzem* fogalmát is. Együttal – változásaival egyetemben – a *hagyományos gazdálkodás* sajátos, sok esetben *archaikus változatát* képviseli. Kiindulhatunk abból, hogy „...a *termelőszervezetek* különféle formái történeti fejlődés eredményei. Létrejöttüket egyrészt és elsősorban *történeti és gazdasági törvényszerűségek* határozzák meg. Másrészt viszont, főként a történeti fordulópontokon – 1848-ban, 1919-ben, 1945-ben – a *szubjektív döntések* is meghatározóak voltak.”⁴¹ A gazdálkodás korai időszakában a kisbirtokok (jobbágybirtok) termelékenységse meghaladta a nagybirtokét,⁴² de a *határhasználat, termékszerkezet* – vagyis hogy milyen növények termesztése folyt – elsősorban a *természeti feltételekhez* igazodott. A ma már hagyományos *termesztőit*⁴³ (tájtermesztő körzetek) nem elsősorban a piaci kihívások, hanem az *ökológiai adottságok* alakították ki.

Az 1767-es *úrbéri rendelet* elkülönítette egymástól a kis- és nagybirtok földalományát, megteremtve a termelés gazdasági és jogi kereteit.⁴⁴ A XVIII. században a *majorság* és a *jobbágybirtok* egymás mellett élt, egyensúlyt biztosított a földhasználatban, gazdálkodásban. E jegyek a török hódoltságtól mentes és a korán benépesülő vidékeken érvényesültek.⁴⁵ Más jellegű agrárkultúra jellemezte azokat a tájakat a Kárpát-medencében, ahol a benépesedés későn indult meg, ugyanakkor alacsony népsűrűséget eredményezett. Amihez társult, hogy a piaci központoktól földrajzilag távol estek, s egyidejűleg a népesség jó része már korábban behúzódott a *mezővárosokba*.⁴⁶ Az úrbérrendezés révén beszűkült a gazdátlan földek birtokba vétele a jobbágyság részéről is. Ugyanakkor a XVIII. századtól kezdődően a földesúri jövedelmek csak növelhetők,⁴⁷ így a nagybirtokrendszer az úrbéres földek nagyságát

40 Tóth T. (2002). A paraszti gazdálkodás egyik fontos elemének, a munkaerőnek néprajzi szemléletű feldolgozása: Szabó L.: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztnál a XIX–XX. században. Szolnok, 1968.

41 Ua.: 7. o.

42 Ua.: 12. o.

43 Ua.: 13. o.

44 Ua.: 15. o.

45 Ua.: 16. o.

46 Ua.: 17. o.

47 Ua.: 18. o.

meghaladó (paraszti) jobbágyi kezelésben lévő birtokokkal együtt létezett. S végső soron az allodiális jövedelem a paraszti gazdálkodás mennyiségi, minőségi függvénye volt.⁴⁸ A piaci kereslet, a termelés színtere, a munkaerő és a szervezés feltételei a nagybirtok számára a XVIII/XIX. század fordulójára teremődtek meg olyannyira, hogy az allódium *nagybirtoküzemmé* kezdjen alakulni.⁴⁹ A folyamat során „...a jogilag elkülönülő birtoktípusok között technikai kapcsolatok alakultak ki” a *robot* és a *dézsma* révén.⁵⁰ Ennek következtében a *jobbágybirtok* betagozódott a nagybirtoküzembe, anélkül azonban, hogy feladta volna *önálló gazdálkodását*. Az előírásokban rögzített szolgáltatásokon felül, saját maga szabta meg a *termőföld hasznosítási irányát*, a *termesztett növényféléket* és az *állattartás mértékét*. Bár ez jórészt azonos volt a nagybirtoküzem gazdálkodási irányával.

A piaci termelés felé forduló nagybirtoküzemmel szemben a paraszti gazdálkodás még hosszú ideig őrizte termelési hagyományait,⁵¹ amely *családi gazdaságként* működött és önelszámolással, önkiszákmányolással dolgozott, bár az orosz példától eltérően, Magyarországon már 1767 óta jogilag elkülönülő földeken folyt a termelés, vagyis hazánkban „a ...családi gazdaság munkaerő-kapacitása önmagában nem meghatározó faktora az üzemszernek”.⁵² A munkaerő és a művelésbe vonható földterület határozta meg a parasztgazdaság és az allódium gazdálkodását.⁵³ A XVIII. században a parasztüzem meghatározó szerepet töltött be, ami még a XIX. század közepére is jellemző, mert a magyar társadalom kb. 80%-a kötődött az agráriumhoz. E korszakban a majorsági és a paraszti munkaerő között szoros kapcsolat létezett. Annak ellenére, hogy a modernizálódó nagybirtoküzem élőmunakaerejének egy részét a hagyományos parasztgazdaságok nyújtották, a reformkor hajnalán, az 1830-as években a magyar agrárium munkaerőforrása már a paraszti, illetve uradalmi *bérmunka* volt, a robot rovására.⁵⁴ A tökeigényes „új mezőgazdaság” térnyerése növelte a különbséget az egykor meghatározó szerepet betöltő parasztgazdaság és a modernizálódó allódium között, konzerválva üzemszerkezetüket, gazdálkodási hagyományait. A családlétszám növekedése az egy helyben topogó termelékenység mellett hosszú távon *agrár-túlnépesedést* idézett elő.⁵⁵

1848 után *paraszti tulajdonba* került a mezőgazdaságilag hasznosítható földterület közel fele,⁵⁶ melynek művelése elsősorban az önellátást szolgálta, de a piac hatására a gazdálkodók törekedtek a *terméshozamok* növelésére és a felesleg értékesítésére. A magyar mezőgazdaság számára a legcélravezetőbb megoldásnak, úgy a nagybirtoküzem, mint a parasztgazdaság részéről, az *extenzív ágazatok* bővítése ki-

48 Ua.

49 Ua.: 19. o.

50 Ua.: 20. o.

51 Kaposi Z. (2002): 96. o.

52 Ua.: 97. o.

53 Ua.

54 Ua.

55 Ua.: 98. o.

56 Tóth T. (2002): 28. o.

nálkozott,⁵⁷ aminek két útja jöhetett számításba: 1. a művelési ágak átalakítása, 2. az addig nem művelt földterület kultúrába vétele. A földért való küzdelem, a birtokrendezések körüli jogi viták végső soron a földesúr és paraszt közti ellentétek melegágyává váltak, ami valójában a nagybirtoküzem és a paraszti gazdaság közti súrlódásból táplálkozott.⁵⁸

A *közgazdasági* értelemben vett *gazdaság*, gondolván itt elsősorban a parasztgazdaságra,⁵⁹ utal az értékesítésre, a gazdálkodás mikéntjére, a tervszerűsége és a gazdaságosságra, valamint az életmódra, rajta keresztül a mentalitásra. Természetesen ez nagyrészt a birtoknagyság függvénye. A paraszti gazdaságban egy személyben, illetve a családban ötvöződött a *termelő*, a *vállalkozó* és a *fogyasztó*.

A *földnagyság* és az *üzemtípus* közti kapcsolatból⁶⁰ kiindulva, a nagybirtokok a *nagyüzemek*, a kisbirtokok, parasztbirtokok a *kisüzemek* fogalmát fedték le.

A parasztgazdaság sajátosságai közé tartozott az *élőmunka*⁶¹ magas aránya. A nagybirtoküzemet viszont a *holtmunka* dominanciája jellemezte. A kisüzem fogalmát részben kimerítő parasztgazdaságban⁶² meghatározó szerepet játszottak a *termőföld*, illetve a *birtoknagyság* mellett a *természeti adottságok* (ökológiai viszonyok), közülük is elsősorban a művelésben lévő földterület (eredeti) *talajtermékenysége*. A mezőgazdaság jellegénél fogva nagymértékben függ a környezeti feltételektől, melyek sokszor nagyobb súllyal esnek latba, mint közgazdasági tényezők. Hiszen a környezeti adottságok határolják be a *termeszthető* növényfajokat és -fajtákat, a *tenyésztett* állatok körét, azok genetikai adottságainak gazdaságos érvényesülését. Mindez azonban a gazdálkodás színvonalának a függvénye, és egy minőségi szinten túl már lazul a természeti feltételekkel szemben az agrárium „kitettsége”. Bővítve a kört, lényegében a mezőgazdaság története arról szól, hogy az ember miként próbálta meg a szolgálatába állított élő anyagot produkáló gazdálkodást a természeti, közgazdasági feltételeknek alárendelni, melynek eszközei közé tartozott az erdőirtás, a víz járásának megregulázása, a domesztikáció, majd később a nemesítés különböző módokai stb. Ez alól éppen úgy nem jelentenek kivételt a korszerűbben gazdálkodó *parasztgazdaságok*, mint az archaikusabb gazdálkodást űző, a népi gazdálkodást talán „jobban” megtestesítő – a néprajztudomány diszciplínájának inkább megfelelő – *parasztbirtokok*.

E két gazdaságtípus külön említése felfogható a történelmi fejlődés két állomásának, sőt a Kárpát-medence eltérő adottságú és fejlődésű tájain egyidejűleg létező gazdálkodási formának. Általában a paraszti gazdálkodásról elmondható, hogy jobban idomult a természeti körülményekhez, a termelés biológiai törvényszerűségeihez. E gazdálkodási típus hagyományos volta megmutatkozott abban is – a XX. század közepéig –, hogy nem élt a *termelési ciklusok* rövidítésének a lehetőségével. Ez végigkíséri

57 Ua.: 29. o.

58 Ua.: 30. o.

59 Ua.: 47–48. o.

60 Ua.: 52. o.

61 Ua.: 54. o.

62 Ua.: 56–69. o.

a hagyományos paraszti gazdálkodás időszakát, többé-kevésbé a *hibridizáció* hazai elterjedéséig és társadalmi szempontból a *történelmi parasztság* eltűnéséig.

A termelés szezonális ciklusai befolyásolják az egyes üzemtípusok termékszerkezetét is. Például mindaddig, amíg a nagyüzemi baromfitartásban nem vált általánossá a broylercsirke nevelése, a parasztgazdaságok baromfitartása látta el a piacot. Az iparosodás kibontakozásával, az agráriumba behatoló ipari eredetű eszközökkel, anyagokkal javultak a mezőgazdasági termelés feltételei, növekedett a termelékenység. Egyúttal változott az élő- és a holtmunka aránya, az utóbbi javára. Ez alól nem jelentett kivételt a parasztgazdaság sem, noha távolról sem vette fel a versenyt a nagybirtoküzemmel. Ami talán már magyar sajátságnak is tekinthető, hogy pl. az 1906. évi agrárvam-rendekezés a *külterjes kultúrák* jövedelmezőségét szolgálta, vagyis nem az intenzifikáció irányába hatott. Végső soron a paraszti gazdálkodás termelékenysége az élőmunka-ráfordítástól függött, a kézimunkaerő hatékonyságától. Mivel a *gépesítés* vontatottan haladt, lassan terjedtek a korszerűbb termelési módszerek, eljárások is. Így elmaradt – néhány tájkorzettól eltekintve – a szinte kizárólag a természeti feltételekhez igazodó parasztgazdaságok hagyományos termékszerkezetének az átalakulása. Mindez előnnyel is járt, mert jórészt érintetlenül hagyta a tájtermesztő körzeteknek egy jelentős hányadát, őrizvén az egyes tájak ökológiai egyensúlyát. A jövőre nézve – vagyis napjainkra – e „maradiság” legfontosabb hozadékanak az tekinthető, hogy a paraszti gazdaságok tartották fenn a hagyományos mezőgazdasági kultúra viszonylag stabil *biológiai alapjait*, őrizvén a tájban gyökerező, a népi leleményességet tükröző növény- és állatfajtaikat, részben tájfajtaikat, részben azokat a régi gazdasági növényfajtaikat, amelyek már egy-egy ismert nemesítő munkásságához kötődve, egyedül a parasztgazdaságokban maradtak fenn a hibridizáció megjelenéséig.

Az egykori paraszti világban⁶³ a *falu* gazdasági egységként működött. A termelésben a családon belül az egyes családtagoknak megvolt a szerepe, beleértve azt a tényezőt is, hogy bekapcsolódtak a teendők irányításába is. Ez a sajátos vonás a nagyüzemekre nem jellemző. A paraszti gazdálkodás sok kollektív elemet tartalmazott, gondoljunk pl. a szomszédsági segítségre. Idővel a gazdálkodás rendje változott, mert megjelentek a *gépek* (pl. vaseke) és az *egyéni kezdeményezésre* épülő művelési ágazatok. Ez utóbbiak *munkaigényes* tevékenységek voltak. Elsősorban *városkörnyéki* területekre szorítkoztak, azonfelül *állattartással* és *háziiparral* voltak kapcsolatosak. A XX. század első felében az ország számos vidékén aránylag magas színvonalú *paraszti állattartás* található, amire utal, hogy az 1920-as években a baromfikivitel több mint 60%-át az *alföldi tanyavilág* adta. Kitérés pontot jelentett az *intenzívebb földhasznosítás* felkarolása, amelyre kiváló terepet nyújtottak a *nagyváros környéki* kistelepülések, a nagy termelési hagyománnyal bíró *falvak* és a Duna-

63 Ua.: 72–74. o. Részletesen tárgyalja: Fél E.–Hofer T.: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp., 1997. A mű eredetileg angol nyelven jelent meg (Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village. NY–Chicago, 1969), majd németül (Bäuerliche Denkweisen in Wirtschaft und Haushalt. Göttingen, 1972), továbbá megért egy közös kiadást is (Geräte der Ártányer Bauer. Kopenhagen–Bp., 1974).

Tisza közének *kertes-tanyás* parasztgazdaságai. A két világháború közötti korszakban annak ellenére, hogy az *önellátásra* épülő gazdálkodás megmaradt, sőt túlélte a második világháború utáni évtizedeket is, egyre nagyobb gondot jelentett a fölösleges munkaerő felduzzadása, amire csak bizonyos mértékig jelentett gyógyírt az 1945-ös földreform, mivel az 5–10 kat. holdas gazdaságok súlyát növelte. Azokét, melyek bér munkát nem vettek igénybe, de szabad munkaerő-kapacitással sem rendelkeztek. Az 1930-as évek mezőgazdasági termelésének *térszerkezetében* több típus különíthető el.⁶⁴ Az *első* típusba tartozó tájakon (Vas, Komárom, Győr-Sopron megye) a szántóhasználat és az állatsűrűség jóval meghaladta az országos átlagot, a földhasznosítás a *kisüzemi táj* képét mutatta. A *második* típushoz tartozó területek egy részén (Baranya, Somogy, Tolna, Fejér és Nógrád, valamint Szabolcs-Szatmár megye) az országos átlag fölött állt a szántóföldi kultúra színvonala és az állatsűrűség. Ez alól kivételt jelentett Szabolcs-Szatmár megye, ahol a magas népsűrűség a nagyüzemi termelést a kisüzemi (paraszt) jelleg felé tolta el. E vidékeken a *kisüzemek* súlya viszonylag kisebb volt. A *harmadik* típushoz sorolandó megyékben (Borsod, Veszprém, Zala) a közepesnél alacsonyabb színvonalat mutatott a szántóművelés, az állattartás viszont meghaladta az átlagot, bár ez egyértelműen nem jelentett genetikailag értékesebb állományt. Főleg a természeti-földrajzi adottságok miatt a nagyüzemi termelés nem vált meghatározóvá, a *parasztgazdaságok* uralták a mezőgazdasági tájat. A *negyedik* típusú vidék agrárkultúrája (Békés, Csongrád, Hajdú, Szolnok, Bács-Kiskun és Pest megye) Csongrád és Békés megye esetében magán hordozta az *egyoldalú* (búza-kukorica) *szemtermelés* jegyeit, az országos átlag alatti állatsűrűséggel egyetemben. A többi megye agrártermelésének színvonalát a népsűrűségből adódó *bővebb földellátottság* határozta meg, üzemmérettől függetlenül, az *extenzív* gazdálkodás jegyeivel. Egy-egy közigazgatási egységen belül azonban számos *egyedi* változat alakult ki, amelyet a *helyi viszonyok* hívtak életre. Gondoljunk itt a főváros körül létrejött agrárövezetre, a homokos területek szőlő-, gyümölcskultúrájára, a tájtermesztés egyéb körzeteire, köztük pl. Szeged, Gyula környékének sertéstartására stb. 1880–1960 között szembetűnő, hogy egyre szorosabbá válik az állattenyésztés és a szántóföldi növénytermesztés közti kapcsolat. Nyugat- és Délkelet-Dunántúlon a *vegyesüzemi* szerkezet megszilárdulása figyelhető meg, s itt vált szinte befejezetté az *agrártörkés* fejlődés. Egyes vidékeken specializálódott a termelés, részben a hagyományokra épülve, részben pedig hagyományt teremtve. De a változás nem töretlen, hiszen van olyan kisebb-nagyobb régió, melynek agrárkultúrája – néhány évtized elteltével – napjainkban újra a helyét keresi.

Annak ellenére, hogy a parasztgazdaságok főleg *önellátásra* rendezkedtek be, a XX. század első felében a nagyüzemek főként növénytermesztők, a kisüzemek (parasztgazdaságok) jórészt *állattartók*⁶⁵ voltak. Ez utóbbiaknál a termékszerkezetben, az *önellátáson* kívül, a piaci értékesítésben az *állati termék* élvezett elsőbbséget. Különösen érvényes ez a *baromfitartásra, tejtermelésre*. A paraszti állattartás – hasonlóan a

64 Ua.: 76–80. o.

65 Ua.: 100., 102. o.

növénytermesztéshez – a gazdálkodás jellegéből adódóan „fajtamegőrzésre” törekedett, a gazdák ragaszkodtak állatfajtaikhoz, s nehezen vállalkoztak fajtacserére.

A *föld-munkaerő-technika*⁶⁶ sokoldalú kapcsolatában – különösen az 1945 utáni időszakban – a föld és az élőmunkaerő mennyiségének *együttes növelése* biztosította a termelés növekedését, de fokozatosan felértékelődött a *munkavégzés minősége* is, ami a jobb munkaszervezésen, hatékonyabb eszközhasználaton kívül főleg a viszonylag széles körű *eszközváltást*⁶⁷ jelentette. Mindez eltérő *arányban* zajlott le a Kárpát-medencében, *időben* eltolódva. Hiszen 1920 után változtak az *országhatárok*, sőt 1945 után a *politikai rendszerek* is módosultak. A parasztgazdaságokban bekövetkező eszközváltás során a *házi készítésű* – népi technológiára épülő – *kézi*, nem egy esetben *gépi* eszközöket felváltották a gyárilag előállított *kisgépek*, *kézi szerzők*, majd sok helyütt megjelent a *gépi vonóerő* is. Ez utóbbi főként Jugoszlávia magyar lakta vidékeire volt a jellemző.⁶⁸ A föld-munkaerő-technika (eszköz) a paraszti gazdaságokban egymással *felcserélhető* volt, vagyis ezen üzemtípus gazdálkodási színvonalán lehetőség nyílt egymás helyettesítésére. Jóllehet ez nem mindenütt érvényesült.⁶⁹ Egyúttal a mezőgazdaság gépesítése ágazati koncentrációt is előidézhet, amire példa a XIX/XX. század fordulóján imitt-amott létrejövő *gőzeke-szövetkezetek*, *földbérlet-szövetkezetek* vagy az ún. *vásárolt erdőbirtokosságok* létrejötte.⁷⁰

Egy viszonylag magas színvonalú gépesítettség után élőmunka-ráfordítással ismét növelhető a gazdálkodás termelékenységége. Azt mindenesetre nem lehet tudni, hogy ez szerepet játszhatott-e a *városok* ellátó övezetében kialakuló *belterjesebb* gazdálkodású kisüzemek, köztük *parasztgazdaságok* létrejöttében,⁷¹ melyek java része főleg *zöldségtermesztéssel*, *gyümölcskultúrákkal* foglalkozott.

Az 1945-ös földreform is – a politikai indítekon túl – érvényesülni hagyta azt a törvényszerűséget, hogy alacsonyabb színvonalú mezőgazdasági termelésnél a *ráfordítások-hozamok* között többé-kevésbé egyenes arányosság tapasztalható, s ezen a színvonalon a *parasztgazdaságok* jóval *hatékonyabban* termelnek,⁷² mint pl. a nagyüzemek. Ez nyújtott 1945 után lehetőséget az újjáépítésre, az ország ellátására.

A paraszti termelés társadalmi szerepét illetően „...a parasztság – a fogalmat a legszélesebb értelemben használva – helyzetének rendezése sorskérdés volt. Eppen az agrárfejlődés lassúsága, nemcsak Európa fejlettebb területeihez, hanem önmaga lehetőségeihez viszonyított elmaradottsága volt az oka annak, hogy e sorskérdés megoldása

66 Ua.: 110. o.

67 Ua.

68 Kovács E. (1993): 8–9. o. Mivel a *kisgazdaságok* szerepe már eleve más megítélés alá esett Jugoszláviában, mint hazánkban, így a paraszti üzemek tulajdonában már az 1950-es évektől, majd első sorban az 1960/70-es évek fordulójától viszonylag jelentős számú traktor és egyéb gépi munkaeszköz volt, annak ellenére, hogy a klasszikus értelemben vett hagyományos gazdálkodás keretét nem lépték túl.

69 Tóth T. (2002): 114. o.

70 Ua.: 116. o.

71 Ua.

72 Ua.: 117. o.

birtokpolitikai kérdéssé vált (Magyarországon).⁷³ De a történelem „ismételte” önmagát az 1980/90-es évek fordulóján bekövetkező politikai fordulat után is.

A paraszti gazdálkodás – eltekintve a *történettudomány-néprajz-agronómia* szorosabb értelemben vett diszciplináitól – kimeríti a *népi gazdálkodás* fogalmát, egyúttal megfelel a *hagyományos mezőgazdálkodás* feltételeinek is. Ez a séma azonban *tájanként, koronként* sokat változott. Mert pl. a gépesítés is érintette – többé-kevésbé – a paraszttüzemeket, vagy egy-egy vidék földművelői által nemesített tájfajták sem maradtak hosszú ideig kultúrában, mert a további szelekció révén változtak vagy más kultúrnövényfajoknak, -fajtáknak adták át helyüket. A szorosabb értelemben vett paraszti gazdálkodás hagyományos gazdálkodás volt, ami a *talajjal, a vízzel és a tápanyagokkal* való bánásmódot illeti:⁷⁴ „A fenntarthatóság elve alapján kevés külső termelési tényezőt alkalmaznak, a természetes növényi tápanyagokkal gazdagítják és az anyagok körforgásának a biztosításával megőrzik, védik a *talajt* és kihasználják a *genetikai sokféleséget*.” „...A hagyományos földművelési módszerek a természetes ökológiai folyamatokat utánozzák: a hagyományos módszerek tartós alkalmazhatósága abban az ökológiai mintában gyökerezik, amelyekhez igazodnak. E módszereket a természettől lesték el a gazdálkodók...” Annyi azonban bizonyos, hogy a mezőgazdaság kialakulása óta – minden erőfeszítés ellenére – az ember képtelen volt olyan gazdálkodási formát megteremteni, amely társadalmi szinten, hosszú távon káros öko-

73 Ua.: 119. o. A probléma élesen vetődött fel a két világháború között pl. *Kerék Mihály* munkásságában, a *falukutató mozgalom* kapcsán vagy a *Magyarország felfedezése* c. sorozat kiadványaiban, amely az eredmények jó részének nyomdafestéket adott. Mivel a néprajz hatókörébe tartozik a parasztság, a népi gazdálkodás, a tágabb értelemben vett paraszti kultúra történéseinek a vizsgálata, napjainkban joggal vetődik föl a kérdés, hogy a falvak, mezővárosok gazdasági, társadalmi átalakulásának értelmezése néprajzi feladatként jelentkezik-e. Mindez akkor, amikor a „falusi-mezővárosi társadalom belső szervezetéről és a kisüzemi mezőgazdaság termelési és fogyasztási kultúrájáról eddigig felhalmozott néprajzi ismeretek ugyanis – közvetlenül vagy közvetve – (de) a parasztokra, a parasztságra vonatkoztak.” Azzal kell tehát számot vetni az etnográfia művelőjének, hogy a jelent közelebbi kérdések vajon vonatkozhatnak-e erre az *európai feudalizmus*ba beleyökeresedett ún. *népi kultúrára* hivatkozva a „nagy társadalomtól” a tudományos vizsgálatokban is elkülönített „résztársadalomra”. Az így fogalmazott kérdésre egyértelmű a válasz: „mert a parasztot – történelmi értelemben – nem csupán a *föld* és a *termelőeszközök* birtoklása, tulajdonlása, hanem életszervezésének és életminőségének egésze jellemezte; a privatizáció, azaz a birtokjogi változás önmagában nem lehet elegendő ahhoz, hogy a parasztság automatikusan regenerálódjék”. Lásd: *Szilágyi M.* (2002): 7–8. o. Mindaz azonban, ami az elmúlt évszázad során felhalmozódott a magyar néprajzi kutatások során a paraszti termelésről, életvezetésről, alkalmas lehet arra, hogy a privatizáció után kialakuló *nem paraszti kisgazdaság* életértelmezését elősegítse. Még ha újratermődnének is a hajdan volt parasztgazdaságok, ezek már nem egy szerves fejlődés szülötteiként lennének részei a magyar agráriumnak. Nem beszélve arról, hogy e kisgazdaságok létrejöttükkor egyáltalán nem abból a célból kérnek teret a magyar mezőgazdaságban, hogy újáteremtsék az egykori hagyományos paraszti gazdálkodást, hanem elsősorban azért, hogy a mai kor követelményeihez igazodó megélhetést teremtsenek meg a gazdálkodás révén. Véleményünk szerint az eredeti értelemben vett gazdálkodás-szemlélet, életvitel újjáélesztése, ha erre egyáltalán igény támad, az is legfeljebb csak az esetleg meglévő *nemzedéki hagyományok* ápolásaként jönne számításba. A paraszti élet, a falvak sorsa, a vidék helyzete iránt megnyilvánuló érdeklődés reneszánszáról lásd: *A falukutatók fénykora* (1930–1937). Szerk.: Pölskei Ferenc, Bp., 2002. Tanulmánykötet, valamint egy korábbi munka: *Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom* (A harmadik reformnemzedék) New York, 1983.

74 *A világ* (1987): 211–212. o.

lógiai hatásoktól mentesen működött volna.⁷⁵ A mezőgazdaság megjelenésével visszafordíthatatlan⁷⁶ folyamat indult el a természeti rendszerekben, amely elől bármilyen technikai civilizáció csak időleges menekvést tud nyújtani. A *hagyományos gazdálkodás* jórészt megőrizte (őrzi) azokat a „fogásokat”, melyek a *fenntarthatóság* irányába hatnak. A *biológiai sokféleség*, a genetikai tartalékok őrzése, védelme elősegíti az ember által „teremtett” *kultúrák szisztematikai működését* is, a kölcsönösség alapján. Így kockázatmentesebb az ún. *hálózatos összefüggések* rendszere is, aminek mértéke egyenes arányban van a diverzifikáció fokozatával. Minél teljesebb a biológiai sokféleség, annál nagyobb a rendszer *szénmegkötő* képessége, ami viszont gátat szab az ún. *meleg-házi hatás* erősödésének.⁷⁷

Amint már korábban is utaltunk rá, a *gazdálkodási formák* tartalma tájanként, koronként változott, vagyis mindegyik bejárta a maga fejlődési útját. Ez egyaránt vonatkozik az *intenzív* (konvencionális), a *hagyományos* (tradicionális), az *integrált* és az *extenzív* formákra. Ezekhez csatlakozik a XX. század utolsó évtizedeinek irányzata: az *ökológiai* (biológiai, szerves-biológiai, organikus) gazdálkodás. Ez utóbbin „...szintetikus műtrágya és növényvédő szer nélküli, a természetes biológiai ciklusokon, szerves trágyázáson, biológiai növényvédelmen alapuló gazdálkodási formát értjük”.⁷⁸ Angol megfelelője: ecological agriculture (organic agriculture) vagy a német: biologischer (ökologischer) Landbau. Az ökológiai gazdálkodásban fellelhetők azok a jegyek, amelyek a *hagyományos* paraszti gazdálkodásban, annak is egy *archaikusabb* változatában szintén a sajátságok közé tartoznak. A paraszti (népi) és az ökológiai gazdálkodás között számos *kapcsolódási pont* található:

Elemek	Paraszti gazdálkodás	Ökológiai gazdálkodás
Termelés célja	Elsődlegesen önellátás, de a felesleget értékesíti; kivételt képeznek a piaca termelő, főleg szakosodott kistulzerek, ahol az árutermelésen van a hangsúly	Ma még kizárólag kistulzemi szinten folyik a termelés, de valószínűleg a gazdaságosság érdekében megmarad – ismereteink szerint – önellátó szintértéként
Termelés eredménye	Környezetbarát körülmények között biológiai értékes termények előállítása	Viszonylag teljes értékű, szennyeződésmentes termékek előállítása
Földhasználat	A talajhoz igazodó, a táperőt fenntartó megoldások alkalmazása	A talaj biológiai állapotának a megőrzése, minimális a talaj bolygatása
Talajművelés	Mechanikai	Mechanikai
Biológiai alapok	Hagyományos fajták használata, viszonylag változatos vetésforgó, köztes művelés széles körű alkalmazása	A háziállatok esetén a természetes tartáson van a hangsúly (így hosszú élet-tartam várható), ellenálló növényfajták művelése
Növényvédelem	Mechanikai módok elsősége, minimális kémiai, ill. természetes növényvédőszer alkalmazása (amennyiben használták!)	Mechanikai, biológiai természetes eredetű szerek igénybevétele

75 Borsos B. (2002): 26. o.

76 Ua.: 202. o.

77 Ua.: 221. o.

78 Radics L. szerk. (2001): 13. o.

Elemek	Paraszti gazdálkodás	Ökológiai gazdálkodás
Környezet és gazdálkodás kapcsolata	A gazdálkodás lényegéből eredően, lényegében érintetlenül hagyja a művelésen kívüli területet	Alapvető célként jelentkezik a nem mezőgazdasági területek természetes állapotának megőrzése
Környezeti szennyeződés	Nincs, illetve minimális	Szinte kizárható (nagyüzemi méretekben, gazdaságos termelés esetén ez kétséges!)
Fosszilis energia (műtrágya, kémikália)	Nincs	Nincs, ill. minimális

Az ökológiai gazdálkodás kapcsán megfogalmazódott kíváncsi kísérletiesen hasonlít a hagyományos paraszti gazdálkodás szereplőinek jogos elvárásaihoz, amely egy történelmi „résztársadalmat” megilletett volna – szempontunkból elsődlegesen – a „saját” agrárkultúra megteremtésével: „...A gazdaságban élő emberek megélhetése és jóléte legalább annyira fontos, mint az állatok, a növények és a tulajdonos egészsége. Kulcsfontosságú a vidéki népesség vidéken tartása, elegendő és jó munkalehetőségek biztosítása normális emberi körülmények között.”⁷⁹ A jövő gazdálkodásának egyik lehetséges változata – korántsem biztos mai formájában való megmaradása és széles körű elterjedése – és a maga korában *alapvető, foglalkozást, létformát, mentalitást ötvöző*, napjainkban „csak” a múltat idéző másik típus annyiban hasonlítható össze, amennyiben az elképzelések és a tények általában előre összevethetők. A két forma között valójában a gazdálkodás *anyagi* háttérében lelhető fel néhány közös vonás. Közülük is talán legmarkánsabban az, hogy egy sajátos szemlélettel, többé-kevésbé igyekezett (igyekszik) a természettel *harmóniában* élni és a gazdálkodás teljes vertikuma *egységként* mutatkozott (mutakozik) meg. A hagyományos paraszti gazdálkodás előnyét jelentette, hogy idomult a tájhoz, vagyis „...egy település hagyományos gazdálkodása a táj és az ember viszonyának egyedi, számos vonatkozásában pedig tipikus megnyilvánulása, a tér, a gazdaság és a kettőt összekapcsoló társadalom együttműködése. Ilyen módon a tradíció mindig változást is jelent a természeti környezet, a termelési viszonyok és technika, a társadalmi feltételek és még számos tényező alakulásának eredményeként.”⁸⁰

NÉPI FÖLDMŰVELŐ GAZDÁLKODÁS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A parasztság anyagi kultúrájának tartópillére a *földművelő gazdálkodás* és a hozzá kötődő *állattartás*. Gazdag irodalma van e témakörnek úgy a történettudományban, mint a néprajz terén, az agronómiában, sőt a közgazdaságtanban is. Forráskiadványok, monográfiák, tanulmánykötetek, résztanulmányok foglalkoznak a Kárpát-medence egy-egy településének, tájegységének paraszti gazdálkodásával, az agrárkultú-

79 Ua.: 14. o.

80 Viga Gy. szerk. (2000): 167. o.

ra paraszti hagyományaival.⁸¹ Kitekintésünk során – a teljesség igénye nélkül – igyekszünk számba venni a Kárpát-medence néhány földrajzi vagy néprajzi értelemben elkülönült táját, ahol a *paraszti földművelés* a természeti adottságokhoz *idomuló agráriumot* hozott létre, s ezzel egy *sajátos* arculatú *mezőgazdasági tájat* alakított ki, ami viszont ritkán lépte túl a gazdálkodási forma általános kereteit, legyen szó a *földhasználatról*, a *termelés biológiai alapjairól* vagy a *technikai háttérrel*.

A Csalóközben *Dunaszerdahely* környékén⁸² a parasztgazdák már nem hagytak ugart az első világháború után, általában a *négyes vetésforgót* részesítették előnyben. A frissen trágyázott földbe először *kapást* ültettek, amit *búza, árpa* (tavaszi), majd *rozs* vagy *zab* követett. Ritkán előfordult, hogy a kapások után *tavaszi árpa* vetésére került sor, alávetéssel *vöröshere* vagy *lucerna*, a sort a *búza* zárta le. Az önálló földbirtok nagysága miatt, az állatállomány takarmányozása és az elegendő trágyamenyiség érdekében gyakran éltek a *haszonbérlet* lehetőségével.

A talajművelés eszközváltása az 1910-es években kezdődött el, amikor fokozatosan lecserélték a még meglévő *félvasekéket*. Az 1920-as évektől terjedt el a paraszt-ság körében a „háromlevelű” – gyári készítésű – *fogasok* használata. A talajtömörítő *henger* a helyi iparosok munkáját gyarapította. A *simítók* előállítása – kétféle típus volt – továbbra is a gazda feladatai közé tartozott. Az első világháború után elterjedt volt, hogy a gabonafélék alá *szuperfoszfátot* és *mésznitrogént* szórtak ki. A XX. század második évtizedében kezdett tért hódítani a *vetőgép*, melyet a gazdák sok esetben csak közösen tudtak megvásárolni.

81 Gunda B.: Népi gazdálkodás a Boldva völgyében. Néprajzi Értesítő, 1937. 1–2. sz. 45–70. o.; *Leleđ hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében*. Szerk.: Liszka J. Komárom–Dunaszerdahely, 1994.; *Guta hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében*. Szerk.: Fehérváry M. Komárom, 1992.; Kós K.: Népi földművelés Kalotaszegen. Db., 1999.; Benkő S.: Murokország. Bukarest, 1972.; Balassa I.: A Hegyköz földművelése. Bp., 2000.; *Kisgéres*. Szerk.: Viga Gy. Dunaszerdahely, 2000.; Halász P.: Gazdálkodás. In: Bokréta kötögettem vala. A moldvai magyarok néprajzához. Bp., 2002.; Kovács E.: Földművelés egy bácskai magyar faluban (Doroszló). Bp.–Újvidék, 1993.; *Uő*: Állattartás a vajdasági Doroszlon. Újvidék, 2001. Kós K.: A Mezőség néprajza. I. Marosvásárhely, 2000.; Szabó A. T.: Közösség és intézmény. Kolozsvár, 2002.; Vaska M.: Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. Zalaegerszeg, 1979.; Sándor E.: Paraszti földművelés a XX. század első felében. Múzeumi Híradó, Dunaszerdahely, 1989.; Fehérváry M.: Hagyományos paraszti gazdálkodás. In: Paraszti élet a Duna két partján. Szerk.: Körmendi G. Tatabánya, 1992.; *Gazdálkodás*. Magyar Néprajz. Szerk.: Szilágyi M. Bp., 2001.; Balassa I.: A magyar gabonatermelés néprajza. Db., 1990. *Uő*: A magyar kukorica. Bp., 1960.; *Uő*: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp., 1973.; Takács L.: Dohánytermesztés Magyarországon. Bp., 1964.; Kósa L.: A burgonya Magyarországon. Bp., 1980.; Selmeczi-K. A.: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp., 1979.; *Uő*: A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Bp., 1993.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). Szerk.: Szabó I. Bp., 1965 (1972.); *XVIII. századi agrártörténelem*. Vál. Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányai. Szerk.: Csiki T.–Rémiás T. Miskolc, 1999.; *A magyar tanyarendszer múltja*. Szerk.: Pölskei F.–Szabad Gy. Bp., 1980.; Gunst P.: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp., 1998.; Orosz I.: Hagyományok és megújulás. Db., 1995.; *Jobbágysok, zsellérek, parasztsok*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. Ópusztaszer, 2002. (tud. ülés); *Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés*. Szerk.: Novák L. Nagykőrös, 2002. (konferencia)

82 Sándor E. (1989): 22–41. o.

A *vetőmag minőségére* – elsősorban a búzánál – nagy gondot fordítottak. A legrégbben termesztett búzafajta a *magyar búza* (Tisza-vidéki) volt, amit a *diószegi* szorított ki, majd megjelent a *bánkúti*. Vetették még a *jeruzsálemi* (hasas), a *pecsánádi* és a *Székács-féle* fajtát is. Amint egy fajta meghonosodott a vidéken, a későbbiekben a gazdák saját termésükből válogatták ki a következő évben elvetendő vetőmagot.

Mivel a *rozst* elsősorban szalmájáért művelték, a *fajtakérdés* és a *vetőmagminőség* nem bírt különösebb jelentőséggel. Hasonló megítélés alá esett az *árpa* is. A *csávázást* (az üszögfertőzés ellen) széles körben alkalmazták, felismerve áldásos hatását. A *betakarítás* eszközváltása a XIX. század közepén zajlott le, a sarlót a *kasza* váltotta föl. A *nyomtatás* véglegesen az 1920-as években tűnt el, bár egyes növényféléknél – *köles*, *bab* – tolódott az időhatár. Már az első világháború előtt kezdtek terjedni a gőzerővel működő *cséplőgépek* – fokozatosan háttérbe szorítva a szemnyerés „ősi” formáit –, az 1930-as években pedig a benzinmotoros gépek vették át ezt a szerepet. Kézzel kizárólag a *zsúpnak* szánt *rozst* csépték. A kapásnövények közül az elsőség a *kukoricát* és a *burgonyát* illette. Az előbbinél a fajtaváltás az 1930-as években következett be, amikor széles körben megindult a *magyar sárga kukorica* termesztése, a nagy termést adó *lófogú* fajtákkal együtt. A burgonyánál a legrégebbi fajtának a *szászkrumplit* tartották. A burgonya nemcsak étkezési célokat szolgált, hanem szeszkrumpli ültetése is folyt, főleg *sértéstakarmánynak*. A fölesleg a szeszgyárak vásárolták fel. A XX. század első felében egyre általánosabbá vált a kukorica géppel történő vetése. A burgonya-vetőgumót ültetés előtt előcsíráztatták, eke vagy kapa után ültették. A kukorica- és burgonyatermesztés munkálatainak elvégzésére, a 60–100 kat. holdas nagygazdák kivételével, a kisgazdaságok *családi munkaerőt* vettek igénybe.

Takarmánynak *tavaszi búkkönykeveréket*, *vörös (ló)herét* és *lucernát* vetettek, lótakarmányként pedig *muhart*. Éltek a másodvetés lehetőségével, a gabonafélék után sok helyütt *csalamádékukoricát* ültettek, amely zöldtakarmányként hasznosult. A kipusztult vetést – mint általában akkoriban a Kárpát-medence más részein is – *köles* vetésével pótolták. De általánosnak tekinthető az a szokás is, hogy a kukorica közé köztesként *babot*, *takarmányrépát* és *tököt* ültettek, a tábla szélén pedig *cirok* virított mint szegélynövény. Gyakori volt – kis területen – a *máktermesztés*. A *napraforgó* viszont hiányzott a növénykultúrából.

A második világháború idején életbe lépett termelési előírások – *spárgatök*, *szója*, *lencse*, *cikória* – nem váltották be a hatóság részéről a hozzájuk fűzött reményeket. Az 1930-as években visszaszorult a *sűrűkender* termesztése, ami a növény iránti érdeklődés csökkenését jelzi. Rendelet írta elő a *lentermesztés* megindítását is a háborús évek alatt. Ezekben az évtizedekben kezdődött meg ezen a vidéken a *cukorrépa* művelése is, a termést a diószegi és a surányi cukorgyár vásárolta föl.

A *zöldségtermesztés* nem lépte túl a házi ellátás kereteit, a kínálatot a vágfarkasdi és negyedi zöldségárusok bővítették. *Gyümölcsöt* a szlovák vándorárusoktól szereztek be, gabonáért cserélve.

A Dunaszerdahelytől nem messze, a Kis-Duna és a Vág összefolyásánál fekvő **Gután** a mezőgazdasági termelés színtere a parasztgazdaságokra szorítkozott,⁸³ s családi munkaerőre épült. Jól elkülönültek⁸⁴ egymástól a *falusi*, a *tanyai* és a *megosztott* gazdaságok. Ami a birtokméretet illeti,⁸⁵ a *kisgazdaságok* voltak túlsúlyban, nagyságuk nem érte el a 10 magyar (1200 □-öl) holdat. A *középgazdaságok* aránya 10% körül mozgott. A 30–40 magyar holdas birtok már *nagygazdaságnak* számított, s 3–4%-os részarányt képviselt. A parasztbirtokok⁸⁶ jó részénél a földművelés és az állattartás aránya közel azonos volt. Jelentős részt képviseltek az olyan gazdaságok, ahol viszont az állattartás játszotta a vezető szerepet. Mindkét típusnál a termelés mérete csak az önellátásra nyújtott lehetőséget. Töredéket képviseltek azok a nagygazdaságok, ahol már árutermelés is folyt, de ez kizárólag a búzatermesztésre épült.

A kisgazdaságok *igaerejét*⁸⁷ a nóniusz típusba tartozó lovak biztosították. Az eszközváltásra az 1920–30-as években került sor, melynek révén általánossá vált a cséplőgép használata is. A szántóföldi növénytermesztés⁸⁸ bővülését elősegítette, hogy az ármentesítéssel, belvízrendezéssel nőtt a művelhető földterület kiterjedése, amihez hozzájárult a rétek feltörése is. Így az ágazatok közül a növénytermesztés került előtérbe. A *gabonafélék*⁸⁹ közül előnyt élvezett a *búza* (Székács-féle, bánkúti), majd az *árpa*, a *rozs* („tótrozsz”) és a *zab*. A kapásokat a *kukorica*⁹⁰ és a *burgonya*,⁹¹ valamint az emberi fogyasztásra termelt *lóbab*⁹² képviselte, melyet legtöbbször a burgonyaföld köré ültettek, kapavágásba. A köztes vetemények⁹³ szintén e növénycsoportot gazdagították. A gutaik főleg *takarmányrépát* ültettek a kukoricasorok közé, de helyet kapott a *bab* és a *tök* is.

A szántóföldön folyt a takarmánynövények termesztése:⁹⁴ *zabosbükköny*, *lucernás árpa*, *lóherés lucerna*, *bükkönyös árpa*. Ezek a párosítások is – ami kissé szokatlan – jelzik, hogy a gazdák eleinte bizalmatlanul fogadták a takarmánynövények megjelenését, s csak az 1940-es években „tisztult le” a kép, elsősorban a *lóhere* (vöröshere) vált elfogadottá. Az ipari növények közül „...a kenderen kívül más ipari növény termesztésének nem volt jelentősége a gutai parasztnak körében”.⁹⁵ A többi művelési ágat illetően kitűnik, hogy az 1930-as években befejeződő vízrendezések miatt beszűkültek azok az *ártéri területek*, melyek egykor a *gyümölcstermesztésnek* adtak teret,⁹⁶ így az ágazat háttérbe szorult. „Habár a *zöldségtermesztés*”⁹⁷ századunk

83 Fehérváry M. szerk. (1992): 157. o.

84 Ua.: 165. o.

85 Ua.: 166. o.

86 Ua.: 167. o.

87 Ua.: 161. o.

88 Ua.: 91. o.

89 Ua.: 95. o.

90 Ua.: 107–108. o.

91 Ua.: 107–108. o.

92 Ua.: 108. o.

93 Ua.

94 Ua.: 109–110. o.

95 Ua.: 110. o.

96 Ua.: 113. o.

97 Ua.: 120. o.

elejétől Gután is nagyobb méreteket öltött, nem fejlődött olyan jelentős zöldségtermesztő faluvá, mint a közeli *Kamocsa*, *Negyed* vagy *Farkasd*.” A ház körüli kertek zöldségféléi közé tartozott: sárgarépa, petrezselyem, zeller, vörös-, fokhagyma, cékla. A *káposztának*⁹⁸ viszont jóval nagyobb szerep jutott, mivel művelésének megvoltak az *ökológiai feltételei*, pl. talajtípus, hidrológiai viszonyok. A térhódítása az 1930-as években kezdődött el. A *korai*, a *jakabi* és *őszi* fajtát különböztették meg, melyekből került a környező települések piacaira is. A *kelkáposzta* meghonosodott neve – olasz – utalt e kerti növény eredetére.⁹⁹ A *karalábé* már korábban is, a *karfiol* viszont csak az 1940-es évek közeledtével terjedt el.¹⁰⁰

A paraszti gazdálkodás bizonyos mérvű *árutermelő* jellegét támasztja alá pl. a zöldségtermesztés kedveltsége, a már említetteken kívül *zöldsálatafélék*¹⁰¹ (normál, vaj, nyúlfulúd, fodros levelű), *spenót*, *sóska* vetése. Ez utóbbit haszonvételként gyűjtötték is. A *paradicsom*¹⁰² szintén a növénykultúra részévé vált a *paprikához* hasonlóan. Mindkét növénynél beiktatták a melegágyi palántanevelést. „Guton a *babot* borsónak nevezték, a *borsót* pedig cukorborsónak.”¹⁰³ A Kárpát-medence más tájegységeihez hasonlóan a szárazabb termesztése a szántóföldön a kukorica köztesnövényeként folyt. Amit *zöldbabként* használtak föl, azt a ház körüli kertekben művelték. Előnyben részesítették a *bokorbab*-fajtákat, melyekből viszonylag gazdag *fajtaválaszték*¹⁰⁴ állt rendelkezésre („fehérborsó”, kinyertya, kakastökű, vaj). A *zöldborsó*-termesztés sem volt már ismeretlen a két világháború között. *Mák*, *kapor*, *torma*, *majorránna*, *mustár* a népi művelés kedvelt növényfajai közé tartozott.¹⁰⁵ A *burgonya* egyúttal konyhakerti növény is volt, a főznievaló *kukoricával* együtt.¹⁰⁶ A paraszti kertkultúra eszközkészlete, termesztési technológiája hagyománykövető volt.

A Kisalföld peremvidékének települései közé tartozik *Leléd*,¹⁰⁷ amely a tájegység északkeleti szegletében helyezkedik el az Ipoly alsó folyása mentén, lényegében egy *zárt völgyben*. A helyi gazdálkodás – pl. a gutaiaktól eltérően – „...a fiatalok által vállalt állandó forma volt (családi kötelékek keretén belül). A földműveléssel és állattartással foglalkozó parasztgazdaságok *mindegyike* kapcsolódott a *piachoz* [...] (ami azonban) [...] nem egy speciális termény nagybani termesztését jelentette, hanem minden üzemág nyújtotta lehetőséget nyugodtan megragadva kis tételekkel növelték a parasztgazdaság bevételeit.”¹⁰⁸ Vagyis a *táj* kínálta adottságokat a lehető legteljesebb mértékben igyekeztek kihasználni *sokrétű növénykultúra* beiktatásával. Mindezt

98 Ua.: 122. o.

99 Ua.

100 Ua.: 123. o.

101 Ua.

102 Ua.

103 Ua.: 124. o.

104 Ua.

105 Ua.

106 Ua.

107 Liszka J. (1994): 7., 11. o.

108 Ua.: 163. o. A lelédi parasztságnál kevésbé érvényesült a földszerezés igénye, így a gazdálkodás viszonylagos jólétet biztosított a településnek.

olyan birtokviszonyok között valósították meg, ahol nem adódott mód földvásárlásra, ugyanakkor a családon belüli birtokaprózódás gyakran tekinthető.¹⁰⁹

A *vetésszerkezetből* eredően a bevételi források alapját a *gabonafélék*¹¹⁰ nyújtották. A *burgonyát* házi szükségletre és állatok takarmányozására ültették.¹¹¹ A *kukorica*, *zab*, *vöröshere*, *lucerna* takarmányként jött számításba. A jó táperőben lévő szántókon *kendert* műveltek. A szőlő- és gyümölcs termesztés kizárólag családi igényeket elégített ki. A zöldségfélék közül kultúrában volt a *sárgarépa*, *petrezselyem*, *káposzta*, *uborka*, *fok-* és *vöröshagyma*, *fűszerpaprika*. A *zöldpaprika* és a *paradicsom* termesztése a két világháború között honosodott meg. A közvélekedés úgy tartotta, hogy ez utóbbiak kultúrája *Ipolykesziről* származott.¹¹² A parasztság bevétele a búza mellett az első világháború előtt az *ökörhizlalás* volt, amit az 1920-as évek után a *baromfitartás* váltott föl.

A szántóföld *táji képe*¹¹³ – a tagosítás hiányában – apró parcellákról tanúskodik. A rendelkezésre álló szűkös termőföld miatt a XX. században már egyáltalán nem vagy csak néhol hagytak még *ugart*. A hármás *vetésforgó* használata dívott.¹¹⁴ A búza-fajták közül a *bánkútit*, *székácsit* és a *hatvanit* termesztették. Szegényes volt viszont a *rozs* és az *árpa* fajtaválasztéka. A *burgonya*, *kender*, esetleg *len* és a *takarmányfélék* („zöldfajta”) a gabonafélékhez viszonyítva csak másodlagos szerepet játszottak.

A *talajművelés*¹¹⁵ a háromszori szántásra épült. A félfaekét az 1920-as évektől kezdődően kezdte fölváltani a *vaseke*.¹¹⁶ (Az előbbieknél az ekevas, talp kivételével minden fából készült.) A Vidáts-féle eke mellett az 1920-as években divatba jött az ún. „Bakkör eke” is.¹¹⁷ (Valamiféle angol típusról lehetett szó.) A kisgazdaságok a vonóerőt a *lóra* alapozták.

A gazdák saját termésükből biztosították a következő év *vetőmagját*,¹¹⁸ vagyis e tájon is élt a hagyományos, paraszti szempontok szerint végrehajtott *szelekció*, ami főleg a küllemet vette alapul, ebből következtetve a minőségre is. A *vetés* gépesítése¹¹⁹ az első világháború után vált általánossá. Az egyéb talajművelő eszközök jó-részt fából¹²⁰ készültek, jelezvén, hogy a korszerű eszközök terjedése lassan és aránytalanul haladt, ami sokszor talán nem is az anyagi erőforrásokon múltott.

A gabonafélék aratását – kaszával – kézi erővel¹²¹ végezték. Eszközkultúrája, munkaszervezése a hagyományokat követte, ami szinte az egész Kárpát-medencére érvényes volt. De a *szemnyerés* hagyományos formája is fokozatosan visszaszorult,

109 Ua.: 150. o.

110 Ua.: 155. o.

111 Ua.: 156. o.

112 Ua.

113 Ua.: 83. o.

114 Ua.: 84. o.

115 Ua.: 85. o.

116 Ua.: 86. o.

117 Ua.: 87. o.

118 Ua.: 88. o.

119 Ua.: 89. o.

120 Ua.: 90. o.

121 Ua.: 91–101. o.

így a *kézi cséplést*¹²² – cséphadarót a rozs esetén használtak zsúpnyerés céljából – és a *nyomtatást*¹²³ – árpa, búza – a XIX/XX. század fordulóján már a kézi cséplőgép¹²⁴ és az állati erővel hajtott járgány helyettesítette. A gőz-, később a benzinmotoros cséplőgépek az első világháború után jelentek meg a faluban.¹²⁵ A kapásnövények közül a *kukorica*¹²⁶ – fészekbe vagy eke után – művelése volt a legjelentősebb („fil-lérkukorica, négysoros, nyolcsoros, cergli, pattogatni való). A vetőmagcserét a gazdák egymás között oldották meg. A *burgonyafajtákból*¹²⁷ az ellát és a rózsát részesítették előnyben. Egyúttal folyt az ún. szeszkrumplifajták művelése is. Mivel jelentős szerepet játszott a *szarvasmarhatartás*, így számottevő volt a *takarmányrépa* ültetése is.¹²⁸ Köztestermesztésre a kukorica „kiegészítő növényei”, a *bab* és a *tök* kerültek sorai közé.¹²⁹ A takarmánynövényeket¹³⁰ a *csalamádé* (kukorica), a *vöröshere* (gomboshere-lóhere), a *bükköny*, a *lednek* képviselte, a jelentéktelen vetésterületű *zabbal*, *muharral* és *kölessel* együtt. A faluhatár „erősebb talajú” részein gyakori volt a *kender*¹³¹ művelése, a magját baromfiak hasznosították.

A Csallóközben lévő Leléd¹³² népességének elsődleges megélhetési forrása a földművelő gazdálkodásból eredt a XX. század első felében, noha a *domborzati viszonyok* nehezítették a talajművelést. A falu határában fekvő, az Ipolyt övező *ártereket* rétnek, legelőnek használták, a köves domboldalakon pedig *szőlőművelést* üztek. A *gyümölcstermesztés*¹³³ szerepe a *régi fajták* kiszorulásával alábbhagyott.

A *paraszti kertek*¹³⁴ elhelyezkedése utal a település felszíni viszonyaira (domborzat), melyek nem a porta környékén, hanem a szántóföld meghatározott részén helyezkedtek el, ahol *sárgarépa*, *petrezselyem*, *paprika*, *paradicsom*, *uborka*, *vörös- és fokhagyma*, *salátafélék*, *karalábé* és *káposzta* művelése folyt. A Csallóköz e részén is kimutatható a paprikatermesztésben a *bolgárkertészek* hatása. Az *alföldi szőlővidékek*hez hasonlóan itt is honos volt, hogy a szőlősorok közé *zöldségféléket* vetettek, sőt – különösen az új telepítéseknél – a terület kihasználása érdekében időlegesen a szőlősorok közti sávot nagyobb arányban vették igénybe a zöldségfélék számára.

A felső-bodrogi *Kisgérés*¹³⁵ agráriumának egyik jellegzetessége a határhasználatban mutatkozott meg. A szövetkezeti gazdálkodás megjelenéséig a termőföldet *két nyomásban* művelték, amelyben az első forduló a *kalászosoké*, a második a *ka-*

122 Ua.: 101–102. o.

123 Ua.: 102. o.

124 Ua.: 103. o.

125 Ua.: 104. o.

126 Ua.: 106–107. o.

127 Ua.: 107. o.

128 Ua.: 107–108. o.

129 Ua.: 108. o. Már az ősi indián agrárkultúra is tisztában volt vele, hogy e három növényféle aminosav-garnitúrája egymást kiegészíti.

130 Ua.: 108–109. o.

131 Ua.: 109. o.

132 Ua.: 110. o.

133 Ua.: 122. o.

134 Ua.: 122–123. o.

135 Viga Gy. szerk. (2000): 168–170. o.

pásoké és a takarmánynövényeké volt. A tarlóhántásig a földet legeltették. Az 1890-es évekig az egyik fordulót *zöldugarnak* hagyták, a jószággal egész évben legeltetve. „Bár a határ kétfordulós használata megérte a kollektivizálást, az ugar elhagyásán kívül is igen sok szerkezeti változás történt, nem kell egyfajta »állóképre« gondolnunk a határhasználat hagyományos jellege miatt. Utaltunk a művelt területnek az erdők és a vizek rovására való kiterjesztésére...”,¹³⁶ amit jelez a XIX. század második felében a művelési arányok változása. A település paraszti gazdálkodása a *környezet átalakulásának* függvényében módosult. Bár bővült a művelt terület nagysága, alapjában véve a határhasználat, a parasztüzem termelési célkitűzése megmaradt a kétnyomásos rendszer keretein belül.¹³⁷ A termelés jellegét egyrészt a piaci értékesítésű, legeltetésre épülő *állathizlalás* határozta meg, ami kiterjedt a téli istállózásra, a *szénagazdálkodásra* és *takarmánytermesztésre*, másrészt az önellátást biztosító kenyérgabonafélék vetésére. A parasztüzemek modernizációja azonban számos politikai, társadalmi és természeti feltétel hiánya miatt elmaradt, kiváltképp a település *földrajzi fekvése* gátolta a kibontakozást.

„Az agrártermelés technikái, eszközei sem nevezhetők archaikusabbnak a magyar Alföld sík vidéki pereménél”,¹³⁸ gondolván főleg az üzemszervezetre, új növénykultúrák megjelenésére. A vetésszerkezet igazodott a *termőhelyi adottságokhoz*.¹³⁹ Amíg a *búza* a legjobb termőföldre került, a *zabot* s a kevésbé igényes gazdasági növényeket a gyengébb típusú talajok növényeiként művelték. A homokos földek növénye a *burgonya*, a *dinnye* és a *rozs* volt. Az igényes *kapásokat* szintén a jó táperejű és szerkezetű talajokon termesztették. A gabona (búza) vetésterülete a szántó felét foglalta el. A rétként hasznosított határrészek alacsony szénatermése a szántóföldi termesztésű takarmánynövények nagyobb arányú művelését igényelte.

A gabonafélék közül a *bánkúti búza*¹⁴⁰ kiérdemelte a gazdák elismerését, amelyek a második világháborút megelőző évek sikerfajtájának számított, igazolván jó alkalmazkodó képességét a kistérség természeti viszonyaihoz. A többi gabonaféle szerepe messze elmaradt a búzáétól, amit igazol, hogy a generációs emlékezet nem ismert egyetlen fajtát sem közülük.

A *kaszás* aratás megmaradt a kollektivizálás időszakáig, ami jórészt a domborzati viszonyoknak tulajdonítható. A gabonabetakarítás *táji sajátysága*¹⁴¹ volt, hogy a levágott gabonát a gazdák *csűrben* tárolták. A XX. században már nyoma sincs a nyomtatásnak, a *cséphadaró* is csak a *bab* kinyerésére szolgált. Noha a kollektív emlékezetből már kiestek a szemnyerés technikájának korábbi módoszatai, annyi bizonyos, hogy a *gépi cséplés* viszonylag korán meghonosodott. A parasztgazdaságok eszközváltása a Kárpát-medence más tájaihoz hasonlóan a XIX/XX. század fordulójától indult meg nagyobb léptekben.

136 Ua.: 171. o.

137 Ua.: 202. o.

138 Ua.

139 Ua.: 173. o.

140 Ua.: 174. o.

141 Ua.: 176. o.

A *kapásnövények*¹⁴² közül az újvilági burgonya tudott a legjobban megfelelni a bodrogi közti homokterületek, homokhátak talajféleségeinek, így rövid idő alatt a kistérségi táj jelentős kiviteli terményévé vált (*Ella, Gülbaba*). Ezen túlmenően elterjedt volt a gazdák körében az ún. brigel fajtájú takarmányburgonya, amit sertéssel és ökrrel etettek. Meghonosodott, de szerepe korántsem érte el a burgonyáét, a *kukorica*, amelyet megjelenésekor a fordulókba ültettek. Egyedül a nagy terméshozamú *lófogú* fajták művelése hagyott nyomot a helyi agráriumban.

Népszerűségnek örvendett a *dinnyetermesztés* is, de szerepe csak a két világháború között teljesedett ki. „Nem volt azonban általános része a paraszti üzemek gazdálkodásának [...] csak magának termelt (a családok többsége) kis mennyiségben.”¹⁴³ Elsősorban a *görögdinnye* iránt mutatkozott igény. A dinnyetermesztésre használták a szőlőterületet is. A hevesiek révén ismerték és alkalmazták a *gyepkockás palántanevelést*. A *tököt* – burgonya vagy kukorica közteseként – állati takarmánynak termesztették, bár a *bécsi tökként* ismert fajta emberi fogyasztásra szolgált. A klasszikus újvilági növényhármashoz – kukorica-tök-bab – köztesként ültették a babot, de kevés fajtával rendelkeztek. Leginkább az ún. *vajbabot* és a *cífrababot* (tarkabab) ültették. Bár már a XVIII. századi források említik a *dohányművelést*, e növényfaj mégsem vált a népi gazdálkodás meghatározó elemévé. A falu határában a két világháború között elsősorban anyaországi dohánykertészek ülték e speciális agrármesterséget.

A XX. században a *kendertermesztés*¹⁴⁴ – a közösen használt kenderföldek eltűnésével – legtöbbször már csak a parcellák végén folyt. A szőlő-gyümölcs- és kertkultúráról elmondható, hogy „A Bodrogköz hagyományos gyümölcskultúrájának súlypontja is az ártereken, víz menti területeken maradt a tudatos tenyésztői tevékenység kialakulásáig. Kisgyéresben a szőlőkben, utak mentén, kisebb részben a belsőségek kertjeiben voltak gyümölcsfák.”¹⁴⁵

A *Hegyköz*¹⁴⁶ mint tájegység Abaúj megye délkeleti szegletében húzódik meg, s a hozzá tartozó települések száma az idők során bővült. Agrárkultúráját meghatározza, hogy falvai *völgykatlanban* fekszenek, erdővel borított hegyekkel övezve. A tájegység földművelésének források szerint is érzékelhető változása a XVIII/XIX. század fordulóján játszódott le, amit jelez a *burgonya* és a *kukorica* megjelenése¹⁴⁷ a szántóföldi művelésben. Mindez nagyjából azonos módon befolyásolta, más tájegységekhez hasonlóan, a földművelő gazdálkodást. Az eszközhasználat módosulását

142 Ua.: 177–179. o.

143 Ua.: 178. o.

144 Ua.: 179. o.

145 Ua.: 180. o.

146 Balassa I. (2000): 8–9. o. A kistérségben évszázados hagyománya van a gyümölcsstermesztésnek, különösen az alma és a szilva termesztése híres. A szőlőművelés jelentőségére utal, hogy a XVIII. században itt termelt bort „együtt emlegették a hegyaljaival”. Lásd: Ua.: 13. o. Ökológiai adottságainak megfelelően a *hegyi falvakban* csaknem teljesen hiányoztak a *veteményeskertek*. A fával beültetett területeken a fák közeit, alját borítja a veteményes, ami sok helyütt a világon a gyümölcskultúra földhasználati módozatainak egyike.

147 Ua.: 157. o.

jelzi a *kapa* szerepének növekedése. Az újvilági növények térhódítása bővítette az *irtásföldek* kiterjedését, ami viszont kívül esett a nyomásos gazdálkodáson. Az 1880–1920-as évek között fokozatosan megszűnt az *ugar*, egyidejűleg viszont megindult a *lóhere* és a *lucerna* térhódítása. A *félfaekék* aránylag sokáig őrizték hadállásukat. Új talajművelő eszközök honosodását jelzi a *henger* terjedése. A *kasza* megtartotta vezető szerepét a századforduló után, ezzel párhuzamosan viszont terjedt a *cséplőgép* használata. A *háromnyomásos* gazdálkodásra¹⁴⁸ a végső csapást az 1945 után bekövetkező változások mérték. A *gépi szántás* és *vetés* csak azokat a területeket hagyta érintetlenül, ahol ezt a domborzati viszonyok nehezítették. A kapásnövények művelését forradalmasította az *ekekapa* megjelenése, melyet az állati vonóerővel rendelkező kisgazdaságok is eredményesen használtak.

A táji adottságok¹⁴⁹ következtében megmaradtak azok a különbségek a *magyar* és a *szlovák* falvak között a későbbiek során is, amelyek a két etnikum agrárkultúrájában már korábban kialakultak, pl. eszköz- és talajhasználatban. (Az utóbbinál pl. gereblyés kasza, parlagolás, hátton történő trágyakihordás stb.)

A gazdasági növények közül vezérnövénynek a *búza*, illetve a *rozs* tekinthető. A kedvelt fajták közé tartozott a *trencsénbúza*, valamint a *tótárpa*. A *zab*, a *lencse* és a *pohánka* egykori termesztése a hegyvidéki viszonyokhoz való alkalmazkodást jelzi. Ugyanez mondható el a *burgonyáról* is, hiszen köztudott, hogy eredeti géncentruma fennsíkon volt. „A termesztett növények mindenesetre azt mutatják, hogy a Hegyköz földművelése a magasabb középhegységnek felel ugyan meg, de sok vonatkozásban a magas hegységek növénykultúrájára emlékeztet, amit az állandó kapcsolatokon kívül a terület *klímája* és *természetes növénytakarója* is indokol.”¹⁵⁰ Az eszköz- és művelési kultúrát illetően *átmenetet* képez a Kárpátokon túli területek és az alföldi gazdálkodás között. A kistáj zártságát az is jelzi, hogy a XX. század közepéig fennmaradt a *tönköly* (termesztése a bronzkortól ismeretes) és a *lengyel búza* (toklással burkolt kétszemű tönke változat) művelése.¹⁵¹ A termesztés *technikáját* illetően számos hasonlóság mutatható ki más hegyvidéki tájegységekkel, pl. az irtás, a teraszos művelés, a szántás és a kapával történő földforgatás, lazítás terén.¹⁵² „Az alföldi elemek (sarló-, kaszaváltás, csapófás kasza, 18-as kereszt stb.) mind újak és nem annyira az alföldi kapcsolatokra utalnak, hanem az általános fejlődés eredményeként honosodtak meg.”¹⁵³

Mivel viszonylag zárt medencéről van szó, itt maradtak meg legtovább kultúrában a parasztgazdaságokban kialakult népi nemesítésű tájfajták.¹⁵⁴ Közéjük tartozott a nagyhírű *füzéri őszi búza*. E csoport választékát bővítette a *gyökei*, a *bődi*, az *osvavölgyi* s a *hegyközi* fajta. Tavasziként elterjedtségnek örvendett a *gönci* és a

148 Ua.: 158. o.

149 Ua.: 160. o.

150 Ua.

151 Mándy Gy. (1971): 83–84. o. Mutáció révén jött létre a *tönke* harmadik változataként a *lengyel búza*, amelyet lengyel földön sohasem termesztettek. Nevét Linné tévesen adta meg! Lásd: Ua.: 86. o.

152 Balasa I. (2000): 165. o.

153 Ua.: 166. o.

154 Ua.: 75. o.

fonyi fajta. Ezek kialakításában szerepet játszottak a *Felvidékről* és az *Alföldről* bekerült különböző vetőmagvak. E régi fajták közé tartozott¹⁵⁵ a *trencsén* (vagy vad-búza), ami csupasz szemű búzafajta volt. De nem hiányoztak a XX. század első felének hazai nemesítései sem, így a *hatvani*, a *Székács-féle*, majd később a *bánkúti* és a *Fleischmann-féle* fajta is. A *rozsol*¹⁵⁶ a táj nyelvéen gabona névvel illették. A legrégibb fajtát „hatvani gabonaként” vetették, és a XIX/XX. század fordulóján már csak a parasztgazdaságok termelvényei közé tartozott. A *tótárpa*¹⁵⁷ a Kárpát-medence északi részén jelentős vetésterülettel rendelkezett. Az éghajlati viszonyoknak köszönhetően a *zab* (régebbi az ágas, fiatalabb jövevény a fűrtös) mindig jelen volt a határban. Háttérbe szorulása a *kukorica* és a *burgonya* térhódításának tulajdonítható.¹⁵⁸ A XX. század közepére teljesen eltűnt a *pohánka*, noha egy évszázaddal korábban belőle készítették a „kásakultúra” helyi változatát, a *zsámiskát*. *Kölest* csak elvétve vetettek, hasonlóan, mint az *olasz muhart*, vagyis a *rókafarkú kölest*,¹⁵⁹ valamint a germánok ősi gabonáját, a *tönkölyt*. (Valószínűleg a XVIII. században betelepült németek révén honosodott meg a Bánátban és onnan terjedt el.)¹⁶⁰

A *kukoricatermesztés* a XVIII/XIX. század fordulóján kezdődött el a parasztportákon.¹⁶¹ A fajták közül a rövid tenyészidejűek domináltak:¹⁶² *magyar* (sárga) *kukorica*, *János-napi*, *fehér filléres*. A hűvös, csapadékos időjárás nem kedvezett a *lófogú* fajtáknak. A fészekbe történő soros vetés csak a XX. század közepén vált általánossá,¹⁶³ noha később az eke utáni ültetés volt az elterjedtebb. A *burgonya*¹⁶⁴ jóval korábban honosodott meg a Hegyközben, abból is a *kék-* vagy *bivalykrumpli* fajta. Régeinek tűnik a *podlevaki* is. A korabeli gazdák a fajtákat leginkább a gumók színe, alakja szerint különböztették meg,¹⁶⁵ így ennek alapján nagyon nehéz pontos fajtaleírást adni, megnevezni a termesztett fajtákat [veres, fejer krompely, pöhöly krumpli, melcer (melcse) sárga.]

A *takarmányrépát* csak a tájegység délibb részén termelték.¹⁶⁶ A *lencse* műveléséről már korai források állnak rendelkezésre. Szerepére utal *kilenced-* és *tized-*kötelezettsége. A *kékedi*, *zsujtai*, *úJVári*, *nádasdi* és a *szkárosi* lencse kelendő árunak számított a debreceni Mihály-napi vásáron is. Az utóbbi a *szepességivel* vetekedett. A *borsóművelés* Füzér és Füzérkomlós környékére szorítkozott.¹⁶⁷ A *kenderföld*ek mindig a falvak közelében, ugyanazon a helyen feküdtek. A zöldségnövényként termesztett *káposztát* takarmányrépa közé vetették, a burgonya közé *mákot*, a kuko-

155 Ua.: 76. o.

156 Ua.: 77. o.

157 Ua.: 78. o.

158 Ua.: 79. o.

159 Ua.: 80. o.

160 Mándy Gy. (1971): 92. o.

161 Balassa I. (2000): 123. o.

162 Ua.: 124. o.

163 Ua.: 125. o.

164 Ua.: 127. o.

165 Ua.: 128. o.

166 Ua.: 129. o., Magyar Gazda, 1846. 2:1053. o. (Farkassányi S.)

167 Ua.: 130. o.

rica sorába pedig *babot*, *tököt* ültettek. A *zab*, *lencse*, *borsó*, *pohánka* kultúrája utal a hegyvidéki éghajlatra, bár a *búza* – ami síkvidéki gazdasági növény – mindig az első helyen állt. A *kukorica* faj- és fajtagazdagságával tompította a sík- és hegyvidéki parasztagzálkodás műveléstechnikája, növényhasználata közti különbségeket, melyek egy-egy táj ökológiai viszonyaira vezethetők vissza.

Bár a *lóhere*¹⁶⁸ termesztésének gyökerei visszanyúlnak a XIX. század elejére, a XX. században már a *lucerna*¹⁶⁹ jelenti a kisgazdaságok alapvető takarmánynövényét, annak ellenére, hogy az előbbi pillangósnövény termesztetőségének inkább kedvez a Hegyköz éghajlata.

A **Boldva-völgye** népi gazdálkodásának elemei, a művelési fogások, termesztett növényfélék, kívülről jövő termelési szokások meghonosodása, sőt bizonyos ősi, európai kiterjedésű elemek fennmaradása alátámasztja az ember formálta agrárkultúra egymásra épülő, ugyanakkor a helyi viszonyokhoz igazodó rétegeinek meglétét, amely többé-kevésbé a hagyományosnak tekintett gazdálkodás során mindig figyelembe vette a táj kínálta természeti adottságokat. Ennek ismeretében próbálkozott a földművelő ember fennmaradásának anyagi erőforrásait előteremteni, melynek során legtöbbször egymásra talált a *természet* és a *tájat használó ember* törekvése. Az ökológiai viszonyok rendező elvként működtek a gazdálkodás történeti hagyományainak kialakulásában, szükség esetén annak változtatását idézték elő, egyúttal egymásra is kölcsönösen hatva.

A Kárpát-medence népi gazdálkodásának sokszínűségére utal, hogy egyes tájain – földrajzi, néprajzi, esetleg etnikai értelemben – a földművelés, az állattartás és egyéb kiegészítő gazdálkodási formák terén változatos kép alakult ki. Erdély egyik sajátos vidéke **Kalotaszeg**, amely már viszonylag korán fölkelte a néprajztudomány és az etnobotanika érdeklődését. S ami talán a legfontosabb számunkra – az eredetet illetően –, hogy „...az itteni magyarság ekés földművelése nem idegen – szláv, román vagy szász – eredetű. És mivel Kalotaszegen a reformáció előtt nem volt gazdálkodó dominikánus vagy cisztercita kolostor, de földesurak (Bánffy, Jósika, Kemény vagy mások) kezelésében lévő mintaszerű majorok sem voltak, az itteni

168 Ua.: 135–136. o.

169 Gunda B. (1937): 45–70. o. A XIX. században a *matyóknál* is a háromnyomásos határhasználat volt elterjedve. Az ugart legeltették, de vetették is. Az egykor jelentős szerepet játszó *juhtartás* miatt volt szükség a mind nagyobb kiterjedésű legeltethető területre. E tájon az eszközváltás az 1860–70-es években következett be. A *váltóékek* nem ismerték. A *henger* csak az 1890-es évek környékén terjedt el. A korabeli földművelő gazdálkodás eszköztára ekéből, tövisboronából és kapából állt. A *betakarításnál* a sarlót a XIX. század közepétől a kasza váltotta föl. A szemnyerésre a szérűn került sor, cséppel vagy nyomtatás révén. A magtisztítás ősi módszerét a szél- vagy a szórórosta szorította ki. Az első világháború után az általánosan terjedő cséplőgépek a kézi munkákat földműveléssé tették. A szántóföldi növénykultúrák közül hosszú ideig a rozsot és a kétszerest részesítették előnyben, de a XX. század elejétől fokozatosan a búzatermesztés vette át a vezető szerepet. A tavaszi búzát csak végszükségben vetették. A Kárpát-medence más tájaihoz hasonlóan itt is közkedveltségnek örvendett a *köztes termesztés*, főleg a *kukorica-tök* párosítás. A kukorica-vetőmag kiválasztása (szemnagyság, csőhosszúság) a fosztáskor történt meg, ami érvényes a *burgonyára* is, amelynél a közepes nagyságúakat részesítették előnyben (galamb-tyúktójas nagyság között). Lásd: Györffy I.: A matyók mezőgazdasága. I–II. Népünk és nyelvünk, 1934. 1–3. füz. 3–8., 63–71. o.

fonyi fajta. Ezek kialakításában szerepet játszottak a *Felvidékről* és az *Alföldről* bekerült különböző vetőmagvak. E régi fajták közé tartozott¹⁵⁵ a *trencsén* (vagy vad-búza), ami csupasz szemű búzafajta volt. De nem hiányoztak a XX. század első felének hazai nemesítései sem, így a *hatvani*, a *Székács-féle*, majd később a *bánkúti* és a *Fleischmann-féle* fajta is. A *rozsol*¹⁵⁶ a táj nyelvén gabona névvel illették. A legrégebbi fajtát „hatvani gabonaként” vetették, és a XIX/XX. század fordulóján már csak a parasztgazdaságok termelvényei közé tartozott. A *tótárpa*¹⁵⁷ a Kárpát-medence északi részén jelentős vetésterülettel rendelkezett. Az éghajlati viszonyoknak köszönhetően a *zab* (régebbi az ágas, fiatalabb jövevény a fűrtös) mindig jelen volt a határban. Háttérbe szorulása a *kukorica* és a *burgonya* térhódításának tulajdonítható.¹⁵⁸ A XX. század közepére teljesen eltűnt a *pohánka*, noha egy évszázaddal korábban belőle készítették a „kásakultúra” helyi változatát, a *zsámiskát*. *Kölest* csak elvétele vetettek, hasonlóan, mint az *olasz muhart*, vagyis a *rókafarkú kölest*,¹⁵⁹ valamint a germánok ősi gabonáját, a *tönkölyt*. (Valószínűleg a XVIII. században betelepült németek révén honosodott meg a Bánátban és onnan terjedt el.)¹⁶⁰

A *kukoricatermesztés* a XVIII/XIX. század fordulóján kezdődött el a parasztpor-tákon.¹⁶¹ A fajták közül a rövid tenyészidejűek domináltak:¹⁶² *magyar* (sárga) *kukorica*, *János-napi*, *fehér filléres*. A hűvös, csapadékos időjárás nem kedvezett a *lófogú* fajtának. A fészekbe történő soros vetés csak a XX. század közepén vált általánossá,¹⁶³ noha később az eke utáni ültetés volt az elterjedtebb. A *burgonya*¹⁶⁴ jóval korábban honosodott meg a Hegyközben, abból is a *kék-* vagy *bivalykrumpli* fajta. Régeinek tűnik a *podlevaki* is. A korabeli gazdák a fajtákat leginkább a gumók színe, alakja szerint különböztették meg,¹⁶⁵ így ennek alapján nagyon nehéz pontos fajtaleírást adni, megnevezni a termesztett fajtákat [veres, fejer krompely, pöhöly krumplic, melcer (melcse) sárga.]

A *takarmányrépát* csak a tájegység délibb részén termelték.¹⁶⁶ A *lencse* műveléséről már korai források állnak rendelkezésre. Szerepére utal *kilenced-* és *tized-*kötelezettsége. A *kékedi*, *zsujtai*, *úJVári*, *nádasdi* és a *szkárosi* lencse kelendő árunak számított a debreceni Mihály-napi vásáron is. Az utóbbi a *szepességivel* vetekedett. A *borsóművelés* Füzer és Füzerkomlós környékére szorítkozott.¹⁶⁷ A *kenderföldek* mindig a falvak közelében, ugyanazon a helyen feküdtek. A zöldszégnövényként termesztett *káposztát* takarmányrépa közé vetették, a *burgonya közé mákot*, a *kuko-*

155 Ua.: 76. o.

156 Ua.: 77. o.

157 Ua.: 78. o.

158 Ua.: 79. o.

159 Ua.: 80. o.

160 Mándy Gy. (1971): 92. o.

161 Balassa I. (2000): 123. o.

162 Ua.: 124. o.

163 Ua.: 125. o.

164 Ua.: 127. o.

165 Ua.: 128. o.

166 Ua.: 129. o., Magyar Gazda, 1846. 2:1053. o. (Farkassányi S.)

167 Ua.: 130. o.

rica sorába pedig *babot*, *tököt* ültettek. A *zab*, *lencse*, *borsó*, *pohánka* kultúrája utal a hegyvidéki éghajlatra, bár a *búza* – ami síkvidéki gazdasági növény – mindig az első helyen állt. A *kukorica* faj- és fajtagazdagságával tompította a sík- és hegyvidéki parasztgazdálkodás műveléstechnikája, növényhasználata közti különbségeket, melyek egy-egy táj ökológiai viszonyaira vezethetők vissza.

Bár a *lóhere*¹⁶⁸ termesztésének gyökerei visszanyúlnak a XIX. század elejére, a XX. században már a *lucerna*¹⁶⁹ jelenti a kisgazdaságok alapvető takarmánynövényét, annak ellenére, hogy az előbbi pillangósnövény termesztetőségének inkább kedvez a Hegyköz éghajlata.

A **Boldva-völgye** népi gazdálkodásának elemei, a művelési fogások, termesztett növényfélék, kívülről jövő termelési szokások meghonosodása, sőt bizonyos ősi, európai kiterjedésű elemek fennmaradása alátámasztja az ember formálta agrárkultúra egymásra épülő, ugyanakkor a helyi viszonyokhoz igazodó rétegeinek meglétét, amely többé-kevésbé a hagyományosnak tekintett gazdálkodás során mindig figyelembe vette a táj kínálta természeti adottságokat. Ennek ismeretében próbálkozott a földművelő ember fennmaradásának anyagi erőforrásait előteremteni, melynek során legtöbbször egymásra talált a *természet* és a *tájat használó ember* törekvése. Az ökológiai viszonyok rendező elvként működtek a gazdálkodás történeti hagyományainak kialakulásában, szükség esetén annak változtatását idézték elő, egyúttal egymásra is kölcsönösen hatva.

A Kárpát-medence népi gazdálkodásának sokszínűségére utal, hogy egyes tájain – földrajzi, néprajzi, esetleg etnikai értelemben – a földművelés, az állattartás és egyéb kiegészítő gazdálkodási formák terén változatos kép alakult ki. Erdély egyik sajátos vidéke **Kalotaszeg**, amely már viszonylag korán fölkelte a néprajztudomány és az etnobotanika érdeklődését. S ami talán a legfontosabb számunkra – az eredetet illetően –, hogy „...az itteni magyarság ekés földművelése nem idegen – szláv, román vagy szász – eredetű. És mivel Kalotaszegen a reformáció előtt nem volt gazdálkodó dominikánus vagy cisztercita kolostor, de földesurak (Bánffy, Jósika, Kemény vagy mások) kezelésében lévő mintaszerű majorok sem voltak, az itteni

168 Ua.: 135–136. o.

169 Gunda B. (1937): 45–70. o. A XIX. században a *matyóknál* is a háromnyomásos határhasználat volt elterjedve. Az ugart legeltették, de vetették is. Az egykor jelentős szerepet játszó *juhtartás* miatt volt szükség a mind nagyobb kiterjedésű legeltethető területre. E tájon az eszközváltás az 1860–70-es években következett be. A *váltóékek* nem ismerték. A *henger* csak az 1890-es évek környékén terjedt el. A korabeli földművelő gazdálkodás eszköztára ekéből, tövisboronából és kapából állt. A *betakarításnál* a sarlót a XIX. század közepétől a kasza váltotta föl. A szemnyerésre a szérűn került sor, cséppel vagy nyomtatás révén. A magtisztítás ősi módszerét a szél- vagy a szórórosta szorította ki. Az első világháború után az általánosan terjedő cséplőgépek a kézi munkálatokat fölöslegessé tették. A szántóföldi növénykultúrák közül hosszú ideig a rozsot és a kétszerest részesítették előnyben, de a XX. század elejétől fokozatosan a búzatermesztés vette át a vezető szerepet. A tavaszi búzát csak végszükségben vetették. A Kárpát-medence más tájaihoz hasonlóan itt is közkedveltségnek örvendett a *köztes termesztés*, főleg a *kukorica-tök* párosítás. A kukorica-vetőmag kiválasztása (szemnagyság, csőhosszúság) a fosztáskor történt meg, ami érvényes a *burgonyára* is, amelynél a közepes nagyságúakat részesítették előnyben (galamb-tyúktojás nagyság között). Lásd: Györffy I.: A matyók mezőgazdasága. I–II. Népünk és nyelvünk, 1934. 1–3. füz. 3–8., 63–71. o.

népi földművelés jobbára a népi tapasztalat fokozatos gazdagodása révén alakult [...] a faluformák és telekrendezések is külső beavatkozás nélkül alakultak.”¹⁷⁰ A települések jellegzetes völgyi falvak Sztána kivételével. Ez a viszonylagos „önállóság”, az önerőből építkező agrárkultúra eredményezte, hogy a népi gazdálkodás archaikus vonásai kidomborodtak és sokáig ellenálltak a modernizáció rohamának, ami egyúttal segített az identitástudat megőrzésében. A *természeti táj* meghódítása,¹⁷¹ termővé alakítása a szokásos lépések szerint haladt: az erdő legelővé, rétté, a vizenyős részek kaszálóvá, majd általában a füves területek szántóvá való alakítása, a meredek dombi legelők déli oldalainak szőlőművelésre történő igénybevétele. A *hagyásfák* jelezték az eredeti vegetáció összetételét. A földművelő gazdálkodás térhódítása¹⁷² alapfeltételének számított, hogy minden művelésre alkalmas területet szánthatóvá tegyenek. A *hármassforduló* megjelenése összefüggött az 1848-as jobbágyfelszabadítást követő *birtoklási viszonyok* megváltozásával, ami a tulajdonosok részéről gondosabb művelést, rendszeresebb trágyázást kívánt meg. Az egyházközségi földek a XX. század közepéig továbbra is megmaradtak *nyilas* helyeknek.

A táj felszíni viszonyaihoz való alkalmazkodás tanújele a hegy-, domboldalak *teraszosítása*.¹⁷³ Az „oldalas művelés” átélte egy eszközváltást is, az évszázadokig használt *fa váltóékét* a *vasfejű* változat cserélte le, amely már technikai haladást jelentett a szintvonalak szerint létesített keskeny parcellák kialakításában. Később ezt a sajátos „oldalasságot” kiterjesztették a rét felől a lejtő irányába történő szántás alkalmazásával, ami *vasekével* és *bivalyerő* igénybevételeivel – a XX. század elején – a rétek fokozottabb feltöréséhez vezetett. Mialatt Erdélyben a XVIII. század végéig nagyrészt a *kétnyomásos* gazdálkodás volt a jellemző, addig Háromszékben, a Királyföld déli részén, Kalotaszeg jó részén már a háromnyomásos határhasználat vitte a vezető szerepet.¹⁷⁴ Annyi bizonyos, hogy a feudalizmus agrárkultúrájában a kétfordulós rendszer az *állattartásnak* kedvezett.

Kalotaszeg vidékén az Újvilág növényei közül a *kukorica* művelése a XVIII. századtól, a *burgonyáé* csak a XIX. századtól kezdett terjedni. Először a belső telkeken, majd a szántóföldből elkülönített *málés* és *pityókás* kertekben, végül a háromnyomás megjelenésével mindkét növény helyet kapott a tavaszi fordulóban.¹⁷⁵ Jóllehet általánosnak tekinthető a háromnyomásos gazdálkodás a térség falvaiban, ennek ellenére még az 1940-es években is találhatók olyan települések, ahol föllelhető pl. a

170 Kós K. (1999): 23. o.

171 Ua.: 37–38. o.

172 Ua.: 41–42. o.

173 Ua.: 43. o., lásd még: 55. o. (ábra)

174 Ua.: 46. o. Kalotaszegen a XVII. század közepétől honosodott meg a háromnyomásos gazdálkodás. Ua.: 47. o. A medence peremén fekvő román falvak csak 1880–1940 között tértek át a három fordulóra. Ua.: 48. o. Kalotaszegen és környékén a nyomáson a legelőként használt, vagyis a pihentetett és trágyázott szántóföldet értik. A földhasználati rendszer neve *hármashatárként* honosodott meg a népi agrárkultúrában. Ua.: 49. o. Rövid leírás a vidék agráriumáról: *Solty E.*: Kalotaszeg mezőgazdasága. Kolozsvár, 1944.

175 Ua.: 47. o.

nyilas kaszáló.¹⁷⁶ A határhasználati rendszerbe nem tartozott bele a „bojókadföd” (burgonya), a „kenderföd” (kenderes) és a „lenföd”.¹⁷⁷

A tájegység¹⁷⁸ paraszti művelésében meghatározó szerepet játszott a *kenyér-gabona*, amely a vetésterület 60–70%-át foglalta el. A fennmaradó részben osztozott a *kukorica*, a *burgonya*, valamint a *zöldségfélék* és a *gyümölcsösök*. Kalotaszegen a XVIII/XIX. század fordulójától egyre erőteljesebb a kapásnövények jelenléte a tavaszi fordulóban.

A *búza* prioritását jelzi, hogy kívül esett a gabona fogalmán (rozs, árpa, alakor, zab, köles), hozzá később a *kukorica* szerepe hasonlítható. A búzafajták¹⁷⁹ közül a vidék legelterjedtebb kenyérgabonájaként tartották számon a *vörös szemű kopasz búzát* és a *szálkátlan kopasz tavaszi búzát*. Az őszi búzát tisztán vagy őszi rozssal együtt vetették. Régi fajtára utal a *szürke rozs*, melyet később a *fehér rozs* vált föl, kétszeresként vetve. A tavaszi gabonák közül¹⁸⁰ az *árpa* és az *alakor* vetésterülete elenyésző volt. Ez utóbbit, a zabhoz hasonlóan, a faluhatár gyengébb táperejű talajain termesztették. Az árpa és az alakor alkalmanként kenyérlisztként szolgált. Sztána környékén a XX. század elején még vetik a *vörös szemű tönkölyt* is, ami legtöbbször a kifagyott őszi búzát helyettesítette. A kukoricatermesztés előtt a *kásakultúra* növénye a *köles* volt,¹⁸¹ amely azonban az újvilági növény megjelenésével visszaszorult, főleg puliszkaként gazdagítva az étrendet. A kölest *rövid tenyészideje* miatt kedvelték, de kiválóan termelt a *friss törésű* földeken is.¹⁸²

A *kukorica*¹⁸³ művelése a háromfordulós rendszer tavaszi vezérnövényeként hosszú távon módosította a paraszti gazdálkodást, hiszen termesztésén túlmenően meghonosította a *köztes termények* vetését: *tök*, *bab*, *burgonya*, *répa*, *napraforgó*. Az elterjedt kukoricafajták időbeliségére utal a következő sorrend: a *magyar sárga kerek szemű*, a *fehér* és a *lófogú* fajták. Az 1930-as években terjedt el az *ötvennapos* fajta.

A *burgonya*¹⁸⁴ későn honosodott meg a vidéken, egyúttal gazdag nevezéktár alakult ki körülötte. A művelés színhelyét tekintve a kukoricához hasonló utat futott be. Gyorsan felismerték a gazdák, hogy kedveli a friss törésű, laza szerkezetű talajokat. A XX. század első harmadában elterjedt *Ella*¹⁸⁵ fajta előtt a *hópehely*, „*rózsapityóka*” és a „*kiflikrumpli*” termesztése folyt. A kukorica közteseként vagy kerti művelésen kedvelték a *babot*¹⁸⁶ (paszuly, fuszulyka stb.), kiszorítva az egykor szántóföldi termesztésű, emberi fogyasztásra is felhasznált *lóbabot*. A kertbe szorult vissza a

176 Ua.: 52. o.

177 Ua.: 53. o.

178 Ua.: 57. o.

179 Ua.: 58. o.

180 Ua.

181 Ua.

182 Ua.: 59. o.

183 Ua.

184 Ua.

185 Ua.: 60. o.

186 Ua.

hajdan szántóföldön vetett *borsó*¹⁸⁷ (mezei borsó), amelyet egykor a kukorica közé is ültettek.

A kötött talaj növénye, a *lencse*,¹⁸⁸ a XIX. század második felétől nemcsak a szántóföldről, hanem a kerti vetemények közül is kiszorult. A *répa*¹⁸⁹ (takarmány-) először a faluhatár elkülönített részén, majd a kukorica közteseként a *takarmánytökkel*, illetve a *sütőtökkel* egyetemben bővítette a választékot. Érdekességnek számított, hogy a *magvas kender*¹⁹⁰ is a kukorica közé került, valószínűleg nem sűrűn vetve, így nem árnyékolta be a táblát. A *napraforgó*¹⁹¹ zárta le a kukoricaföld szélét, egyúttal birtokhatárt is jelzett. Ez a szokás tovább élt a Kárpát-medence más vidékein is, így az Alföldön még a XX. század közepén is a kisparcellák szélét (a borozda mellett) napraforgóval vagy *cirokkal* ültették be. A kalotaszegi falvakkal határos román lakta települések a *tököt* és a *napraforgót* magjáért is termesztették, olajat sajtoltak belőle. A jó kötésű, „erős” határrészekre jutott a *kender*¹⁹² mint elsődleges rosnövény. A *lentermesztéssel*¹⁹³ az első világháború után felhagytak a gazdálkodók, melynek művelése addig a fordulón kívül történt, s a felszabadult terület *legeként*¹⁹⁴ hasznosult.

Az új törésű földekbe a *zab* és *burgonya* mellett *lóherét*¹⁹⁵ is vetettek, sőt az őszi búza fölé tavasszal úgyszintén, azt az aratás után „tállóhereként” takarították be. A parasztgazdaságok által termesztett *zabosbükköny*¹⁹⁶ valójában nem volt más, mint kalászerés előtt levágott zab.

A veteményes kiskertben, majd a csűr mögötti nagykerben – talajforgatás ásóval – zöldségfélék termesztése, gyümölcskertészkedés folyt,¹⁹⁷ viszonylag gazdag faj- (fajta-) kínálattal: „nyári pityóka” (korai burgonya), csemegekukorica, káposzta, karalábé, karos bab, borsó, hagyma, uborka, fokhagyma, petrezselyem, zeller, sárgarépa, saláta, kapor, csombor, torma, mák. A XX. század első felében a zöldségfélék palántanevelése elterjedt termesztési eljárásnak tekinthető. Az 1940-es években néhány településen általános a paradicsom, paprika, főzötök művelése.¹⁹⁸ Ugyanez mondható el a falu szélén kialakított – családi kezelésű – „pityókás-” és káposztás-kertekre.¹⁹⁹

Az agrotechnikát illetően „...a kalotaszegi földműves legnagyobb és sok munkát is igénylő gondja a *talajjavítás*. A termőtalaj táperejének visszaadása, javítása és

187 Ua.

188 Ua.: 61. o.

189 Ua.

190 Ua.

191 Ua.

192 Ua.

193 Ua.

194 Ua.: 62. o.

195 Ua.

196 Ua.

197 Ua.: 63. o.

198 Ua.

199 Ua.

gyarapítása”,²⁰⁰ ami magába foglalta a *talaj pihentetését* (ugar), a juhokkal történő *kosaraztatást*, a rendszeres *istállótrágyázást* és végül a többszöri szántást.²⁰¹ Ez utóbbi hosszú ideig fennmaradó sajátság, amit nem igazolt az agronómia, illetve csak egy időszakban jelentette a fejlődés vonalát. A mezőgazdaságtan tudományos eredményei túllépték az évszázados paraszti tapasztalatokat, mégis ez a talajművelési eljárás – Kalotaszeg esetében – a hagyományt tisztelő paraszti gazdálkodás szerint jobb megoldás volt.

A talajművelést²⁰² a XX. századig marha vontatta *faekével* végezték. Az itteni gazdálkodók az Erdély-szerte általános ún. négyrészes faeke két változatát használták, a *szimmetrikus* beállítású *váltóekét*, amely lehetővé tette a hegy-domboldalak teraszos művelésű szántóinak kialakítását, az *aszimmetrikus kerülőeke* pedig a sík területek szántására szolgált.

A népi gazdálkodást sem hagyta érintetlenül a technikai fejlődés. Mindez átalakította a paraszti üzemek eszközkészletét, anélkül, hogy kezdetben kikezdte volna a *munka-tudat-életforma* kapcsolat lényegét. De végső soron az alapvető eszközök lecserélése egy hosszú távú folyamatot indított el, amely megváltoztatta e hagyománytisztelő „résztársadalom” munkakultúráját, szokásait, gondolkodásmódját, életvitelét, vagyis „...a szántás eszközeinek – eke és vontatója – megváltoztatásával kezdődött el az a folyamat, amely a *paraszti földművelés* nagy múltú, hagyományos formájának felbontásához vezetett”.²⁰³ A többi *munkaeszköz* és az alkalmazott *technológia* alapvetően nem tért el a Kárpát-medence más tájain honos megoldásoktól, így a vetőágy előkészítése, az egyes növényfélék termesztési szinterei, a köztestes-

200 Ua.: 67. o.

201 Birkás M. (2000): 45–47. o. A *sokszántásos* művelés gyakorlata az 1750–1900 közötti korszakra tehető, amely térségi és időbeli eltéréseket takar a Kárpát-medence egyes tájai között, beleértve az egyes birtoktípusok módosító szerepét. A talaj jobb megmunkálása révén meginduló művelési gyakorlat az 1800-as évek végére, a *talajszerkezet* romlása miatt „túlhaladottá vált”. A gyakori talajmozgatás elkerülése érdekében Cserháti Sándor kidolgozta az *okszerű művelés* elveit, csak annyi művelési folyamatot iktatva be, amely a biztonságos termeléshez szükségeltetik. Bebizonyosodott, hogy a sok szántással a növény számára a talajállapot *károsodhat*, a talaj visszatömörödhet, ami befolyásolja a környezetet is. „Az okszerű műveléshez képest a hagyományos rendszerek kora (1880–1988) némileg visszafejlődést jelent. A sokszántásos rendszerből átkerült a szántás, évi egy, esetleg kettőre korlátozva. A sok menet azonban megmaradt, vagyis a talajt a tarlótól a vetésig több eljárással, időben is elkülönítve több beavatkozással tették termeszésre alkalmassá. A gépesítettség és a talajra gyakorolt hatások alapján három szakaszra osztható. A *klasszikus* (1880–1960), igaerőre alapozott szakaszban az időjárás- és a vonóerőfüggetlenség határozza be a művelés lehetőségeit. Az *átmeneti szakaszban* (1960–1970, részlegesen gépesített) vonóerő iga, vagy gép (gőzgép és traktor) és átmenetileg a talajok állapota is javult.” Lásd: Ua.: 45. o. Bár Erdély egy archaikusabb régiót képvisel vagy talán inkább *más jellegűt* az anyaországhoz képest, elsősorban az agrárkultúra társadalmi, történelmi, technikai gyökereire gondolva; Kalotaszeg kapcsán mégsem tekinthetünk el attól a tényről, hogy ez az önálló kultúrájú, gazdasági életű térség történelme során sohasem hagyta, de nem is hagyhatta figyelmen kívül az „anyaországban” történt változásokat, legyen szó pl. a mezőgazdaság fejlődéséről, hiszen a Kárpát-medencében élő magyarság kultúrája egyetemes, közös múltból, nyelvből táplálkozik, s egyik építőeleme az agrárium, mely hosszú századokon keresztül nemcsak foglalkozás, hanem életforma is volt a társadalom többsége számára.

202 Kós K. (1999): 72–76. o.

203 Ua.: 77. o.

mesztés módja és növényei, a növénygondozás eszközei, megoldásai, a gabonafélék esetén a kasza kizárólagossága stb. az 1930-as évektől igazodott e nagyrégió általános fejlődési üteméhez, természetesen térbeli és időbeli eltérésekkel.

Szokássá vált, hogy a kalotaszegi falvak gazdái²⁰⁴ részes aratást vállaltak a *Mezőségben*, *Bánátban* s főleg az *Alföldön*, ahol a gabona hamarabb vált kaszaéretté, így az otthoni betakarítást a távollét nem akadályozta. A fizetség fejében kapott búza, illetve más gabonaféle egyrészt biztonságosabbá tette a kisgazdaságok kenyérgabona-ellátását, másrészt minden bizonnyal lehetőséget nyújtott távolibb vidékek *gabonafajtáinak* meghonosítására, a fajtaváltásra, sőt egyazon fajta esetén időnként a vetőmagcserére. A *cséplés* eszközváltása²⁰⁵ a XX. század első felében vált véglegessé. „...kézi cséplés már csak Jákótelkén s részben Damoson volt, ugyanis itt, ahol az asszonyok nagyban foglalkoztak szalmakalap fonással, hogy az itt vetett finom szálú *tavaszbúza* szalmája tiszta és ép maradjon, maradtak a *sarlós aratás* és a *kézi cséplés* mellett.”

A XX. század elején²⁰⁶ egyre gyakoribb a gyári készítésű *kukoricamorzsoló* használata. A *napraforgó* szemnyerésére botot vesznek igénybe. A *paszulyt*, *kendermagot* a mosáshoz használt sulyokkal verik ki. Mindenesetre használatban maradtak az *ősi* szemnyerési eszközök, így a *kézi csép* is. Az 1890-es évektől gyakoribbá váltak az emberi erővel működő *kézi cséplőgépek*,²⁰⁷ majd a *ló vontatta járgányok*. 1907–1920 között gőzhajtású, majd benzinmotoros cséplőgépek könnyítik a szemnyerés fáradtságos munkáját. A magtisztítás régi eszközét, a *szórolapátot* a századfordulótól fokozatosan a *szelelőrosta*²⁰⁸ váltja föl. A *terménytárolás* a hagyományos megoldásokat követi, legyen szó gabonáról, burgonyáról, répáról, káposztáról vagy különféle zöldségfélékről. De őrizte a népi gazdálkodás a gyümölcsfélék, szőlőfűrtök, apró magvak s egyéb szemes termények évszázadok alatt rögződött tárolási módjait is.²⁰⁹

„A *Mezőség* természeti adottságai, mindenekelőtt – a múlt században (XIX. sz.) elkezdett lecsapolások előtti – nagyszámú és nagy kiterjedésű tavak, nádasok, vizes rétek s ekkor még nagyobb lombhullató erdők, ligetek világa kedvezett a *gyűjtőgető gazdálkodásnak*... (de) ...a mezőgazdálkodás egyre intenzívebbé válásával a gyűjtőgetés, vadfogás és halászat elveszíti valamikori jelentőségét [...] a vizenyősök nagy részének kiszáritásával, *kaszálókká* és *szántókká* alakításával, az *erdők* további fogyásával (legelők)...” az ősi foglalkozások alkalmi foglalatossággá váltak, kiegészítve a földművelés és állattartás kínálta gazdálkodásból eredő produktumokat.²¹⁰

A Mezőség a Kárpát-medence azon kevés tájai közé tartozik, ahol az eredeti *erdővegetáció* már századokkal korábban – az ember tevékenysége révén – eltűnt, il-

204 Ua.: 123. o.

205 Ua.: 138. o. Az archaikusabb szemnyerésről lásd: Hoffman T.: A gabonaneműek nyomtatása a magyar paraszti gazdálkodásában. Bp., 1963, a tárolásról: Füzes E.: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Bp., 1984.

206 Ua.: 139. o.

207 Ua.: 140. o.

208 Ua.: 142. o.

209 Ua.: 143. o.

210 Kós K. (2000): 25. o.

letve vésszen megritkult, elsősorban az állattartás „jóvoltából” és legelőként hasznosult. A természetes erdőszűltség visszaszorulását csak tetézte a „tájidegen” akácfa rohamos terjedése, amely e vidéken is uralkodó fajjá vált. A „mezőség” elnevezés utal egyrészt az erdőszűltség alacsony arányára, másrészt az erdőirtással nyert terület hasznosítására, amely az állattartás érdekeit szolgálta. Különösen fontos szerep jutott a – magyar-erdélyi tájfajta – szarvasmarhának, amelyre épült a gabonatermesztő földművelés²¹¹ fogatigénye, egyúttal a marhahizlalás (ökör) alapanyagát is szolgáltatva, bevételi forrást nyújtva a kisgazdaságoknak.²¹² Az első világháború után azonban fokozatosan kezdtek tért hódítani a nyugati eredetű pirostarka fajták, főként a szimentáli. Egyúttal a paraszti üzemekben megjelent a sokáig lenézett bivaly, sőt az 1950-es években mind általánosabb lett a bivalytehén-tartás is. De nem mellőzte a mezőségi gazda a bivaly igaerejét sem. A talaj- és terepadottságok nem kedveztek a széles körű lótarthásnak.

A sertés főképp a magyar lakta vidékeken volt elterjedve, ahol a régi bagomer fajtát a századforduló táján a mangalica váltotta föl, sőt sok helyütt ez utóbbit is a báznai fajta. A parasztság rackát, az uradalmak inkább merinó juhott tartottak. A román gazdák a cigáját részesítették előnyben. Az elmondottakból kitűnik, hogy a mezőségi parasztgazdaság gerincét a szarvasmarha-, bivaly-, valamint a sertéstartás képezte, egyúttal a nagy állatok igaerejét az ekés földművelés vette igénybe. A marha-, borjú- és sertéshizlalás, továbbá a malacnevelés jóval nagyobb bevételt nyújtott a paraszti üzemeknek, mint a felesleges gabona értékesítése, noha alapvetően a gazdálkodás az önellátást szolgálta.²¹³

A tradicionális, legeltetésre hagyatkozó nagyállattartás a nyomásos gazdálkodás megszűntével egyre inkább háttérbe szorult, s „...kialakulóban volt egy, a korábbiól merőben különböző, belterjesebb nagyállattartási forma, amelynek kibontakozási fő iránya a vaseke alkalmazásával és az istállótrágya még nagyobb alkalmazásával lehetséges takarmánytermesztésen alapuló, tejtermelést előtérbe helyező istálló szarvasmarhatartás.”²¹⁴ A hagyományos népi állattartás évszázados tapasztalatai bizonyosan nem tűntek el egy csapásra, hanem tovább éltek a szövetkezeti gazdálkodás évtizedei alatt is.

A hagyománytisztelő paraszti mezőgazdaság módosításra is képes volt, aminek ékes bizonyítéka a bivaly elterjedése a Mezőségben,²¹⁵ amelynek kezdeményezői a mezőségi falvak szerényebb anyagi háttérrel bíró gazdálkodói voltak. Ez a nagy állat rövid idő alatt a mezőségi táj szerves „tartozékává” nőtt ki magát. Így Erdélyben a XX. század első évtizedeiben Fogaras és Nagyöküllő vidéke után, Kalotaszeggel közel egy időben, a Mezőség is a bivalytartás egyik jelentős körzetévé vált. Bár megjegyzendő, hogy e vidék múltjában a nemesi birtok bivalytartására utaló adatok már előfordulnak a korábbi századokból is.²¹⁶

211 Ua.: 62. o.

212 Ua.: 63. o.

213 Ua.: 64. o.

214 Ua.: 91. o.

215 Ua.: 103. o.

216 Ua.: 102. o.

Megjegyzendő, hogy a mezősegi gazdálkodók idegenkedtek a *vízi szárnyasok*²¹⁷ tartásától, az ökológiai adottságok (tavak, tólancolatok, vizenyős területek) viszont kiváló lehetőséget nyújtottak. Ugyanakkor a parasztság ragaszkodott a *majorságtartáshoz*²¹⁸ (tyúktartás). A tyúktartás a népi állattenyésztés azon ágát képviseli, amely szinte kizárólag az évszázados tartási, tenyésztési tapasztalatokon nyugodott, és az állattenyésztés általános fejlődése sem volt rá hatással, legalábbis a XX. század közepéig.

A földművelő gazdálkodás termesztett növényei²¹⁹ között szerepelt a *búza*, a *köles*, az *árpa* és az *alakor*. Művelésükre utalnak a feudális korból származó tizedjegyzékek. Különösen a búza és a köles termesztéskultúrája gazdag, amit a helynevek is tanúsítanak. Az *alakor* elsősorban a sovány talajú vidékek gazdasági növénye volt, még a XIX. században is vetették. De hasonló rangja volt az *árpának* is.²²⁰ Az újvilági növények közül a XVIII. század közepétől indult el diadalútjára a *szerecsenbúza* (törökbúza, málé), vagyis a *kukorica*,²²¹ amely e tájon is a kölest szorította ki. A *burgonya* térhódításának útja²²² a kukoricáéhoz hasonló, de az *agyagos talaj* gátolta széles körű elterjedését, főleg a kukorica közteseként. E művelési módban társult még a *bab* (újvilági), a (disznó)tök, a *takarmányrépa* és a *dohány*. Ez utóbbi a későbbiekben a Mezőség parasztgazdaságainak fontos növénykultúrájává vált.

A földművelés eszköz- és munkakultúrája a *kapások*²²³ megjelenésével bővült. A *kapa* a talajművelés alapvető eszközeként terjedt el a szántóföldi termesztésben, agrotechnikai szerepén túl növelve a családi gazdaság élömlenék-ráfordítását. „A földművelés speciális belterjes ágait képezik a Mezőség számos településén is a nagy múltú *gyümölcs-, szőlő- és veteménytermesztés*. Különösen a vásárokhöz közeli (a vidék peremén fekvő) és a vásáros helységeiben alakultak ki e termelési ágak.”²²⁴

A szántóföldi növénytermesztésben a *tájfajták*²²⁵ domináltak. Régi fajtaként volt ismert a *csőrőfejű őszi búza*, amit a *bánkúti* és az *odvosi* fajta szorított ki (tavaszi változata is volt) a XX. század első harmadában. A *rozstermesztés* elveszítette jelentőségét, gyakran búzával keverten vetették. Az *alakor* (egyszemű búza, pelyva, toklászerés után is beburkolja a szemet) már a XIX. században is csak szükség esetén szolgált emberi fogyasztásra. Az alakort szakmai berkekben „vadgabonának” tekintik, a parasztek körében viszont „sziki árpaként” élt a köztudatban, mert sokszor árpa helyett vetették. Míg a XIX. században a *kétsoros*, addig a XX. században már a *négysoros* változatot termesztették, bár a helyi viszonyok nem kedveztek művelésé-

217 Ua.: 118. o. *Szék* község módosabb gazdáinál a baromfitartás kiegészül a libával és a rucával (kacsa). Az előbbi tolláért tartották, tömték, javarészt piacon értékesítették. A kacsa a gazdák körében új keletű szárnyasnak számított. Lásd: Ua.: 124–125. o.

218 Ua.: 118–119. o.

219 Ua.: 138. o.

220 Ua.: 139. o.

221 Ua.

222 Ua.

223 Ua.: 140. o.

224 Ua.

225 Ua.: 180–181. o. Az 1940-es években legelterjedtebb fajta a *csingári* (csikánti-olasz) s a régiek közül a *munténiai* (lófogú), a *sárga* és *fehér* (magyar fajták) és a Kolozsvár környékén elterjedt *szürös fehér törökbúza* fajta (kakaspattogató). Lásd: Ua.: 165. o.

nek. A hűvösebb domboldali lejtőkön terültek el a *zab* táblák. A *tönköly* termesztése az úrbérrendezés után tűnt föl, s az első világháború után is vetették a Mezőség falvaiban, köztük a galíciai eredetű tönkölyfélé, a *haricskát*.

A *málét* (kukorica) sertés és ökör számára takarmányként, valamint emberi felhasználásra (puliszka) termesztették. A kukorica fajtaváltása az országos ütemet követte. A *paszulyt* (bab), mint korábban már említettük, kukorica közé ültették, burgonyával felváltva egy-egy fészekbe. Csak fokozatosan szorult vissza a *lóbab* vetésterülete, amelynek a kukoricaföld szélén adtak helyet. A sertésnek szánt *tök* szintén a kukorica közé került a *takarmányrépával* és a *magvas kenderrel* együtt. Lassan honosodott meg a *napraforgó*, kezdetben mint szegélynövény. Többnyire az 1930-es évektől vált általánosabbá, hogy a köztes termesztésű növényfélék összefüggő, önálló táblákba kerültek.

Ami a földművelés *technikai hátterét*²²⁶ illeti, a *vasekék* itt is a XIX/XX. század fordulójától kezdenek elterjedni. Az 1920-as években tűntek föl a nyírfából készült vasfogú *boronák*. A gazdálkodás korszerűsödésének a jele az is, hogy a bevetett földet *hengerrel* járatták meg, elősegítve a mag gyorsabb kelését. A talaj táperejének visszapótlására gondot fordítottak, pl. „...a természetől meghódított szántóföldeket, bár a széki talaj általában jó fekete föld, a szájhagyomány szerint, mióta a világ, *trágyázták is*”.²²⁷

A népességnövekedés dacára a többnyire önellátásra berendezkedett paraszti gazdálkodás külterjes bővülésének gátat szabott a még művelésbe vonható terület beszűkülése, így pl. a hegyoldalak felé terjeszkedhetett csak a táguló faluhatár, ami behatárolta a földművelés-talajművelés technikai, technológiai lehetőségeit. E víz mosta meredek terepen az egyedüli művelési eszköz a *kapa* maradt. Így az előkészítetlen talajra szórták ki a vetőmagot, majd bekapálták. Mindezt tetézte a Mezőségben, hogy a XIX/XX. század fordulója előtt ismeretlen volt az Erdély hegyesebb vidékein általánosan használt (fa) *váltóeke* és a vele kialakított *terraszolás* módja.²²⁸

A Mezőség népi agrárkultúrájában kiemelkedő szerep jutott a *kertészkedésnek*.²²⁹ „[...] a XVIII. századtól [származó adatok szerint...] a parasztság körében is folyik egyes vetemények termesztése, így pl. a *bab* (fuszulyka), *»oláh borsó«* és *lencse* termesztése az ekkor megjelenő, ugyancsak a ház melletti kertben termesztett kukoricán kívül”. Az 1860-as években – a Nyárád menti „murokország” mellett – a Kelet-Mezőség parasztgazdaságai is jelentős zöldségkultúrát (kiváltképpen vörös-

226 Ua.: 182–183. o. A *szántás* technikáját illetően az ugaroló szántást a boronálás követte, amire kihordták a trágyát. Augusztusban végezték el a keverőszántást, a trágyát is leszántva, amit újból boronáltak. Szeptember az őszi búza szántás-vetés-boronálás ideje. Az ún. oldalas helyeken a vetés-szántás sorrendben történt ugyanez a munkálat. Ez utóbbi esetben a vetést alávetésnek, a szántást „bészántásnak” nevezték. Általában a tavaszi kukoricavetésnél gyakorlat volt az alávetés-bészántás sorrendje. Jó idő esetén előfordult, hogy október–november hónapban végezték el a tarlóhántást. Lásd: Ua.: 184. o. Széken pl. az 1930-as évekig nem ismerték a tarlóhántást. A megmaradt gabona-tarlót, kukoricatarlót (sarlós aratás után) lekaszálták és (az állatokkal megetették – borsós búza), csak ezután szántották. Lásd: Ua.: 181. o.

227 Ua.: 179. o.

228 Ua.: 178. o.

229 Ua.: 225. o.

hagyma), alakítottak ki, ami a tájegység közepén fekvő falvakat is jellemezte. A veteményeskert növényei között szerepelt:²³⁰ hagyma, sárgarépa, petrezselyem, zeller, saláta, zöldhagyma, fokhagyma, melegágyas nevelésű káposzta, karalábé, étkezési és fűszerpaprika, paradicsom, bab, burgonya, kukorica, uborka, disznótök, sárga- és görögdinnye. Az árutermelő zöldségtermesztés különösen azokban a falvakban volt meghatározó, melyek Kolozsvár vonzáskörzetéhez tartoztak. A kerti zöldségfélék bővelkedtek paraszti nemesítésű *tájfajtákban*.²³¹

Mi jellemezte a *moldvai csángómagyarok* mezőgazdasági kultúráját? „A moldvai csángómagyarok általában okszerűbben gazdálkodnak, mint az oláhok”²³² – vagyis belterjesebb a művelésük, mint a román parasztnak: munkaigényesebb növényeket termesztenek, a piacozás aránya is nagyobb. Noha ez nem kizárólag magyar sajátosság, annyi azonban kétségtől mentes, hogy „...a hagyományos paraszti gazdálkodás időszakában a csángók számarányuknál jóval nagyobb mértékben vettek részt a cserére, illetve az értékesítésre kerülő javak előállításában”,²³³ ami jórészt zöldségféle volt, sőt napjainkban is az.

A zöldségkultúra nagyobb elterjedtségének kialakulására valószínűleg hatott a *bolgárkert-kultúra*, melynek akadálytalan kisugárzását elősegítette a török birodalomhoz való tartozás, egészen a XIX. század második feléig.²³⁴ Bár a moldvai magyarok körében jelentős a kertészkedés súlya, elsősorban csak azon növényfélék termesztésének van *árutermelő* jellege, amelyek a hűvösebb éghajlat közepette is eredményesen művelhetők: *káposzta*, *vörös-*, *fokhagyma*, *sárgarépa*, *petrezselyem*. Jóllehet széles körben termesztik a többi kerti növényt is, így a dinnyét, uborkát, paradicsomot és padlizsánt, de csak *házi szükségletre*, nagybani termesztésük az éghajlat miatt nem gazdaságos.²³⁵

230 Ua.: 225–226. o.

231 Ua.: 227–228. o. A hósháti kertészek a rövid, tömörebb sárgarépát és petrezselymet termesztették. Széken viszont a hosszú gyökerű répa és petrezselyem művelése folyt. Ügyszintén az apró, csipős hagymát termesztették, de étkezéshez a szászok edesebb fajtáját használták, amelyet a szamosújvári piacon vásároltak. A századfordulóra a székiek is meghonosították a *szászhagyma* termelését. A *széki zöldség* az 1920-as évektől jelent meg a kolozsvári piacon.

232 Halász P. (2002): 163. o.

233 Ua.: A zöldség szót nem ismerik, *veteményt* mondanak helyette. A zöldségkultúra elemeinek egy része *Erdélyből* került be, más része viszont közvetlenül vagy közvetítéssel, saját tapasztalatokkal kiegészítve honosodott meg a *Balkán felől* beszivárogva vagy magában *Moldvában* volt elterjedve. Az óvilági zöldségfélék nevei zömmel azonosak a Kárpát-medence más tájainak növényneveivel, de az újvilágiak nagy részét a *törököktől* vagy közvetve a *románoktól* vették át. A *paradicsom* neve pl. padladzsika, a *takarmánytök* nyelvükön a török eredetű bósztán, a *süritök* pedig törökbósztán néven ismeretes. A *paprika* megjelölésére a román eredetű csiperust használják vagy az árdej, árdejl elnevezést. De említhetnők a *görögdinnye* ottani megjelölésére szolgáló, talán szláv eredetű hárbuc szavukat is. Lásd: Ua.: 163–164. o.

234 Ua.: 164. o.

235 Ua.: A *termesztett növényfélések* köre (Ua.: 169–181. o.): *sárgarépa*, *petrezselyem*, *cékla*, *retek*, *paszternák* (kismértékben), *torma*, *zeller*, *káposzta*, *laboda*, *saláta* (önmagát újítja meg), *vöröshagyma* (korábban palántázták, a XX. század második felében dugghagymázás. A palántázás a XIX. században – Makó kivételével – a Kárpát-medencében általánosan elterjedt termesztési mód volt az 1930-as évek végéig). Lásd: Ua.: 173. o. *Fokhagyma* (moldvai és török fajta), *póréhagyma*, *tök*, *uborka*, *dinnye* (sárga), *herbuc*, *hőrbuc* (görögdinnye, fészekbe vetik, paradicsomot, céklát ültetnek

A vetésszerkezetben érvényesülnek a *táji* és *etnikai* különbségek, a tájtermesztés környezethez igazodó sajátosságai, melyek tetten érhetők a mezőgazdasági termékek, élelmiszerek cseréjében, erősítve a már meglévő gazdálkodási hagyományok továbbélését, egymásra való hatásuk tartós megszilárdulását. Természetesen mindez nem sorvasztotta el a paraszti önellátás *sokféleségre* törekvő agrártermelését, vagyis egy-egy település, régió földművelő gazdálkodását nem kizárólag egy-egy növénycsoport, növényfaj (fajta) termesztésére való szakosodás, hanem a *sokféle* növényi termék előállítására való törekvés jellemezte a népi földművelő gazdálkodás korszakában, a környezet kínálta lehetőségek között.²³⁶

„A gabonafélék (búza, zab, kukorica) és termékeik cseréjében és kereskedelmében mutatkozott meg leginkább a tájak közti eltéréseken alapuló kapcsolat. A XX. század első felében, a hagyományos paraszti gazdálkodás virágkorában, *Moldvából* jelentős mennyiségű gabonát szállítottak ki, (de) mindenekelőtt a *kukoricáról* [...] s másodsorban *búzáról* (volt szó).²³⁷ Ahol a búza és a kukorica nem termett meg, onnan – a magasan fekvő, gyenge termőfölddel rendelkező falvak – elsősorban *zabot* (leginkább zöldkalászos állapotban levágva, szénaként) értékesítették.²³⁸ A *burgonya*²³⁹ régtől fogva fontos termék, az önellátáson kívül áruként is szerepel a termelvények között, amely kedveli a magasabb fekvésű, hűvösebb éghajlatú termőterületet. A *bab*²⁴⁰ a kukoricát követő legfontosabb növényi termék volt Moldvában, nemcsak élelmiszer, hanem piaci portéka is. Előnyére szolgált, hogy köztesként művelve nem igényelt önálló vetésterületet sem. A *cukorrépa*²⁴¹ jelentősége elenyésző volt, nagyobb mennyiségben csak Szász-kút környékén művelték az 1875-ben létesült cukorgyár számára, de a Szeret-folyó völgyében fekvő más csángó települések gazdái is termesztésbe fogták.

„A moldvai magyarok hagyományos gazdasági, társadalmi és kulturális életében a *kender*²⁴² termesztésének és feldolgozásának rendkívül nagy volt a jelentősége, s ebben a tekintetben – legalábbis a XX. században – nagymértékben különböztek a román paraszti gazdaságoktól, hiszen azok már néhány emberöltővel előbb áttértek a gyári eredetű textilneműk használatára, míg a magyarok, különösképpen a nők, gyakorlatilag a kollektivizálást követő néhány évtizedig, kizárólag *hagyományos visele-*

---

közé), *bab* (karos és gyalog változat, köztesként a kukoricatáblán. Napjainkban – vetőgépes vetés esetén – is összekeverik a babot és a kukoricát), *paprika* (törökbors, ciperus, árdél, árdej, lásd: Ua.: 178–179. o., palántáznak, házilag állítják elő. Az őrölt paprika csak újabban terjedt el.) *Paradicsom* (padlászika, padladzsika, egyetlen fajta ismeretes, saját termésből történő vetőmag-előállítás), *padlízán* (tojásgyümölcs, vinete, újabban terjed fogyasztása a csángók körében. A hűvös éghajlat nem alkalmas művelésére). *Csombor* (vadon, természetve is), *kapor* (vadon, természetve is), *lestyán* (élvő).

236 Ua.: 256. o.

237 Ua.: 256–257. o.

238 Ua.: 257. o.

239 Ua.: 258. o.

240 Ua.: 259–260. o.

241 Ua.: 260. o.

242 Ua.: 289–317. o. A termesztés, felhasználás gazdag hagyománya öröklődött át az utókorra, ami a népi kézművesség egyik fontos területét képezte.

tükben járnak [...] Az 1950-es évek elején a moldvai csángók minden háznál foglalkoztak kenderrel.” De az ezt követő évtizedek sem vetettek véget e régóta művelt kultúrnövény fennmaradásának. A kenderrostból vásznat szöttek, a magjából olajat sajoltak.

A termékcserében érdekelt magyar falvak a *zöldségtermesztésükre*²⁴³ tekintve főleg abban tértek el egymástól, hogy milyen nagyságrendet képviselt a zöldségfélékből árutermelésük, ami öt nagyobb körzet kialakulásához vezetett.

A moldvai magyarok (csángók – középkori eredetű *székelyek* – a XVI–XVII. századtól kitelepülő székelyek Háromszékből és Csíkból) földművelési eszközei²⁴⁴ közé tartoztak a *kapák*, melyeknek alakjára a *széles* orr a jellemző. A *hegyes* orrú kapa típus valószínűleg nyugati eredetre vall. Az *eketípusok*²⁴⁵ közül a „faeke emléke” már az 1930-as években kimosódott a népi emlékezetből. Az ekék sokáig Háromszékből kerültek át.²⁴⁶ Ugyanakkor formájuk különbözött a székelyekétől.²⁴⁷ A bevésett egyszerű nyugati eke – szászoké? – forrásának úgy a moldvai, mint a legtöbb lelet alapján, a „debreceni eke” típus tekinthető, ami talán a Tiszántúlon alakult ki s jutott el Moldvába.²⁴⁸

Moldvában a két, illetve a három nyomásos földhasználatot nem ismerték,²⁴⁹ hasonló módon a székelyeknél szokásos többszöri szántást sem. A földre szórt magot szántották alá. A *szemnyerés* nyomtatással történt, amelyhez marhát vettek igénybe. Csak a XIX. század vége felé jutott el a *kézzel* való cséplés módja,²⁵⁰ aminek a sérű adott teret. Mivel az 1930-as években szinte teljesen áttértek a kukorica művelésére, a kevés vetett gabona szemnyerését *kézi cséppel* oldották meg. Ez az eszköz székely közvetítéssel honosodott meg a moldvai falvakban. A cséplés szorosan összefügg a *csűrös rendszerrel*, amely Erdély agrárkultúrájának egyik jellegzetes vonása. Maga a csűrös gazdálkodás az első világháborút követő évtizedekig Moldvában ismeretlen szemnyerési forma volt, ugyanakkor a német „Scheuer” szó román átvétele, a *șura* elterjedt fogalomként élt Romániában, ami viszont *fészert* jelölt. Az Erdély felől terjedő csűröket a szláv eredetű *grarjd* szóval illették, a moldvai magyarok körében a *grázd* megnevezés divott.

A Kárpát-medence népi gazdálkodásának *tájtermesztési vonásai* között a bácskai *Doroszló*²⁵¹ „...földművelésének jellege annyira bácskai, hogy nem lenne túlzás [...] Doroszló paraszti gazdálkodásának, földművelésének ismeretanyagát [...] (együttal) Nyugatbácska földművelés(ének tekinteni).” A település azon magyar lakhelyek közé tartozik, amely a XVII. század végén elnéptelenedett, majd a XVIII. század első felében szerb pásztorok legeltetéssel hasznosították a falu határát. A török utáni bir-

243 Ua.: 260. o.

244 *Lükő G.* (2002): 118–119. o.

245 Ua.: 119. o.

246 *Balassa I.* (1989): 224. o.

247 *Lükő G.* (2002): 123. o.

248 Ua.: 121. o.

249 *Balassa I.* (1989): 224–225. o.

250 *Lükő G.* (2002): 127. o.

251 *Kovács E.* (1993): 6. o.

tokbavétel során lényegében a telepítéssel egy *új falu*²⁵² teremtődött, melynek lakosai a korabeli Magyarország 27 vármegyéjéből érkeztek, többségük Kelet-Dunántúlról, főleg Tolnából, majd a század végén német bevándorlók színesítik a település etnikai képét.

A XVIII–XIX. század az úrbéri rendeletet követően a *határrendezések* jegyében telt el.²⁵³ A határhasználatot a XIX. század végéig a nyomáskényszer uralta. A tagosításokat a XX. század elején hajtották végre, ami jórészt egyet jelentett a *tőkés áru-termelés* megindulásával. Az Alföld jellegzetes *tanyásodott* tájaihoz hasonlóan Doroszló határában is a XIX. század utolsó évtizedeitől felgyorsult a tanyák létesülése az üteme, és a falu határában rövid idő alatt több mint félszáz *tanya*²⁵⁴ épült föl, amelyek egy *belterjesebb* határhasználat üzemhelyeit jelentették. A határban nem létezett uradalom, de hiányoztak a nagyparaszti birtokok is. „A XX. század első felében a legmódosabb doroszlói gazda 70 hektár földet birtokolt, a gazda jelző még a fertályosokat [...] is megillette.” A település 1940-ben Magyarországhoz került vissza, 1945-ben újólag Jugoszlávia része lett. Az 1946-os földosztás révén számos *kisparaszti birtok* jött létre, egyúttal viszont 20 hektárban szabták meg a magántulajdonban lévő földterület nagyságát, amely az 1950-es évek elején végrehajtott második agrárreform során változott és csak 10 hektárt hagyott meg tulajdonban.

A falu parasztgazdaságaiban a *búza termesztés*²⁵⁵ kizárólagosságához nem fért kétség. E növény múltja követi főleg az Alföldön bekövetkező változásokat, ami a *vetésterületet* és a *fajtákat*, továbbá a *kereslet-kínálat* kapcsolatának hullámozását illeti. A búza folyamatos termesztése²⁵⁶ kötődik a falu újratelepítéséhez (1752), noha már a középkor termesztéstörténeti emlékei is tanúsítják. A háromnyomásos határ-művelés első adatai 1779-ből származnak. A búza vetésforgóban²⁵⁷ természetve általában a kendernek, cukorrépának vagy a kukoricának volt az előveteménye. 1945-ig a *fajták*²⁵⁸ közül a legelterjedtebbek közé tartozott a *Tisza-vidéki*, a *hatvani*, *végvári*, a *Székács-féle*, a *bánkúti* és egy *francia* fajta, a *prolifik*. „Doroszlón az 1960-as évek elején még termesztettek *rozst*ot, de mire kombájnokkal kezdtek aratni, addigra eltűnt. Leginkább csak a faluban élő németeknek volt rozsvetése.”²⁵⁹ Az *árpa*²⁶⁰ iránti érdeklődés az *állattartás* belterjesedésével és a növénytermesztésben lezajló *eszközt váltással* – takarmánynövényként – veszített jelentőségéből. Sörárpaként is csak rövid ideig játszott szerepet 1945 után. Doroszlón kizárólag *tavaszi zabot*²⁶¹ vetettek, főleg lovak számára. Az egykori emberi táplálékul is szolgáló növény vetésterülete azonban drasztikusan visszaesett a traktor térhódításával, még zabosbükkönyként sem

252 Ua.

253 Ua.: 7. o.

254 Ua.

255 Ua.: 11. o.

256 Ua.: 15. o.

257 Ua.: 18. o.

258 Ua.

259 Ua.: 56. o.

260 Ua.: 57. o.

261 Ua.: 61. o.

vették számításba. A XX. század közepén már csak elvétve vetette néhány marhatartó kisgazdaság.

A *kukoricatermesztés*²⁶² érdekében történt meg 1856-ban a faluhatár művelés szerinti felosztása. E növénykultúra különösen felértékelődött – emberi és állati táplálékként – az 1846/47-ben lezajló *burgonyavész* miatt, mert ahol, még ha nyomáson kívül is, de termesztettek kukoricát, ott nem pusztított az éhínség. Művelésére azonban a doroszlói határnak csak egy bizonyos része volt alkalmas. Az 1950-es évekig a faluban *kenyérsütéshez*²⁶³ is használták. A *fajtákat* illetően²⁶⁴ megemlítendő: *csiklandi* (cinquantino), *lófogúak* (bánkúti, rumai, vukovári és a Korić-féle), *aranysárga*, *fehér lófogú* (ismeretlen eredetű).

A házi kertekben folyt a *csemegekukorica* és a *pattogatnivaló* (piros-fehér) fajták vetése. „A *köles* leginkább másodnövényként szerepel [...] korábban kizárólag vetésforgón kívül, víznyomások területeken termesztették [...] Csak úgy vetettük a kölest, ha valamit föl kellett szántani...”²⁶⁵ A *hajdina*²⁶⁶ művelése az egykori „kásakultúrára” utal, főleg a telepések megjelenésével bukkant föl a Kárpát-medence egyes tájain. A Doroszlótól nem messze fekvő *Gombos* egykoron híres volt hajdinatormesztéséről, amely egyúttal ellátta a környéket vetőmaggal is.

A kapás (ipari) növények sorába tartozó *kender*²⁶⁷ termesztési múltjára utaló adatok az 1770-es évektől már rendelkezésre állnak. E rosnövény a népi kézművesség (háziipar) alapanyagát jelentette. Szinte minden gazda foglalkozott művelésével. A faluhatár is a kedveltségnek örvendő *apatini* (táj)fajta²⁶⁸ termesztési körzetébe tartozott. A korabeliek *bácskai* fajtaként is emlegették. A parasztgazdaságok az 1950/60-as évekig a kukorica közteseként művelték.

A *lentermesztésnek*²⁶⁹ a helyi viszonyok alig-alig feleltek meg, így nem véletlen, hogy egy 1859-ben megjelent monográfia sem említi a kultúrnövények között. Legfiatalabb gazdasági növényünknek, a *cukorrépának*²⁷⁰ a kultúrája a XX. század elején, a település környékén felépült cukorgyárnak köszönhető. „Termesztési technológiája teljesen *ismeretlen* volt a parasztság körében, mégis termesztetni kezdték, mert fölhívta magára a figyelmet. Elsősorban azzal, hogy egyedülálló volt *piacbiztonságával*, amely egyéb ipari növények híján még a búzára meg a kukoricára sem volt jellemző.” Természetesen az éghajlati és a termőföldi adottságok is kiválóan megfeleltek a növény igényének. Mint belterjes háttérrel kívánó növény kisebb területeken is termesztethető volt. Noha művelése jelentős költséget rótt a gazdálkodóra, ugyanakkor javította a település családi gazdaságaiban a foglalkoztatottságot. A falu

262 Ua.: 67. o.

263 Ua.: 64. o.

264 Ua.: 69. o.

265 Ua.: 85. o.

266 Ua.: 87. o.

267 Ua.: 88–89. o.

268 Ua.: 91. o.

269 Ua.: 99. o.

270 Ua.: 99–100. o.

földművesei vetésforgóban művelték – az 1930-as évek kenderkonjunktúrájának kivételével – leginkább búza vagy zabosbüköny után.

A Vajdaságban a *napraforgó*²⁷¹ az 1930-as években kezdtek el szélesebb körben ültetni, de kiteljesedése csak 1945 után következett be. „Szegélynövényként, út vagy mezsgye mellett még az 1950-es években is termesztették [...] önálló céllal.” A *káposztarepce*²⁷² művelésébe 1848 után bekapcsolódtak a formálódó (jobbágy) parasztgazdaságok, de e vidéken is, miután 1880 után a repcekonjunktúra leáldozott, felhagytak vetésével.²⁷³ Jó *mészelő* tulajdonságait kihasználták a gazdák, sőt még a XX. század második felében is számításba vették a napraforgó kiegészítőjeként. A *ricinus*²⁷⁴ művelése szinte kizárólag a kötelező (1940–1944) termesztés éveivel kötődött. „Legtöbben önálló céllal termesztettek *dohányt*, eldugott helyen, a kukoricatábla közepén vagy a veteményeskertben. Az árutermelés mindig akkor volt kifejezettebb, amikor nagy volt a nélkülözés.”²⁷⁵ 1920 óta viszonylag szervezeten foglalkoztak a falu földművesei dohányműveléssel, bár Doroszló nem számított dohánytermő falunak, ellentétben az apatini járásban fekvő Szilágyival vagy a zombori járásban lévő Bács-Gyulafalvával. „A *komlótermesztés* Doroszlón az 1930-as évek gazdasági válságával szűnt meg.”²⁷⁶ „A *bab* köztesként való termesztése a kukorica *vegyyszeres gyomirtásával* szakadt meg.”²⁷⁷ A bab szántóföldi művelése (fő növényként) a XX. század második felének jelensége. E növénykultúra hagyománya a XIX. századra nyúlik vissza, bár a szerb és német lakta településeknél a határban külön részeket különítettek el, ahol a bab termesztése folyt. A doroszlói parasztok nem ezt a gyakorlatot követték. A *bokorbab* a kukoricasorok közé került, a *karós bab* a házi kertekbe. A Kárpát-medencére oly jellemző *fajtagazdagság* alól ez a táj sem jelentett kivételt, számos paraszti nemesítésű tájfajta ismeretes. *Zöldbabként* való vetése csak az első világháború után kezdett terjedni. A *lóbabo*²⁷⁸ a paraszti háztartásban kávépótlóként hasznosították.

„Doroszlón az 1950-es évekig a *disznóborsónak*, illetve az *őszi takarmányborsónak* volt nagyobb jelentősége. Rozssal együtt termesztették, szemestakarmányként hasznosították, a két növény termesztése egyidőben szűnt meg.”²⁷⁹ A házi kertek önellátására régóta vetették a *cukorborsót*. Viszonylag bő fajtaválaszték állt a gazdák rendelkezésére, noha minden étkezésre szánt borsót – fajtától függetlenül – cukor-

271 Ua.: 112–113. o.

272 Ua.: 120–121. o.

273 Lásd részletesen: *Selmeczi-Kovács Attila: A magyarországi olajnövény-kultúra*. Bp., 1993.

274 Ua.: 123. o.

275 Ua.: 127. o.

276 Ua.: 133. o.

277 Ua.: 138–139. o. *Zöldbabnak* való fajtákként a paraszti elnevezés a lila, barna, fehér és tarka héjú fajtákat tartotta számon. A *szárazbabnak* való fajták: apró fehérbab, gradistei, tetovói, Jakab-bab, manóbab, kokastökök, gyikbab, rácbab, gyöngybab. A népi megnevezés elsősorban a bab színe alapján tett különbséget az egyes, sokszor már tervszerűen nemesített fajták között. A babfajták száma bővült 1946-ban az USA-ból érkező (élelmiszer-csomagok) segélyszállítmányok révén bekerült kevert fajtájú babfélésekkel, amelyeket egyes gazdák vetőmagnak is igénybe vettek.

278 Ua.: 141. o.

279 Ua.: 142–143. o. A *cukorborsónak* két típusát különböztették meg: hüvelyes, borsó, fejtőborsó.

borsónak nevezett a népi nyelv. A *lencse*²⁸⁰ az 1930-as évekig csak szénának termett. Elsősorban a német telepesek körében divott művelése. A *burgonyát*²⁸¹ a falu határában kevésbé, ott is a kukoricaföld végében, inkább a házi kertekben ültették, kizárólag önellátásra. Hamar kedvelté vált a *korai rózsa* és a *rózsa* fajta, de nem volt kisebb sikere az *Ellának* és a *Gülbabának* sem. A *korai rózsát* kiváltképp kedvelték, hiszen szárazságtűrése mellett közepes termőképességgel tűnt ki. Több mint egy évszázadig volt kultúrában a paraszti gazdaságokban.

A *paprika*²⁸² diadalútja hazánkban Szeged környékéről indult el. Bácskában 1918 után Hogos környékén kezdődött el a *fűszerpaprika* árutermelése. A termesztett fajták elnevezése a küllemtől, az eredetét és a hasznosítást követi: *parasztpaprika*, *töltenivaló paradicsompaprika*, *kosszarvú*, *cérnapaprika*, *cseresznyepaprika*, *diszpaprika*. Az 1960-as évek után a kertekből is jórészt eltűnt az erős parasztpaprika, helyét a palántázott *édes paprika* foglalta el.

A szántóföldön csak kivételesen termesztettek *paradicsomot*,²⁸³ egyúttal a kertekben is ügyeltek arra, hogy a kártevők és kórokozók miatt ugyanazon területen egymást ne kövesse a paradicsom és a burgonya. A fajták közül korábban az ún. *gerizdes*, majd a késői érésű *parasztparadicsom* terjedt el, de ismeretes volt a korai érésű *törpeparadicsom* is.

„A *görög*- meg a *sárgadinnyét* együtt termesztették, egyazon agrotechnikával. A kettő közül kedveltebb (volt) a *görögdinnye*.” A *sárgadinnye* a dinnyeföldek negyedét foglalta el²⁸⁴ a kertekben. Szórványosan előfordult a dinnye szántóföldi művelése is. Az 1960-as évek környékén azonban fokozatosan visszaszorult a kerti termesztése is, ami kizárólag házi igényeket szolgált. A dinnyetermesztési kedv hanyatlásával azonban nem szűnt meg az iránta megnyilvánuló igény, így a falu dinnyéből „behozatalra” szorult a *dernyei*, *szilági* és *szondi* dinnyések jóvoltából. Az *uborka*²⁸⁵ művelése Doroszlón nem lépte túl a parasztkertek kereteit. A faluhatárban a *tök*²⁸⁶ termelési színtere a kukoricaföld volt, s takarmányként hasznosult. A *zöldségtök* (főzőtök, úritök) a kertekben kapott helyet, hasonlóan, mint a *sütőtök* vagy bundítva. A *dísz*- és *lopótök* termesztése csak elvétve fordult elő.

A *vöröshagymát*²⁸⁷ „...minden ház veteményeskertjében termesztették [...] (nélküle) elképzelni sem lehet a bácskai konyhát.” Nagybani művelése a XX. század második felében teljesedett ki. Szőlősorok között, azok végében, veteményeskertekben, szántóföldön egyaránt művelték. A *dughagymás* szaporítás divott, a makói táj-

280 Ua.: 145. o.

281 Ua.: 147–148. o.

282 Ua.: 153–154. o.

283 Ua.: 160. o.

284 Ua.: Korábban a zombori, illetve a bácskai, vukovári görögdinnyefajták, valamint a turkesztáni, cserfahéjú és a kantálúp sárgadinnyefélék voltak művelésben.

285 Ua.: 164. o.

286 Ua.: 165–166. o.

287 Ua.: 168–172. o. A faluban ismerték a pogácsa (holland fajta), a lila (bácskertesei) és a hosszúkás (makói) fajtát.

körzethez hasonlóan. A *fokhagyma*²⁸⁸ kizárólag a parasztkertek növényei közé tartozott. A *fejeskáposzta* – főleg a *futaki* fajta – „...az idősebb földművesek tudatában a (káposztafélék) helye a veteményeskertben van. Leginkább csak friss fogyasztásra művelték. Télire valónak a *dernyei* (Hódsági járás) termesztésűt vásárolták, annak ellenére, hogy a falu határában is díszlenek a káposztafélék.”²⁸⁹ E gazdag fajtacsoportból szerepet játszott még a *marhakáposzta*,²⁹⁰ jóval kisebb mértékben a *kelkáposzta*, *karfiol* és a *karalábé*.²⁹¹ A *gyökérzöldségek*²⁹² és *levélzöldségek* a paraszti kertekben fordultak elő. Hagyománya alakult ki a *seprűcirok* termesztésének,²⁹³ amely a kukoricaföldön szegélynövényként díszlett, hasonlóan, mint az Alföld más tájain. A *ta-karmányrépát*²⁹⁴ „...nagy területen soha sem termesztették, inkább csak a földvégeken, a telek mögötti kertekben meg köztes növényként a szőlőkben”. Az éghajlat szárazsága miatt kevés eséllyel volt termesztendő a *tarlórépa*,²⁹⁵ továbbá néhány növényvel csak a próbálkozás szintjén foglalkoztak a kiscgazdaságok.²⁹⁶ „Doroszlón a *lucernát* lóherének és megfordítva a lóherét (vöröshere) lucernának nevezték.”²⁹⁷ A nyomáskényszer felbomlásáig a lucerna művelésének a színtere a *heréskertekben* volt, amit a helynevek is tanúsítanak. A település határában az első írásos adatok az 1860-as évekig nyúlnak vissza. Lényegében 1918 után vált csak népszerűvé termesztése, de először a beltelki parcellákban, amelyeknek területe 200–500 □-öl között mozgott. Szántóföldi térhódítása az 1930-as évek második felétől kezdődött meg. Termelési aránya szorosan összefüggött a *ló- és szarvasmarhatartás* mértékével. Nemcsak *összefüggő* táblákon, hanem *köztesként*, búza és rozs között, de kukorica, kender, sőt muhar között is termesztették. A *vöröshere*²⁹⁸ lényegében az első világháborúig a lucerna kiszorította a szántóföldi növények sorából, bár kultúrája fennmaradt az 1960-as évekig, sőt szórványosan később is.

A doroszlói határban – a Kárpát-medence más tájaihoz hasonlóan – a *szántóföld növekedése* a kaszálók-legelők rovására következett be.²⁹⁹ A feudalizmus gazdálkodási rendszerében meghatározó szerepet játszó *közös legelők* hasznosítása az úrbérendezéstől 1920-ig intézményesen történt. A legelőket felosztották, de nem hasították ki a területből és a nyilvántartásban sem különítették el. A két világháború között a *pusztabíró* felügyelete alá tartozott a füves területek hasznosításának minden ügye:

288 Ua.: 172. o.

289 Ua.: 174. o.

290 Ua.: 175. o.

291 Ua.: 176. o.

292 Ua.: 178–183. o. Sárgarépa, petrezselyem, zeller, cékla, feketeteretek, hónapos retek, torma, saláta, spenót, kapor.

293 Ua.: 188. o.

294 Ua.: 191. o.

295 Ua.

296 Ua.: 192–193. o. A *szudánifű* termesztésére az 1920-as években tettek kísérletet a kisüzemek, az *olaszperjével* viszont az 1950-es évek vége felé. De a *mohar* sem vált általánossá.

297 Ua.: 194–196. o.

298 Ua.: 200. o.

299 Ua.: 200–202. o.

birtokhatárok sérthetetlenségének biztosítása, pásztorok felügyelete, gyomirtás szervezése, a terület karbantartása, szénaeladások lebonyolítása.

A földművelés eszköztárában a legfontosabb szerep az ún. *ruhadló ekének*³⁰⁰ jutott, amely mellett a XIX/XX. század fordulóján a *Vidács* és *Sack* típusú ekék is használatban voltak, ökor- és lóvontatással. E típusokat 1945-ig az egy-két vasú *lófogatos ekék* váltották fel. A *traktor* vontatta ekék az 1930-as évek környékén jelentek meg. A korszerűbb vaseszközök (fogas, borona, henger) használatára is az 1920-as évektől teszik meg az első lépéseket, a lóvontatásra alapozva.

A nyomáskényszer idején a *talajművelés* ezen a vidéken is a „sok szántás” módszerét követte: *ugaroló, keverő és vetés alá való szántás*. Mindez természetesen az egyes növényfélékhez igazodott, így a *kukoricának* egy őszi mély- és egy tavaszi sekély szántást tartottak szükségesnek.³⁰¹ Ezt megelőzően a közhiedelem úgy tartotta, hogy elegendő csak egy tavaszi sekély szántás is, az így előkészített földbe szórva vetették a magot, utána fogasoltak vagy a mag elszórása után szántottak és boronáltak. A „borozdavatés” hagyománya az 1950-es évekig fennmaradt a gazdák körében. Sokáig dívott a kenyérgabona-félék kézi vetése,³⁰² a kukorica³⁰³ esetén viszont változatosabb volt a kép, hiszen a *szórt* vetés mellett gyakori a kapa után a *fészekbe* való ültetés, kiváltképpen a házi kertekben és a 2–300 □-öles parcellákon. A két világháború között viszont az *eke utáni* ültetés volt a legelterjedtebb vetési mód. A *gépi vetés* eszközeit a helybeli mesterek készítették. „Az 1940-es években más, kukorica és napraforgó ültetésére alkalmas, fogatos vetőgépek is jöttek a faluba, amelyeknél a búzavetőgépek mintájára, szabályozni lehetett a vetőmag mennyiségét.” A *betakarítás, tárolás* eszközei, módszerei lényegesen nem tértek el az Alföld általános gyakorlatától. De az agrotechnika fontos elemének tekintett *trágyázás*³⁰⁴ sem tért el a korabeli paraszti gyakorlattól. Következetesen ügyeltek arra, hogy a vetésforgóban csak a megfelelő növény alá trágyázzanak. Tovább éltek az ősi módok is, így pl. a *birkázás*.

A paraszti termelés sokrétű tapasztalata jellemezte a nyugat-dunántúli *Alsópáhok*³⁰⁵ határhazsználatát is, amely a veszprémi püspöki uradalomhoz tartozott. Mint általában Nyugat-Dunántúlon, a *földközösség* a XVIII. század elején nem vált uralkodó formává. Az 1730-as években – amikor a falu benépesült – az egyéni földbirtoklás rendszere, a telekrendszer volt a *jobbágyföld* birtoklási formája. A faluhatár a *tagosítatlan* mezőgazdasági táj³⁰⁶ képét mutatja, ahol egy-egy birtok számtalan táb-

300 Ua.: 20–23. o.

301 Ua.: 70. o.

302 Ua.: 25. o.

303 Ua.: 72–73. o.

304 Ua.: 23. o. 1904-ben Európában is az elsők közt Szabadkán műtrágyagyár épült, amely évente 30 ezer tonna szuperfoszfátot gyártott. Általában a műtrágyahasználat csak az 1930-as években jelent meg elsősorban a paraszti üzemekben. Szélesebb körű felhasználásra a korabeli növényfajták termőképessége miatt azonban nem került sor.

305 *Szántó I.* (1960): 9., 126. o.

306 Ua.: 127. o.

lában feküdt, nyomáskényszerrel művelve. Kizárólag a nyomáson kívüli³⁰⁷ *irtásföldeken* és *szőlőhegyen* nyílt lehetőség a megszokottól eltérő növénykultúrák és művelési módok alkalmazására. A háromnyomásos gazdálkodás³⁰⁸ során a talajművelés igaerejét ökrök, sőt lovak szolgáltatták. A XVIII/XIX. század fordulóján a *szőlőművelés*, *bortermelés* volt a főszerep. A jövedelmezőség szempontjából előkelő helyet foglalt el a *szemtermelés*³⁰⁹ (búza, rozs, zab, árpa, kétszeres). A XVIII. században fokozatosan teret nyert a *kukorica* és a *burgonya* ültetése az ugarban. A dézsamamentes ugarföld kiváló terepet nyújtott az új növénykultúrák kipróbálására, mintegy „kísérleti telepként” működve, ahol lehetőség nyílt a tapasztalatszerzésre. Elterjedt volt a *hajdina*, a *köles*, *lencse*, *borsó*, *káposzta* stb. termesztésére. A *kender* vetése csak házi szükségletet szolgált. Az egykori dülönevek őrzik a faluhatárban honosodott növényfélék művelési múltját.

Az *állattartás*³¹⁰ ökrökre, tehenekre és sertésre szorítkozott. Annak ellenére, hogy a *paraszti ártermelés* visszanyúlik a XIII–XIV. századra, a fejlődés nem volt töretlen – a török uralom megtörte ennek lendületét –, mégis a XIX. század első felében már fejlett, főleg *szőlőművelésre* „szakosodott” paraszti mezőgazdaság megléte jellemezte a települést.³¹¹

1848 után „...a gazdák között tagosításra nem került sor, a határhasználatban továbbra is fennmaradt a tagosítatlan, nyomáskényszeren alapuló régi rendszer. E köztött gazdálkodás keretei között nem következett be a tarlószabadulás, fennmaradt az ugarlegeltetés.”³¹² Csak lassan kezdtek áttérni a *javított* három nyomásra, melynek révén a feketeugart földváltotta a zöldugar (lóhere, lucerna). A 2-3-szori szántáshoz *csoroszlyával* ellátott faekét használtak. A betakarítás *kaszával*, elvértve sarlóval történt. A szemnyerés eleinte *kézi cséplővel*, majd kézi erővel hajtott *cséplőjárgánnyal* folyt. A gazdálkodás jellegét illetően a *külterjes gabonatermelés*³¹³ gyakorlata dívott, de erősödött a *kukoricatermesztés* szerepe is. A szőlőművelés visszaesése ellenére is megőrizte prioritását. Az *állattenyésztés* felértékelődött az országosan zajló *fajtaváltással* párhuzamosan végbemenő *létszámnövekedés* során, amire az 1895. évi adatok utalnak.

Az 1918 után végrehajtott földreform³¹⁴ sem rendítette meg a püspöki nagybirtokot, ugyanis a faluhatár 43,7%-a a tulajdonában maradt. 1935-ben a paraszti birtokok száma – 1–10 kat. hold – 97,7 százalékot mutatott, amely a földterület 37,77%-át jelentette.³¹⁵ Alsópáhok gazdálkodóinak döntő hányada 1–5 kat. holdas birtokos volt. 1895–1935 között³¹⁶ a művelési ágak közül a *szántó* és a *rét* területe bővült,

307 Ua.: 128. o.

308 Ua.: 129. o.

309 Ua.: 130. o.

310 Ua.: 131. o.

311 Ua.: 132. o.

312 Ua.: 201. o.

313 Ua.: 202. o.

314 Ua.: 213. o.

315 Ua.: 214. o.

316 Ua.: 221–222. o.

egyidejűleg csökkent az *erdő* és a *legelő*, sőt a *szőlő* és a *kert* is. Bizonyos belterjesedés azonban tapasztalható a gazdálkodásban, hiszen a szántóföldön nagyobb teret kaptak a *takarmány*- és az *ipari növények*. Az említett négy évtized alatt növekedett a *sértés* és a *szarvasmarha* létszáma, különösen pedig a *baromfiállomány*, mely utóbbi a kisparaszti gazdaságok tipikus ágazatát képviselte.

Az 1945 utáni földreform során a hagyományos parasztgazdaságok aránya megnőtt³¹⁷ a faluban, de a „középparasztosodás” aránya az országos átlagnál kisebb mértéket mutatott. A 10–25. kat. holdat birtokló középparaszti gazdaságok aránya nem érte el az 5%-ot.

A népi gazdálkodás hasznosította azokat a területeket, zömmel a kisebb földrajzi (néprajzi) tájakat is, ahol a paraszti munkakultúra bizonyos lehetőséget látott az életkörülmények megteremtésére. A Kárpát-medence bővelkedett *láp*os, *mocsaras* területekben, melyeket a paraszti agrárium egyrészt *földművelésre*, másrészt *hasznvételekre* vett igénybe. E *mocsári falvak* népessége egy sajátos mezőgazdasági kultúrát teremtett meg, részben *átalakítva*, részben *alkalmazkodva* az ökológiai feltételekhez.³¹⁸ Bár már a XVIII. században elkezdődött az *Ecsedi-láp*³¹⁹ lecsapolása, mégis a térség hasonló adottságú tájegységei közül az utolsók között volt, ahol sor került a *telkesítésre*. A földrajzi adottságok és a *történelmi* hagyományok együttese úgy formálta a tájat, hogy a *földművelésnek* elsődleges szerepe alakult ki, az *állattartás* kiegészítő foglalkozást jelentett a táj gazdálkodói számára. Nem is szólva a már zsugorodó „vízi világ” nyújtotta lehetőségekről, azokról a hasznosítási mozaikokról, amelyek a környezettel összhangban a paraszti megélhetés forrásait bővítették.

Az egykori láp hasznosítása *sajátos agrotechnika* kialakulását eredményezte. Közülük is különösen azok, amelyek Tyukod és Szamossályi népi gazdálkodásában érhetők tetten. A gabonafélék termesztésében – fontossági sorrend szerint – a következő növényfélések szerepeltek: *búza*, *árpa*, *zab*, *rozs*. A kapások közül a *kukorica*, *burgonya* és *répa* jött számításba. A pillangósokból a *lóherét*, a *lucernát* és a *bükkönyt* termesztették. Az Ecsedi-láp vidékén alapvető növény volt a *kender*. A *síkláp*ok általában *mészben* gazdagok, ami alól *kivételt* jelent a nevezett láp, és ez alapvetően meghatározza a termesztendő növények körét.³²⁰ A gazdálkodás jellegét ille-

317 Ua.: 248–249. o.

318 Gazdag e témakör irodalma: Kiss L.: Régi Rétköz. Bp., 1961., Szűcs S.: A régi Sárrét világa. Bp., é. n., Uő: Régi magyar vízivilág. Bp., 1977., Takács L.: A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár, 1978., Andrásfalvy B.: Duna-mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd, 1975., Luby M.: Fogyo legelőkön. Bp., 1943., Farkas J.: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Db., 1982.

319 Agrártörténeti Szemle, 1986. 1–2. 340–342. o. (recenzió)

320 Kreybig L. (1956): 543–544. o. A lápi talajok termesztendő növényei közé sorolható a rozs, az őszi takarmányok, a zab, a zabosbükköny, napraforgó, a mustárfélék, a répafélék, a kender és a burgonya. A legnagyobb hozamú termékek a kendertől, répától és a burgonyától várhatók. A pillangósok közül a vöröshere kedveli leginkább ezt a talajtípust. Szorosan vett vetésforgót nem lehet beiktatni, hiszen a talajállapot az időjárástól függ. Az Ecsedi-lápra csak egy vékony koturéteg emlékeztet. A vízrendezés óta a tőzeg a legtöbb helyen kiegészített, megsemmisült, ami utal arra, hogy a terület kiszáradt, s egyúttal művelés alatt áll. Az altalajban a szénsavas mész utal a korabeli állapotra. Az alap-

tően³²¹ az alföldi régiótól eltérően, ezen a vidéken használatos a *csűr*. Az alföldi parasztgazdaságokban ez ismeretlen, ugyanis a szénát, szalmát, fát, de még az ekét és a boronát stb. is a szabadban tárolták. A vegetációs időszakhoz igazodó földművelés mellett fontos „melléktevékenység” volt a téli hónapokban a *nád* és a *gyékény* aratása. Mindez kiegészült az egyes évszakok kínálta egyéb haszonvételekkel, melyek közül kiemelendő a paraszti gazdálkodás egy sajátos formája, a *méhészkedés*. E kultúrhaszonvétele önálló területnek is tekinthető az agráriumon belül, gyökerei beivódtak a népi gazdálkodás hagyományaiba, hiszen „...a méhészeti termékek termelése a századok során olyannyira bővült, hogy a XVI–XVII. században a *mézet* és a *viaszt* a legfontosabb kiviteli cikkek között tartják számon [...] a méhészeti termékek feldolgozására új iparágak létesültek, mint a mézeskalácsos ipar, a méhsersfőzés és a viaszfeldolgozó ipar.”³²²

A lápos vidék „tartozékai” voltak a *füves*, a *naddályos* és a *gyógyító* emberek,³²³ de ezek a foglalkozások a paraszti életnek csak a periferiáját jelentették.

1918 után az Alföld a mezőgazdaság szempontjából jelentősen felértékelődött, így a regionális szakfeladatokat ellátó *mezőgazdasági kamarák* is törekedtek arra, hogy a felügyeletük alá tartozó területeken előforduló, *eltérő földhasználatot* igénylő tájegységek agrárkultúráját minél hatékonyabban állítsák a termelés szolgálatába. E szándék vezérelte a debreceni székhelyű *Tiszántúli Mezőgazdasági Kamarát* is, amely elméleti és szakmai tanácskozásokkal igyekezett az Ecsedi-láp gazdálkodását javítani. A népi gazdálkodás – esetünkben inkább haszonvétele – századokon át igénybe vette a XIX. század nagyarányú vízrendezése előtt meglévő *állandó* vagy *időszakos* vízborítású területeket, amelyek folyók, tavak mentén húzódtak, a sík víz területét jóval meghaladó *lápvidékeket*, az Ecsedi-lápon kívül a *Fertő-tó* vidékét, a *Sárközt*, *Sárrétet* stb. A folyószabályozás, belvízrendezés, a lecsapolások következtében eltűntek a termelő gazdálkodást megelőző földhasználati formák, olyan *agrotechnikát* kialakítva, amellyel a lápos vidékeket *szántóföldi termelésre, rétgazdálkodásra* alkalmassá tették.³²⁴ A nagy *környezet-átalakítás* időszaka a XX. század elejére lejártszódott. Előzményei visszanyúlnak az *allódiumok* térhódításának idejére, ami gátat szabott a parasztgazdaságok kialakításának, így a termőföld bővítése, illetve létrehozása a parasztság részéről a *berek* felé terelte a gazdálkodókat.³²⁵ (Lásd pl. a Balaton környékét.) Más oldalról viszont nagy veszteség érte a Kárpát-medence

vető ásványi anyagok közül különösen foszforban gazdagok, ami meghatározza pH-értéküket (4,5–5,5), káliumban viszont szegények.

321 Lásd: 369. jzet

322 Kotics J. (2002): 20. o.

323 Lásd: 369. jzet

324 Takács L. (1978): 5. o.

325 Ua.: 6. o. Az agrártörténet adósságai közé tartozik e területek mezőgazdasági művelésének történeti áttekintése. Elsősorban a néprajztudomány kezdte el szisztematikusan számba venni a lápi gazdálkodást folytató tájakat (lecsapolás, telkesítés, művelés). Lásd: Birtalan Szilágyi J.: A Bihar-megyei Sárrét leírása. h. n. 1920., Gallacz J.: Monográfia a Körös–Berettyóvízgy ármentesítéséről. I–II. Nagyvárad, 1896., Ozsváth P.: Bihar vármegye sárréti járása leírása. Szerep, 1875., Takács S.: Az Ecsedi-láp eresztése a múlt században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1899. 6. évf. 1–34. o.

természetes élőhelyeinek egy fontos szegmentjét, ami napjaink ökológiai viszonyaira is hatással van.

A vizek vonzásában alakították ki agrárkultúrájukat a dunántúli *Sárvíz*³²⁶ falvai is, amelyek „...keves szántófölddel rendelkeztek, s ezért a szántóföldi művelés nem

326 *Andrásfalvy B.* (é. n.): 4. o. A Tisza mentén, így a *Rétközben* is jóllehet a népesség kihasználta a mocsár- és lápvilág kínálta lehetőségeket, a *földművelés* jelentette viszont már a XVIII. században is a népesség megélhetésének az alapjait. „...Ez nem mond ellent [annak a ténynek, miszerint] az egyes mezőgazdasági tevékenység (földművelés, állattenyésztés, gyűjtögetés, halászat, vadászat) egymáshoz való arányaikban időről időre változtak ugyan, de az önellátásra épülő hagyományos gazdálkodás célja mindenkor a lakosság kenyérgabonával való elegendő ellátása volt. Hasonlóan Európa országaihoz és hazánk más tájaihoz. A búza, a liszt és a kenyér szentháromsága végigvonul a Rétköz történetének vizsgált két évszázadában is (XVIII–XIX. század). Ürbéres, paraszt alapvető törekvése a gabonatermés fokozása. A XVIII. század végén a termőterület – és ezzel együtt a termésmennyiség – növelésének egyetlen módja volt, az ugar területének csökkentése a nyomások számának növelésével [...] a háromnyomásos rendszer uralkodóvá válását csak a vetésterület növekedése szempontjából tekinthetjük előrehaladásnak. Később, a legszembeütőbb változás az 1846–1882 között végrehajtott ármentesítési és belvízrendezési munkálatokkal párhuzamosan bekövetkező *területhasználat*, illetőleg *művelésági* változásokban mérhető le. [...] A válto gazdagságnak bevezetését vidékünkön is leginkább a *tőkehiány* és az *állattenyésztés* helyzete akadályozta.” Lásd: *Réfi-Oszkó M.*: Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Nyíregyháza, 1997. 195. o.

A folyószabályozással egybekötött belvízrendezés után a *kistáj*on a specializálódó termelés mellett, a tapasztalatok alapján, bizonyos *növényi sorrendet* alakítottak ki. Így a mocsaras-nádas helyekre az első évben *kölest* vetettek, majd később *burgonya*, *káposzta* került. Az egykor vizes területek magasabb vonulatait – már a XIX. század második felétől – *kukoricával* hasznosították. *Gabonaféléket* láptalajba vetettek. A talaj termőképességének fokozására, megőrzésére a tőzeget kiegészítették, ami miatt rövidesen, trágya hiányában, a talaj tápereje kimerült. A vidéket *talajzsaroló* földművelés jellemezte, hiszen 6–9 év után került csak sor bizonyos mértékű trágyázásra. A kenyérnövényt a homokon a *rozs* jelentette, a kötöttebb részeken pedig a *búza*. A növénykultúrában a specializálódás a *dohány*, a *burgonya* és a *zöldségfélék* művelésére terjedt ki. *Napraforgó* az 1860-as, a *cukorrépa* az 1870-es években jelent meg a szántóföldön. Az előbbi szegélynövényből vált a tágabb vidék egyik fontos növénykultúrájává. A *kert* megtartotta jelentőségét a határfordulós gazdálkodás közepette. Az ármentesítések kedveztek a *szőlőtelepítésnek*. Hasonló folyamat játszódott le pl. *Csongrád* környékén, ahol a szőlőhegy kialakulása a XIX. század utolsó harmadában zajlott le, s napjainkra az *alföldi borvidék* egyik névadójává nőtte ki magát. Az ármentesítés egyúttal hozzájárult a *rét* és *legelő* bővüléséhez is. A táj településhatáraitban azonban, ahol a talajadottságok erre csak lehetőséget nyújtottak, a mentesítési munkák után a lehető legnagyobb területet igyekeztek bevonni a szántóföldi művelésbe. Lásd *Ua.*: 157–160. o. A parasztgazdaságokban az *állattartás* terén a szarvasmarhát és a sertést részesítették előnyben. A paraszti juhtartásnak a Rétközben nem volt hagyománya (valószínűleg állategészségügyi okok miatt). A ló széles körű tartása összefüggött a földművelés igeerősülékével. Helyenként nem lebecsülendő szerepet játszott pl. a (méhtartás) méhészet. Lásd: *Ua.*: 164–166. o. A szántóföldi művelés bővülésének hátterében elsősorban a füves terület kiterjedésének csökkenése húzódott meg, amihez társult még az erdőállomány visszaszorítása, érintve a Tisza kísérő galériaerdőket is. A nagy tájtalakítási korszak „hozdéka” az amerikai eredetű *akácfa* hazai meghonosodása, amely nemcsak a futóhomok megkötőjeként vált elfogadottá a Kárpát-medencében. Lásd *Ua.*: 167. o. Az 1880-as évek gazdasági válsága ezen a vidéken is az agrárium szerkezetének átalakulását. Előterbe kerültek a *kapások*. Akkoriban még kevesen látták be, hogy az okszerű, haszonnal járó gazdálkodás alapfeltétele az *állattartás* súlyának erősítése. Az extenzív szántóbővítés egyáltalán nem javította a jövedelmezőséget. A korabeli szakemberek az állattartás és növénytermesztés közti aránytalanságot jogosan tekintették a bajok legfőbb okának. Másrészt az állattállományt nélkülöző kisgazdaságok létét az oktanal tagosítás végrehajtásának tulajdonították, ugyanis eltűntek a falvak határában lévő közös legelők. Lásd *Ua.*: 168. o. A Rétközben, ahogy növekedett a művelésbe vett terület, úgy alakultak át a „szállások és kertek földművelő tányákká”.

is képezte léalapjukat. Ezek a falvak az *ártérből* éltek. Az ártér különféle kiélésének legfontosabbja az *állattartás*, ezt követi a be- és kiáramló vizek járására épülő reszesztő halászat, melyet kiegészít az állóvizek kürtös, vejszés, szigonyos kishalászata és a mesterséges halásztó vizek, halastavak kiképzése és fenntartása. Fontos az *ártéri erdők* haszna [...] és az ártéri erdőkkel összefüggő *ártéri gyümölcstermelés és méhészet*. Az állattartás uralkodó szerepe abban nyilvánul meg, hogy az összes többi termelést, a szántóföldi művelést is beleértve, az állattartás érdekeinek rendelik alá. Ez kihatott a középkori birtokhatárok kialakulására is.”

A *földművelő gazdálkodás*³²⁷ csak a sík szárazulatokon folyt, és a hagyományos paraszti határhasználat³²⁸ változatlan maradt a XIX. század végéig. Az agrotechnikára a „sok szántás” a jellemző.³²⁹ A vetőgépek megjelenése is a XIX. század végére tevődik. Az *aratás* módja, a *szemnyerés* (nyomtatás)³³⁰ követte az országos változást. Az 1870/80-as években³³¹ tűntek föl az ún. cservenkai-rosták, amelyeket szemtisztításra használtak. A *cséplőgépek*³³² az 1880-as évek végén kezdtek munkába állni. A szántóföld terményei a *búza* mellett az *árpa* és a *zab* voltak. A *rozsművelésnek* a természeti feltételek nem kedveztek. A *köles* kiszorulása a szántóföldről az országos tendenciát követte. A *hagyma*, a *bab* s a *paprika* eleinte kizárólag a házi kertekhez, irtásföldekhez kötődött. A paraszti leleményesség megmutatkozott a kukoricánál is, jelezvén a változó technikát, technológiát. „A kukorica szántóföldi művelésénél magját az ekemetszésbe (hímbe, vettetésbe), vagyis a barázda oldalába s nem aljába, sarokkal tiporták, sarkallták be az asszonyok.”³³³ A *kapás ültetés* meghonosodása csak a XIX. század végén történt meg, amikor már általánossá vált az *őszi szántás* a tavaszi vetésűek alá is. Az *eke után* való ültetéssel terjedt el a kukoricasort követő babsor. Az *ekekapák* megjelenésével kezdték a kukorica sorába ültetni a babot. A *burgonya* szántóföldi művelése később vált általánossá, elsőként a házi kertekben és szőlőkben. A rétek feltörése után került a burgonya a szántóföldi növénykultúrába. A *repcé* is a rétfeltöréssel kialakított szántón kezdett elterjedni, ugyanis megszokottá vált, hogy az *újrátörésekre* (szűzföldek) először repce került. A XIX. század végén a *cukor*

Lásd Ua.: 173. o. A homokon *gyümölcs- és dohánytermesztéssel* foglalkozó tanyák; kötött talajú rézeken – ármentesített területen – *növénytermesztő és állattartó* tanyák; egykori lápi talajokon a *szántóföldi növénykultúrák* mellett *zöldségtermelésre* is berendezkedett tanyák. Nehezítette az állattenyésztés helyzetét, hogy a századfordulóra eltűntek az ún. *lápkaszállók*, amelyek vizes esztendőkben jelentősen hozzájárultak az állatállomány ellátásához. Az 1984. évi mezőrendőri törvény ellenére növekedett a vidéken a legelők kiterjedése, ami a *természeti-vízgazdálkodási* viszonyoknak tulajdonítható (ún. feltétlen legelők, víz járta legelők). Lásd Ua.: 174. o. De a vízrendezés sem tüntette el véglegesen az „eredeti” talajadottságokat, csak bizonyos korrekció történt. A XIX/XX. század fordulóján a paraszti gazdaságokra jellemző, hogy a szántóföldi művelés térhódításának főleg a legelő esett áldozatul, a rét visszaszorulása kisebb arányokat öltött. A táj termelési arculatának elemévé vált a *dohánytermesztés* elsőbbségének kialakulása, amihez kapcsolódott a *burgonya* és a *zöldségkultúra* tájjellegű megjelenése. Lásd Ua.: 178. o.

327 Ua.: 6. o.

328 Ua.: 7. o.

329 Ua.: 8. o.

330 Ua.: 9. o.

331 Ua.: 10. o.

332 Ua.: 11. o.

333 Ua.

répa művelése szintén a paraszti gazdálkodás részévé vált. A *kender, len, bab, káposzta, paprika* csak a XX. században jelent meg a szántóföldön.

A magyar mezőgazdaság XIX. század végi átalakulása szorosan összefüggött az egykori állattartó szállásoknak földművelő szintérré való módosulásával, ami a mezőgazdasági termelés arányainak változásával a hagyományos paraszti gazdálkodás új típusát teremtette meg. A Duna-völgy déli részén³³⁴ – Tolna és Baranya megye vidékén – az ármentes szinteken lévő irtásföldeken nem létezett a nyomáskényszer. A szántóföld kétnyomásos hasznosítása a XVIII. század elején lezajlott, majd a század második felében sok helyen áttértek a három nyomásra.³³⁵ Ahol még megmaradt az előbbi, ott a növénytermesztés alárendelt szerepet töltött be az állattartással szemben. „Az *ártéri környezet* elsősorban azt jelentette, hogy a gabonatermő felületek viszonylag igen szűkösek voltak, főként az ártérbe települt falvak esetén és csak igen jó terméskor biztosították a helyiek kenyérgabonáját. Ami kevés termett, azt nagy gonddal és gyakran munkaigényesebb és kezdetlegesebb, de kevesebb veszteséggel járó munkamóddal és eljárással takarították be, dolgozták fel, tárolták és takarékosan használták fel.”³³⁶

Az őszi vetést fenyegető vízmozgás ellensúlyozására kifizetődőnek bizonyult a *tavaszi árpa* termelése. A víztől való függés helyi agrotechnikát alakított ki, ugyanis először kézzel szórták el a magot, ezt egy sekély szántás követte, majd a szántásra újra magot szórtak, boronával lezárva. A betakarítás technikai hátterét tekintve a *sarló-kasza váltás* az ármentesítés mértékétől függött. A terepviszonyok miatt a *nyomtatást*³³⁷ mindig a tarlón végezték el. A nyomtatás viszont csak akkor vált általánossá, amikor a falvak határában egyre nagyobb területen vetettek kenyérgabonát.³³⁸ Valószínűleg a *cséplés* – cséphadaróval – a német származású gazdálkodók körében volt elterjedve. Egy sajátos *tisztítási* (mag) *mód* is szokásban volt: a búzát rostában vagy vesszőkosárban a Duna vizében megmosták, ezáltal a léha szemek és a szemét a felszínre kerültek. A megtisztított szemeket ponyvákön szárították meg.³³⁹

A Bihar vármegye egykor szalárdi járásában fekvő *Kismarján*³⁴⁰ „...a lakosság létalapja itt is évszázadokon át a *föld* volt. Ennek megfelelően fő foglalkozás a *földművelés* és az ezzel kapcsolatos *állattartás*. Minden más foglalkozás, amely idők során felbukkant, csupán kiszolgálója a paraszti közösségnek.” A község földjét priviligium folytán *örökös joggal* Bocskai István fejedelemtől kapta meg.

A kismarjai faluhatár megoszlása eredet és használat szerint.³⁴¹

1. Belterület.
2. Privilegiális határ – a *kismarjai földek*: használatuk az 1860-as években alakult át hármaskörülóssá és 1950-ig fennmaradt. A javított hármaskörüló az

334 *Andrásfalvy B.* (1975): 435. o.

335 *Ua.*: 436. o.

336 *Ua.*: 437. o.

337 *Ua.*: 438. o.

338 *Ua.*: 439. o.

339 *Ua.*: 440. o.

340 *Varga Gy.* (1978): 76. o.

341 *Ua.*: 86–87. o.

első világháború előtti években terjedt el (a tavasziakat a *kukorica* képviselte). Az 1930-as években a harmadik fordulóra került a *burgonya* is, amely korábban a kukoricaföld végén kapott helyet. De ide kerültek az újonnan honosítandó növényfajok is.

- A Berettyón túli *vegyes földek* nélkülözték a fordulórendszert.
- A felosztatlan *közös legelők*.

A határhasználat az állattartásnak kedvezett, vagyis minden területet, amely a betakarítás után felszabadult, vagy éppen takarmánynövények termesztésére vették igénybe, akár saját, akár bérelt földről volt szó, minden esetben legeltették.

3. Bérelt és vásárolt földek – hasonló határhasználat dívott, de az 1935 utáni években változás következett be, mert a szántóföldet egy tagban adták ki, ami kedvezett a *tanyásodás* térhódításának, a *tanyás gazdálkodás* megjelenésének.

A paraszti gazdálkodás gerince, anélkül hogy a szántóföldi művelés szerepét alábecsülnénk, a településen hosszú századokon át az *állattenyésztés* volt.³⁴² A szűkös faluhatárt saját és bérelt *legelőkkel* bővítették, ami kedvezett egy minőségi *szarvasmarha-tenyésztés* kialakulásának. Jóval kisebb jelentősége volt a *ló-*, a *sertés-* és *baromfitartásnak*, továbbá a gazdálkodók egy részénél a *juhtartásnak*.

A népi gazdálkodás *technikája*³⁴³ igazodott a faluhatár nagyfokú széttagoltságához, s ez sokoldalú termelést alakított ki. A termelés elsődleges célját a család ellátása és az állatok takarmányozását biztosító növények vetése jelentette. A kisgazdaság bevételi forrása az állattartásból származott.

A falu paraszti gazdaságaiban a XIX. század végéig a *búza* élvezett elsőbbséget, ezenfelül a *kétszeres* vetése is végigkíséri a korszakot. A *szántások* száma és a terméshozam között szoros összefüggést tételeztek föl, vagyis e tájon is érvényesült a „sok szántás” elve. A *tavaszi búza* alá csak egyszer szántottak, de ez a búzaféleség az 1870-es évektől már nem szerepelt a vetésterületben. A búza termésátlaga csak a XIX. század végén érte el a 6 q/kat. hold átlagot és az 1930-as években jutott el a 10 q/kat. hold határáig. A hozamnövekedés egyrészt a *talajművelés* javulásának és a jobb termőképességű *fajták* elterjedésének köszönhető.

A XVIII. század közepén a második legfontosabb szántóföldi növény már a *kukorica* volt, amely a bevetett határ egynegyedét foglalta el. A javított hármas fordulóban a búza után a második fordulóra került. Hasznosítása az állatok takarmányozásán kívül az emberi táplálkozásban is számottevő. Az *agrotechnika* javulása és a nemesített *fajták* megjelenése eredményezte, hogy a két világháború között hozama meghaladta a 20 q/kat. hold termésátlagot.³⁴⁴

Az *árpa* és a *zab* együttes vetésterülete a szántóból kb. egynegyed arányban részesedett. A zab termesztése azonban a XIX. század második felétől visszaszorult, helyét *szálas takarmánynövények* foglalták el, elsősorban a zabosbükköny, amely a harmadik fordulóra került. Az *árpa* termésátlaga a XX. század első harmadában 6–8 q/kat. hold között mozgott.

342 Ua.: 87–89. o.

343 Ua.: 169. o.

344 Ua.: 170. o.

A XVIII–XIX. században még vetették a magyarság ősi növényét, a *kölest*, majd kultúrája visszaesett, s a XX. század első harmadában újra felfedezték, egyúttal zöldtakarmánként is. Ennek hátterében konjunkturális és szemléleti indokok húzódtak meg. A *dohánymonopólium* bevezetésével a parasztgazdaságokból eltűnt ezen újlilági kapásnövény, bár egyesek dohánykertészként uradalmakban foglalkoztak művelésével. Az egyszerű búzaféléről, az *alakorról* – mint termesztéstörténeti kuriózumról – a falu határában az utolsó adat 1832-ből származik. A *lencse* mint szántóföldi növény a XVIII. században előfordult a szántóföldi művelésben, majd elfelejtődött, s csak a XX. század első évtizedeiben kezdte újólág bővíteni a gazdasági növények körét. A *lóhere* kultúrnövény formája elenyésző szerepet játszott a paraszti üzemekben, annál nagyobb érdeklődés kísérte a *lucernát*, mivel termesztésének kedveztek a környezeti feltételek. Vetésterületének bővülésére az 1930-as évek közepétől került sor. Sőt még *magtermesztése* sem ment ritkaságszámba. A *borsó* eleinte kerti növény, takarmánként a XX. század első felében jelent meg a szántóföldön.

Fordulón kívüli növény volt a *dinnye*,³⁴⁵ ami csak házi szükségletet elégített ki. A javított három nyomás bevezetése után a kukoricaföld végében termesztették.

A *Bél Mátyás* által említett „de hortis agrestibus”, vagyis a mezei kertek rendszere az alföldi gazdálkodás jellegzetességei közé tartozott a XIX. század második feléig. E gazdálkodási szintér más jellegű volt, mint a „három város” vagy más alföldi mezőváros külső szálláskertje. E kertféleséget a külső határban lévő szántóföldekből különítették el, ahol meghatározott növényféléket termesztettek, elsősorban *dinnyét* (dinnyéskert), továbbá *kendert* (kendereskert). A hajdúvárosok hagyományos gazdálkodási rendjében is helyet kapott a mezei kertekben folyó dinnyetermesztés – amire utalnak a XVIII–XIX. századi adatok –, de a XIX. század második felében a kukoricával, a burgonyával és a dohánynal ellentétben nem illeszkedett bele a meghonosodó vetésforgóba. Mindez vonatkozik a kenderre is. A piacra szakosodó tájtermesztési körzetek sorában a hajdúvárosok már nem játszottak szerepet. A dinnyeművelésre vonatkozó első adatok *Hajdúböszörményben* a XVII. századból származnak. Noha a Hajdúság akkor sem tartozott a jellegzetes tájtermesztő körzetek közé, ennek ellenére *Hajdúszoboszlón* nagyobb területen művelték a dinnyét a XVIII. század végén, mint a kölest vagy a kukoricát. (Hajdú)*Dorog* is bővelkedik dinnyetermesztésre utaló adatokban, hiszen 1759-ből már történik róla említés, beleértve a határhasználat rendjébe történő beilleszkedését is.

Ennek kapcsán érdemes említést tenni a hajdúvárosok határhasználati rendjéről is, ami jogilag három részre tagolódt: *szállásföldek* (mindenki szabadon használhatta), *ugar-* vagy *forgó* földek (használatát szigorú előírások szabályozták), *puszták* (az előbbiektől eltérően kizárólag bérlemények). A gabonaféléken kívül termesztett növényféléket főként a kaszált vagy legeltetett határrészekeken művelték. Mivel állatok járta földekről volt szó, így a trágyázott föld alkalmas volt a táperőben gazdag termőföldet igénylő dinnye vagy kender termesztésére. De a mezei kertek más, nyomásba nem illeszthető növényfélék művelésének is színteréül szolgáltak. (Orosz I. 1994. I. 407–411.)

Kismarján a *kendert* szintén fordulón kívül művelték, kizárólag családi hasznosításra. A *burgonya* kultúrája követte honosodásának lépcsőfokait, ültetését illetően. Az *ekekapás* művelés elterjedésével – XX. század első harmada – a harmadik fordulóba ültették, hosszanti sorokba (korábban a kukoricaföld végén, sorok nélkül kapott helyet), emberi fogyasztásra és sertéstakarmánynak.

Kerti veteményként ismert a *káposzta*, amelyhez társult a *hagyma*, a *répa*, a *petrezselyem*, a *sáfrány*, a *tök* és a *bab*. Ez a kínálat a XIX. század végétől a *paradicsommal* és a *paprikával* bővült. Kerti növényként vált elfogadottá a *napraforgó* is, s e vidéken is később a kukoricaföldek szegélynövényeként töltött be mind jelentősebb szerepet. A háborús konjunktúra idején honosodott meg a parasztság körében is (előírták) *táblásított* termesztése. A kukoricasorok közé került a *bokorbab* és a (disznó)*tök*. A kerten kívül nem ment ritkaságszámba az emberi fogyasztásra felhasznált ún. *bécsi tök* (sütnivaló) szántóföldi termesztése sem.

A paraszti gazdálkodás hagyományos rendjében a változások az 1930-as években kezdtek kirajzolódni, noha alapvető jegyei tovább éltek addig, amíg a történelmi parasztság véglegesen el nem tűnt. A háborús konjunktúra hozzájárult jó néhány, addig nem vagy csak kevésbé termesztett kultúrnövény terjedéséhez a paraszti földművelő gazdálkodásban: *cukorrépa*, *ricinus*, *szójabab*, táblaművelésű *napraforgó* stb. Ezek azonban nem rendítették meg a paraszti vetésrendet. Egyúttal azonban szembetűnő javulás tapasztalható a hagyományos növényfélék terméseredményeiben. Ugyanis megjelentek a kisgazdaságokban is a nemesített fajták, pl. a bánkúti 1201-es búza, a Fleischmann-féle lófogú kukorica, a különböző rózsaburgonya-fajták stb. Javult a kismarjai gazdaságok agrárkultúrájának a színvonala. Ez a változás megmutatkozik a *művelési eszközök* terén is, már a XIX. század második felétől. A *sárréti* és *debreceni* ekét vagy a *szentjánosi* faekét a Vidáts-féle vaseke váltja fel. A Sack típusú eke az 1910-es évek táján kezdett terjedni. Mindezek ellenére a *vonóerőben* történő váltás – vagyis ökörről a lóra – a XX. században következett be. A rögtörésre használt *erdélyi boronát* a parasztgazdaságok a XX. század első évtizedeitől kezdték lecserélni, noha csak az 1930-as években tűntek el véglegesen a *faboronák* a paraszti agrártechnikából. Mindettől függetlenül használták az „ösi eszközöket” is, így pl. a tövisboronát. A *henger* igénybevétele kevésbé volt jellemző, legtöbbször 4-5 család birtokában volt egy-egy ilyen eszköz. Valószínűleg a termőföld minősége miatt nem volt mindig szükség a mag elszórása után a földfelszín tömörítésére. Felfagyás esetén bizonyára használták, netalán juhval megjáratták, ragaszkodván a korábbi technológiához.

A *kapár*³⁴⁶ egyrészt *talajművelésre*, másrészt *gyomirtásra* vették igénybe. Megjegyzendő, hogy az 1920-as évek előtt ez utóbbi műveletnek a kapa volt az egyetlen eszköze, amely őrzi az *ösi kapásművelés* európai hagyományait. Az *ágyekék* használata miatt a szántás technikájában helyi sajátosság nem alakult ki. A *tarlóhántás* sem vált általánossá a parasztság körében.³⁴⁷ Nagyon hasznos eszköznek bizonyult a XX. század első harmadának végén megjelenő *ekeka*,³⁴⁸ ami rövid idő alatt kedveltté

346 Ua.: 172. o.

347 Ua.: 173. o.

348 Ua.

vált a paraszti gazdaságokban, sokoldalúsága miatt. Általában a kukorica *sorművelésére* használták (meghúzták a közöket, majd megkapálták az egyes tövek közti területet), de betöltötte a *kultivátor* szerepét is a tavaszi *gyomirtás* során, ugyanakkor alkalmas volt a burgonya *töltögetésére* is. Ez utóbbi is az 1930-as évek végén honosodott meg a kisgazdaságokban. Korábban a kukoricát is töltögették, ami jelzi az egyes növénykultúrák művelésében a *szemléletváltozást*.

Kismarja környékén a *vetés* gépesítésének nyomai visszanyúlnak az 1880-as évekre. A fejlődés eredményeként az 1930-as évek elején a *gabona* 80%-át, a *kukorica* 40%-át már vetőgéppel ültetik el. A *kézi vetés* azonban továbbra is élt, sőt bizonyos időjárási körülmények között csak ezzel a módszerrel lehetett a következő évi termést biztosítani. A vetés módjai növényenként változtak.³⁴⁹ Az első világháború előtt a *kukoricát szórva* vetették, később eke után barázdába pergették, vagy a friss szántásba sarokkal nyomkodták a földbe. Az 1930-as években egy kézi ültető szerkezettel a *négyzetes vetést* is alkalmazták, ami az 1950-es években újra felbukkant a nagyüzemekben. A *burgonya* ültetése kapával történt, de nem volt ritka az eke utáni megoldás sem. A hosszanti vagy keresztsorokba elhelyezett vetőgumók megkönnyítették a növényápolási munkák elvégzését. A korábbi szórt ültetési formák véglegesen eltűntek a paraszti művelési technikából. Megmaradtak viszont a *házi kertekben* a kézi ültetés „ősibb” módozatai.

A paraszti szóhasználat különbséget tett a *vetés* és az *ültetés* fogalma között. Vetették pl. az aprómagvakat, gabonaféléket, ültették a gumósokat és a fészekbe rakott magvakat. Természetesen a két fogalom tartalma tájanként számtalan változatot takart.

A szántóföldi *növényápolásban* a kapálás mellett széles körben elterjedt az ún. *acatolás* (gabonaféléknél), amit egy speciális eszközzel végeztek. A *gabona-betakarítás* eszközváltása a XIX. század második felében következett be, ami egyúttal a *kévékbe* kötést is jelentette. A *kukoricatörés* tájanként számos változatban létezett. Az *Alföld* középső részén pl. Csongrád környékén megmaradt az ősi módszer, amikor a csuhával együtt törték le a csöveket és a háznál kalákában fosztották meg. Ezt a munkát összekapcsolták egy előválogatással, melynek során kiválasztották a jövő évi vetőmagnak alkalmas csöveket. Sok helyütt viszont már az első világháború után áttértek a száron való fosztásra, ami valójában lassította a betakarítás ütemét. A *napraforgó* tányérját sarlóval, kaszaheggyel vágták le. Kapával lazították fel a *burgonyabokrokat*, de sok helyen ásóval forgatták ki a gumókat. E tájakon a burgonya-betakarítást „krumpliásásnak” nevezték. A többi növényféle betakarítása is zömmel kézi erővel történt.

A bihari térségben³⁵⁰ az 1910-es évekig a gabonát lóval *nyomtatták*. A művelet színhelyeként a *szérűskert*, a falu határában lévő *legelők*, esetleg a *szántóföldek vége* szolgált. Egyidejűleg alkalmazták a *kézi cséplést* is. Ezt az eszközt használták az 1940-es évekig a *köles*, a *borsó* s a *lencse* esetén is. A *bab-* és a *napraforgószemeket* bottal verték ki. A kukorica-szemnyerésnek is jó néhány változata létezett a teljes gépesítés megjelenéséig. De a parasztgazdaságokban még hosszú ideig éltek az eszközváltás után is az archaikusabb megoldások, bár egyre több kisgazdaság rendelkez-

349 Ua.: 174. o.

350 Ua.: 175. o.

zett gyárilag készült, kisüzemi használatra alkalmas géppel. A *gőzcséplőgép* térhódítása még 1914 előtt bekövetkezett, a *traktor* hajtású változatok jóval a háború után kezdtek szélesebb körben terjedni.

A paraszti kisüzemek tapasztalatra épülő ismerete³⁵¹ jelentősen bővült 1918 után, mivel a két világháború között megindult az *iskolán kívüli* ismeretterjesztés, sőt az *alsó fokú mezőgazdasági szakképzés* is a korszerű gazdálkodási ismeretek terjesztését tűzte ki célul a paraszttársadalom körében. A korabeli szóhasználat szerint a *népies gazdálkodás* fejlesztésére erőfeszítések történtek, melyek révén *új termelési eljárások* honosodtak meg a *szántóföldi növénytermesztésben* (talajművelési eszközök, betakarítógépek, új növényfajok-fajták), az *állattenyésztésben*, sőt a *takarmányozás* terén is, gondolván itt elsősorban a takarmány-előkészítés újabb eszközeire, módszereire (aprító-, zúzógépek, konzerválási eljárások). A bihari település a szűk faluhatár ellenére dúsan termő *rétekkel*, bő termésű legelőkkel rendelkezett, ami kedvezett az állattartásnak, főként a *szarvasmarha-tenyésztésnek*.³⁵² A hasznosítási irányt illetően a gazdák *tinózással*, *sőrézéssel* és *tenyészbika*-neveléssel foglalkoztak. Az igaerőváltás a XX. század elejének szüleménye volt, ennek következtében az ökörigát a lóvontatás váltotta föl. A *lótartás* főként a kisgazdaságok jellemzőjeként volt ismert. A *szarvasmarhánál* a fajtaváltás a hasznosítási irány „állandósulásával” az 1950-es évekig nem következett be, így az állomány zömét a *magyar szürke marha* fajta alkotta. Mindez azonban nem jellemző az Alföld más tájaira, ahol a fajtaváltás jóval korábban zajlott le. E késedelem hátterében valószínűleg a *határmódosulás* gazdasági következményei álltak.

A Kárpát-medencében a legnagyobb összefüggő, mezőgazdasági hasznosításra alkalmas terület a *Nagy Magyar Alföld*³⁵³ volt, amely századokon át meghatározó szerepet játszott az ország gazdasági életében. Egyes tájegységein (Duna–Tisza köze, Jászság, Nagykunság, Hajdúság, Bihar, Nyírség, Szatmár, Bodrog-köz, Körös–Maros köze, Bánát stb.) sajátos agrárkultúra alakult ki. Viszonylagos „egyhangúsága” ellenére aránylag változatos *termesztőtípusok* kialakulására nyílt lehetőség. Ez egyúttal a különféle gazdasági növények ún. *parasztfajtáinak* kialakulásához vezetett, noha a fajtaváltozatok megszületésének inkább kedveznek a zártabb medencék, magaslati síkságok. Az alföldi tájfajták főleg a tapasztalati szelekció eredményei, a fennsíki változatok megszületésében sokkal kisebb szerep juthat a gazdálkodó em-

351 Ua.: 176. o. *Szávai F.*: Gazdaképzési rendszerek, a mezőgazdasági szakképzés története a XIX–XX. századi Európában. Pécs, 1996., *Uő.*: A gazdaképzési rendszerek összehasonlító vizsgálata a XIX. századtól a XX. század második feléig. Kézirat, *Ketter L.*: Az iskolán kívüli mezőgazdasági szakoktatás időszerű kérdései. Bp., 1943. Klny., *Becker V.*: A magyar alsó fokú gazdasági szakoktatás problémája és annak megoldása. Bp., 1936., *Kállay B.*: Az ezüstkorszakos gazdák iskolái. Bp., 1937., *Tóth A.*: Az alsó fokú mezőgazdasági szakoktatás. Makó, 1936., *Vadnai J.*–*Nagy F.*–*Suhaycs T.*: Egy aranykorszakos gazda a mikrofon előtt. Bp., 1938., *Varga G.*: Baranya vármegye három téli gazdasági iskolájának működése és hatása. Bp., 1940., *Eber E.*: A népies mezőgazdasági oktatás elvei és módszerei. Bp., 1934. Klny., *Fekete J.*: Ismeretterjesztés a falusi iskolán kívüli népművelés körében. Bp., 1929., *Follmann L.*: A szövetségi oktatás. Bp., 1928., *Kolgyáry L.*: A magyar gazda érdeklődése a szakismeretek iránt. Bp., 1932., *Kosinszky V.*: Az alsó fokú magyar mezőgazdasági szakoktatás. Bp., 1932., Dokt. ért., *Neppel Gy.*: Magyarország iskolán kívüli mezőgazdasági szakoktatása, különös tekintettel a nemzetvédő erőkre. Bp., 1932. Kézirat., *Vajna I.*: A magyar királyi téli gazdasági iskolák szerepe a mezőgazdasági haladás szolgálatában. Bp., 1930.

352 Ua.: 176–177. o.

353 *Novák L.* (2002): 137–138. o.

bernek. A felszíni egyhangúság tehát nem jelentett egyúttal termelési egyhangúságot is, mivel a többi természeti feltétel az egyes tájakon különbözött. „A búza igazi házája a Bánát és Bácska nagy része, a Békés-Csanádi löszhát, a Hajdúság, a Nagykunság, Szolnok megye déli részei, amelyek a termékeny békési tájjal alkotnak egy vidéket. A nagy uradalmak [...] mellett a kiváltságos területek mezővárosai, falvai jártak élen a termelésben (sokszor), a monokultúras (formában művelt) növények termesztésében. A legnagyobb kiterjedésű homokvidéken, a Duna–Tisza közén [...] indult virágzásnak a szőlészet, borászat, gyümölcsészet, kerti növénytermesztés [...] A hagyományos paraszti gazdálkodás keretei között is kialakultak a tájkörzetek. Először is a szőlészet, kertészet területén.”³⁵⁴ Az alföldi szőlőkultúra és gyümölcsészet megszületése kimeríti a „második honfoglalás” fogalmát, amelynek hatása a mai napig kitapintható. Hasonló szerepkörrel bírt a kertészeti termelés is ezen a tájon. (A tájtermesztő körzetekről a későbbiekben részletesen teszünk említést.) „A nagybirtokok, a jelentős földbirtokkal rendelkező alföldi mezővárosi gazdatársadalom a mezőgazdasági termelést nagyfokú intenzitásra emelte. Ennek alapja volt a technikai feltételek javítása, a munkaeszközök tökéletesítése, korszerűsítése [...] az Alföldön [...] a XIX. század második felében már valóságos technikai forradalom következett be a földművelésben, amely nem csupán a nagybirtokon valósult meg, hanem mindegyre a kisebb gazdaságokban is éreztette hatását.”³⁵⁵

„A hagyományos és új elemek”³⁵⁶ párharca jellemzi **Debrecen** agrártermelését is, amelytől természetesen nem mentesek az Alföld más tájai, sőt a Kárpát-medence

354 Ua.

355 Ua.: Részletesen kitér a táji körzetekre, a határhasználati formákra, a termesztett növények körére, a földművelés eszközeire és munkaműveleteire, a tárolás módozataira, a szőlészet–borászat, kertészet sajátosságaira. A témakörbe illik még *Uő*: Hódmezővásárhely településnéprajza, hagyományos gazdálkodás. Nagykőrös, 2003., *Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés*. Szerk.: Novák L. Nagykőrös, 2002.

356 *Orosz I.* (1997): 9. o. Az Alföld peremvidékéhez tartozó Átányon a növények megítélésénél a legfőbb mértéket az jelentette, hogy mire lehet használni. A legfőbb értéket a búza képviselte. Az 1890-es években a búzatermelés súlypontja a Bácskából, Bánátból áthelyeződött a Tisza-vidékre, amely paraszti búzatermő tájja nőtte ki magát. A búza mint árúnövény a második világháború idején veszített jelentőségéből. A paraszti gazdaságok ekkoriban felkarolták a *dohányt*, a szántóföldi *paradicsomot* és *paprikát*, valamint a *rostkendert*. Lásd: *Fél E.–Hofer T.*: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp., 1997. 53–54. o. A kenyérgabona a búza mellett még a *rozs* volt. Elnevezésük is kifejezi egymásra utaltságukat, ugyanis a búza szó önmagában is kenyérgabonát jelent Átányon. A „tisza búza” jelenti a búzát, a „rozs-búza” pedig a rozsot. Lásd: Ua.: 59. o. A kétszeres a századfordulón kiszorult a vetésterületből. Ua.: 61. o. Az *árpa* abraktakarmánnyként kapott helyet a szántón. Ua.: 61–62. o. A *zab* a lóirtás igényeit szolgálta. Ua.: 63. o. A *kölest* csak a kényszerűség miatt vették számításba. Ua.: 63–64. o. „Voltaképpen a *kukorica* az egyetlen igazi szántóföldi kápnövény, a többinek Átányon általában csak kis földdarabok jutnak, jobban kerti veteménynek számítanak.” Ua.: 65. o. A *tököt* köztesként termesztették, kukorica nélküli művelése az uradalmak révén vált ismertté. A köztesek közé tartozott a *bab* is. Ua.: 70. o. A *napraforgó* szegélynövényként terjedt el, csak a két világháború között jelent meg táblás művelése. Ua.: 71. o. Óvatosan bántak az „erőszakos növényként” ismert *cirok* művelésével. Ua.: 72. o. A szalastakarmányok körét a *zabosbüköny*, *lucerna*, *vörös here*, *kukoricacsalamádé* képezte. Ua.: 73–79. o. Az apró parcellák, kertek veteményei közé tartozott: *burgonya*, *takarmányrépa*, *cukorrépa* (az 1950-es években vált általánossá, hatósági intézkedés eredményeként), *kender*, *dohány* (az átányi parasztnál termesztése elvált a többi növényétől, művelése szerintük túlmutatott az általános paraszti tudáson, tapasztalaton. Ua.: 79–85. o. A *zöldség*-, *főzelékfélék*, *fűszernövények* termesztése erősen szűkült, kizárólag házi szükségletre. Ua.: 85–87. o. A *görögdiñnye* vetésterülete jóval meghaladta a burgonyával beültetett területet. Művelése az asszonyok feladatai közé tartozott. Ua.: 91. o.

egésze sem. A *határhasználat* rendje alkalmazkodó képességéről tesz tanúbizonyságot. A *műveléstechnika* magába zárja az *ősi* elemeket és a *piaci* alkalmazkodás újszerű megoldásait. A nagy birtokhatár eltérő termőföldi adottságai és kialakulásának történelmi körülményei magukban hordozták az eltérő tanyatípusok kialakulásának lehetőségét. „A *mezőségi* tanyák már földművelési centrumok voltak, míg az erdős pusztákon archaikus, teletető szállásokat idéző elemek őrződtek meg.”³⁵⁷ A *hagyományos állattartás* rendje megőrződött a legeltetésre épülő hortobágyi állattartásban. A *kertes tanya* léte elkerülte a debreceni határt. Változás csak a XX. század elején következett be, amikor az erdős pusztákon megjelentek az ún. *kisgazdatanyák*.

A szántóföldi növénytermesztés *vetésszerkezete*³⁵⁸ változott ugyan, de nem az újvilági növények javára, ami alól kivételt csak a *kukorica* jelentett. Egyúttal a XIX. század második felében kiszorultak az új növények a kerti termesztésből (lóherés, lucernás kertek). A *terméshozamok* terén nem történt látványos áttörés az országos átlaghoz viszonyítva.

A földművelés *technikai eszközei*³⁵⁹ viszont sokat változtak. Az 1870-es évektől általánossá vált a *vaseke*, sőt megjelentek a *gőzekék* is, az első világháború éveit pedig a *traktorok*. Ezen időszakban álltak munkába a *cséplőgépek* is, bár hiányoztak a *járgányos cséplőszekrények*.

Az *agrotechnika* gyenge oldalát képezte a táperő-visszapótlás, a *trágyázás*,³⁶⁰ aminek háttérében az állattartás hagyományos módjának a továbbélése húzódtott meg. Ugyanis a marhának a *legelőn* való tartása, szaporulata szabta meg a hasznosítási irányt, eltekintve a tejtől és a trágyától.

„Az *állatlétszám*, a *népesség* és a *szántóterület* növekedése 1880 tájáig volt arányos. A hagyományos gazdálkodás rendjében kialakított struktúrát Debrecen eddig az időig tudta megőrizni.”³⁶¹ A belső legelők felosztása felgyorsította a *fajtaváltást* is,³⁶² amely állatfajonként eltérő ütemben zajlott le. Mindent egybevetve azonban az állattartásban a hagyományörzés mellett az új elemek jobban kirajzolódtak, mint a szántóföldi kultúrában.

A Kárpát-medence paraszti (népi) gazdálkodása tradicionális agrárkultúrát teremtet, őrizve azt a láthatatlan ökológiai egyensúlyt, amely az emberi beavatkozás ellenére sem bontotta meg az ember és a természet közti harmóniát. A kultúrtáj, a mezőgazdasági termelés érdekében végrehajtott környezet-átalakítások az említett régióban, a hagyományos paraszti gazdálkodás keretén belül nem indítottak el viszszafele fordíthatatlan folyamatokat. Ez az állapot jórészt fennmaradt a XX. század közepéig. A módosulások, az új technológiai, technikai változások, a munkakultúra egyes elemeinek átalakulása alapvetően nem számolták föl a *paraszti gazdálkodás lényegét*. A népi gazdálkodás rendszere a *bemutatott példák*on keresztül *sokszínűséget* tükröz. A paraszti társadalom *termelési kultúrájának* átalakulása³⁶³ a XVIII–

357 Ua.

358 Ua.: 10. o.

359 Ua.

360 Ua.: 11. o.

361 Ua.

362 Ua.: 12. o.

363 *Agrárvilág* (2003): 80–81. o.

XIX. század fordulóján kezdődött el, melyet számos tényező formált. A társadalmi, gazdasági tényezők mellett „...legfőképpen a tájanként változó természetföldrajzi adottságok, a térség infrastrukturális (közlekedés, hitelviszonyok, a piac közelsége stb.) viszonyai és a régi termelési hagyományoktól való szabadulás egyéni vagy közösségi akarása. Befolyásolhatta azt a családi munkaerő száma, a kisnemesi származás, a szabadparaszti múlt, sőt a nemzetiségi, felekezeti hovatartozás is.”

A *termelés intenzifikációjában*³⁶⁴ a Dunántúl és a Kisalföld járt az élen, messze leszakadva követte az említett térséget a Duna–Tisza köze. Az Alföld – a belterjes agrárkultúrájú körzetektől eltekintve – megrekedt a *búza-kukorica* dominanciájára szintjén. A régi hagyományos gazdálkodás mit sem változott a Felvidéken és Kárpátalján. A Kárpátok medencéinek *zárt falvai* legtovább őrizték az ősi gazdálkodás nyomait, nem egy esetben a XX. század közepéig. A dunántúli és kisalföldi parasztság élén haladt a polgárosodásnak, s ahol nem játszott komolyabb szerepet a nagybirtok, így a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon, módosabb parasztgazdaságok alakultak ki, amelyek a mezőgazdasági termelés bővítésének színtereivé váltak. Az Alföld többi részén a paraszti üzemek is a *szemtermelést* részesítették előnyben, alapján véve egyoldalúvá tették a paraszti agráriumot. Egyidejűleg azonban létrejöttek a *belterjes művelést* folytató körzetek is, viszonylag nagy számban.

A Kárpát-medence *hagyományos* rendszerű mezőgazdasága³⁶⁵ (1. táblázat), benne a meghatározó szerepű *paraszti* (népi) gazdálkodás fejlődéstörténetileg három szakaszra különíthető el. A XIX. század végére – Nyugat-Európaéhoz képest egy évszázad késéssel – lényegében lezárult a művelésbe vonható földek bővítésének az időszaka. Elfogytak az erdők, vízjárta területek, lápok, mocsarak, és bizonyos fokú intenzifikáció bontakozott ki a mezőgazdaságban. Elemeinek egy része tovább élt a *kistermelésben* – formáitól eltekintve – lényegében az 1970-es évekig. E gazdálkodási forma – elsősorban a parasztgazdaságokban – kevés tőkével, eszközzel, energiahordozóval rendelkezett, így a termelés növelésének egyetlen útját járhatta: a *termények* (fő és melléktermék) *teljes körű hasznosítását*. A hagyományos gazdálkodás – az önellátásra épülő parasztüzem – nem ismerte a *hulladék* fogalmát. (Minden hasznosult valamilyen módon.) „Lényegében a természeti ciklusokhoz hasonló, viszonylag zárt, a talajból induló és a talajban záruló termékpályákat alakított ki.”³⁶⁶ Előnyére irandó, hogy *ökológiai, környezetvédelmi szempontból* ideálisnak tekinthető. Bár ez utóbbi ellentmondást takar, hiszen a talajerő-fenntartás, a pótlás esetlegesége esetén talajzsaroló gazdálkodásra hajlamosít, teret enged a talajerózióknak, sőt az állati melléktermékek (tárgya, -lé) szakszerűtlen kezelése a környezetet terheli. A *termésátlagok* megkétszerezésénél csak a saját erőforrásokra való hagyatkozás miatt, a termelés további növelésére hiányoztak az eszközei, lehetőségei.

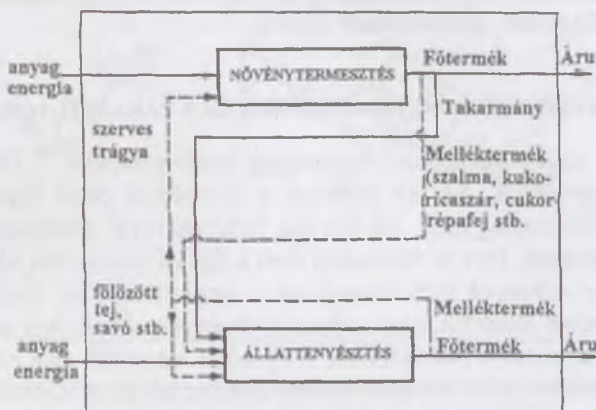
364 Ua.

365 Buday-Sántha A. (2002): 56. o.

366 Ua.

1. TÁBLÁZAT

Agrárágazatok kapcsolata a hagyományos mezőgazdálkodásban

Forrás: Buday-Sántha A. (2002): 57. o.

A kézi erő túlsúlya gátolta a területi és a munkatermelékenység növelését. Bár ez a kertkultúra esetén, zöldségtermesztő gazdálkodásnál módosult. Az említett gazdálkodási forma alapvető vonásaiban megmaradt az 1950/60-as évek fordulójáig. Talán még ide számítható az „iparszerűsödő” háztáji termelés megerősödésének kezdeti időszaka is, amennyiben ez még besorolható a hagyományos paraszti gazdálkodás fogalmába. Megjegyzendő, hogy az 1970-es évektől egyre gyérült azon paraszti gazdálkodók száma, akik az ún. történelmi parasztság soraiba tartoztak. A klasszikus értelemben vett hagyományos gazdálkodásnak a második világháború után kibontakozó ipari fejlődés vetett véget, amely olcsó eszközökkel, anyagokkal látta el a mezőgazdaságot. „Az ipari tömegtermékek leértékelték a melléktermékeket (istállótrágya, szalma, kukoricaszár stb.), a termelésben megszüntették a melléktermékeken is alapuló szoros ágazati kapcsolatok szerepét és lehetővé tették egy gazdaságon belül az ágazatok elkülönült, önálló fejlődését.”³⁶⁷ Széles körű műtrágya-felhasználás, az ún. ipari keveréktakarmányok térhódítása, a hozzájuk igazodó növényi és állati hibridizáció új lendületet adott az élelmiszertermelésnek. Ezzel egyidejűleg viszont a természettel legszorosabb kapcsolatban lévő agrárium a környezet egyik legsúlyosabb károsítójává vált.³⁶⁸ Hazánkban mindez társult viszonylag sematikus, nagyüzemre kiépített agrotechnológiák sorozatával, ami végső soron a mezőgazdasági termelés természeti feltételeit rontotta, s az ökológiai egyensúly felborulásához vezetett.

Napjainkban már Magyarországon is erősödő irányzat a gazdaságos és környezetkímélő agrártermelés³⁶⁹ feltételeinek a megteremtése, melynek lényeges elemei közé tartozik – mint az egykori hagyományos parasztgazdaságok korában – a melléktermékek teljes körű hasznosítása, a tájhoz igazodó agrotechnika alkalmazása, az

367 Ua.: 57. o.

368 Ua.: 59. o.

369 Ua.: 60. o.

ágazati kapcsolatok visszaállítása, az ún. *ipari anyagok* mérsékelt, egyúttal ellenőrzött felhasználása. Noha ez a remélhetőleg meghonosodó gazdálkodási szemlélet és gyakorlat sok elemében hasonló, sőt azonos vonásokat mutat, mégsem a hajdani paraszti (népi) gazdálkodás újjászületését jelenti.

HAGYOMÁNYTEREMTŐ ÚJVILÁGI NÖVÉNYEK A PARASZTI AGRÁRIUMBAN

A XVI. század elején Európában termesztett *kultúrnövények*³⁷⁰ DNy-Ázsiából és DK-Ázsiából származtak, bár az utóbbiak a klimatikus okok miatt a Mediterráneumban nem honosodtak meg. Az Újvilág felfedezésével jelentősen bővült a művelhető növények köre. Erre az időszakra esett a *fűfélék* nemesített változatainak és a *gumós gazdasági növények* kultúrformáinak a megszületése is. Európában a XVII. századra már jórészt ismertek azok a haszonnövények, amelyeket ma is művelnek. Ez alól kivételt képeztek a *pázsitfűfélék*, a *hüvelyes növények* és a *répafélék*, melyeket Eurázsia őshonos vadon élő növényeiből alakítottak ki. A *lucerna* a mai Irán területéről került Európába, de elfeledkeztek róla, és termesztett növényként Hispániából³⁷¹ tűnt föl, de Itáliában, a német területen és Franciaországban vált igazában a szántóföldi növénykultúra egyik meghatározó részévé, amely átalakította a gazdálkodás jellegét. A XVI–XVII. században ismerték föl a *pázsitfűfélék* (mezei komócsin, angol perje, olasz perje, réti ecsetpázsit, francia perje, réti csenkesz, réti perje stb.) szerepét is, s nemesítéssel egybekötve kezdődött el a *mesterséges* (vetett) *gyepek* telepítése. Az agrárkultúra szempontjából fontos *pázsitfűfélék géncentruma*³⁷² (1. ábra) a Földközi-tenger vidékén és É-Eurázsiaiban található, így a gyarmatosítás során az Óvilágból kivándorlók magukkal vitték azokat a fajokat, melyeket Európában a mezőgazdaság már széles körben művelt és hasznosított. Bár a *répafélék*³⁷³ termesztésének gyökerei a Mediterráneumban visszanyúlnak a Kr. e. V. századba, amely egyúttal kialakulásuk központja is, pl. a *tarlórépa*, *karórépa* jóval később (XVI. század) vált kultúrnövénné. Nem beszélve a *sziléziai marharepáról*, a XIX. században kinemesített *cukorrépáról*.

Az újvilági növények megjelenéséig is bőséges volt a fajválaszték, amely Európa művelésbe vont tájain a földművelő gazdálkodás *biológiai alapjait*³⁷⁴ jelentette.

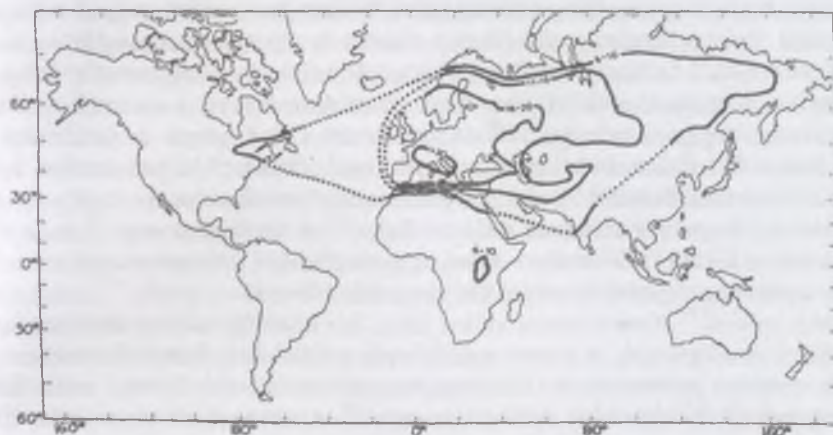
370 Grigg, D. (1980): 39–40. o.

371 Ua. Lásd még: Mauro Ambrosoli: The wild and sown. Botany and Agriculture in Western Europe (1350–1850). Cambridge U. P. 1997. A monográfia gerincét a takarmánynövények alkotják, azok termesztéstörténetét tárgyalva. Kiemelve a *lucerna* szerepét, amely spanyol fűként tért vissza Itáliába az újkor hajnalán. Megjegyzendő, hogy Angliában is milyen fontos szerepet játszott a *baltacim* és a *lóhere* ellenében a szigetországban születendő „új mezőgazdaság” elméleti és gyakorlati rendszerében. A géncentrum és a termesztés (nemesítés) megindulásának sokszor eltérő a színhelye, amire példa a *régi komócsin*, melyet Angliából vitték ki a telepések az Újvilágba és New Englandban vált kultúrnövénné, Timothy Hanson révén terjedt el és a telepített gyepek értékes növénye lett. Lásd: Grigg, D. (1980): 40. o.

372 Ua.

373 Mándy Gy. (1963): 107., 112. o.

374 Hoffmann T. (1998): 99–102. o.

1. ábra. A fontosabb pázsitfűfélék eredeti területe. A termesztett fűvek kialakulási területei.

A számok a különböző területen őshonos fűveket jelzik.

Forrás: Grigg, D. B. (1980): 40. o.

Az *egyszemű búza* (Tr. monococcum) leletei széles körű elterjedtségről tesznek tanúbizonyságot, Európától egészen Mezopotámiáig. A *tönköly* (Tr. spelta) vadon termő területeitől eltekintve, termesztett változatai előfordultak Ny-Európától a görög félszigetig. A diffúziós terjedés köszönhető a DK-európai *gabonatermesztő övezet* és a DNy-ázsiai *gécen centrum és domesztikációs terület* találkozásának. Az árpa Anatólián keresztül jutott Európába a *kétsoros búzával* (Tr. dicoccum) és a *közönséges búzával* (Tr. aestivum) együtt. A *köles* is e földrajzi sávban széles körben elterjedt gazdasági növény. Nagy a valószínűsége annak, hogy két alfaját (*Paneum miliaceum*, *Setaria italica*) Európában vonták be művelésbe, valójában mindenhol termesztve. A rövid tenésztidő, az alkalmazkodóképesség, a minimális művelési technika kedvezett hasznosításának. A fenti gabonafélék széles körű termesztetőségét e növények ősi fajtáinak alkalmazkodása, viszonylagos termésbiztonsága támasztotta alá.

A *kertkultúra* növényei közé tartozó *hüvelyesek* csak az ipari forradalom után kerültek ki a szántóföldre. Maga a *borsó*, a *lencse* és a *lóbab* műveléskultúrája több ezer évre nyúlik vissza. A gabonafélék vetélytársaiként egyenrangú szerepet játszottak a gabonák szántógazdasági művelésének megjelenéséig. A *lent* magjáért és rostjáért termesztették. A *mák* ősi növényként³⁷⁵ római közvetítéssel vált Európában ismertté. A *kender*³⁷⁶ mint közép-ázsiai eredetű növény a népvándorlás korában tűnt föl Európában, kiváló alkalmazkodásról téve tanúságot, amelynek a mákkal együtt ismerték már hallucinogén hatását is. Az olajtartalmú magjáért művelt *repce* Észak- és Közép-Európából kiindulva terjedt dél felé. Az *olajfa* Szíriából hódította meg a Mediterráneumot, karöltve a széles sávban előforduló, hibridizáció eredményeként

375 Kapás S. (1997): 20–21. o. Gécen centrumát illetően megoszlanak a vélemények. Egyesek a Földközi-tenger keleti partvidékét, mások Közép-Ázsiát tekintik keletkezési központjának. Lásd: Mándy Gy. (1963): 126. o.

376 Lásd: 424. jzet

megszülető *fügével*, amely főleg a térség keleti felében honosodott meg. A *szőlő* kultúrhistóriája talán a leggazdagabb, fontos része a kontinens gazdaságtörténetének, melynek művelésén nyomon követhető a klímaváltozást követő természetességi határ mozgása. A *gyümölcsfélék* (alma, körte, mádarcseresznye, a császárkori Róma szülöttként a meggy, a vele egy időben termesztett szilva, sárga- és őszibarack) jó része a Római Birodalom keleti provinciáinak „ajándékaként” vált az európai agrártáj nélkülözhetetlen elemévé. A *dió* „helyi nemesítés” eredménye, Európában régóta ismert, de elsődleges géncentruma a Közel-Kelet.³⁷⁷ A *szelidgesztenye*³⁷⁸ is az európai agrárium – főként Dél-Európa – elterjedt gyümölcsévé vált nemesített változataiban, sőt a klímához igazodva még a Kárpát-medencében is.

A *zöldségfélék*³⁷⁹ zöme a római idöket idézi, bár közülük néhány termesztése jóval korábbi. A *sárgarépa*, a *paszternák* és csak a középkori konyhakertekben kétésgkívül meglévő *petrezselyem* (fehérrépa) a *paraszi művelés* körébe esett. Szinte „igazi tömegcikk időtlen idők óta” a *káposzta*.³⁸⁰ A növényi alkalmazkodás és az emberi felismerés együttes eredménye a *rozs*. A „búza- és árpaföldek egykori gyommagvai hibridizáció eredményeként elsőrendű élelmiszernövénné léptek elő. Valami hasonló történt később a másik gyom termésével, ekkor nemesítették ki ugyanis a *zab* magvait.” Úgy a rozs, mint a zab homoktalajok hasznosítója, melynek műveléséhez speciális *túróékét* (szoha) is kitaláltak másfélezer évvel ezelőtt a földművelő paraszti nemesítők.

Az európai agrárkultúrában³⁸¹ a XV–XVI. század éhínségei kényszerítették ki azokat a megoldásokat, amelyek szükségesek a *földművelési technikák, eszközök* javításán, változtatásán túl a termelési eredmények növelésére. Alapvető problémaként jelentkezett, hogy elmaradt a föld megfelelő trágyázása. Noha már ekkoriban is köztudott volt, hogy a takarmánynövényeknek a növényforgásba való beiktatásával

377 *Kapás S* (1997): 43. o. Az elsődleges keletkezési centrum Perzsia, ahol manapság is – vadon – tömegesen fordul elő. Lásd: *Mándy Gy.* (1964): 223. o.

378 Lásd: 424. jzet

379 *Hoffmann T.* (1998): 101. o.

380 Ua.: A középkorban a szántóföldi növények zömét már a prehisztórikus időszak óta ismerik Európában. Jóllehet az egykor kedvelt *köles* és *hajdina* kiszorult Ny-Európából, de szerepe sokáig megmaradt a keleti régiókban. Ez összefüggött a *kása, lepény-kenyér* váltással. Galiciában és a Tátrában a XX. század elején a *hajdinát* és *tatárkát* vegyesen vetették. Az *ujjasmuhar* (*Panicum sanguinale*) a Mediterráneumban a középkor folyamán nem veszített súlyából. A német nyelvterületen a középkori irtásgazdálkodás jellegzetes növénykultúrájaként ismert. A *kukorica* és *burgonya* elsősorban annak köszönhetette viszonylag gyors térhódítását, hogy a *hagymányos gabonafélék* terméshibritése sem oldotta meg a népesség ellátását. A XVI–XIX. század „új gazdálkodása” színes képet festett az európai agráriumról. Maga a *művelési rendszer* sem volt egységes, messzemenően igazodott a *természeti viszonyokhoz*: talajváltó földművelés; belső-külső földek rendszere; homoktalajok roszkultúrája; kétnyomásos földhasználat a Mediterráneumban; háromnyomásos ugarrendszer (kétéves pihentetéssel); háromnyomásos ugarrendszer (egyéves pihentetéssel); szabályozott háromnyomású határhasználat (egyéves pihentetés) vetésforgó alkalmazása nélkül; négy-öt-hat éves tartós művelés, egyéves ugartartás, a gabonafélék termesztése, elegyítve a bab szántóföldi termesztésével; majorok szántóföldjein vetésforgó alkalmazása ipari növényekkel és piaciorientált növényfélékkel, beiktatva a gabonafélék termesztési rendszerébe; vetésforgó gazdálkodás ipari és takarmánynövényekkel, mely utóbbiak kizárólag ugarba kerülnek (Flandriából), Norfolkból elterjedve, meghonosodnak Európa mérsékelt égövi zónájában. Lásd: *Hoffmann T.* (1998): 198–200. o.

381 *Montanari, M.* (1996): 122. o.

integrálni lehet az állattenyésztést és a földművelést. Az intenzifikációt nem helyettesítette a megművelt területek bővítése: mocsarak lecsapolása, erdőirtás, polderesítés. Nagyobb lehetőséggel kecsegtetett új, nagyobb termést nyújtó *növényfajták* beiktatása, hatékonyabb *termesztési eljárások* bevezetése. Az egyik ilyen megoldásnak kínálkozott Európa bizonyos térségeiben a *rizstermesztés*³⁸² meghonosítása, pl. Lombardiában, ahová valószínűleg Hispániából került be, az arabok révén már korán a táplálkozási kultúra egyik fontos elemévé vált. Sőt eljutott a korabeli Németalföldre is.

Nyugaton újra felfedezett növényként terjedt el széles körben a *hajdina*,³⁸³ bár már korábban is vetették, igénytelensége miatt kedvelték. Belőle készült a szürke hajdinakása,³⁸⁴ amely a sárga köleskása mellett őrizte a hajdan meghatározó szerepet játszó kásakultúra „szereplőit”.

Az európai társadalmak élelmezési válsága, amely a „kis jégkorszakok” termőföldbővítése nyomán ismételten kibontakozott, növelte az európai agrárium megújulási készségét és előkészítette a terepet az újvilági növénykultúrák befogadására, amelyek átformálták az európai, majd később a világ agrártermelését is. Az újvilági növények a XV. század végétől a XVI. század végéig terjedtek el a mezőgazdasági termesztésben. A szántóföldi művelést „forradalmasító” növényeket korán megismerték, mégsem váltak egy csapásra népszerűvé, s „a ...XVII. században ismét háttérbe szorultak, mígnem a XVIII. század közepétől megkezdtek diadalmenetüket”.³⁸⁵

A *kukorica*, a *burgonya*, a *dohány* kiegészülve az újvilági *tökkel* és a *babbal*, a paraszti (népi) gazdálkodás alapvető növényeivé nőttek ki magukat, a kenyérgabona-félékkel (búza, rozs, esetleg árpa) együtt a hagyományos földművelő gazdálkodás keretnövényeivé váltak. A paraszti agrárkultúrában az óvilági őshonos növények közül egyedül a *búza* tudott egyenrangú félként megmaradni az újvilági „jövevényekkel” szemben. Jóllehet később kerültek be a termelési kultúrába, mégis alapvetően megváltoztatták a földművelő paraszti gazdálkodást, „őshonossá” váltak, művelésükkel hagyományt teremtettek, beleértve a *folklórt* is. A belterjesség irányába tolták a paraszti gazdaságokat is. Átszabták a határ képét, módosították a gazdálkodási rendszert, a földhasználat évszázados rendjét, anélkül azonban, hogy Európában meggingatták volna a búza egyeduralmát.

„A kukorica izgalmas szereplője a kultúrák történetének. A manióka Amerikában csupán primitív és rendszerint nagyon középszerű kultúrának szolgált alapul. A kukorica ezzel szemben ernyedetlen fenntartója volt igazi gyermekei, az *inka*, *maja* és *azték* fél- vagy egész civilizációk virágzásának, később pedig páratlan sikerű pályát futott be világviszonylatban is” – írja Braudel, F.³⁸⁶ Az Óvilágba való bekerülése,

382 Ua.: 123. o.

383 Ua.

384 Ua.: 124. o.

385 Ua.: 125. o.

386 Braudel, F. (1985): 158. o. A *kukorica* a portugálok révén került be Európába, s Portugália, Spanyolország és Franciaország voltak sorrendben a befogadó államok. Innen jutott el a törökkökhöz és a Balkánra, majd Magyarországra, Ausztriába és német földre, s csak ezek után ismerték meg Kelet-Európában. A Mediterráneumban a XVI. században az ún. városellátó övezetekben vált általánossá termesztése. A Pó deltája–Lombardia–Görögország–Ciprus–Törökország a vándorlási út vonala. Mindez terjedésének csak egyik lehetséges változata. Megjegyzendő, hogy a Földközi-tenger vidékén az agrárkultúra elsődleges szintére a kert, így a kukorica is kerti növényként tudato-

majd terjedése a *paraszatok* kezdeményezésének köszönhető, ³⁸⁷ bár kezdetben „konyhakerti növényként” indult meg művelése. Mint „...minden új élelmiszer, új termelést, az új termelés pedig újfajta gazdasági viszonyokat, vagyis a fennálló viszonyok körüli társadalmi harcot jelent. Ez ment végbe Közép- és Dél-Európában, az új növény termőterületein a XVII. és XVIII. században.” ³⁸⁸

A társadalmi konfliktusok háttérében a növény *magas terméshozama* húzódott meg. A kukorica egyenrangúsítása a búzával a birtokosok részéről, valamint a nagy hozamból származó jövedelem kiváltotta a parasztság ellenérzését az újvilági jövevény termesztésével szemben. A parasztságot nemcsak *termesztésre*, hanem *fogyasztásra* is kényszerítették, ³⁸⁹ kihasználva így a búzakonjunktúrában rejlő bevételek lehetőségét. Az egysikübbá váló paraszti táplálkozás elősegítette az *agrárkapitalizmus* fejlődését. Tiltakoznak a több évszázada meglévő növény iránt tanúsított rokonszenv ellenére, hogy földjeiken kukoricát vessenek. Ez a tiltakozás egyúttal a társadalmi elégedetlenség kifejezésére is szolgál a nagybirtokok ellen, melyek „...a kukoricát szántóföldi növényné és a gabonatermesztést monokultúrává akarják tenni”. ³⁹⁰ A földesúri nyomás párosult az éhínség kényszerítő erejével és végül a *kukorica győzelmével* végződött.

A Balkánon az 1740–41-es éhínség nyomán kezdte meg a kukorica a térhódítását a köles és az árpa rovására. A hagyományos paraszti étrend metamorfózison ment keresztül, és a korábbi kásakultúrában a köles és árpa helyét a *puliszka* foglalta el. ³⁹¹ (Lásd: 2. ábra, 117. oldalon)

Az 1600-as évek körül a *málé* megnevezés a *kölesre* vonatkozott, ami a kukorica meghonosodásával a termesztésből fokozatosan kiszorult. Napjainkban a málé szónak a kukorica megjelölésére csak az északkeleti magyar nyelvjárásokban van hagyománya. (MNYTESz II. Bp., 1970. 829.) Ezt támasztja alá Szabó T. Attila is (EMSzT VIII. Bp.–Bukarest, 1996. 108–110.), ugyanis a málé szóval jelölték korábban a kölest, amit alátámaszt egy 1742-ből származó adat. Azonban a kukoricának mint növénynek a megjelölése Erdélyben már 1741-ben máléként is ismeretes. Sőt már egy 1687-ből való adat szerint a gazda málét ment kapálni. A kukoricavetés jelölésére még korábbi adat is szolgál (1607). De ugyanúgy élt Erdélyben a *törökbúza* elnevezés is, amit jelez egy 1808-ból való megjelölés. Szemes málé (1776), málé-

---

sult a parasztságot körében. A gyarmatosítás eljuttatta Afrikába és Ázsiába is. A Mediterráneum nyugati részén már a XVI–XVII. században a szántóföldi termesztés része volt. A hazai gyakorlat, miszerint a XIX. század óta sertéstakarmány, Dél-Európában nem ismeretes. Az Alpoktól északra fekvő területeken a XVII. századi elterjedése átrendezte a gazdálkodás rendszerét, ami egyrészt általánossá tette a háromnyomásos földhasználatot, és a kukorica a *burgonyával* együtt a zöldség növénye lett, másrészt módosult a régi hagyomány, ami a gabona termesztésének rendelt alá mindent. Az amerikai növény Itáliából jutott el pl. Dél-Tirolba. A Rajna vidékén a XVIII. század elején kedvelték meg. Terjedését e vidéken késleltette a klíma és a növény „konfliktusa”. Eleinte hiányoztak az adottságokhoz igazodó fajták, és ez érvényesült Európa más területein is. A táplálkozási szokások is szerepet játszottak térhódításában. Néhol rövid idő alatt kiszorította a kölest, hajdinát, máshol viszont egy jó ideig csak állati takarmánynak számított. Lásd: Hoffmann T. (1998): 215–218. o.

387 Montanari, M. (1996): 159. o.

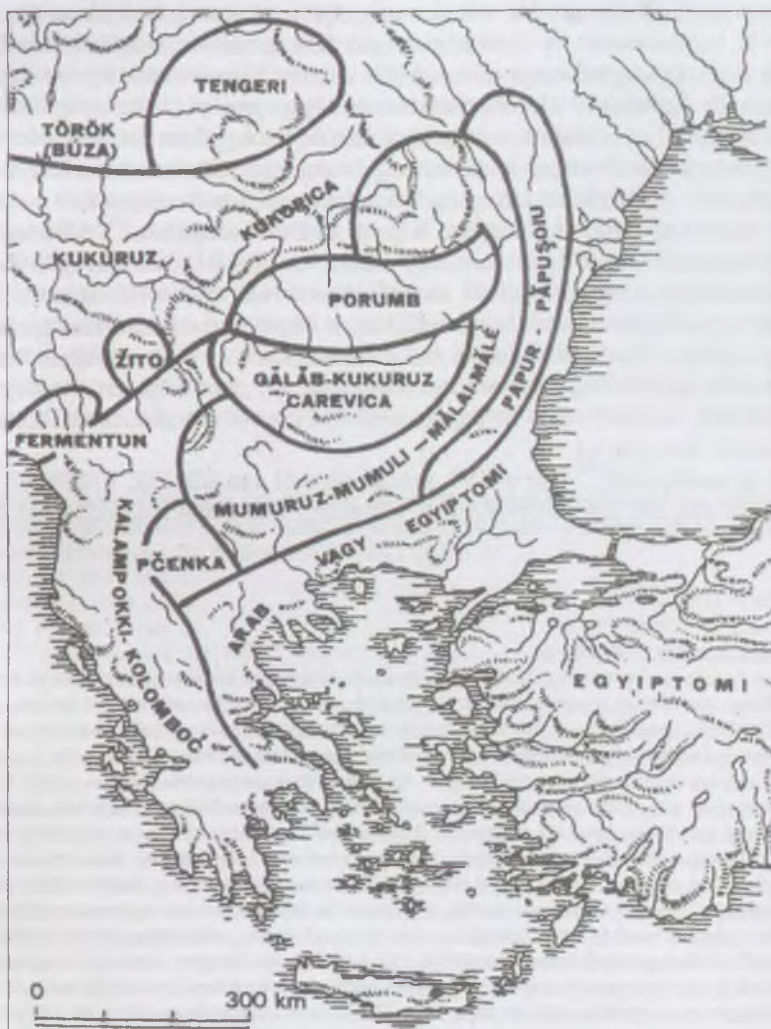
388 Ua.: 160. o.

389 Ua.: 161. o.

390 Ua.

391 Ua.

termés (1721), máléliszt (1768) elnevezések mutatják a változatos népi nyelvet, amellyel illették az újvilági jövevényt. A kukoricának mint megkülönböztetett jelentőségű gazdasági növénynek az erdélyi műveléskultúrája ugyanúgy használja a *kukorica* elnevezést is (EMSzT VII. Bp.–Bukarest, 1995. 629–630.), úgy a növény (1766), mint a *szemtermés* (1743) és általában a *termény* (1742) és a *betakarítás* (1782–1799) jelölésére. A *kukoricaföld* elnevezés már 1738-ból datálható, és a *kukoricakert* kifejezés – Szentbenedekről – már 1758-ból fellelhető. Egyúttal ismeretes a *kukoricapásztor* megjelölés is 1744-ből.

2. ábra. A kukorica különböző nevei a Balkánon.

Forrás: Braudel, F. (1985): 166. o.

A Braudel, F. által közölt térkép a Kárpát-medencét illetően módosításra szorul, illetve tagoltabb elnevezéseket takar. A mai Magyarország területén zömmel a *kukorica* elnevezés vált általánossá. A Körösöktől felfelé a Tiszántúlon a *tengeri* megjelölés szolgált. Erdély nagy részén a *málé* vált divatossá, és a Székelyföldön inkább a *törökbúza* elnevezés divott, ami a Csallóköz felső részét is jellemezte. A XVII–XVIII. században meghonosodó elnevezések a Kárpát-medence egyes tájain hagyományt teremtve gyökeresedtek meg. A kukorica szó eredete bizonytalan, valószínűleg *délszláv* közvetítéssel került hozzánk, ugyanakkor végleges alakját itt nyerte el (Balassa I. 1960. 97.).

A *fűvészkönyvek*³⁹² már a XVI. század első harmadában pontos leírásokat közöltek a kukoricáról. De hosszú idő telt el, amíg a parasztnak megszokják az új növényt, megismerik hasznosítását és élelemként való felhasználását megtanulják. Ugyanis egyoldalú fogyasztása *pellagrát* idéz elő (PP vitamin hiánya – nikotinsav-amid; napi szükséglete az élelmiszer triptofántartalmától függ, ami pl. a kukoricában kevés). Ezt küszöbölték ki az indiánok a *kukorica*, *bab* és *tök* együttes termesztésével, illetve fogyasztásával, amit a magyar parasztság is sikeresen alkalmazott a hagyományos gazdálkodásban. Az említett betegség századokon át szedte áldozatait a kizárólag kukoricát fogyasztó népesség körében Közép- és Dél-Európában.³⁹³ Mindez óvatossá tette termesztőit és felhasználóit, így közel két évszázadot vett igénybe, amíg minden ellenérzés megszűnt iránta és elfogadottá vált a XVIII. századi Európában,³⁹⁴ bár egyes tájain, így pl. Lombardiában, a Pó völgyének alsó szakaszán, DNy-Franciaországban, Toulouse környékén, Andalúziában és Portugáliában már jóval korábban elkezdődött nagyobb arányú művelése. (Érdekességgént megjegyzendő, hogy a toltékok, aztékok nyelvén *maize*, amiből Linné jóvoltából megalkották tudományos nevét: *Zea mays*.)

*Hazai termesztéséről*³⁹⁵ már a XVI. század végéről van adatunk. Erdélyben a XVII. század elején tűnt föl, *török közvetítéssel*. Comenius sárospataki járandóságai között is

392 Braudel, F. (1985): 165. o.

393 Montanari, M. (1996): 163. o.

394 Lásd: 442. jzet, Ua. 166–168. o.

395 Surányi J.–Mándy Gy. (1955): 22–23. o. A szászok Erdélyben 1640 körül kezdték el termesztetni kertjeikben. Az erdélyi román parasztnak (állattartók, vándorföldművesek) írtáskertekben művelték. A XVII–XVIII. századból számos *kukoricásketről* vannak források. A kukorica a külső földekről fokozatosan szorította ki a kölest. A csöves növény szemhozama messze felülmúlta a gabonaféléket, bár művelése több munkát vett igénybe. Az erdélyi majorsági gazdaságokban a XVIII. században a kukorica takarmánynövényként honosodott meg. A hagyományos sertésmakkoltatás párharcából végül a kukorica került ki győztesen. A török átvétel ellenére az általuk megszállt Alföldön a XVI–XVII. században művelésének nincs különösebb nyoma. Még a XVIII. században is a kölessel szerepelt együtt az ősszeirásokban, ami parlagföldi termesztésre utal. Nagyarányú alföldi elterjedése valójában a felgyorsuló *tanyásodással* függött össze. Ez fedezi a sertések takarmányszükségletét. A kukorica éghajlati okok miatt a Felvidéken nem honosodott meg, ellentétben Erdéllyel, ahol a burgonya válik elsőrangú népelelméleti terméké. Már akkoriban is köztudott volt, hogy a kedvezőtlen időjárás miatti gyenge búzatermést mindig kárpótolta a bővebb kukoricatermés, mivel ellentétes a két növény víz- és hőigénye a vegetációs időszak alatt. *Tessedik Sámuel* is nyomatékosan hívta föl a figyelmet a kukoricaművelés hasznosságára, mert takarmányt, emberi táplálékot ad, egyúttal munkalehetőséget (kapálás). Kelet-Európában terjedésének gátat szabott – a fagyálló fajták ellenére is – a szemképződés (magkötés) időszakának csapadékos időjárása. Ez a klímaérzékenység hátráltatta DK-Európában a kukorica ho-

szerepelt egy köből kukorica. *Szikszai Fabricius Balázs* (1590) Nomenclatúrája már említi. *Veszelszki Antal* (1798) a parasztság körében népszerű, sokoldalúan hasznosítható növényként mutatta be. Ismertsége ellenére azonban csak a XIX. század második felétől vált a szántóföld uralkodó kultúrnövényévé hazánkban. 1720-ból való a *kaposvári rendelet* (tizedmentes növény), egy 1739-ből származó *debreceni birtoklevél* pedig a kukorica szedéséről tesz említést. 1812-ben már *csalamádénak* is vetették. A reformkor mezőgazdasági szakírói, *Pethe Ferenc*, *Nagyváthy János*, *Kultsár István*, *Balogh Pál* neve a kukoricatermesztés töretlen híveiként maradt fenn az utókor emlékezetében. A szakírók érdeklődése megmaradt a kukorica iránt a XIX. század második felében is. 1880-ban megindult a növény *hazai nemesítése* is, ugyanakkor a *paraszti nemesítés* a tájfajták egész sorával bővítette a Kárpát-medence népi gazdálkodását; jelenléte – mindez nem volt általános – átívelt közel egy évszázadot.

A hagyományt teremtő agrárkultúra másik szereplője a burgonya,³⁹⁶ amely főleg Az Alpoktól északra élő népesség élelmiszernövénye lett, ellentétben a kukoricával, amelyik inkább a déli területek néptáplálékként honosodott meg.³⁹⁷ „Az Óvilágban való elterjedése nem hasonlít egészen a kukoricáéhoz, ugyanolyan vagy még lassúbb volt, de nem volt egyetemes: Kína, Japán, India, az iszlám országok nem nagyon fogadták be. Sikert Amerikában aratott [...] és még Amerikánál is jobban Európában.”³⁹⁸ Noha csak a XVIII/XIX. század fordulóján nyert végleges polgárjogot Európában, termesztésével már előbb foglalkoztak, főleg Európa nyugati részén.³⁹⁹ Kizárólagossága elsősorban Írországra terjedt ki, s mint paraszttáplálék, művelése szorosan összefüggött a demográfiai mozgásokkal. *Bőséges hozama* mellett még az is a növény előnyére írandó, hogy mindig sikeresen *átvészelte* a háborús pusztításokat, továbbá egy *termesztéspolitikai* intézkedés is segítette terjedését: sok helyütt mente-

nosodását. Az Ibériai-félszigeten, Dél-Itáliában, az Anatóliai-fennsíkon napjainkban sem folyik termelése. A népességnövekedés miatt a XVII. században az irtásfölked uralkodó növényeként kezdte átformálni a szántó vetésszerkezetét. Lásd: *Hoffmann T.* (1998): 215–220. o.

396 *Braudel, F.* (1985): 168. o.

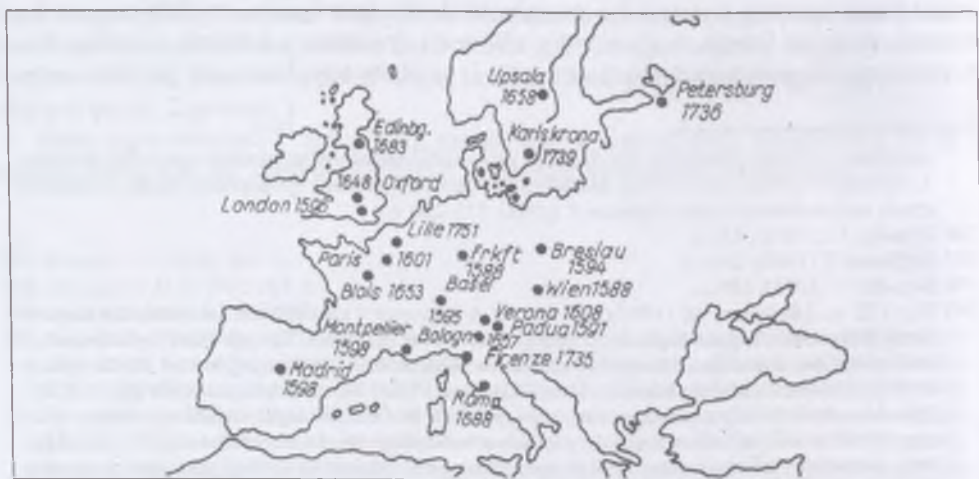
397 *Hoffmann T.* (1998): 216. o.

398 *Braudel, F.* (1985): 169. o.

399 Ua.: 172. o., *Montanari, M.* (1996): 163–167. o. A burgonya a kukoricához hasonlóan két alapvető oknak köszönheti meghonosodását: 1. éhség, 2. földesúri ösztönzés. Európa északi és középső részein váltja ki a gabonákat. Elterjedése a kukorica területének a „tülkörképe”. Német földön való sikeres honosodását a hétéves háború (1756–1763) és az 1770–1772-es éhínség segítette elő. A XVIII. század végén a skandináv országokban, a lengyeleknél és Oroszországban közel egy időben szűnt meg az ellene irányuló ellenszenv. A bécsi udvar erőszakkal igyekezett kedvet csinálni termeléséhez a parasztek körében. Sokáig zavarta maradéktalan térhódítását az is, hogy a korabeli szakirodalom kenyérkészítésre ajánlotta. Ellenpélda: napjaink kenyérfeleségeiből hiányzik az egy-két generációval korábban élt nemzedékek hagyományos kenyérsütési „technológiája”, melynek kapcsán „re-szelt krumplit” tettek a kenyértésztaába, javítva a házi kenyér ízét, növelve eltarthatóságát, mindamellett tartalmasságát is. A burgonya a kukoricával ellentétben a városi kultúra táplálkozási rendjébe is beépült, míg a kukorica „csak” a paraszti rétegek táplálékként játszott szerepet. Az egyoldalúság káros voltának, az „egy növényre” alapozott táplálkozási kultúrának szomorú példája Írország esete, ahol az egymást követő évek rossz burgonyatermése (vírusos betegség) éhínséget, betegséget idézett elő (1845–1846) és kivándorlási hullámot indított el. A terjesztés központi akarata érvényesült Poroszországban is, ahol Nagy Frigyes 1757-ben a falvak népét katonaság kiküldésével kívánta rábírní az újjávilági jövevény termesztésére. E törekvésebe még a papságot is bevonta, sőt ingyen vetőgumót juttatott alattvalói számára. Lásd: *Mándy Gy.-Csák Z.* (1964): 17. o.

sült a dézsma alól. A *csapadékos időjárást* kedvelő burgonya a nyugat-európai vidéken háttérbe szorította a gabonaféléket.⁴⁰⁰ Lényegében a táplálkozási szokáshagyományok eltérésétől függően a „burgonyaforradalom” bizonyos fáziseltolódással Európában a XIX. században zajlott le. Ez együtt járt számos, eredetileg kertben termesztett növény *szántóföldre* való kikerülésével, sőt mint Angliában – korábban, mint Európa más részein – „A burgonyát [...] a répát, a sárgarépát, káposztát [...] *főzelékfeléket*, amelyeket régebben csak *kapával* műveltek, most már *ékével* művelik. Sokféle kerti termék vált így olcsóbbá.”⁴⁰¹

A hazai paraszti földművelő gazdálkodást is átformáló burgonya⁴⁰² az ősi indián civilizációk megbecsült növényeként sajátos művelési kultúrával rendelkezett. *Ültetőkárót* használtak és *kapás műveléssel* gondozták. A spanyolok a hidegebb hegyvidéki medencékben találkoztak vele először, ahol az őslakosság kukorica helyett fő táplálékként termesztette. Európai megjelenése valószínűleg két útvonalon történt: 1. a spanyolok Chile meghódításakor találtak rá és magukkal vitték Hispániába, 2. a növény Virginiából került Angliába, de az „importör” neve nem tisztázott. A németek makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy Drake kapitány a burgonya európai meghonosítója. Mindent egybevetve, valószínűleg mindkét elképzelésnek van alapja. Amint *Rapaics R.*⁴⁰³ is vélekedik: „...A spanyolok előbb, az angolok később, de a spanyoloktól függetlenül hozzák be Európába a burgonyát a XVI. század második felében [...] az olaszok a spanyoloktól vették át ismeretét, s az olaszok közvetítették a közép-európai népekhez.” (Lásd: 3. ábra.)

3. ábra. A burgonya elterjedése Európában a történelmi időkben

Forrás: Mándy Gy.–Csák Z. (1964): 16. o.

400 Ua.: 173. o.

401 Ua.

402 Kósa L. (1980): A burgonya Magyarországon. Bp.: néprajzi monográfia, átfogó képet ad e hagyományt teremtő növény hazai termesztéskultúrájáról. Mándy Gy.–Csák Z. (1964): 15–17. o. Valójában *csicsókáról* van szó, mert akkoriban ott még nem termett a burgonya, csak később került át (a dél-amerikai kontinensen lévő eredeti géncentrumából). Lásd: Hoffmann T. (1998): 206. o.

403 Rapaics R. (1934): 137–138. o. A növény elterjedéséről lásd: Hoffmann T. (1998): 206–210. o.

A burgonya termesztésbe való bevonása a gazdálkodás rendjében, technikai hátterében, az ökonomiai viszonyokban, sőt az üzemvitelen kívül eső tényezőkben is változtatásokat igényelt.⁴⁰⁴ Nyugat-Európában sok helyen, különösen ott, ahol az *állattartás* nagyobb jövedelmet biztosított, és *más növények* termesztése miatt is a korábbi – középkor óta – *gabonaterület*, sőt a *szőlőművelés* csökkentésére kényszerültek, az egyedüli nagy hozamú haszonnövény, a burgonya művelése garantálta a népesség ellátását.⁴⁰⁵ A növény előnyére vált, hogy hasznosítása szinte határtalannak tűnt:⁴⁰⁶ főzték, hámozták, sózták, pirították, mártással leöntötték, vajban sütötték, s ezenfelül még számos elkészítési móddal kerülhetett az asztalra, továbbá *pálinkát* is főztek belőle, valamint a *kenyérsütésnél* is felhasználták, amint erről számot ad *Albrecht Klee*, a korszak jeles agrárszakembere 1793-ban.⁴⁰⁷

A burgonya termesztéskultúrája Európában többé-kevésbé *három lépésben* alakult ki.⁴⁰⁸ A parasztnak először az *irtásföldeken* ültették, majd belépett az *ugarvetemények* közé, végül pedig a *vetésforgó* (az örökszántó) növénye volt. Azokon a területeken, ahol az éghajlati és a talajviszonyok kevésbé feleltek meg a szántóföldi termesztésnek, ott elmaradt a növény „emberhez való szoktatása”, s egy csapásra vált a legfontosabb kultúrnövénné. Ennek az újvilági haszonnövénynek a *genetikai tulajdonságai* sem kedveztek gyors terjedésének, ugyanis egyrészt szükség volt (van) az ún. *leromlás* miatt a vetőgumó rendszeres cseréjére, másrészt *elsődleges géncentrumában* hidegtűrő, *rövid nappalos* növényként vették művelésbe. Második hazájában, Európában viszont a vegetációs időszak alatt *hosszú nappalos* növényként kellett gumót hoznia. Így kezdetben csalódást keltett a gumóképződés elmaradása miatt, amit közel két évszázad szelekciós munkájával sikerült megoldani, s egy új *európai alfaj* jött létre, amely már genetikailag is alkalmas volt gumóképzésre.

Nyugat-Európában az 1800-as évek hozták meg a növény átütő sikerét.⁴⁰⁹ *Németalföld* agrártermelésének intenzifikációja a *burgonyakultúrával*⁴¹⁰ függött össze. A népesség nagymérvű szaporodása, a városiasodás következtében már a gabonabehozatal sem bizonyult elegendőnek. Flandriából érkezett a burgonya Hollandiába, de tömegtermesztése későbbre datálható, így az 1790-es évek táján már általánosnak tekinthető. De említhetnők az *angol* példát is, ahol kezdetben éppen az *ipari forradalom* akadályozta a burgonya lendületes térhódítását,⁴¹¹ ami az 1700-as évek után már jelentősen változott, felismerve a termesztés előnyeit. A burgonyaművelés terjedése Nyugat-Európa tengerrel határos területeiről indult meg a szárazföld belseje felé, „...eleinte kertekben, majd csaknem mindenütt *ugarveteményként* termesztették. ÉNy-Európa után Közép-Európában is ez volt a »zöldugar« a XVIII–XIX. században [...] (vagyis) a növényt besorolták a gabonafélék közé.”⁴¹²

404 Hoffmann T. (1998): 214. o.

405 Ua.: 215. o.

406 Ua.: 212. o.

407 Ua.

408 Ua.: 210. o.

409 Ua.: 206. o.

410 Ua.: 207. o.

411 Ua.: 207. o.

412 Ua. 210. o.

A Kárpát-medencében⁴¹³ a XVII. században bukkant föl, a gyakorlatnak megfelelően sokáig kerti növényként művelve. *Beke L.*⁴¹⁴ az első behozatalát az 1650-es évekre teszi. Véleménye szerint a német földön tanuló *peregrinus diákok* hozták magukkal, de terjedését gátolta, hogy eleinte *bogyóit* fogyasztva, *mérgező* növénynek tartották. Bár a Felvidéken a XVIII. század 70-es éveiben már ismerték, *II. József* ténykedése adott lökést térhódításának: ingyen *vetőgumót* osztott ki a parasztok körében. Az 1780-as években már szántóföldön is ültették Rákoskeresztúron. Arad, Szabolcs, Bihar és Pozsega megyében már két fajtát ültettek, ami a későbbiek során a *német* fajtákkal bővült *Gyarmati Sándor* (1798) jóvoltából. Az 1820-as években termesztették a *jakab* és az *oranka* fajtát, aránylag széles körben. A Felvidéken a szászok lakta Szepességben „sváb földi alma” néven nyújtott táplálékot. Iglóra *Sváby János* francia utazása során hozott be vetőgumót. Gömörben *Császár András* fáradozott meghonosításával. Csíkban és Háromszékben csak a XIX. század elején ismerték föl jelentőségét, amiben közrejátszottak a *hatósági intézkedések* is. *Wenzel G.* írja:⁴¹⁵ „A kapás növények közül különösen a burgonyát kell kiemelni, mely már a múlt századunk második felében terjedt hozzánk, azonban csak 1818 óta több évnek szűk termése és az abból itt-ott keletkezett éhség kedveltetett meg Magyarország népségétől.” Jóval lassabban hódít teret a termesztése a Kárpát-medencétől délre és keletre fekvő területeken.

Hazai művelésének meghonosításában a XVIII. század második felétől jeleskedtek a korszak gazdasági szakírói és gazdálkodói. Amint már korábban is utaltunk rá, a burgonya a *paraszi termelésben és táplálkozásban* hagyományteremtő gyökeret eresztett és a népi földművelő gazdálkodásban, a tájba illő természetű körzeteinek kialakításával a *népi agrárkultúra* meghatározó növényévé vált, s a nemesítést illetően a „paraszi szelekció” révén *helyi fajtákat*, változatokat hozott létre.

Az újvilági növények közül a *dohány* volt a paraszi gazdálkodásban a harmadik, amely ha nem is mindenütt a Kárpát-medencében, de műveléskultúrát teremtett a népi agráriumban, „...mely nálunk a XVIII. század kezdetétől fogva műveltetik, s 1728-ban már mennyiségileg is szép eredménnyel dicsekedhetett”.⁴¹⁶

A *dohány* Amerika „ajándéka”,⁴¹⁷ amit az őslakók a Napisten ajándékának tekintettek és a dohányzást kultikus cselekedetként gyakorolták. Európa földjén kezdetben *dísznövény*, majd később *gyógynövényként* is beépült a termesztésbe. Gyors terjedéséből kivették a részüket a törökök, angolok, spanyolok s olaszok, a hazai földön pedig a külföldet járó magyar diákok. A dohány „...a XVI. és XVII. század között meghódítja az egész világot, sikere még nagyobb, mint a *teáé* vagy a *kávée*, ami pedig nem csekély dolog”.⁴¹⁸ Érdekesség a növényt illetően, hogy mögötte nincs olyan kultúra, mint korábban a *bors* (India), a *tea* (Kína), a *kávé* (az iszlám országok) vagy a *kakao* (csokoládé – Új-Hispánia) mögött volt. A növény *genetikai adottságainak* is óriá-

413 Ua. 211. o.

414 Mándy Gy.–Csák Z. (1964): 17., 19–22. o.

415 Wenzel G. (1887): 395. o.

416 Ua.: A népi gazdálkodásban betöltött szerepére utal az is, hogy a kukorica és burgonya mellett hazai szerzőtől a *dohányról* is született néprajzi monográfia: Takács L.: Dohánytermesztés Magyarországon. Bp.

417 Kapás S. (1997): 23. o.

418 Braudel, F. (1985): 266. o.

A paraszti termelés hamar fölismerete jelentőségét. Angliában pl. a legszegényebb rétegek fogtak hozzá műveléséhez. A kezdeti központi tilalmak térhódításának megakadályozására eredménytelennek bizonyultak, esetleg ideig-óráig lassították *termelését, használatát*, ameddig végül nem vált *állami monopóliummá*.

A *duhan* (dohán) – füst jelentésű arab szó, s közvetlenül vagy inkább török és balkáni szláv nyelvek közvetítésével honosodott meg a Kárpát-medencében. A Balkánon a dohánytermesztés *kerti* keretek között maradt, ami valójában a *határhasználatból* adódott (hiányoztak a rendezett falvak, az ugarföldek). A Balkánon a török adminisztráció pártfogolta termelését, amely a XVIII. század közepéig általánosan elterjedt a térségben.⁴²⁰ (Lásd: 4. ábra.)

4. ábra. A dohány európai elterjedése. Forrás: Mándy Gy. (1971): 164. o.

419 Ua.: 267. o. A növény terjedéséről, hasznosításáról, tilalmáról lásd: *Hoffmann T.* (1998): 221–225. o. Terjedési útvonalát illetően, ami Anatóliára vonatkozik, valószínűleg az Ibériai-félszigetről – *Mándy Gy.* (1971): 164. o.-tól eltérően, az *arabok* révén jutott el. Lásd: *Hoffmann T.* (1998): 222. o. A Balkánnak a dohánytermesztésben betöltött szerepére utal, hogy pl. Macedóniában már 1622-ben feloldották természetének a tilalmát. (Ua.) A keleti Mediterráneum dohánykultúrája *török* terminológiát követ, de természetének mérete alulmaradt Nyugat-Európával szemben, annak ellenére, hogy DK-Európa *ökológiai viszonyai* sokkal kedvezőbbek a növény számára. Vagyis a *gazdálkodás szerkezete* döntötte el a dohány diadalútját Ny-Európában, amire utalhat az Alpoktól északra meg-honosodott *tabak* elnevezés is. A több útvonalon – elsősorban déli – való terjedése utal a *keleti ki-fejezések* léte: tutun (román), duvan (délsláv), tutun (bolgár, macedón). Lásd: Ua.: 222–223. o. További történeti áttekintés: *Takáts S.*: A dohány elterjedése és az első dohánymonopólium. Ma-gyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1898. 52–55. o., *Penyigey D.*: A dohány elterjedése, hazai természetének kialakulása. Bp., 1957.

420 Hoffmann T. (1998): 222–223. o.

Magyarországra a *nyers* dohányt *Bornemissza Pál*⁴²¹ erdélyi püspök hozta be. A száritott dohány a török követ ajándékaként jutott be 1576-ban. A déli országrészen alakult ki *első tájtermesztő* körzete, Arad és Szeged határában. Bánátban „dohánytermesztő községeket” alapítottak a földesúri önkény elől menekülő jobbágyok, és a XVIII. században intenzív műveléskultúrát teremtettek. A terjedés útvonalaiba esett Csanád, Csongrád, Heves, Szabolcs, Szatmár, Nógrád, Tolna és Somogy megye, melyek egyúttal a fontosabb termesztőkörzeteket is jelentették. A parasztság körében az iránta megnyilvánuló érdeklődés és anyagi haszon „...sajátos *dohányfajták(at)* alakított ki [...] néhány száz év alatt a dohánynak új, *másodlagos keletkezési központja* formálódott ki.”⁴²²

Ennek a paraszti (népi) gazdálkodás kereteit bővítő, ugyanakkor a házi szükségleten felül *piacra* is jutó újvilági növénynek a művelése a parasztságon belül *önálló foglalkozási ággá* nőtte ki magát (dohánykertészek). Az 1850-ben bevezetett *dohány-jövedékdó* állami fennhatóság alá vonta a paraszti leleményt, „...a dohánytermesztés ugyanis ettől fogva kincstári engedélytől függött és az engedélyek megvonása és megadása révén az államhatalom képviselői tetszésük szerint szabályozhatták a termelés menetét és cserélhették ki a termelőket, (még) ha a dohánymonopólium bevezetésével az osztrák államhatalom korántsem ezt, hanem mindenekelőtt a közvetett *adójövedelem* fokozását tartotta is szem előtt.”⁴²³

A dohánytermesztő paraszti gazdaságoknak a nagybirtok részéről történő fokozatos kiszorítása a piacról egybeesett a dohánykészítmények fajtái iránt megnyilvánuló *ízlés* változásával, a vele együtt kibontakozó *fajtaváltással* és a *termesztő tájak* át-

421 Mándy Gy. (1971): 165. o.

422 Ua.

423 Takács L. (1964): 147. o. A tökécs gazdálkodás kibontakozásával ez az egyetlen növény, amelyet csak állami felügyelet alatt termeszthettek. A monopólium bevezetése csak az egyik oka volt a dohánytermesztés területi átrendeződésének. Legalább ekkora szerepet játszott a gazdálkodás szerkezetének az átalakulása is. Az 1870-es évek gabonakonjunktúrájának elmúlásával lehetőség nyílt arra, hogy a háromnyomásos gazdálkodású falvak határában a gabona rovására a korábban kerti termesztésű növények – így a dohány is – bekerüljenek a szántóföldi forgóba. Ez a folyamat az ország eltérő fejlettségű, földrajzi adottságú vidékein eltérő időben – több-kevesebb eredménnyel – lezajlott. Ez a változás pl. Szabolcs megyében a XIX. század utolsó harmadában érzékelhető. Ezen a vidéken a *kapások* közül a *dohány* térhódítása volt a legszembetűnőbb. Közel négy évtized alatt tízszeresére bővült a dohány művelésére igénybe vett terület nagysága. A szerkezeti változás, a dohánymonopólium együttes hatásaként több elemű átalakulás ment végbe: 1. új termesztő tájak alakultak ki, 2. az uradalmak dohánytermesztése óriási léptekben bontakozott ki, 3. az előbbivel ellentétesen, rohamos ütemben szorult vissza a kisparaszti dohányművelés, amely a XX. század közepére jelentéktelenné vált. A fenti folyamat azt is jelentette, hogy a *kerti művelési rendszerű* termesztést, egyéni (névtelen) nemesítésű, nagy számú fajtát a nagy hozamú, szántóföldi termesztésű „*ömegfajták*” váltották föl. A szakavatott ún. *feleskertészek* elkülönült rétege az ún. dohányos tájakon üzte mesterségét, külön díjazás fejében. Az országos dohánytermesztés átalakulása időben egybeesik a *vírízvízlecsapolások* befejezésével, ahol a dohány számára kedvező *ökológiai feltételek* teremtdtek. Mindez szántóföldi térnyerést is eredményezett. A legszembetűnőbb változások 1868–1888 között történtek, amikor a hagyományos növénykultúrák, így a rozs, a kétszeres, a köles és a rosnövények rovására megugrott a *kapások* (kukorica, dohány, burgonya) és a *takarmánynövények* (lucerna, vörös here, búkköny) vetésterülete. Vagyis a nagy *környezetátalakítás* átformálta a táj kínálta termesztési feltételeket, így *új növénykultúrák* meghonosítására, illetve *vetésterületeik* bővítésére nyílt lehetőség. Lásd: Dobrossy I. (1978): 11–14. o.

rendeződésével.⁴²⁴ *Kerti dohányt* a nagybirtok alig termesztett, az megmaradt a paraszti parcellák termelvényének. A piaci verseny, a kevés jövedelem bizonytalansága okozta számos *régi dohánytermő* vidék eltűnését, amit csak tetézett az állami monopólium kijátszására kialakult csempészet leleplezése utáni engedélymegvonás. Közéjük tartozott pl. a híres *kapuvári* dohánytermesztés megszűnése vagy a *jános-házi* parasztok termelési engedélyének a megvonása.⁴²⁵ A XIX. század végére az országban már alig volt jelentős mennyiségű, jó minőségű kerti dohány. A tömegtermesztés térnyerése lényegében egyet jelentett a nagybirtok dohánytermesztő monopóliumával. Az *egykori dohánykörzetek* népessége tudását, termelési tapasztalatát az ország más területein kamatoztatta, „...a dohánykertészeknek mégis a legklasszikusabb kirajzási góca *Verpelét és környéke* lett, ahonnét majd egy évszázadon át sűrű rajok lepték el az *Alföldnek* csaknem minden táját, ahol *érdemleges dohánytermesztés* kialakult”,⁴²⁶ főleg a Felső-Tisza vidéken, Szabolcs, Szatmár és Bereg megyében.⁴²⁷ Verpelétről egész dohánykertész dinasztiák⁴²⁸ kerültek ki a Jászság, Nagykunság uradalmaiba, a felvidéki megyékbe: Borsod, Nógrád, Kishont területére, Fadd környékére, sőt még a dohánytermesztés klasszikus központjaiba, Csongrád, Békés és Csanád megyékbe is, ahol már évszázados hagyománya volt a dohánykertészkedésnek, s ahonnan már régóta kikerültek dohányosok a Kárpát-medence dohányművelésre alkalmas tájaira is. Talán Székelyföldre is, ami Erdély jelentős dohánytermesztő vidékének számított,⁴²⁹ ahonnan még a határon túlra is tudtak szállítani.

„A dohány termesztésének fejlődése nálunk kettős irányt vett. Sűrűbben lakott területeken egészen *kertészeti jellegű* volt, s termesztéstechnikája az alapvető termelészközöktől eltekintve, nagyon hasonló volt a maihoz. Az ország középső és déli részén azonban ez hosszú ideig »pusztai« volt, azaz extenzíven művelték.”⁴³⁰ A már említett dohánytermesztő tájak kialakulásában az erre a növénykultúrára „szakosodott” telepített falvak is bizonyára szerepet játszottak. A telepítések célpontja elsősorban a déli megyékre szorítkozott, kiváltképpen *Torontál* megyére, „...ahol 41 nagy helységet jóformán mind *dohánykertészek* laktak”.⁴³¹ A biológiai alapokat⁴³² illetően, hosszú ideig csak a *fajoknak, fajtáknak* tulajdonítottak szerepet. Jóval később viszont már szemügyre vették a földek minőségét, fekvését. Utoljára maradt a letört levelek kikészítési technikájának a tökéletesítése és vele párhuzamosan a művelés módjának a javítása. A dohánytermesztés fundamentumának a *palántanevelést* tartották, s ennek révén kiemelkedett a többi gazdasági növény sorából.⁴³³ A XIX. század első felében már egyre több melegágy készült, ami a sikeres termesztést nagyban elősegítette. Gondosan választották ki a dohányföldet és súlyt helyeztek a talaj-

424 Ua.: 147–148. o.

425 Ua.: 148. o.

426 Ua.: 151. o.

427 Ua.: 203. o.

428 Ua.: 205. o.

429 *Penyigey D.* (1957): 21. o.

430 Ua.: 27. o.

431 Ua.: 28. o.

432 Ua.: 29. o.

433 Ua.: 31. o.

előkészítésre. A táperőben gazdag, lazább talajokat részesítették előnyben. A határ mély fekvésű területein nem folyt termesztés. A szélkárak elhárítására szolgált a *ku-koricaszegély* vagy a *futóbabsövény*.⁴³⁴ Fontos agrotechnikai szempont volt, hogy frissen trágyázott talajba kerüljenek a palánták. A XIX. században erőteljes volt a *kerti dohányok* terjedése⁴³⁵ és a túl erős fajtaéknél a tetejezést elhagyva, magtermesztésre is sor került, amelyet világításra, de esetenként étkezésre is felhasználtak. A dohánytermesztés *tájjellege*⁴³⁶ a XIX. század első felére kialakult. „A Nyírségen kívül még a Heves megyei, Dunántúlon a Szuloki, valamint az északi-északnyugati rész hegyes vidékének muskotálytermő körzetei váltak leghíresebbé.”

A dohánytermesztés munkálatainak ma is használatos *elnevezései* jórészt a korábbi századokban születtek.⁴³⁷

IRODALOM

- ÁGH ZS. (1999): Paraszti és polgári hagyományok a Kárpát-medencében. Szeged
- AGRÁRVILÁG (2003): Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. Szerk. Estók J.–Fehér Gy.–Gunst P.–Varga Zs. Bp.
- ANDRÁSFALVY B. (é. n.): A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Szekszárd
- ANDRÁSFALVY B. (1975): Duna-mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd
- A VILÁG (1987): A világ helyzete 1987/88-ban. Bp.
- BALASSA I. (1989): A határainkon túli magyarok néprajza. Bp.
- BALASSA I. (2000): A Hegyköz földművelése. Bp.
- BÉL M. (1984): Magyarország népének élete 1730 táján. Vál. Wellmann I. Bp.
- BIRKÁS M. mtrs (2002): Környezetkímélő és energiatakarékos talajművelés. Gödöllő
- BORSOS B. (2002): Azok a bizonyos könnyű léptek. Ökológia és rendszerelmélet. Bp.
- BRAUDEL, F. (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században. Bp.
- BUDAY-SÁNTA A. (2002): Környezetvédelem–vidékfejlesztés–agrártermelés. Bács
- CZIBULYA F. (1987): Bolgárkertészek magyar földön. Bp.
- DOBROSSY I. (1978): Dohánytermesztés a Nyírségben. Debrecen
- ERDEI F. (1937): Futóhomok. Bp.
- FEHÉRVÁRY M. szerk. (1992): Guta hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében. Komárom
- GRIGG, D. (1980): A világ mezőgazdasági rendszerei. Bp.
- GUNDA B. (1937): Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. Néprajzi Értesítő, 1–2. sz.
- HALÁSZ P. (2002): Bokréta kötögettem vala. A moldvai magyarok néprajzához. Bp.
- HOFFMAN T. (1998): Európai parasztok. Munka. Bp.
- HÓMAN B. (1859): Tájékozódás az úgynevezett paraszt-gazdaságok rendezése körül. Pest
- KAPÁS S. (1997): Növényfajták és növénynemesítők. Bp.
- KAPOSZ Z. (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Pécs
- KÓS K. (1999): Népi földművelés Kalotaszegen. Balassa I. bev. tanul. Debrecen
- KÓS K. (2000): A Mezőség néprajza. I. Marosvásárhely
- KÓSA L. (1980): A burgonya Magyarországon. Bp.
- KOTICS J. (2002): Parasztság és modernizáció. A méhészet szerepe a paraszti gazdálkodás rendszerében. Debrecen
- KOVÁCS E. (1993): Földművelés egy bácskai magyar faluban (Doroszló). Bp.–Újvidék
- KREYBIG L. (1956): Az agrotechnika tényezői és irányelvei. Bp.

434 Ua.: 32. o.

435 Ua.: 33. o.

436 Ua.: 34. o.

437 Ua.: 33. o.

- LISZKA J. (1994): Leléd hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében. Komárom–Dunaszerdahely
- LÜKÖ G. (2002): A moldvai csángók. Szerk. Pozsgai P. Bp.
- MÁNDY Gy. (1963): A szántóföldi növények nemesítése táblázatokban. Bp.
- MÁNDY Gy. (1964): Kertészeti növények nemesítése táblázatokban. Bp.
- MÁNDY Gy. (1971): Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink? Bp.
- MÁNDY Gy.–CSÁK Z. (1964): A burgonya. Magyarország kultúrflórája. Bp.
- MANÉP (2001): Magyar Néprajz. Gazdálkodás. Főszerk. Paládi-Kovács A. Bp.
- MONTANARI, M. (1996): Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Bp.
- NOVÁK L. szerk. (2002): Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés. Nagykőrös
- OROSZ I. (1994. I.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Szerk.: Novák L. Szentendre
- OROSZ I. (1996): Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: Magyarország agrártörténete. Szerk.: Orosz I.–Fűr L.–Romány P. Bp.
- OROSZ I. (1997): Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. Debrecen. (Akad. dokt. ért.)
- PENYIGEY D. (1957): A dohány elterjedése, hazai termelésének kialakulása. Bp.
- RADICS L. szerk. (2001): Ökológiai gazdálkodás. I. Bp.
- RAPAICS R. (1934): A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Bp.
- RÉFI-OSZKÓ M. (1997): Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Nyíregyháza
- SÁNDOR E. (1989): Paraszti földművelés a XX. század első felében. Múzeumi Híradó, Dunaszerdahely
- SÍPOS G. (1958): Földműveléstan. Bp.
- SURÁNYI J.–MÁNDY Gy. (1955): A kukorica. Magyarország kultúrflórája. Bp.
- SZÁNTÓ I. (1960): Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp.
- SZILÁGYI M. in: (2002): Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban. Bp.
- TAKÁCS L. (1964): Dohánytermesztés Magyarországon. Bp.
- TAKÁCS L. (1978): A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár
- TÓTH T. (2002): Ellentét vagy kölcsönösség. A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Pécs. (A korábbi kiadás 1980-ban jelent meg.)
- TRÓCSÁNYI Zs. (1966) Az Északi-Partium 1820-ban. Bp.
- VÁRALLYAY Gy. (1997): Vízrendezések és talajhasználat hatása a táj arculatára a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Szerk. Füleky Gy. Gödöllő
- VARGA Gy. (1978): Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig. Debrecen
- VIGA Gy. szerk. (2000): Kiskéres. Lokális és regionális monográfiák. Dunaszerdahely
- WELLMANN I. (1999): Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. In: XVIII. századi agrártörténelem. Szerk. Csiki T.–Rémiás T. Miskolc
- WENZEL G. (1887): Magyarország mezőgazdaságának története. Bp.
- ZSILINSZKY E.–TREITZ P. (1924): A szikes talajok javítása. Bp.

BÉLA SURÁNYI

AN OUTLINE OF THE PEASANT TILLAGE IN THE CARPATHIAN BASIN

Peasant farming preserved to present day its traditional features, and serves as the pillar, cultural foundation of popular culture. Ethnography considers popular culture as a remnant of 19–20th century peasant culture, connecting to some branch of agriculture, especially to tillage and animal-husbandry. Earlier it was also closely related to fishery, handicraft and other crafts. This form of production, for centuries, drew on the working force of the family and aimed at self-sufficiency. On the whole, in

most details the concept of "peasant" in the discipline of ethnography and history, and even of sociology, concurs. They agree, that this part of the society created and provided a special component of national culture, in which relationship with the land, the form of production and lifestyle were dominant.

In Hungary peasantry was freed from social subjection only after 1848 and could play its proper social role only for about a century: the 1950s–1960s brought about a major shift in its role. However, it managed to salvage the traditions of peasant farming, behavioral patterns, and a unique way of thinking to the only independent form of land possession of the communist period, the so called "háztáji" form of small farm. The new wave of "becoming peasant" after the political turn of the 1980–90s brought into being a completely different peasant segment of the society than it was known historically. The traditions of production- and working culture of the old peasantry, and also its folklore, were eroded, its original social roots lost.

As the notion of the peasantry changed according to the historical period of investigation (and according to disciplines), so did its "structural composition", that is who belongs to a peasant society, that has never been fully integrated.

The preservation of traditions and the legacy of succeeding generations did not result in continuity. Changes materialize in household management, conduct of life and even in ways of thinking, and one should not forget that being a peasant is not only an occupation, but a way of life.

Household management, and within it the method of tillage is always in harmony with the natural environment – that was how the various agricultural regions were formed in the Carpathian basin, with their various cultures of plants and ways of tillage.

Historical changes did not leave peasant management of the household unaffected. Technological change happened in different phases and different times in the different (ethnic and geographic) regions. Bourgeois transformation resulted in a new stratification of peasant society, and also in changing social attitudes.

The agricultural conditions of the Carpathian basin resulted in a great variety of popular agriculture: in some regions ecological and historical traditions came together, producing a specific agricultural ethos, that did its best to avoid irreversible changes in that environment.

The location and extent of peasant farming changed throughout the centuries, most of the time to the detriment of the natural environment. New terrains gained by river- and inland inundation regulation played an especially important role. Several systems of land usage coexisted in the same time, and its archaic versions disappeared only at the middle of the 20th century.

The great variety of regionally different crop-growing is an illustration of the advantages of peasant farming, where one could find the peasant effort to reach the harmony of ecological preconditions and production. This resulted in the full-scale utilization of crops, and the absence of the concept of "waste".

To the traditional European cultivated plants the new plants of the New World were added (maize, potato, tobacco) and played a major role in peasant husbandry, also transforming Hungarian peasant agriculture.

SZIRÁCSIK ÉVA

**A DIVÉNYI URADALOM GAZDÁLKODÁSÁNAK
JELLEGE ÉS JÖVEDELMEZŐSÉGE
A ZICHY SENIORÁTUS ELSŐ SZÁZ ÉVÉBEN
(1687–1787)**

A Divényi uradalom története egészen a középkor elejéig nyúlik vissza, de Nógrád vármegye legnagyobb uradalma csak az 1686-os évben került a Zichy család kezelésébe. A Zichyek előtt a Balassa család birtokolta ezt az akkoriban töröktől fenyegetett vidéket. A törökkel húsz évre kötött 1664. évi vasvári béke az ellenség kezén hagyta az akkori földesúr, Balassa Imre uradalmának egy részét, aminek elvesztésébe nem tudott belenyugodni Divény ura, és 1665 tavaszán megtámadott egy török szállítmányt. A vasvári békét megtartani igyekvő I. Lipót császár fogságra ítélte Balassa Imrét, aki a pozsonyi vár börtönéből 1665 végén megszökött. A császár 1666 januárjában elrendelte a szökevény földesúr összes javainak elkobzását, de Balassa Imre fegyveres kíséretével hazatért Divénybe. A divényi várúr 1666 tavaszán kérte, hogy kegyelmi levelét a császár saját kezűleg írja alá. Miután reményei nem váltak valóra, a Balassa Imre megrendszabályozására küldött Wesselényi nádor több faluját fölégette, és az egyik elkobzott birtokát erőszakkal visszavette. Balassa végül ezer emberével kénytelen volt Divény várába húzódni a nádor és Strassaldo parancsnoksága alatt álló 6000 katona elől, majd átadta Divényt, miközben várát az ostromlók prédálták. A fogoly Balassa az esztergomi érsek és több magyar főúr közbenjárására 1667-ben kiszabadult fogságából, sőt 1669-ben visszakapta birtokait, mindezek ellenére részt vett a Habsburgok elleni Wesselényi-féle felkelésben. Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet, Nádasdy Ferencet 1671. április 30-án kivégezték, az elítélt Balassa Imrének azonban sikerült Erdélybe menekülnie, de Nógrád vármegyét és a Divényi uradalmat császári csapatok szállták meg.¹ A Balassa földesúr kényszerű távozását követően a kincstárhoz került Divényi uradalom kezelőjévé Koháry István vált.²

Miközben Balassa Imre kegyvesztett lett, s elveszítette uradalmát, a Habsburgokhoz hű Zichy I. István egyre nagyobb karriert futott be, mind több földbirtokot nyert el a Dunántúlon. Az 1646-ban királyi adományként kapott Oroszvári uradalom mellett a következő évben az övé lett az apja által szerzett Lébényszentmiklósi uradalom is, amit kiegészített 1649-ben a Vásonkői uradalommal, 1650-ben pedig a Pa-

1 *Borovszky*, 1988. 633., *Belitzky*, 1973. 187–190.

2 Magyar Országos Levéltár (MOL) C. 1058. Ragály-család válogatott iratai: 458., *Mocsáry*, 1982. 90.

lotai uradalommal.³ A birtokszerző Zichy a dunántúli földjeitől távol eső hajdani Balassa uradalmat donatio mixta keretében kapta meg az 1686-os esztendőben.⁴ Ilyen módon 53 000 forintért a magyarul levelező, római katolikus vallású, Zichy családbéli földesúr kezébe került Nógrád vármegye legnagyobb uradalma, amely egy zömében szláv ajkú, vallását tekintve részben katolikus, részben evangélikus, kis mértékben református lakosságú területet ölelt magába.⁵ Gr. Zichy István 1687. évi végrendelete hitbizományi senioratussá alakította az új szerzeményt, s a hitbizomány XX. századi feloszlásáig a Zichyek legidősebb férfitagja igazgatta a Divényhez tartozó birtokok ügyeit.⁶ A hitbizományok célja a jelentős vagyon osztatlan és elidegeníthetetlen fenntartása volt a családban az egymást követő nemzedékek előre kijelölt tagja számára.⁷

A hitbizomány felállítását követő 100 esztendő folyamán az uradalom területe fokozatosan bővült. (1. táblázat) Az 1686-os évben kelt adománylevél Zichy I. Istvánnak juttatta az 5 tiszttartóságra osztott, 85 településből és a hozzá tartozó pusztákból álló Divényi uradalmat. Az 1. tiszttartóság a Hont vármegyei Kolpakot nem számítva Nógrád vármegye Losonci és Füleki járásában terült el, a 2. kizárólag a Losonciban, a 3. a Losonci és Kékkői járásban, kivéve a Hont vármegyei Dacsolámot, a 4. tiszttartóság a Kékkői és Szécsényi járásokban, Hont és Heves vármegyékben, az 5. a Füleki, Szécsényi, Losonci járásokban, valamint Pest és Heves vármegyékben. Ám az 5. tiszttartóság egésze, vagyis 13 helység, ill. a 4. tiszttartóság 8 települése, továbbá az 1. tiszttartósághoz tartozó Kolpak és Sávoly válójában a tárgyalt korszak folyamán sohasem került a Zichy család kezelésébe, ezért a Divényi uradalom a Heves, Pest vármegyei és részben Hont vármegyei részekkel, ill. a Nógrád vármegye déli felén lévő települések nagy részével válójában sosem rendelkezett.

A Divényi uradalomból kezdetben ténylegesen még ennél is kisebb terület jutott a Zichyekhez, hiszen az adományozott települések közül jó néhányat csak fokozatosan tudtak az uradalom kötelékébe vonni. Az 1686-os összeírás alapján az uradalomhoz az 1. és 2. tiszttartóságból összesen 27 települést soroltak, ha nem számítjuk a teljesen elnéptelenedett, majd földesúri kegyből kuriális mezővárossá vált Divényt. Az 1728-as összeírás szerint a Divényi uradalom az 1. tiszttartóságból és Losonc kivételével a 2. tiszttartóságból, a 4. tiszttartóságban elterülő Terjénből, ill. a bérbe adott Guttából állt, bár Podrecsány az 1. tiszttartóságból a XVIII. században már nem tartozott az uradalomhoz. Az 1736-os évre az uradalom kiegészült Losonccal, a 3. tiszttartósággal a Hont vármegyei Dacsolámot kivéve és a 4. tiszttartóság teljes egészével. Az 1686-os adományban nem szereplő Hutta, Divényoroszi, Kisszklabonya, Rózsalehota és Szinóbánya is ez idő tájt vált az uradalom gazdaságának szerves részévé, noha az utóbbi két település 1759-ig, ill. Kisszklabonya 1770-ig nevezhető

3 MOL P. 707. Zichy család levéltára, Fasc. 602. Radnay Ferenc családi levéltárnok által (1868) A Divényi uradalom szerzőjének, senioratus alapítójának és seniorainak életrajza.

4 MOL P. 707. Zichy család levéltára, Fasc. 175. No. 18. Divényi senioratus jogbiztosító oklevele, 1686.

5 Az uradalom népességének vallási és etnikai összetétele a „Magyarország 1773-ban készült hivatalos összeírása” alapján készült.

6 Zichy, 1943. 23.

7 Kállay, 1979. 70.

csupán a Zichy birtoktest részének. 1759-ig szintén kivált az uradalomból a 2. és 3. tiszttartóság 2 települése, Tótkelecsény és Kiszellő. Az 1770–1771-es évek és az 1812-es esztendő között a divényi központhoz került a Hont vármegyei Dacsolám és Csáb, valamint a Nógrád vármegyei Nándor is, miközben Bisztricska és Rónabánya megszűnt uradalmi település lenni. A Divényi uradalom a XVIII. században tehát Nógrád vármegyében, egy töredéke Hont vármegye Nógráddal közvetlenül határos része mellett terült el. A kezdetben 27 településből és településrészből álló uradalom 1728-ra 36, 1736-ban 61, 1759–1771 között 57, 1812-ben pedig már 75 településen húzódva vált Nógrád vármegye legkiterjedtebb nagybirtokává. A hajdani Divényi uradalomhoz tartozó települések döntő hányada napjainkban a Szlovák Köztársaság területén található.

Az 1686-os esztendőben a Zichy család kezelésébe egy jelentősen elnéptelenedett uradalom került, ami az új földesurak alatt gyorsan benépesült. A lélekszám emelkedése következtében az uradalom jobbágysai az 1736-os évig valamennyi pusztát telket kezelésbe vettek, a XVIII. század 2. felében pedig már a telekaprozódás, a zselléresedés folyamatával kellett szembenézniük az itt élő parasztagzádnak. Noha az uradalom területét kedvezőtlen gazdaságföldrajzi-éghajlati viszonyok jellemezték, mégis a mezőgazdasági termelés fontos volt mind a paraszti gazdaságokat, mind pedig a földesúri kezeléssel allodiátúrát tekintve. Az uradalom azonban nem szakosodott sem eladásra szánt állattartásra, sem pedig szőlészetre, borászatra, hanem inkább az önellátást segítette elő. A majorsági gazdálkodás egyik pillére az állattenyésztés volt, azon belül is a juhok, kecskék, a sertések és a szarvasmarhák tartása, míg a földművelés esetében a hangsúly az extenzívebb gabonafélék termesztésén nyugodott, nem pedig a munkaigényes és szakértelmet igénylő, robottal nem művelhető szőlészetten, kertművelésen vagy esetleg a rétek gondozásán. A Divényi uradalom főként önellátásra termelő majorjában jóformán ugyanazt állították elő, amit a paraszti kezelésű földeken, bár más uradalmakhoz hasonlóan a gabonatermesztésen belül az igényesebb, de ingadozó megtérülést mutató gabonafajták szerepe jelentősebbé vált az allodiátúrában a paraszti gazdaságokkal ellentétben. A juhászat föllendülése mind a két üzemtípusban számottevővé vált a kevesebb embert foglalkoztató, ugyanakkor a szántógazdálkodáshoz képest rosszabb minőségű földeket igénylő jellege miatt s nem utolsósorban a gácsi posztómanufaktúrának a XVIII. század 2. felében jelentkező gyapjúkereslete végett. Az uradalom Zichyek alatt föllendült ipara elsősorban élelmiszeriparinak nevezhető, bár a faipar is számottevő, de a városokban ruha- és lábbelikészítők, kőművesek s más kézművesek is éltek. Míg a jól jövedelmező ser- és pálinkafőzdek földesúri kezelésben működtek, addig az uradalom bérbe adta üvegghutáját, egyre nagyobb számú malmait. A majorsági vagy paraszti eredetű mezőgazdasági áruk értékesítése mellett igen jelentős volt a mind több helyen megjelenő uradalmi kocsmák italforgalmazásból, vagyis a kocsmáltatásból befolyó bevétele is. Az uradalom kereskedelme jobbára az uradalmi jobbágyság fogyasztására építő kocsmáltatásból és mezőgazdasági áruk értékesítéséből állt. Minderre egy olyan uradalomban került sor, ahol a termelést ösztönző piaci hatások kevésbé érvényesültek, ill. a mezőgazdasági termelés lehetőségei korlátozottak voltak.

A Divényi uradalom gazdaságának vizsgálata során kitüntetett figyelmet érdemel az uradalmi gazdálkodás jellege és jövedelmezősége, amely azt a kérdéskört veti föl, hogy az egyes megtermelt javak milyen összetételben és arányban határozták meg az uradalom bevételeit, a kiadások miből álltak, nem utolsósorban pedig az uradalom éves mérlegei milyen tendenciát körvonalaztak. A kérdés vizsgálatához rendelkezésünkre áll az uradalom számadásainak többé-kevésbé teljes sorozata a seniorátus alapításának évétől számított 100 esztendőből.

I. A SZÁMADÁSOK FORRÁSÉRTÉKE

A számadásokat a mindenkori tiszttartó készítette földesurának, hogy az tájékozódni tudjon uradalmi pénzügyi helyzetéről és természetbeni javainak alakulásáról, így a számadások léte és milyensége az uradalom e két kulcsfontosságú szereplőjétől függött. Egyfelől meghatározó volt a földesúr érdeklődése, hogy mennyire tartotta fontosnak az uradalom működésének s nem utolsósorban tiszttartója munkájának ellenőrzését. Másfelől a tiszttartó erős vagy éppen lazább kontroll alatt tartása mellett szükséges a megbízhatóságát is figyelemmel követni.

Mindenekelőtt érdemes megvizsgálni Divényi urainak kapcsolatát uradalmukkal, ill. azt, hogy mennyire követték, befolyásolták az uradalmukban folyó gazdasági tevékenységet. Mind Zichy I. István, mind az őt követő seniorok fontos szerepet játszottak katonaként, politikusként vagy akár egyházi főméltósággként az állam életében. Zichy I. István (1686–1693), Ádám (1693–1701) és I. Károly (1701–1741) nevei Moson vármegyéhez köthetők, ahol főispánok voltak, és itt is temették el őket. Zichy I. Imre (1742–1746), Árva vármegye főispánja sok energiát szentelt Árva várának helyreállítására. A Győri egyházmegyét kormányozta püspökként Zichy I. Ferenc (1746–1783), az őt követő seniorok, vagyis Zichy I. Zsigmond (1783–1802) a Fejér megyei Adonyhoz, III. Ferenc (1802–1812) pedig politikai karrierjének ívelésével több vármegyéhez, míg III. Miklós (1812–1826) a Veszprém vármegyei Várpalatához kötődött.⁸

Az elfoglalt seniorok viszonylag ritkán látogattak el a Divényi uradalom területére, inkább mindenkori szolgálati helyükön tartózkodtak, de a Moson vármegyei Oroszvár sem csupán a család temetkezési helye volt, hanem ez a Pozsonyhoz közeli település számított sokáig a család fészke. A Divényi uradalmat kezdetben nemcsak a földesúri jövedelmek megtermelőjének tekintették, hanem a földesurak vadászszenvedélyének kielégítésére is szolgált. Az 1691-es esztendőben például „italpénzt” fizettek az uradalmi kasszából azoknak a puszkásoknak, akikkel a földesúr a pusztán vadászott. A Divényi uradalom központjának számító divényi kastélyban azonban Zichy István alatt alig történt valami változás, mindössze az 1688-as, valamint az 1692-es esztendőben hozták rendbe a földesúr által kevésbé látogatott kastély bástyáinak ablakait, és az utóbbi évben új kemencét készített ide a fazekas.

Talán leggyakrabban Zichy I. Ádám tartózkodott a divényi birtokán nemcsak az ő, hanem elődje seniorsága idején is. Ahogy kései rokona írta a XX. században, ő egy „jókedvű, élni szerető ember volt, szeretett táncolni, baráti körében a kártyát sem vetette meg, szerette a jó konyhát”. A halál is a Divényi uradalomhoz tartozó Zsélyen érte, ahol egy vadászat alkalmával véletlenül agyonlőtte magát.⁹ Zichy Ádám valószínűleg szeretett a Nógrád vármegyei birtokon időzni, ezt mutatja az is, hogy a divényi kastély épületében az 1694-es esztendőben jelentősebb munkálatok zajlottak. A fogyasztásából is következtethetünk a földesúr ittlétére. Az 1694-es évben például a földesúr divényi asztalára 6 akó sör, ugyanennyi bor került, valamint 16,5 kila kétszerest, 10 sertést, 4 pulykát és 7 ludat fogyasztott el kísérete.

Zichy Ádám halála után Zichy I. Károly nem igazán tüntette ki jelenlétével az uradalmat, inkább Pozsonyba, Oroszvárra küldette Divényből a neki járó pénzbeli és természetbeli javakat, ill. élete vége felé a vihnyenzi fürdőbe, ahol kúráltatta magát. Mindezzel összhangban az 1694-es évi nagy építkezések után a divényi kastélyon a munkálatok inkább állagmegóvások lehettek, nem pedig az ideérkező földesúr kényelmét szolgáló változtatások, amire utal az is, hogy Zichy Károly halála után a kastélyban az uradalmi kasszán, a tisztartó írószközein és néhány fegyveren kívül semmi érdemlegeset sem találtak az összeírók.¹⁰

A csak négy évig senior Zichy I. Imre, ill. az utána következő Zichy I. Ferenc alatt a divényi kastélyban nem ismert semmilyen nagyarányú változás, bár az utóbbi földesúr a család számára nem túl jó emlékkel bíró Zsélyen felépítette a kastély keleti felét az 1772-es év táján.¹¹ Nem tudni, hogy a győri püspök mennyi időt töltött Zsélyen, de a halála után felvett leltárban szereplő bútorok, konyhai felszerelések meglehetősen hosszú jegyzéke tanúsítja, hogy a zsélyi kastély igen lakályos lehetett.¹² A későbbi földesurak jelenlétéről a Divényi uradalomban adatok hiányában nem beszélhetünk.

Úgy tűnik tehát, hogy az uradalmuktól nagy távolságra élő földesurak csak ritkán keresték fel Nógrád vármegyei birtokukat. Talán a földrajzi távolság és más fontos elfoglaltságuk is hozzájárult ahhoz, hogy a seniorok uradalmuk gazdasági életébe alig avatkoztak be. A tisztartók fölötti gazdasági felügyeletet a földesúr helyett a XVIII. században megjelenő jószágkormányzók sem igazán láthatták el, mert kezdetben a jószágkormányzó sem tartózkodott az uradalom területén, s amikor például Pamhakkal jószágkormányzó Divényben élt, akkor az uradalmat maga prédálta, lopásaira az 1763-as évben derült fény.¹³ A jószágkormányzónak járó tekintélyes juttatások ellenére Pamhakkal idején az uradalom gazdasága siralmas képet mutatott.¹⁴ A seniorok tehát jobbra akkor szembesültek birtokuk gazdasági helyzetével, amikor a

9 Zichy, 1943. 28.

10 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, 182 et A. A Divényi uradalom kezelésére vonatkozó iratok, Inventarium 1741. szeptember 5.

11 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, 602. Radnay Ferenc családi levéltárnok által (1868) A Divényi uradalom szerzőjének, senioratus alapítójának és seniorainak életrajza.

12 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 273. No. 4. Inventarium Mobilium 1783. július 4.

13 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 191. Jelentés Pamhakkal jószágkormányzó lopásairól, 1763.

14 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 257. No. 24–30. Számadások 1763-ig.

divényi tiszttartó elutazott Oroszvárra vagy Pozsonyba, hogy beszámoljon urának az adott esztendőben befolyt pénzekről, természetbeniekről és kiadásokról.

Az 1687–1787 közötti 100 évből csak 47 esztendőből maradt ránk számadás.¹⁵ Zichy I. István seniorsága idején, 1687–1693 között készített számadáskönyvek közül csak az 1690. évi, ill. az utolsó, a földesúr halálának évében írt számadás hiányzik. A következő senior, Zichy Ádám 1701-ben bekövetkezett tragikus elhunytáig mindössze 1694-ből maradt fenn számadás. Zichy I. Károly idején, vagyis az 1741-ig készült számadások sorozatából is hiányzik néhány. Az 1711. év előtti időből csupán az 1703-as és az 1704-es évi található a család levéltárában, vagyis I. Károly seniorátusa elejéről, valamint az uradalom területét is érintő Rákóczi-szabadságharc korszakából hiány mutatkozik, azt követően viszont jobbra Zichy I. Károly élete vége felé nem lelhető föl több évből (1720, 1724, 1732–1733, 1736–1737, 1739–1741) számadás. Az uradalom élére kerülő Zichy I. Imre idejéről sincs meg az első, az 1742. évi és az 1744-es esztendőre vonatkozó. Az 1746-ban Divény urává váló Zichy I. Ferenc számadásai közül az 1749–1758 és az 1767–1782 közötti időszakban készítettek szintén hiányoznak. Az 1802-ig birtokló Zichy I. Zsigmond alatt pedig az 1788-as évvel kezdődően tűnnek el a számadások.

Érdekes azonban, hogy a számadáskönyvek a „zavarosabbnak” nevezhető évekből hiányoznak, ez alatt nem csupán a Rákóczi-korszak hadi éveit értve. Az elemzett 100 esztendő alatt 5 senior halt meg, de csak Zichy I. Imre és I. Ferenc halálának évéből maradt ránk számadás. Figyelemre méltó az is, hogy minél jobban közelgett élete alkonya az egyre többet betegeskedő Zichy I. Károlynak, annál inkább fogyott a megőrzött számadások száma is, ill. az ő esetében más seniorokhoz hasonlóan szintén előfordult, hogy a földesúri beiktatása tájáról nincs meg a számadás. A kései rokona által bohémnak jellemzett Zichy Ádám seniorságának 9 évéből is csupán egyetlen számadás ismert. Zichy I. Ferenc idején is éppen az idő tájt hiányzik a sokat emlegetett forrás, amikor az uradalom élén igen sajátos helyzet alakult ki. Zichy I. Ferenc győri püspök ugyanis donátori tevékenységének rendelte alá a győri egyházmegye allódiáját, „*Sőt, minthogy magából a Papi jószág annyit nem gyümölcsozhatett, ősei nagy birtokának a hasznát is teljességgel annak javulására költötte*”.¹⁶ A nagy léptékű mecénási tevékenység finanszírozására jelentős pénzre volt szükség, hiszen sok egyházi, oktatási, karitatív épületet emeltetett, ami miatt hiteleket is felvett, tartozásai 1750-re meghaladták a 464 387 forintot. Már az előző évben a püspök „*rosz akaroimnak mindenfelől ellenem valo fel zendüléseket tapasztalván*” segítséget kért a palatinustól. A Divényi uradalom zárgondnokság alá került, kibérléséért pedig harcba szállt a Zichyekkel a hajdani Balassa-birtokért, a Divényi uradalomért perben álló Balassa Pál is, ám mint a palatinus is írta: „*igen veszedelmes lett volna ő Ex(ce)ll(entiájának kezéhez botsátani a jószágot*”, ezért Zichy István maga-

15 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 257. No. 1–30. Számadáskönyvek 1687–1766, MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 182 et A. Számadások 1783–1787.

16 Erdélyi, 1783. 20–26.

ra vállalta az évi 16 000 forintos bérleti díjat.¹⁷ A győri püspök 1754 márciusában levelet írt öccsének, Jánosnak, amelyben kérte, hogy testvére fizesse ki a több mint 53 000 forintos adósságát, amelyből a Divényi uradalomra esett 20 000 forintnyi tartozás. A hiteltörlesztésért cserébe a püspök ígéretet tett, hogy évente összesen 26 000 forintot fizet vissza, ebből 16 000 forintot a Divényi jószágból, ill. a törlesztés előtti halála esetén az adósság a Divényi uradalomra száll, és azt nem Zichy Miklós, hanem az öccse kapja meg. A Palotai uradalomban tartózkodó Zichy János inkább azt kérte bátyjától, hogy az adósság átvállalásáért a Divényi uradalmat adja neki árendába. Az 1759-ben még 68 564 forintnyi adósság azonban csak 1770-re apadt le 554 forintra, de addig is az uradalom jövedelmei nem a püspökhöz, hanem az adósságait átvállaló Zichy Jánoshoz és Istvánhoz kerültek.¹⁸ Az így kialakult helyzetben 1759. január 13-án Frendel György, a püspök „*alázatos hiv szolgálja*” így írt: „*En azt tartom, hogy a méltóságos Urak közzül vagy az egyiké, vagy a' másiká tsak tartaná meg ezen jószágot árendán, hogy meginten idegen aredatornak keze alá ne jusson. Mert mind [Zichy I.] Imre Ur idejébe, mind pedig a seqvestrum alatt-is, tsak bitang volt ezen jószág, és ha tovább, így idegen kéz alatt lészen, egészen elpusztul.*”¹⁹ Mindezek ismeretében a számadások hiányát mintha inkább a gyöngébb földesúri ellenőrzéssel magyarázhatnánk, nem pedig a források megsemmisülésével vagy levéltári lappangásával. Elképzelhető azonban, hogy a XIX. században még valamennyi számadás együtt lehetett, hiszen a Zichyek levéltáráról 1872–1873 táján a következőképpen írt a számadások meglétét tételelesen talán mégsem ellenőrző Shvoy Miklós: „*Említésre méltó ezen gyűjtemény az által is hogy feltalálható benne az egész uradalmi pénztári számadása és pedig kezdetétől fogva napjainkig. Ez a nemzetgazdaság történetének egykor nagyon becses kutfőül szolgálhat.*”²⁰

A tisztartók sáfárkodását és adminisztrációját a távol lévő földesurak aligha ellenőrizhették hatékonyan, ami lehetőséget adott arra, hogy a tisztartó az uradalom gazdasági erőforrásait ne ura, hanem saját javára aknázza ki, aminek érdekében a számadáskönyvek adatait manipulálhatta. A hűtlen kezelésre maguk a számadáskönyvek is bizonyítékul szolgálnak. A pénzbevételeket és -kiadásokat a korszak folyamán mindvégig hol részletesebben, hol nagyobb vonalaiban jegyezték le, majd az összbevételt, az összkiadást, valamint az uradalom kasszájában maradó adott évi maradványt számszerűsítették. Ha összevetjük a főösszegeket és összeadjuk a különféle tételeket, azok sok esetben nem egyeznek meg. (2. táblázat) Természetesen kisebb számolási hibákra is gyanakodhatunk, amikor az eltérés a 10%-ot sem érte el, de a nagyobb arányúak a gazdasági machinációk ékes lenyomatai. A bevételek esetében csupán kivételes években mutatkozott 10% fölötti eltérés, inkább csak kisebb számolási hibákról beszélhetünk. A bevételeknél a ténylegeshez képest számottevő-

17 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 278. Zichy Ferenc győri püspök zárgondnoksága és hagyatéka 1750–1783.

18 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 182 et A. A Divényi uradalom kezelésére vonatkozó iratok 1746–1847.

19 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 278. Zichy Ferenc győri püspök zárgondnoksága és hagyatéka 1750–1783.

20 Shvoy, kb. 1872–1783. 268.

en eltérő összegek kerültek az 1691., 1713–1714., 1735., 1743. évi számadáskönyvekbe, ami 12–45%-kal a ténylegesnél nagyobbak mutatta az uradalmi kasszába befolyó pénzeket, az 1687-es esztendőben pedig 16%-kal kisebbnek. Miközben a bevételeket általában nem kívánták kisebbiteni a ténylegeshez viszonyítva, addig a kiadásokat az 1747–1748-as évben 35–37%-kal „csökkentették”. Meglepő ellenben az a sok évben jelentkező tendencia, hogy a kiadásokat nagyobbak mutassák be a valódi helyzetnél. Az eltérés a XVII. században két és félszer is nagyobb lehetett, de a következő században is egészen 1766-ig a „tévedés” mértéke gyakorta mozgott a 22–56%-os sávban, sőt 1731-ben a 78%-ot is elérte. A pénzügyi helyzet szándékos nagy mértékű elferdítése miatt a tisztartó által megállapított év végi maradvány általában a valóságnál kisebb volt, s ezt a maradványt vitték át Zichy I. Károly haláláig a következő évre, azt követően pedig a maradvány már egyáltalán nem jelent meg a következő esztendő számadásaiban. Kivételes az 1746-os év, hiszen ekkor a negatívumot felnagyította a tisztartó, ill. az 1766-os évi számottevő maradványból kreált nagyfokú eladósodást. Nem nehéz kitalálni, hogy a tisztartó által papíron leapasztott maradék pénz és a tényleges maradvány közti különbözet vagy akár a teljes megmaradt pénz nem a földesúrhoz vagy uradalmához, hanem észrevétlenül a tisztartó zsebébe vándorolt. Az 1717–1731 közötti években igen alkalmasnak mutatkoznak a források az ilyen módon „elfolyt” pénzek nagyságának vizsgálatára. Ekkor az előző évi tényleges maradvány, valamint a következő évben feltüntetett maradvány közti eltérés 528,26–3009,09 forint között mozgott, vagyis az uradalom éves összebevételeinek 8–47%-át tüntette el ilyen módon a sikeres csalások miatt vérszemet kapó tisztartó. A pénzügyi torzítások azonban nem csupán a tisztartó anyagi előnyei érdekében történtek, hanem a veszteségeknek a földesúri szemek elől való elfedésére is szolgáltak. A tárgyalt 100 év során 11 évben fordult negatívra a pénzügyi mérleg, ez 1000 forint alatti negatívumot jelentett 1689, 1704, 1735, 1743, 1759, 1764 folyamán, az 1000 forintos határt átlépte 1714, 1760 táján, ill. 9000 forint körüli értéket vett föl az 1747–1748. évi számadáskönyvekben. A tisztartóknak azonban az 1740-es évek második felének kivételével sikerült földesuraik előtt látszatra egyensúlyba hozni a bevételt és kiadást, az 1747–1748-as számadásokban pedig jócskán lefaragni a túlélőjeleket. A tisztartók tehát úgy gondolkodtak, hogy noha lejegyezzék a bevételi és a kiadási tételeket, de azt a seniorok nem fogják újra összeadni, s csak az általuk közölt összegeket fogják megnézni és elfogadni.

A számadáskönyvek még egy kérdést vetnek fel: a mindenkorai tisztartó valamennyi ténylegesen be- és kifolyó összeget, természetbenit bevezetett-e a számadásokba. A kérdés vizsgálata meglehetősen bonyolult, ami során a részletesség s ezzel összhangban a hitelesség problémakörét kell elemeznünk. A Divényi uradalom számadáskönyvei a tárgyalt 100 év folyamán eltérő részletességűek voltak, mind a pénz, mind a természetbeniek mozgását tekintve. Az 1743-as évvel bezárólag a számadáskönyvek igen részletes és figyelemreméltóan sokrétű adatokat közölnek az uradalom gazdasági életére vonatkozóan. A számadáskönyvekben általában egy gazdasági év pénzbeli és természetbeli kiadásait és bevételeit rögzítették a tisztartók. A gazdasági éveket néhányszor igen távan értelmezték: előfordult, hogy adott évi feljegyzésekben előző évi kiadások szerepeltek, s változó volt a gazdasági év határa is,

amely január és március között mozgott. Az 1712. év április elsejétől 1713. július 10-ig tartó periódusban rögzített számadásban kivételesen a tisztartó helyett Boltsitskovits János, a tudós divényi plébános az 1711–1713-as évek gazdasági mozgását írta le, s az 1713-as évi számadáskönyvbe csak az év július 10-e utáni tételeket jegyezték le, ami miatt e 4 esztendő adatai csak ezek ismeretében hasonlíthatók össze a többi évek adataival. Ám a kiadások és a bevételek csoportosítása sem volt mindig következetes. A vásárlások alkalmával helyenként nem különítették el a vásárolt termékekre kiadott összegeket, hanem azok együttes árát jegyezték le, vagy például nem tettek különbséget az egyes tételek között, hanem azokat mindenféle rendszer nélkül, esetleg időrendi sorrendben írták be a számadáskönyvekbe. Az 1743-as évet követően a számadáskönyvek helyett már csak néhány évből származó, kis terjedelmű „számadásoldalakról” beszélhetünk. A továbbra is latin nyelvű számadások közel sem olyan részletesek, mint az előtte keletkezettek, az 1743-as év után írt számadásokban már csak a nagyobb bevételi és kiadási tételeket jelenítették meg.

Máshol, például az Alsólendvai vagy a Regéci uradalomban, a tisztartó számadásait ellenőrizte a számadó, aki a számadáskönyvet összehasonlította a nyugtákkal, majd a felmerült kérdésekre a tisztartónak felelnie kellett egy bizottság előtt, s jóvá kellett tennie az esetleges mulasztásait.²¹ A divényi tisztartók adminisztrációját azonban gyakorlatilag senki sem ellenőrizte szakszerűen, ami az elkészült számadáskönyvek alapján egyre nehezekebb is lett volna. Míg a számadáskönyvekben föllelhető kisebb-nagyobb összevonások miatt az 1743-as évig a pénzügyi mozgások nyugtákkal való egybevetése olykor nehézségekbe ütközött volna, addig azt követően a részleteket teljesen mellőző számadások nyugtákkal történő egyeztetése lehetetlen vállalkozássá vált. A gazdasági évek végén tehát a tisztartók elutaztak ugyan a Zichy seniorhoz, hogy földesuruknak bemutassák a számadásokat s jelentést tegyenek a jövedelmekről, de ez nem hasonlítható a korabeli uradalmak ellenőrzési mechanizmusához, aminek következtében előfordulhatott, hogy bizonyos valós tételek nem kerültek be a korabeli divényi számadásokba, amire látványos példák hozhatók a földesurak halálának évéből.

A korszak folyamán elhunyt 5 senior közül Zichy I. Imre és I. Ferenc halálának évéből, vagyis az 1746-os és az 1783-as évekből fennmaradt számadásokban az előző és a következő évekhez viszonyítva drámaian csökkent a bevétel és a kiadás egyaránt. A kiadások csökkenését még magyarázhatnánk a kisebb földesúri igényekkel, elvárásokkal, de a főként meghatározott mértékű (pl. éves census) bevételek óriási csökkenése fölkelti a gyanút, hogy a tisztartók vagy nem törődtek az uradalommal a seniorváltás évében, vagy törekedtek az uradalmat rosszabb színben feltüntetni a kevesebb tapasztalattal rendelkező új földesúr előtt, amiért nem állottak akár befolyó bevételeket is eltitkolni. A jelenség utal arra, hogy a számadások tételszintű módosítása kirívóan is előfordulhatott, ám a földesúri tekintély általában mégis valamennyire korlátozó tényező lehetett a tisztartók számára. Másfelől a tisztartók jól tudtak operálni a főösszegekkel, ezért talán kevésbé szorultak arra, hogy ne jegyezzék le a lehetőség szerint megbízhatóan a tételes számadásokat. Persze a lelkiismeretesség-

21 Bakács, 1930. 90–93., Csapody, 1933. 20–22.

gükön, szakértelmükön is múlt, hogy mennyire volt precíz a számadások vezetése, de ezt nehezen tudjuk ma már ellenőrizni.

Az uradalom pénzmozgásain kívül 1743-ig a számadáskönyvekben követhető a természetbeni javak növekedése és fogyása is, azonban a naturáliák nem minden fajtáját jegyezték le minden évben, sokkal részletesebbek ilyen szempontból a később keletkezett számadáskönyvek. A természetbeni javak esetében azonban viszonylag gyakorta előfordult, hogy a kiadásokhoz képest a bevételek rögzítését a tisztartó kevésbé tartotta fontosnak, ami oda vezetett, hogy például a papíron lejegyzett gabonakészlethez képest némely esztendőben több fogyott. Gyakori jelenség volt az is, hogy az előző évi és a következő esztendőre átvitt maradványok mennyiségei nem egyeztek. Előfordult az is, hogy az egyes eladott vagy vásárolt termékekből kimutatható az abból befolyt összeg, viszont a természetbeniből eladott vagy vásárolt termékek között ezt nem találjuk. Például az uradalom az 1723-as, 1729–1730-as esztendőkben az eladott kétszeresért pénzt kapott, de a kétszeres készlet fogyásánál ezek közül csak az 1723. és az 1729. évi értékesítés célú kiadás jelentkezett az 1726–1727-es évek mellett, az 1726–1727. évi pénzbeli számadások közé viszont nem került kétszeres eladásából bevétel.

A Divényi uradalom számadásai azonban mégis megfelelni látszanak forrásérték tekintetében az uradalomtörténések által a számadásoktól elvárt követelményeknek, vagyis annak, hogy alkalmasak legyenek „*az üzem milyensége, a gazdasági élet fejlettsége és fejlődése*” kérdéskörének vizsgálatára.²²

II. A TERMÉSZETBENI BEVÉTELEK ÉS FELHASZNÁLÁSUK (1687–1743)

A *gabonabevétel* és *-kiadás* alakulása 1687–1743 között követhető nyomon. Az 1687-től 1731-ig jelentkező kétszeresbevétel 502–1440 kila volt, mindössze 1711–1713 táján csökkent le ez az érték. Az uradalom magtáraiba kerülő búza mennyisége 1721–1743 folyamán erős hullámvázson esett át, 80–3950 kila között mozgott úgy, hogy az 1720-as évek derekán erőteljesen süllyedt, s a korszak vége felé megemelkedett. Mindezen idő alatt a rozsbevétel 370–5848 kila mennyiség körül mozgott pontosan ugyanolyan tendenciával, mint az a búza esetében történt. Az árpabevétel nagyságát 1687–1743 között tekintve elmondható, hogy a kezdetek idején, vagyis 1687-ben és a Rákóczi-szabadságharcot követően, 1713-ban 100 kila alatt volt, azonban 1734-ig általában 223–629 kila, azt követően pedig 1194–1364 kila árpát számoltak össze. A zabbevétel mindeközben 359–3150 kilányi mennyiség közé került, ezt csak az 1711–13-as évek múlták alul. A zab mennyisége is növekvő tendenciát mutatott, amit az 1720-as évek közepe vetett vissza ideiglenesen.

A kétszereskiadás a kezdő évben volt a legmagasabb, 1579 kila, s a XVII. században még 2 esztendőben mutatható ki, hogy meghaladta vagy megközelítette az 1000 kilát, de a többi évben 140–877 kila közötti mennyiséget jegyeztek le. A búzakiadás 46–2084 kilás volt, a rozsé 97–3092 kilás, az árpáé 75–868 kilás, a zabé az alacso-

²² Csapody, 1933. 22.

nyabb értékű 1711–1713-as éveket nem számítva 255–2526 kilás. A gabonakiadások tendenciája visszafogottabb mértékben követte a bevételek alakulását. A bevétel és a kiadás egyenlege, a maradvány azonban néhány évben negatív előjelet vett fel, ami nagyban köszönhető a számadás pontatlanságnak. Az 1687-es évben 210,5 kila, 1711–1713 táján 136,5 kila kétszeressel többet használt föl az uradalom a lejegyzett bevételhez képest, a rosznál ez 1725-ben csupán 1,83 kila volt, tehát ezt inkább a kezdeti évek technikai problémájának tarthatjuk. A gabonafélék kiadást követő maradványa némely évben a nullát közelítette, de gyakorta annál többé-kevésbé nagyobb volt. A kétszeres, az árpa és a zab már az 1687-es évtől megjelent az uradalmi magtárban, de csak az árpa, ill. ritkábban a zab esetében figyelhetünk meg maradványt, ám az a szabadságharc utáni újrakezdést követően, már az 1714-es évre mind a 3 gabonafélénél megjelent. A továbbiakban az 1720-as évek közepét kivéve fennmaradt a következő évre átvihető gabonamaradvány az árpa kivételével, hiszen a XVIII. században árpából csak az 1714-es és az 1727-es években származott nem túl jelentős maradvány.

Az uradalom raktáraiba kerülő gabona döntő része az uradalom területéről származott; ha eltérő arányban is, de a földesúri majorból és a paraszti gazdaságok dézsmaadójából tevődött össze. Voltak azonban olyan esztendők is, amikor a majorvagy a dézsmagabona teljesen elmaradt. A majorsági kétszeresből 1715-ben, búzából az 1725–1726-os években, rozsból 1735-ben, zabból 1714-ben nem származott bevétel, ám a földesúri kezelésben lévő földekről árpát minden vizsgált évben betakarítottak. Némely évben viszont nem jelentkezett a paraszti adó kétszeresből (1727, 1729), búzából (1723, 1727), rozsból (1727), árpából (1727) és zabból (1727) is egyaránt. A major és a dézsma aránya eltérő volt az egyes gabonafélék körében. Az 1687–1731 közötti időszakban általában a majorszántókon termett gabona alkotta a kétszeresbevételeket, de 7 évben, főként a XVII. században a dézsma bizonyult nagyobbaknak. A kétszereshez hasonlóan 1721–1743 között a dézsmával szemben a majortermelés határozta meg az uradalom éves búzakészletét, kivéve az 1725–26-os éveket, amikor nem volt majorbúza, valamint az 1743-as esztendőt. A paraszti terméshozamokból azonban nagyobb bevétel származott a majortermeléshez képest a többi gabonafajta körében, bár néhány kivételes esztendőben (jobbára a XVII. században és az 1720-as években) a majorgabona aránya nagyobb volt a rozstól, az árpától és a zabot tekintve.

A kétszeres- és a búzabevételeket a malomvám is gyarapította, bár csak néhány esztendőben. Az 1691-es évtől 1713-ig mutatható ki malomvám kétszeresből, ami a 94 kilát sohasem haladta meg, ugyancsak jelentéktelen volt 1734–1743 között a malomvámból származó búza is, ami minden első évben 40, a második évben 20 kilát tett ki. A XVII. század végén a hajdúk ellátására 67–136 kilányi kétszerest is beszedtek az uradalom népétől, 138 kila árpa folyt be census címen 1717-ben, ill. 32 kila mennyiségű rozstól adtak az uradalomnak bérleti díjként 1734–1738 táján. A gabonavásárlás nem volt jellemző az uradalomra, sőt búzáért és rozsért sohasem adtak ki pénzt. Amikor az uradalom termelése nem volt elegendő, akkor a szükségletnek megfelelő változó mennyiségben be kellett szerezni zabot az 1711–1713-as években,

kétszerest is 1688-ban, 1713-ban, 1715-ben, ám az uradalmi serfőzés alapanyagául szolgáló árpa vásárlására a korszak folyamán 7 esztendőben is kimutatható.

A gabona fogyasztását 3 tényező okozta, egyfelől az uradalmi jellegű felhasználás (fizetés, vetőmag, majorállatok fogyasztása, pálinka- és serfőzés, vesztesség), másrészt az értékesítés, ill. a földesúr természetbeni jövedelme. A földesúr céljaira felhasznált gabona arányaiban nem volt jelentős, kétszeresből legfeljebb 37 kila fogott évente ilyen módon, búzából 29 kilányi sem, rozsból 35 kila, árpa csupán néhány évben, akkor is 90 kilánál nem több, zabból a senior általában 40 kila alatti mennyiséget kért néhány esztendő kivételével, amikor 57–201 kiláról rendelkezett.

Az értékesítést elemezve elmondható, hogy zabot gyakran adtak el, kétszerest, búzát, rozstot már ritkábban s árpát csak kivételesen. Az eladott kétszeres mennyisége a XVII. században 342–1237 kila között mozgott, ám a következő században 9 évből már csak kettőben haladta meg valamelyest a korábbi alsó határt. Az eladott búza mértéke változó volt, de nem volt több 140 kilánál. Az eladásra kerülő rozs mennyisége is ingadozott, a korszak vége felé viszont jelentős növekedést figyelhetünk meg, az értékesítés 1735-ban már 2835,5 kila rozstot érintett. A rozshoz hasonlókat mondhatunk el az árpáról és a zabról is azzal a különbséggel, hogy az árpa esetében még 1734–1738 között is kisebb, 100–200 kilás nagyságrenddel számolhatunk, miközben az eladott zab esetében 1734-ig legfőljebb 275 kila, utána pedig 697–2142 kila mennyiségről emlékeztek meg. Az értékesített mennyiség az 1734-es évtől eltérő arányban, de mindenképpen jelentősen emelkedett tehát a búza, rozs, árpa és zab esetében, míg a kétszeresnél csökkenést észlelhetünk a tárgyalt korszak folyamán. Az uradalom gabonát nem csupán pénzért adott el, hanem néhány évben más áruért is elcserélt kétszerest 108 kilát, rozstot 166 kilát, árpát 2 kilát, zabot 1,5 kilát nem meghaladó mennyiségben.

Az uradalom szükségletének egy fontos szelete volt a majorszántók megfelelő mennyiségű vetőmaggal való ellátása. A kétszeresvetőmag mennyisége a XVII. század végén emelkedett, míg azonban ez idő tájt 120–281,5 kilát vetettek el, addig a XVIII. században egyre csökkenő mennyiséget, 35–80 kilát. A vetésre szánt búza mennyisége 1731-ig a 100 kilát sem érte el, 1734-től azonban 260–308 kila között mozgott. A rozsvetőmag-kiadás csak az elemzett korszak végén 3 évben 5–22 kila mennyiségben jelentkezett, ezzel szemben a földesúr kezelésében lévő szántók bevetésére mindig elkülönítettek árpát, amely gyakorlatilag legfőljebb 65 kilát tett ki. A vetőmag zabból mindvégig 100–200 kilányi volt, kivéve a Rákóczi-korszak után 1731-ig, amikor 6–48 kilát vetettek. A majorság állatállománya is a gabona rendszeres fogyasztójának számított. Az állatok a kétszeresből 1713–1714 táján 11 kilánál kevesebbet, búzából 1728–1738 között 2–7 kilát kaptak, rozsból az 1730-as években 2–30 kila mennyiségben részesültek, míg árpát 1727-től adtak rendszeresen 30–121 kilás nagyságrendben. A többi gabonafajtánál fontosabb volt az állatállomány szempontjából a zab, amelyet szinte minden esztendőben változó, de növekvő tendenciájú mennyiségben különítettek el az állatoknak, ez a kiadás 1731-ben érte el a 217 kilát. Az uradalmi pálinka és a ser készítése során is felhasználtak gabonát. A sör- és pálinkakészítés alapanyaga a rozs, valamint az árpa volt, de 1714–1719-es években és 1731-ben 37–105 kila kétszeres, ill. 1725-ben 24 kila zab is szükségeltetett. A rozs-

ból az uradalom pálinkát állított elő, amihez 42–164 kila között változó mennyiséget adtak ki, míg a serfőzéshez szükséges árpa mennyisége 1738-ig 652 kilányira gyarapodott. Az uradalom alkalmazásában állók vagy a különféle alkalmi munkát végzők természetbeni fizetséget is kaptak, 88–482 kila kétszerest rendszeresen, búzát az 1734-es évig nem túl jelentőset, utána pedig minden esztendőben több száz kilát 480 kilás határig, 0,5–623,5 kila közötti rozsot nem minden évben, árpát csak néhány esztendőben, de akkor egyszer sem érte el a 23 kilát és zabot 30–345 kilát. Míg a munkadíjként kiadott gabona mennyisége követte a készlet adta lehetőségeket és az egyéb uradalmi igényeket, addig a veszteség nem minden esetben. A kétszeresből mindössze néhány évben jegyeztek le 27 kila alatti veszteséget, kivéve 1725-öt, amikor ez megközelítette a 228 kilát. Ugyanígy a búzaveszteség is az 1725-ös esztendei 95 kilát nem számítva jóval 35 kila, míg a rozsnál minden évben 67 kila alatt volt, de a rozs esetében is 1725-ben 850,67 kilányira emelkedett. Az egyébként 60 kila veszteséget sem elérő zabból 1725-ben ezen a téren 312 kila veszett el, de árpából csak néhány évben kellett 38 kila alatti kárt elkönyvelni.

A gabonakiadás meghatározó tényezőjének a kétszeresnél mindvégig a fizetést, a vetőmagot, némely évben az eladást tekinthetjük. A búzánál kezdetben a vetőmag, a rozsnál a pálinkakészítés alapanyagigénye és a vetőmag, 1734-től azonban a búzánál és a rozsnál szintén a fizetés és az értékesítés tett szert jelentőségre. Az árpánál a serfőzés, a vetőmag 1727-ig döntő kiadási tételeket okozott, majd a majorállatok táplálása, valamint az eladott árpa mennyisége is egyre számottevőbbé vált. A zabnál a majorállatok fogyasztása, gyakran a zab eladása, olykor a földesúr igénye szabta meg a kiadás mértékét.

A gabona mellett természetesen más növényi eredetű termék sorsát is figyelemmel kísérte a mindenkori tisztartó, például a *komlótermesztés* 1691–1743 között követhető. Noha időnként az uradalomnak szükséges volt 11–55 kila komlót vásárolni, mégis 1715–1731 között alapvetően fontos volt az adott évi 5–30 kila majorsági termelvény s a tavalyról megmaradt 5,5–56 kila komló. A komló az uradalom sernevelő házában fogyott el 5,5–40 kila mennyiségben. A tavalyról maradt komló mennyisége azonban nem volt azonos az előző évi bevétel és a kiadás egyenlegével, a maradvány hol több, hol pedig kevesebb volt a számadáskönyvben a „tavalyihoz” képest. Nem mutatható ki maradvány 1713-ban és 1743-ban, aminek oka a csekély bevétel lehetett, de más években 4 és 41 kila között mozgott a kiadás után megmaradt komló mennyisége.

A *borsó* és a *bab* szintén 1691–1743 között elemezhető, bár a komlótól eltérően a XVIII. században nem 1711-től, hanem 1714-től. A hüvelyesek a XVII. században a majorsági termelésből kerültek ki 15–70 kila nagyságrendben, míg a következő században a tizedből 4,5–11 kila bab és borsó származott, vásárlásuk csupán 1731-ből ismert, amikor sem major, sem paraszti eredetű hüvelyes nem volt, de ekkor is jelentéktelennek számított a 0,5 kilás tétel. A földesúr számára néhány esztendőben 0,5–6 kila borsót és babot különítettek el. Mindössze az 1691-es esztendőben adtak el 30 kila hüvelyeset. Két évben följegyeztek 0,25–1 kila veszteséget. A kiadásokat azonban a fizetés, munkadíj gyanánt adott 3,5–14 kila borsó, bab határozta meg. Szinte

minden esztendőben maradt hüvelyes, talán a korszak elején valamivel több, mint a későbbiekben.

A *hajdinaról* számadást csak a XVII. században készítettek, a 10–70 kila hajdina ekkor kizárólag majorsági termelésű volt. A földesúr 1687–1689 táján 9–20 kila hajdinaról rendelkezett, s csak 1689-ben értékesített az uradalom 20 kilányit, azonban lényegesebb volt a vetőmag 7–24 kilás, ill. az 1694-es évet kivéve a fizetés természetbeni részét adó 3–13 kilás mennyisége. Az éves hajdinafelhasználás azonos volt a bevétellel, így maradvány nem keletkezett.

Az *aszalt szilvát* csupán 1715–1718 között vették számba, amikor a 8–12,5 kila szárított gyümölcs valószínűleg a divényi majorkertből került ki. Az aszalt szilvából csak 1716–1718 között fogyasztottak, a földesúr 1716-ban 4,5 kilát, de fizetesként a tisztartó is kapott 1717-ben 1 kilát, ill. 8-8 kilát adtak el 1716-ban és 1718-ban. Az 1715-ös évben a teljes, míg az 1717. évi készlet nagy része megmaradt, a többi évben viszont nem volt maradvány. A *gesztenyebevételt* csupán az 1743-as esztendőben regisztrálták: a tizedből származó 11 kilát és az előző évből származó 0,5 kilát, amelyből 11 kilát értékesített az uradalom.

A *széna* 1711–1743 között vizsgálható, amelyből 1717-ben, 1719-ben vásárolni kellett 1–6 szekérrel, de a többit az adott vagy az előző évben kaszálták le a majorsághoz tartozó uradalmi réteken. Az 1722. esztendőben nem volt kimutatható bevétel szénából, ám a többi évben 41–222 szekérrel gazdálkodhattak. A kiadás egy része az eladott szénából származott, a szabadságharc után összesen 26 szekér szénát értékesítettek. A majorsági állatok fogyasztása természetesen számottevő, bár változó mértékű volt, a 118 szekér nagyságrendet azonban sohasem haladta meg. A fizetesként kiadott széna 8–22 szekérmennyiségű volt. A források kizárólag az 1717-es évből számolnak be 6 szekér veszteségről. Az összkiadás 26–136 szekér közötti volt, de 1722-ben, amikor nem adtak számot bevételről, nem írtak föl szénakiadást sem. Az 1733-as évben a forrás torzításából 42 szekérrel több széna fogyott az uradalomban, mint amennyit bevételként följegyeztek, de általában minden évben maradt a kiadás leszámítása után széna, ami 1715-ben a 108 szekér mennyiséget is elérte.

A számadáskönyvek az uradalom állatállományára vonatkozóan is értékes adatokat közölnek. A *juhok* és velük együtt a *kecskék* számának növekedését és csökkenését a szarvasmarhákéval, a sertésekével egy időben, vagyis 1687–1743 közötti időszakban követhetjük. Az uradalom majorságában a főként juhokból és kisebb részben kecskékből álló nyájban 100 és 797 db állatot számoltak úgy, hogy a XVII. század végén lendületesen, a Rákóczi-mozgalom után mérsékelten, 1734-et követően jelentősen növekedett az állomány, az uradalom juhászainak számottevőbb csökkenéssel csak az 1720-as években kellett szembesülni. A majorsági állatállomány szaporulata nem minden évben mutatható ki a számadások alapján, de amikor igen, akkor évente 44–197 báránnal, kecskegidával gazdagodott a nyáj. A XVII. század utolsó évtizedeiben kiemelt hangsúlyt kapott a parasztság dézsmakötelezettsége, hiszen minden évben nagy számú, 339–1144 juh és kecske került ilyen módon az uradalomhoz. Amíg a Zichy család megjelenése elején a majorszaporulat mellett a dézsma tett szert nagy szerepre, addig a következő században a jobbágyi kötelezettség teljesen eltűnt a számadásokból, talán ennek is köszönhető, hogy a Rákóczi-

korszakot követő gazdasági újrászervezés idején, pontosabban az 1713–1714-es években 42–58 juh vásárlására került sor. Mindent egybevéve az uradalom a XVII. században 595–2138, míg 1713–1743 között 217–634 állatot magába foglaló juh- és kecskenyájáról gondoskodott. A nyájból majdnem minden évben általában 16, 1688-ban viszont 84, 1691-ben 61 állatot a földesúr saját céljára fordított. Jobbára a korszak elején 6–22 állatot adtak az uradalom által foglalkoztatottaknak munkadíj gyanánt. Jól körvonalazható azonban, hogy a juhokat és kecskéket nem uradalmi vagy földesúri fogyasztásra, hanem a tenyésztésre kevésbé alkalmas egyedeket elsősorban értékesítésre szánták, még akkor is, ha az eladott állatok száma csökkenő tendenciával jellemezhető, amit jól jelez az is, hogy 1687–1694 között 111–434 állatot adtak el, 1713–1743 között pedig csupán 18–205 darabot. Az elpusztult állatok száma 100 fölé is emelkedhetett, de a teljes állományhoz képest a veszteség aránya ritkán érte el a 18%-ot, kivételt képez ez alól 4 év: az állatok elhullása 1714-ben a nyáj 32%-át, 1725–26-ban 41%-át és az 1731-es évben 28%-át érintette. Az összkiadások mértéke azonban követte a bevételekét, a XVII. század végén 120–600, a következő században 35–242 juh, kecske került ki valamilyen formában az uradalom állatállományából, aminek következtében a kiadások után megmaradt nyáj a korábbi időszakban 114–1538, a XVIII. század első felében viszont az 1725. évi 31 állatot nem számítva 182–455 juhot és kecskét jelentett.

A 20–145 állatból álló *szarvasmarha-állomány* 1687–1743 között azonban korántsem volt olyan nagy, mint a juhoké, kecskéké, bár azokhoz hasonlóan növekedés figyelhető meg a korszak folyamán. A majorszarvasmarhák száma 22–97 közötti volt, kivéve a 7–17 szarvasmarhát számoló 1711–1713-as esztendőket. Az említett állomány 1715-től az 1728-as évet leszámítva 8–23 borjúval szaporodott. Az 1713-as esztendőtől némely évben 1–8 szarvasmarha vásárlására is sor került. A földesúr is adott a majorba 2 állatot 1717-ben. Az 1691-től kimutatható kiadások az állományt legfeljebb 37 állattal csökkentették. A földesúrnak gyakran biztosítottak egy-két szarvasmarhát. Igen gyakran értékesítettek marhát, de a 13 darabos állatszámot csupán az 1735. évi 31 marha eladása haladta meg. Majdnem minden esztendőben elhullott néhány marha, jelentősebb veszteségnek számított 1723-ban 14, 1726-ban 27 marha elvesztése, mégis az állományhoz képest a veszteség néhány százalékos volt az 1727. évi 31% kivételével. A kiadások után 22–108 marha maradt, a számuk a XVII. század végén és 1711 után emelkedett, viszont csökkent az 1720-as évek derekán, ám a legnagyobb állományt az 1730-as évek közepén tartották. Az 1711–1713-as számadáskönyvben 4 marhával több állat fogyott a lejegyzett állománynál, ami utal arra, hogy ekkor a szarvasmarhák létszáma a feltüntetethez képest nagyobb lehetett.

A *sertések* száma az 1687-től számított 7 év alatt 57-ről 210-re emelkedett, az 1713–1743-as években pedig 46–282 közé került. Az 1692-es évben a bevételt nem, csak a kiadást rögzítette a tisztartó. A majorkonda 20–176 sertésszám között ingadozott, amelynek 5–72 malacot kitevő szaporulata nem minden esztendőben jelentkezett. A majdnem minden évben előforduló tizedből 3–168 állat is származott. Az 1715. évi 28 és az 1728-as esztendei 14 sertésen kívül az uradalom nem vásárolt. A kiadás a XVII. század alkonyán 5–72, 1713–1743 között 27–168 sertést érintett. A

földesúr csaknem valamennyi évben rendelkezett saját céljaira sertésekről, amelyek száma a 34-et nem haladta meg. Általában hasonló nagyságrendben adtak el sertéseket is nem minden esztendőben, kivéve az 1725-ös és az 1729-es évet, amikor 73, ill. 104 sertést értékesített az uradalom. A fizetések természetbeni részébe rendszeresen néhány sertést adtak, s bár 1729-ben 23 állat került kifizetésre, a fizetesként kiosztott sertések száma általában nem lépte túl a tízet. Természetesen sertések is pusztultak el, az állományhoz képest a veszteség a 17%-ot csak 1714-ben haladta meg 16%-kal, ám az jobbára csupán néhány %-os volt. A kiadások leszámítását követően az uradalom kondája 27–132 sertésből tevődött össze.

A *lovak* számát már nem követte az összeíró, csupán azt érdemesítette lejegyezni, hogy 1711–1713 táján 2–4 lovat tartott az uradalom.

A *méhkaptárokat* 1687 és 1719 között tartották számon, amely időszak alatt a kaptárok száma 10–46 közötti volt, amihez hozzáadták az 1691–1694-es években a 12–20, 1715–1717 között a 6–10 kaptárnyi szaporulatot is. A tizedből majdnem minden évben került méh az uradalomhoz, ami legfőljebb 26 kaptárt jelentett. A számadáskönyvek kezdetben összesen 6–66 kaptár, a Rákóczi-szabadságharcot követően 10–38 kaptár méhet említettek. A méhek pusztulása 1691-től mutatható ki, de a veszteség egy esztendőben sem volt 12 kaptárnál több. Főként a XVIII. században adtak el méhkaptárokat, s bár 12 kaptárnál sosem többet, mégis az 1719-es esztendőben az összeset kiárusították.

A majorság *baromfiállományát* csak 1691–1694 között követték nyomon. Ekkor a baromfiak számát csak a szaporulat növelte, aminek hatására 42–70 pulykát, 22–36 ludat, 22–64 kacsát, 103–160 tyúkot vettek számba. A baromfiakat elsősorban a földesúr és vendégei asztalára vitték, így kerülhetett oda évente 15–48 pulyka, 4–23 lúd, 12–40 kacska, 60–70 tyúk. A szárnyasok közül sokat értékesítettek, 6–28 pulykát, 4–16 ludat, 35–60 tyúkot is esztendőnként, kacsát azonban nem. A kiadáson felül az uradalom 22–27 pulykát, 20–22 ludat, 10–24 kacsát, 33–90 tyúkot hagyott meg a következő esztendőre. Az 1694. évben előfordult, hogy a meglévő ludak számánál eggyel többet fogyasztottak el vagy adtak el, feltehetőleg számolási hiba következtében.

Az uradalom nem csupán háziállatokkal, hanem vadakkal is gazdálkodott, amint azt az 1714–1738 között az őzek és vaddisznók esetében láthatjuk. Az uradalom 17–42 állatból álló *őzbevétele* döntően úrbéres eredetű volt, csupán az 1715–1716-os években vettek 2–4 őzet, ill. a vadász és egy divényi szabados 1730–1731-ben lőtt 3–3 őzet az uradalomnak. Az őzek nagy része a földesúrhoz került, számuk 4–25 között ingadozott. Az 1723-as évben 29, 1734–38 között 6–24 őzet adtak el. Az 1721-es évben kivételesen 2 őzet 13 vaddisznóra cseréltek. Az összkiadás 16–42 közt ingadozott, s általában a teljes bevétel elfogyott az adott évben. Az őzekhez képest a *vaddisznók* száma nagyobb volt, a 103–232 állatot számláló konda jelentősebb hányada azonban szintén az uradalom éves adójából került ki. Az 1718-as évben 24 vaddisznót adtak bírság fejében, 1721-ben 13 vaddisznót cseréltek őzre, 1730–1731 táján 57–64 vaddisznót lőtt le a vadász és egy divényi szabados, továbbá 1730-ban 40, 1735-ben 10 állatot vásároltak. A vaddisznókat is főként a földesúrhoz szállították. A földesúrhoz kerülő 60–220 állatból álló konda után megmaradó vaddisznókat értékesítették, 1722-től majdnem minden évben 8–43 vaddisznót adtak el. A kiadások után csupán 1734-ben maradt az urada-

lomban 69 vaddisznó, de számolási hibára következtethetünk 1715–1719 között, amikor 1–30 állattal meghaladta a kiadás a bevételt.

Az 1713–1743 között lejegyzett *gyapjú* mennyisége követte a juhszám alakulását, a kezdő évben 1,5 mázsa volt, egyébként pedig 4–5,4 mázsát tett ki az 1721–1731 közötti legfeljebb 2 mázsás értékektől eltekintve. A gyapjúbevétel nagy része nem az előző esztendőben, hanem az adott évben keletkezett, s szinte minden évben a teljes gyapjúkészletet eladták.

Az elpusztult állatok *bőrét, irháját* a tiszttartó 1715–1743 között vette számba. A jobbra juh-, kecske-, kisebb mértékben szarvasmarhabőrök, irhák száma az 1725-ös elhullás idején volt a legnagyobb, 133 darabot kitevő. A hajdúknak 1 bőrt adtak 1734-ben fizetségként, de 2 év kivételével minden megmaradt bőrt és irhát értékesített az uradalom.

A tejtermékek közül a vajról az 1688-as és az 1743-as évek között vezettek számadást. A vaj kizárólag az uradalom majorságából került ki az elemzett időszakban, kivéve az 1713-as évet, amikor néhány iccét adtak pusztá telek használata, ill. legeltetés után, ugyanekkor némi vajat is vásároltak, s csak 3 esztendőben maradt kis mennyiségben előző évi vaj is. A vaj juhok és szarvasmarhák tejéből is készülhetett, a legtöbb 1734-ben, amikor a majorban 354 icce vajat állítottak elő. A vaj legnagyobb részét, 28–1555 iccét a földesúr számára készítették, de az 1715-ös és az 1734–1743-as években a fizetések természetbeni részébe is került 20–280 icce vaj, sőt ekkor még az uradalom is értékesített belőle 12–1000 iccényt. A vajból általában néhány száz icce, 1715-ben pedig 1555 icce fogyott el. A maradvány értékeit figyelve elmondható, hogy a vajbevételt a tiszttartó nehezebben követhette, hiszen 1688-ban, 1691-ben és 1715-ben a kiadások a bevételeket 28–1440 icce mennyiségben meghaladták, ami miatt feltételezhetjük, hogy több évben a vajkészlet nagyobb lehetett.

A vaj után egy évvel a *sajt* is megjelent a számadáskönyvekben, s a másik tejtermékkel egyezően gyakorlatilag majorsági eredetű volt, noha 1689-ben 100 font sajtot vásároltak és 1713-ban nem csupán vajat, hanem sajtot is adtak a detvéniek legeltetésért. Zichy I. Károly számára több ízben is vásároltak juhsajtot, de ez nem jelent meg a bevételeknél. A vajhoz képest lényegesebb eltérés, hogy az előző évből maradt sajtot szinte minden esztendőben feljegyezték, sőt az 1691–1692-es években valamennyi sajtot tavalyinak minősítettek. Az uradalom sajtkészlete 1689–1692 táján 100–550 font volt, a Rákóczi-korszak után pedig 1220–2350 font, ha nem számítjuk az 1713-as évi 14, ill. az 1725. évi 26 fontos mennyiséget. Az 1694-es évben nem ismert a készlet nagysága, csak a különféle célra kiadott sajt mennyisége. A földesúr sajtjövédelme a XVIII. században vált rendszeressé és 100–863 fontnyivá, az előző században pedig évente csak 12,5 font volt. Az uradalom mindössze az 1689-es, 1714–1715-ös és 1725-ös esztendőkben nem adott el sajtot, minden más évben 200–1680 font mennyiséget értékesített az 1713-as 50 font sajt kivételével. A cserében sajt ellentételezéssel is részt vettek, 1722-ben 33, míg 1734-ben 25 font sajttal. A sajtból jelentős mennyiség került a fizetések, munkadíjak természetbeni részébe. Az 1715. évet nem számítva, ez a mennyiség 1734-ben elérte az 500 fontot, de az 1689-es, 1713-as évek és az 1725-ös esztendő táján érzékelhetően csökkenés mutatható ki. A sajtból nem származhatott gyakori veszteség, hiszen csak 1723-ban so-

soroltak ide 66 fontnyit. A sajtkiadás összesen 75–1175 fontot tett ki a XVII. század végén, a Rákóczi-korszakot követően viszont 1032–2228 font között mozgott, jöllehet 1713-ban 15, 1725-ben 26 font sajtot használtak fel.

A *sóbevételek* és -kiadások 1687-től 1743-ig vizsgálhatók. Az uradalomhoz a XVII. században 1714-ig főleg a vám révén került só egyre csökkenő, 46–6 mázsa közötti mennyiségben, bár 1718 előtt is vettek sót 4 évben, a vásárolt só azt követően 1738-ig jelentkezett minden esztendőben, amelynek mennyisége 7–20,57 mázsát ért el. Az összbevétel a XVII. század végén 32–46 mázsa volt, a következő század első felében azonban még a nagyobb léptékű vásárlások idején sem érte el a 25 mázsát. Az uradalom sót nem értékesített. A földesúr számára 2–22 mázsa sót is elkülönítettek évente az 1692-es, az 1711–1715-ös és az 1743-as évek kivételével. A földesúri fogyasztásra is szánt majorsági tejtermékek készítéséhez 1691–1717, ill. 1730–1743 folyamán változó mennyiségű, de legfőlőbb 8 mázsa sót adtak. Ha az 1726–1727-es években nem is, de minden évre jellemző volt, hogy az uradalom fizetettjeihez néhány mázsa sót juttattak, de még a kiemelkedő értékű 1743. évben is mindösszesen 12,55 mázsát. A majorsági állatok is fogyasztottak sót, a XVII. században évi 6–19 mázsányit, a következő században pedig 8 mázsa alatti tételben. A kiadás az első 2 évtizedben 18–40, a Rákóczi-szabadságharc után 3–20,92 mázsa volt. Mivel 1687-ben és 1691-ben nem tüntették fel a bevételt, a maradvány mínusz előjelet vett fel, de általában nem maradt meg a következő esztendőre.

A *bor* 1714–1743 között jelent meg a számadáskönyvekben, amely idő alatt mennyisége a kezdő évi 127 csebről 1738-ig 2077 cseber fölé emelkedett. Az uradalmi borkészlet kialakulásában mindvégig fontos szerepet vitt a vásárolt bor, amelynek mennyisége 78–733 csebert jelentett évente. A vásárolthoz képest a dézsmabor jelentősen kisebb volt, sőt 1731-ben nem is jelentkezett, de általában 21 cseber alatti dézsmabor keletkezett, amely 1715–1716, ill. 1733–1743 táján 88–155, ill. 292–499 cseber lehetett. Az 1733-as évtől kezdődően a majorsági szőlőből 87–161 csebernyi bort tudtak készíteni. Az 1717-es évtől egyre nagyobbá vált az előző évi bor mennyisége, az 1738-as évben 756 cseber bor maradt meg így. A borkészlettel együtt az összkiadás is emelkedett, az 1738. évi kiadás már megközelítette az 1026 csebert. A földesúr a legtöbb évben igényelt bort, ám legfőlőbb 14 cseberrel. Mind nagyobbá vált viszont a kocsmáltatás révén elfogyott bor mennyisége, amely az 1730-as évek végén a 967 csebres határt is átlépte. A kocsmáltatás mellett eladott bor azonban csak 6–10 csebert tett ki 1727-ben és 1730-ban. Az 1722-es esztendőben viszont 5 cseber borért vásároltak más terméket. Az uradalom számára is adtak ki bort 1716-tól a fizetések természetbeni részében, ami a kezdő évben 20, utána pedig 6–10 cseber lehetett. A készlet nagyságával a veszteség mértéke is együtt növekedett, ám sosem lépte át az 51 csebres nagyságot. A készletből leszámítva a kiadást a maradék bor 275 cseber mennyiség alatt növekedett 1734-ig, azt követően pedig 430–1052 csebres sávba került.

Az uradalom azonban maga állította elő a *sör* 1711–1743 között, bár 4 esztendőben 3–51 csebres vásárlás is megfigyelhető volt. A készlet ingadozva növekedett, az 1731-es évvel bezárólag 512 cseber alatti, míg utána 1734-től 744–1200 cseber közötti sörrel rendelkezett az uradalom. A földesúr számára rendelt sör 1743 kivéte-

lével minden évben feltűnt, 24 csebres mennyiséget nem haladva meg. A kocsmáltatásra kerülő sör azonban kiemelkedően magas volt, 1731-ig legfőljebb 382 cseber, 1734-től pedig 744–1200 cseber. Az 1714–1731 közötti időszakban a kocsmáltatáson felül 10–262 csebres eladott sörrel is számolni kellett. Az 1729-es és az 1731-es években a cserében 2–12 cseber sörrel is részt vettek. A fizetésbe rendszeresen került 12–36 csebernyi sör is. A 13 csebres mennyiséget el nem érő sörvesztéséről csak néhány évben számoltak be. Az összkiadás mindent egybevetve 528 cseber alatt volt 1731-ig, később pedig 744–1200 csebert tett ki. Mindebben látszott az igyekezet, hogy romlandósága végett a következő évre ne vigyenek át sörmaradványt. Az 1716-os és az 1743-as években a bevétel nagyobb lehetett, mert 60–230,75 cseber sörrel haladta meg a sörkiadás a készletet.

Az 1714-es évtől 1743-ig 105–616 cseber *pálinkakészlete* volt az uradalomnak. Pálinkát csupán 1726-ban, 1734-ben vásároltak 12,5–85 cseberrel, ill. majd minden évben 16–111 cseber tavalyi pálinkát jegyezték, a többit az adott évben az uradalom pálinkafőzője készítette el. A 82,5–518,5 cseber kiadás kis része származott a földesúrnak gyakorta 2,25–12,25 cseber mennyiségben adott pálinkából. A többi szesz italhoz hasonlóan a kiadás a minden évben növekvő mennyiségű, 82,5–450 cseber pálinka kocsmáltatásából adódott, némely évben ezen kívül is eladtak 11,5–32 cseber pálinkát, ill. 1727–1731 között 6–9 csebert más termékre cseréltek. A pálinka fizetés gyanánt került 1716-ban és 1718–1738 táján az uradalom alkalmazottaihoz, ám ennek összértéke nem emelkedett 32 cseber fölé. A veszteség 1725–1738 között legfeljebb 50 cseber volt. A kiadás leszámítása után szinte mindig maradt 111 csebert el nem érő maradvány. Az 1743-as évben nem minden bevételt tüntettek fel, mivel a készletet a kiadás 324,25 cseberrel meghaladta.

A *borseprőt* 1714–1738 között nem minden évben jegyezték le, de a vizsgálható években 17–230 cseber mennyiségű volt. A bevételhez képest a kiadást kevésbé vették, de az adatokból és a szöveges utalásból arra következtethetünk, hogy egy részét pálinkakészítés során használták fel, míg a másikat a serfőzőnek adták talán természetbeni fizetségként. A borseprő esetében törekedtek arra, hogy mihamarabb fölhasználják, ami miatt nem vittek át a következő évre borseprőt.

Az *üvegiadás* mindössze az 1711–1713 táján készült számadáskönyvben jelent meg, ekkor a 10 000 üveget a földesúr céljaira fordították.

A *sinvasbevétel* 1711–1731 között vásárlás eredményeként került az uradalomhoz, néhány évben előző évi vasat is számba vettek. A 9–60 darabból álló vaskészletből 9–56 darabot is felhasználtak egy-egy évben a felszerelések készítésénél vagy az uradalom épületeihez, esetleg a földesúr kastélyához.

A *deszka* 1734–1743 között vizsgálható a számadáskönyvekben. Az uradalom évi 99–206 darabos deszkakészlete nagyrészt a málnapatakiaktól származott faizásért, munkaváltságként, de 1734-ben 99 darabot vásároltak, s 2 esztendőben 6–8 darab maradt meg az előző évből. A deszkamaradványból ítélve az 1734-es esztendőben nagyobb lehetett a készlet, hiszen a lejegyzett bevételhez képest 180 deszkával több fogyott. Az 1743-as évben nem, a többi évben 144–279 darabos volt a deszka-felhasználás, aminek nagy része az uradalom különféle épületeihez szükségeltetett, de a divényi kastélyhoz is kellett 8–46 darab.

Az 1714–1743-as évek táján 5000–46 000 db *zsindely* érkezett évente az uradalomhoz, aminek legnagyobb részét vásárolták, másrészt rendszeresen 1000 *zsindelyt* adott cenzusként a kotmanlehotai molnár, s néhány esztendőben 180–1800 darab a vámosfalviak, dobrocsiak cenzusából és a málnapatakiak munkaváltásából, faizásért lerótt *zsindelyéből* adódott. Mindeközben az összkiadás 3500–41 500 darab között mozgott. Majdnem minden évben 500–23 000 *zsindelyt* raktak föl a földesúri kastélyra, a nagyobb tételek főleg a vizsgált időszak elején mutatkoztak. Az uradalom épületeit is az uradalom által beszerzett *zsindellyel* fedték, a nagyobb anyagfelhasználás az 1720-as években a divényi uradalmi épületeknél jelentkezett, amikor 40 000 *zsindely* került a tetejükre.

A *zsindelyszeg* 1711–1738 között a *zsindely*hez hasonlóan jobbra vásárolták, a 2000–62 500 darabos készlet kialakulásához nagyban hozzájárult az évente 2000–60 000 *zsindelyszeg* vétele. Az uradalmi kovács 1734-ben 400 *zsindelyszeg*et készített, a vámosfalviak, dobrocsiak pedig 1725-ben és 1728-ban 21 000–34 000 darabos cenzust adtak. Több esetben előző évből maradt 500–7000 *zsindelyszeg*et is lejegyeztek. A 2000–59 400 *zsindelyszeg* felhasználásának iránya és tendenciája a *zsindelyével* teljesen megegyezett. A *zsindelyszeg*ből egy-egy esztendő végén gyakorta nem maradt, vagy ha mégis, akkor egyre csökkent a mennyisége. Az 1711–1713-as számadáskönyv pontatlansága következtében a készlethez képest 18 000 *zsindelyszeggel* több fogyott.

Az 1713-as évtől 1738-ig a 800–38 000 darabos *gerendaszeg-bevétel* az 1731. évig nem haladta meg a 13 000 darabot. A készlet szintén vásárlásból eredt leginkább. A vámosfalviak, dobrocsiak *gerendaszegcenzusa* az 1725. és az 1728. esztendőben 4000, ill. 1200 darabot tett ki. A divényi kovács és a cigány kovács 1722–1723-ban 250–1400 *gerendaszeg*et állított elő. Némely évben előző évi *gerendaszeg*et említettek 50–21 000 darabos mennyiségben. A *gerendaszeg*et a divényi kastélynál és uradalmi épületeknél használták fel, kisebb mértékben az uradalom más településeken lévő épületein. Az összkiadás 800–36 000 darab között mozgott, és sokszor a teljes készlet elfogyott, de előfordult 7000 darabos maradvány is. Az 1726-os és az 1728-as esztendőben a kiadás a készletet 6000–21 600 *gerendaszeggel* haladta meg, ami miatt hihetjük, hogy ekkor az uradalom *gerendaszegkészlete* magasabb lehetett.

III. A DIVÉNYI URADALOM PÉNZMOZGÁSAI (1687–1787)

III. 1. Az uradalom bevételei

A Divényi uradalom az 1686-os esztendőben került a Zichy család kezelésébe, amely a következő évben a XVII. századi összbevételek közt a legmagasabb, 3530,54 forintos bevétellel mutatta be földesurának az újonnan szerzett uradalmat, de a XVII. század végén a legalacsonyabb éves bevétel is 1520,66 forint volt. A Rákóczi-szabadságharc elején a pénzbevételek gyorsan csökkentek, az 1703-as évi 2692,01 forint összbevétel a következő évre 1967,10 forintra mérséklődött. A Rákóczi-korszak vége táján az 1711–1713-as évek közötti 3 esztendő átlagos évi összbevétele

2224,51 forint volt, vagyis a bevételi oldalon képződött pénzösszegek éves bontásban szerényebbek lehettek az 1703. évi állapotokhoz képest. Az uradalom területét is erőteljesen érintő harcok múltával a bevételek jelentősen és tartósan emelkedtek, az 1714–1731 közötti időszakban az éves összbevétel 3667,81–6971,09 forintos, 1734–1766 között pedig 12 631,45–32 190,45 forintos sávban ingadozva emelkedett. A jelentős pénzbevétel-növekedés azonban számottevően csökkent Zichy I. Imre halálának évében, 1746-ban, amikor az összbevétel 3778,15 forintra apadt, ami az előző és a következő évben az uradalom kasszájába került pénzek 23–25%-át jelentette mindössze. Az 1784–1787 közötti évek bevételi szintje nagyjából az 1760-as évekével volt azonos mértékű, 27 707,04–32 869,28 forint körül mozgott. Hasonlóan a Zichy I. Imre elhunytá idején kimutatható hatalmas arányú bevételcsökkenéshez az 1783. esztendőben, az akkori senior, Zichy I. Ferenc halála idején is alacsony, 16 287,18 forint, vagyis a következő 4 esztendő összbevételeinek 50–59%-a volt. A bevételek emelkedése azonban nem az infláció hatását tükrözi, hanem a tényleges bevétel-növekedést, hiszen a pénzromlás a XVIII. század első felében megszűnt.²³ A Divényi uradalomból származó bevételek jelentőségét mutatja, hogy a Zichyek Moson vármegyében elterülő Lébényszentmiklósi uradalmában az 1715–1741-es évek közötti időszakban sohasem érték el az 5000 forintot, miközben az 1734-es évig a Divényi uradalomból hozzávetőleg ennyi pénz került ki, azt követően pedig jóval 10 000 forint fölé emelkedett a Nógrád vármegyei birtokon a bevételek nagysága.²⁴ A felső-tiszavidéki, bortermelésre alapozott Regéci uradalomban a legmagasabb éves bevétel megközelítette az 50 000 forintot, a Regécihez képest kevésbé jelentős majorsággal, több jobbágytelekkel rendelkező délnyugat-dunántúli Alsólendvai uradalomban pedig a 37 000 forintot, míg a növekvő bevételű Divényi uradalom a 33 000 forintot még a vizsgált korszak végén sem érte el.²⁵

A Divényi uradalomhoz kerülő bevételekről a következők mondhatók el. (3. táblázat) Az adott évet megelőző esztendőből származó *maradvány* nem minden számadásban jelentkezett, a maradványok nem voltak túl jelentősek, bár kivételesen 1730-ban 1548,64 forint, 1734-ben 3107,83 forint értékű mutatható ki. Az előző évi *tartozásokból* is befolyhatott pénz, ami 1687–1760 közötti 4 évben legföljebb 450 forint volt, 1760–1766 folyamán pedig minden évben 591,63–5006,40 forint körüli, ill. 1784–1786 táján 2000 forint fölötti tartozást sikerült az uradalomnak behajtania.

Az uradalom censusból és kisebb királyi haszonvételekből, vagyis regálékból eredő bevételeit gyakorta összemosta a tisztartó, aminek következtében például a házhely utáni censzusbevételt összevonhatta olyan regáléjövedelmekkel, mint a malomok, mészárszékek után járó pénzek. A censzus- és a regálébevételeket azonban hol jobban, hol rosszabbul különítették el, ami miatt nem minden egyes censzus- és regálébevétel követhető végig a korszak folyamán. A házhely, a kvártély és konyha, szárazkocsmá, pálinka-, serfőzés, üveghuta, megváltás, hajdúpénz, malom, kenyérsütés

23 Zimányi-Prickler, 1974. 94.

24 Kállay, 1980. 92.

25 Csapody, 1933. 51.

címén az uradalom népétől befolyt összegek idővel a cenzusbevételek gyűjtőnévbe kerültek.

A kezdetben elkülönített, de a korszak vége felé a cenzushoz sorolt pénzek a következő bevételekből tevődtek össze. A *házhely* után járó összegeket csak a XVII. században választották el az uradalomhoz kerülő más bevételektől, ekkor ez az adó 116 és 931 forint között mozgott. A *hajdúpénzt* hajdúi ellátására már az 1660. évi urbáriumában az akkori uradalmat birtokló Balassa Imre is megállapította, az 1687–1691-es években, vagyis a Zichyek idején a hajdúpénz 106,58–122,21 forint között mozgott. Ugyancsak a cenzusjövodelemekhez sorolhatták az úrbéres természetbeni szolgáltatások pénzben történő *megváltást* is. A Mária Terézia-féle urbáriumokban az 1770–71-es évek táján az uradalom jobbágjai úgy nyilatkoztak, hogy nem volt korábbi urbáriumuk, mégis több utalás történik arra, hogy a Balassa-féle 1660. évi urbáriumból több elem is tovább élt a XVII. század végi Zichyek által elvárt kötelezettségekben, ami miatt érdemes megnézni az 1660. évi földesúrnak járó „*kisebb ajándékok*” szabályozását. Az uradalom központjához viszonylag közel fekvő Lest, Turopolya, Terjén, Nagylám, Felsősztrégova, Zavada, Kotmanlehota, Óvár paraszti gazdaságaiból kerültek ki a földesúri konyhába szükséges alapanyagok. A csábiak ilyen irányú kötelezettségeinek ismertetésekor kiemelik a tyúk „*ajándékozását*”. A nagylibercseieknek 4 tyúkot és 2 ludat, a divényiek közül pedig 4 zsellérnek, illetve 1 egész házhellyel, saját ekével rendelkezőnek 4 tyúkot vagy négyszer négy poltúrát, 2 ludat vagy hatszor két poltúrát kellett adnia. Az utóbbi helyről még „*tyúkmony*”, azaz tojás is került a Balassa-konyhába szükség szerint. A baromfiak mellett a divényieknek még 2-2 pozsonyi icce vajat vagy nyolcszor két poltúrát küldtek, s a nagylibercseiek szintén 2 icce vajat. Húsvétra egy borjú érkezett Abélováról, ezen felül minden házhely utáni 1-1 madár mellett egész házhely után 1 icce, 1/2 házhely után 1/2 icce, 1/4 házhely után 1/4 icce vaj. A földesúr asztalára azonban nem csupán háziállatok kerültek, egy-egy őz érkezett évente a vadakban is bővelkedő Abélováról, Kotmanlehotáról, Szklabonyáról, Terjénről, s karácsony tájt Fűrészről. A Balassák asztalának ételkínálatát gazdagította 1-1 császármadár Abélováról, Kotmanlehotáról, Fűrészről, 2-2 ilyen madár Szklabonyáról és Terjénről. Az utóbb említett 2 helyről származó nyulakat is szívesen tálalták fel a divényi várban.²⁶ Az 1687–1691 közötti időszakban 195,82–199,85 forint származott a kvártély és konyha természetbeni szolgálatának megváltásából, de a victualiák nagy részét más uradalmakban is megváltották ekkortájt, példa erre az Alsólendvai uradalom.²⁷ 1722-ben 12,4 forint, 1734–38 között pedig 10–128,50 forint tartozott a megváltásból befolyó bevételekhez úgy, hogy 1734-ben 10 forint a lesti és policsnai molnárok munkaváltságából, amely munkát Balassa Imre már szabályozta, de a többi pénz az úrbéri kötelezettségek körébe tartozó őz és vaddisznó pénzben történő megváltásából került az uradalmi kasszába.

Ahol a jobbágyság nem termeltek szőlőt, ott az uradalom népe csak Szent Mihálytól (szept. 29.) karácsonyig árulhatta borát, ahol viszont műveltek szőlőt, ott a saját

26 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 183. No. 1. 1660. évi urbárium.

27 Csapody, 1933. 29.

bor értékesítése kitolódott Szent György- (ápr. 24.) napig, egyébként a földesúrnak az év többi szakában kizárólagos joga volt bort árúsítani. Amikor azonban a földesúr nem alkalmazott kocsmárost, akkor a jobbágyokat kötelezték a földesúri bor árulására olyan feltétellel, hogy a bevétel az uruké legyen. A földesúri bor árulásának kötelezettségét váltották meg az ún. *szárazkocsmapénzzel*. A későbbiekben a censushoz sorolt szárazkocsmapénz mindenképpen regálébevételeknek számított. A szárazkocsmapénz 1687–1691 és 1759–1762 között vált el a többi bevételtől, a kezdeti években ennek az összege 137,72–156,25 forint, míg a későbbi időpontban 3,28–43,88 forint között mozgott. A jobbágyok ilyen irányú kötelezettsége valószínűen csökkenhetett, aminek kiváltó tényezője elsősorban az uradalom által fizetett gyarapodó számú kocsmárosok munkája lehetett. A parasztság *ser- és pálinkafőzéséért* is került a kasszába némi összeg, 1688–1691 folyamán 7,5–34,42 forint, 1760–1763 között pedig 3–4,5 forint.

A censussal sokszor egybeszámolt regálébevételek voltak az üveghuta, a malmok, a mészárszék üzemeltetése és a kenyérsütés után járó pénzek egyaránt. A Divényhuta területén lévő *üveghuta* neve mellé 1687-ben még az „*officina vitrearia deserta*” megjegyzést téve jelezték a huta elhagyott voltát. Az 1689-es esztendőben a számadáskönyvben megjegyezték, hogy azon évben az üveghutásnak nem kellett fizetnie, mert az előző évben nem pénzben, hanem ablakszeggel adózott az újjáépülést szolgálva. A következő fennmaradt számadáskönyvben, 1691-ben már pénzben rótta le az üveghutás az éves adóját. Az üveghuta után járó kezdetben 20 forintos összeg 1743-ra 50 forintos tétellel duzzadt, bár 104 forintot kellett fizetnie 1711–1713 között, de utána két évig egyáltalán nem adózott az üveghutás. Az 1743-as évet követően az üveghuta után szedett összeg beleolvadhatott a census kategóriájába. A *molnároktól* a XVII. században 25–53,95 forintot szedtek be, az 1703–1704-es években 50–50 forintot, ám azt követően nagysága nem ismert. A *mészárszék* utáni regálé címén 1687–1713 között az 1703. évi 13 forint kivételével 10 forint, 1714-ben 5 forint került az uradalomhoz. Az 1714-es évig a divényi mészárszék adójáról beszélhetünk, amit ezt követően a település „cenzus”-bevételeéhez írtak. 1734-ben mindössze 1 forint került az uradalom kasszájába a balassagyarmati mészárszékből, míg 1743-ban a divényi és a vámosfalvi mészárszékekből 8–8 forint. A balassagyarmati kenyérsütőnek a *kenyérsütés* után járó adója 1734–1743 között 6,18–14,55 forint között mozgott.

A tisztartók által censuszaknak nevezett bevételek összértékéről a következők mondhatók el. Az ún. *cenzus* a XVII. század végén 657,37–1003,85 forint között mozgott, 1703-ban azonban már a 2471,01 forintot is elérte, bár a Rákóczi-szabadságharc idején megcsappant pénzeknek köszönhetően ezt az értéket majd csak 1714-ben haladta meg ezután. A Rákóczi-korszakot követően ez a bevétel típus egészen 1731-ig az 1721. évi 2648,75 forintot nem haladta meg, ám 1734–1743 között már 5055,50–5215,51 forint származott a censusból. A hirtelen növekedést főként az 1731–1734-es évek között az uradalomhoz kerülő jelentős területek telkeit művelő jobbágyok adója okozta. Az 1743-as évet követően azonban 1745–1748, valamint 1783–1787 között a censusbevételeket „*cenzus és bérlet*” néven emlegették. Az 1740-es évek vége felé talán ideértették a makkoltatásból, a tejárendából és a vámbérből származó összegeket is, de a „cenzus”-bevételek tendenciájába ezeknek a mértéke is beleillett. A

makkoltatás esetében azonban nem volt egyedülálló jelenség az, hogy több egymást követő esztendőben nem szerepelt ilyen jellegű bevétel. A tejárenda és a vámbér az 1740-es évek második felének kivételével minden évben kimutatható, de ezek a bevételek nem voltak számottevőek. Elmondható tehát, hogy az 1743-as évet követő census-, ill. census- és árendabevételek 1787-ig azonos neműek lehettek, kis torzítással talán még az 1745–1748 közti időszakban is. A census vagy a census és bérlet kategóriába tartozó pénzek 1745–1748 táján 6103,10–6124,55 forintosak voltak, kivéve Zichy I. Imre halálának évét, vagyis az 1746-os évet, amikor 1537,26 forintot tett ki ez az összeg. Az 1759-es évtől 1766-ig az ún. census 6982,22–7418,14 forintot jelentett, 1784 és 1787 között pedig 14 472,24–14 640,31 forintos sáv közé került, bár Zichy I. Ferenc halála idején, 1783-ban ez az érték csak 8759,84 forintnyi volt.

Az 1743-as évig elemezhető a „cenzusként” a földesúrnak jogosan járó és a ténylegesen befolyt adó különbözete, hiszen a földesúr a rosszabb gazdasági feltételekkel körülírható években az uradalma jobbágynak elengedett némi adópénzt. Az elengedett adó mértéke az 1687. évi 30%-ról 1694-re 13%-ra süllyedt, tehát a Zichy család megjelenésétől kezdve egyre inkább helyreállhatott a paraszti gazdaságok működése. A Rákóczi-szabadságharc is megrázhatta a jobbágynak gazdálkodást, hiszen az 1703-as évben az adó 17%-át kellett elengedni, majd a harcok múltával az 1713-as évi 26%-os adómérséklést követően 1717-re került az uradalom parasztgazdasága olyan helyzetbe, hogy az adózóknak nem kellett a terhek könnyítéséért urukhoz folyamodniuk. Az 1725–1731 közötti időszakban föllépő, a mezőgazdasági termelés számára kedvezőtlen éghajlati hatások miatt általában az adó 4–8%-kal, az 1726-os és az 1730-as esztendőben 12%-kal lett kisebb az előírtnál, azt követően viszont csak 1%-os adókedvezmény mutatkozott az 1743-as évig.

Az egész telek után járó „census” nagyságában azonban változás mutatható ki. Az 1687-es évtől a XVII. század folyamán a művelt telkek száma 77,25-ről 179,25-re, míg a puszta és művelt telkek együttes száma 153,5-ről 210,25-re emelkedett, mindeközben a teljes telekállományt figyelembe véve egy egész telek után 4,06–5,57 forintot, ha csak a művelt telkeket vizsgáljuk, akkor 5,21–9,25 forintot kellett volna a jobbágynak ténylegesen fizetniük. Ekkortájt azonban a földesúr az adó jelentős százalékát elengedte. Ha ez nem történt volna meg, akkor a teljes telekállományt tekintve 5,11–7,08 forintot, csak a művelt telkeket beszámítva 6–13,27 forintot kellett volna leróni a jobbágynak egész telkenként, tehát a földesúri kegy számottevően csökkentette a paraszti terheket. Az 1703. évi tényleges adó egy telek után az összes 187,25 telket tekintve 12,93 forint volt, ha azonban a jobbágynak a teljes adót be kellett volna fizetniük, akkor 15,52 forintot kellett volna adniuk. A Rákóczi-korszakot közvetlenül követő évekből csak az 1714. évi 459,5 telekre vonatkozó adat áll rendelkezésünkre, amiből kitetszik, hogy az egész telek után szedett 5,28 forint igen mérsékeltnek számított. Ha az 1736-os év 320,23 telekből álló telki állományát összevetjük az 1735. évi adóval, akkor azt láthatjuk, hogy akkortájt 15,62 forintot fizettek be egész telkenként, noha 15,84 forint járt volna, ami jelentős emelkedésnek számított a Rákóczi-szabadságharc elején jelentkező, ill. azt követő helyzethez képest. Nem véletlen talán, hogy a magas pénz- és természetbeni adókkal terhelt óváriak ekkortájt így fakadtak ki földesuruknak: „*ez alázatos ispan által lá-*

baihoz borulván follyamodunk, és a mi elviselhetetlen sullyos Adonkat declaráljuk”.²⁸ Az adók azonban a XVIII. század 2. felében is tovább emelkedhettek, hiszen az 1759. évi 287,61 telek után már 24,28 forintot is kitett egy egész telek után kifizetett adó. A tisztartók által cenzusként értelmezett összegek tehát a valódi cenzusbevételekből és az uradalom népének ipari, kereskedelmi tevékenységéből származó, jobbra meghatározott nagyságú éves regálébevételek voltak. Az egységesen cenzusnak elnevezett bevételek mindezek fényében elsősorban nem az uradalom demográfiai és gazdasági értelemben vett benépesülését tükrözték, hanem a jobbágyok gazdaságainak teherbíró képességét is, ami némi ingadozástól eltekintve lendületesen emelkedhetett a XVIII. század végéig.

A regáléjövedelemhez tartozó *makkoltatást* a tejárendával és a vámbérrel azonban elkülönítették a „cenzus”-bevételektől, bár az 1745–1748-as években egyik sem mutatható ki, így esetleg előfordulhatott, hogy azokat a „cenzus és bérlet” kategóriájába sorolták, bár ezek az évek nem lehettek kedvezőek az állattartásra, amire utal az is, hogy ekkor a többi évtől eltérően nem értékesített állatokat az uradalom. Az uradalom éves bevételei közé igen gyakran makkoltatásból származó összegek is kerültek, amelyek nagysága erősen ingadozott 16,00–2622,47 forint között, de más uradalmakban is olykor nagy bevételek származtak a makkoltatásból.²⁹ A *tejárenda* a majorsági tehének után járó pénzekből állt össze. A bérletet a majorosné nevéhez írták, kivéve az 1691-es évben és az 1734-től 1743-ig tartó periódusban, elképzelhető azonban, hogy gyakorlatilag a majorosné által végzett munka után járó bérleti díjat csak névlegesen jegyezték meg a majoros neve mellett. A XVII. században egy borjas tehén után 10 icce vaj járt, és a sajtért 0,82 forintot, majd pedig a XVIII. század folyamán egy borjas tehén, ill. két nem borjas tehén után 1–1 forintot kellett fizetni. Az Alsólendvai uradalomban is contractust kötöttek 2 majorgazdával, akik évente minden fejőstehén után 5 forintot, meddő után pedig 2,5 forintot adtak az uradalomnak.³⁰ A Divényi uradalom alacsonyabb bérleti díjához talán az is hozzájárult, hogy az uradalom vaj- és sajtkészlete döntően a majorságból származott. A tejárendából befolyt pénzek esetében azonban növekvő tendencia mutatható ki. A tejárenda a XVII. században 6–12 forint volt csupán, 1714–1743 között már 10–48,40 forint, 1759–1766 táján 126,35–815,91, 1783–1787 folyamán pedig 798,43–1480,96 forint. A *vámbér* is jobbra emelkedett a tárgyalt korszak alatt. A XVII. században 50–75 forintos, az 1711–13. évi számadáskönyvben 66,01 forintot kitevő vámbérről emlékeztek meg, miközben 1714–1743 közötti időszakban 45,62–136 forintos összeget jelentettek, noha 1735–1738 táján a vámbér 10 forint alá esett. A legmagasabb értéket az 1759–1766 közti esztendőkből lehet kimutatni, hiszen ekkor a vámbérből 253,93–451,61 forint bevétel származott, 1783–1786 között viszont már csak 45,76–113,76 forint. Az 1711–1713-as évek számadáskönyvében jelent meg először a vámosfalvi vámbérlet, előtte csak a divényi vámbérletről van ismeretünk, ebben az időpontban a divényi vámbér messze elmaradt a maga 4 forintjával a vámosfalvitól,

28 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 257. No. 23.

29 *Csapody*, 1933. 48.

30 *Csapody*, 1933. 46.

s ez az aránybeli különbség a következő esztendőekben még élesebb lett. A divényi vámbér még az 1719-es számadásban szerepelt, de a következő 1721-ben lejegyzett bevételek között már csak a vámosfalvit találhatjuk. Az 1734-es évre az uradalomhoz került a balassagyarmati kocsmá és vámház is, amelynek vámját a jelzett évben 10 forintban állapították meg, miközben a vámosfalvi vámbér 80 forint volt. Az 1735-ös és az 1738-as évben csupán a balassagyarmati vámbért szedték be, majd 1743-ban a vámosfalvit is, amely ekkor 100 forintnyi bevételt eredményezett, míg a balassagyarmati már a 23 forintot is meghaladta némelyest.

Sohasem sorolták azonban a cenzushoz a *vám- és kocsmabér*, kocsmabér, egyéb bérlet, kocsmáltatás révén szedett regálébevételeket. A vám- és kocsmabérletet igen közelállónak tarthatjuk, hiszen például a divényi és a vámosfalvi vámosok egyben kocsmárosok is voltak, s ennek megfelelően hol kocsmárosnak, hol pedig vámosnak nevezték őket, másfelől viszont a kortársak sem igazán választották el a két bevételi forrást a szabadságharc idején. A vám- és kocsmabér csak 4 esztendőben mutatható ki, az 1703–1704. években, amikor a korábbi 150 forint a következő évre megduplázódott, ezen kívül 225 forint jelentkezett 1713-ban és 1 forint 1735-ben. A fűrési kocsmáros kocsmabérként 15 forintot adott az 1725–1731 közötti időszakaszban, ezt követően csak 1743-ban mutatható ki 27 forint kocsmabér. Az *egyéb bérletek* közül 1717-ben 1,50 forintért, az 1734–1735-ös években 2–8 forintért került az uradalomhoz az allodiátúrához tartozó rét és szántó bérleti díja. Az 1723-as évben a tizedet 242,70 forintért bérelte a jószágkormányzó. Komolyabb bevételnek csak az 1743-as esztendei 885,20 forint nevezhető, ami abból tevődött össze, hogy 50 forintért bérelték a zsélyi pálinkafőző házat, az uradalom sóházát is 220 forintért, miközben 615,20 forintot különféle puszták, elsősorban rétek bérléséért adtak. A többi regáléhoz képest sokkal jelentősebb bevételek származtak a *kocsmáltatásból*, amelyek már a XVII. században is 501,49–829,13 forintot tettek ki, ami vetekedett a korabeli „cenzus” teljes összegével. A XVIII. század folyamán a kocsmáltatás egyre nagyobb summát hozott az uradalom kasszájába. Az 1711–13-as számadáskönyvben 925,68 forint kocsmáltatásból származó bevételt jegyeztek le, 1714-ben pedig 524,84 forintot, ami a korábbi századvégi állapotot tükrözte, de a következő évben már 1000 forintos bevételről lehet beszámolni, ami a meredeken emelkedő tendenciának köszönhetően 1766-ra a 7913 forintos határt is valamelyest átlépte. A XVIII. századi lendületes emelkedés nem volt mentes az ingadozástól, de csak az 1746-os évben figyelhető meg, hogy az előzőkhöz és az utána következőkhöz képest a fele értéket sem érte el a kocsmáltatásból eredő bevétel. Az 1780-as években azonban a kocsmáltatásból származó pénzek számottevően alacsonyabbak voltak a korábbiakhoz képest, de a 3000–4000 forint körüli összegek csak az 1783-as évben mérséklődtek 1277,87 forintra.

A *dézsma-bevételek* a földesúri kilencedből és az egyházi tizedből tevődtek össze. A földesúrnak az uradalma területén élő parasztok által megtermelt javakból kilenced járt Nagy Lajos 1351. évi decretuma óta.³¹ A Szent István király által elrendelt egyházi tizedet pedig a kora újkori földbirtokos nemesek előszeretettel bérelték,

31 *Felhő*, 1957. 82.

mivel a bérlet ára alacsonyabb volt a ténylegesen befolyt tized értékénél. A dézsma-bérletet szabályozó 1548. évi törvények már utalnak ezen a területen a földesurak erőszakos fellépésére. Ekkor mondják ki, hogy az egyháziak nem kötelesek a tizedet bérbe adni, illetve a területileg illetékes földesúr előjoga más birtokosokkal szemben a bérlet megkötése.³² Mindenesetre egyházi tizedet már a Balassák idején is szedtek a Divényi uradalomban. A dézsma mindkét formája természetbeni adó volt, ezért a pénzekről adott számadásokba csak azok az összegek kerülhettek, amelyek a dézsma pénzbeli megváltásából vagy értékesítéséből származtak, ami azonban jelen esetünkben nem igazán különíthető el. A kilencedből származó pénzbevétel a tárgyalt 100 esztendő folyamán mindössze 8 évben jelentkezett, de egy évben sem haladta meg a 36 forintot, talán csak 1711–1713 táján, amikor a 3 évben összesen 164,08 forint keletkezett kilencedből. A kilenceddel ellentétben tizedpénzek kerültek a kasszába a XVII. században és 1714-től a korszak végéig, vagyis csak a Rákóczi-szabadságharc idején szünetelhetett ez a bevételtípus. A XVII. század alkonyán 18–387,95 forintot tett ki a tized, 1714–1743 között 68,55–823,62 forint, 1745–1748 táján 1382,15–1731,5 forint volt az 1746-os évi 170,50 forint kivételével. A tizedbevétel tovább emelkedett, majd csökkent 1759–1766 között, de ezek a bevételek ekkor is magasak, 1402,75–4290,39 forintosak voltak. Ez a bevételtípus az 1780-as években a korábbiakhoz képest mérséklődött, 1784–1787 között 763,03–1576,28 forint, ill. 1783-ban 48,43 forintos szerény összeg származott tizedből.

Az egyéb földesúri jogon szedett bevételek közé sorolhatóak a bírságok és a „sigillo dominali”. A *bírságokat* a földesúri bíróságok, az úriszékek szabták ki, és általában a határperekben, a vérontási-gyilkossági ügyekben megítélt büntetőpénzek s a férfi paráználkodók ún. bikapénze került ezen a címen az uradalmi bevételekhez.³³ Megemlítendő azonban, hogy az 1743-as évben júliustól szeptemberig 12-12 forintot követeltek a bussai, balassagyarmati, divényoroszi, terjéni, felsőtiszovnyiki lakosoktól, mivel ellenszegültek a robotkötelezettségnek. A bírságból eredő bevételek azonban inkább az 1730-as évek 2. felében és az 1760-as évek első felében váltak rendszeresebbé és nagyobbakká. A bírságpénz általában a 100 forintot sem érte el, vagy alig haladta meg azt, jóllehet 1748-ban 587,32 forint származott bírságból. A *sigillo dominali*, avagy a földesúr pecsétje címén befolyt jövedelmek abból fakadtak, hogy a parasztok által használt földek a földesúr tulajdonát képezték, s a ház, telki állomány, irtás, esetleg a hozzá tartozó ökrök, felszerelések használóinak változásakor a földesúr igényt tarthatott az ingatlan és annak tartozékainak megváltására. Mindezeknek az egyes tételei 1-2 forintnál nem voltak nagyobbak. A sigillo dominali bevételek az 1734-es évet megelőzően 4 számadáskönyvben fordultak elő, amikor az ebből befolyt éves bevétel az 58 forintot nem haladta meg, 1734 után 1745-ig és 1759–1763 között ellenben rendszeresen jelentkezett ez a bevételtípus, az értéke pedig 4–497,4 forint között mozgott.

32 Zimányi, 1985. I. 325.

33 A számadáskönyvekhez képest több ügýtípus került az úriszék elé, de nem mindből származott pénz-bírság. MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 280. et B. Divényi úriszéki iratok.

Az *értékesítésből* származó éves összeg a XVII. században legalább 111,25 forint volt, de a legnagyobb értéket a kezdő évben 1811,40 forinttal érte el. A Rákóczi-szabadságharcot követően is minden esztendőben eladásból származó, növekvő tendenciájú összegek figyelhetők meg az 1746-os év kivételével. A XVIII. századi bevételek az 1719. évi 1074,23 forinttól eltekintve 1731-ig 1000 forint alatt mozogtak az 1748–1759 közötti időszakhoz hasonlóan, de 1766-ra a 12 389,82 forintot is elérte, majd az 1780-as években ismételt, de mérsékeltebb 2869,28–9489,77 forint közötti emelkedésnek lehetünk tanúi. Az uradalom mezőgazdasági termékeket, ingatlant, ill. egyéb árukat adott el. A Divényi uradalom által értékesített mezőgazdasági termékek között azonban nem csupán majorsági eredetűek lehettek, hanem különösen a növények esetében olyanok is, amelyek dézsmából, elsősorban tizedből származtak, ám ezeket a bevételeket nem lehet teljesen elválasztani a majorsági termékek eladásából befolyt pénzeiktől. Az uradalom az 1721–1731 közötti időszak és az 1759-es, ill. az 1761-es évek kivételével elsősorban növényeket vitt piacra az állatokkal szemben, a növények után 1766-ra 10 027,30 forint került a kasszába, miközben az állatok ára egy évben sem érte el az 1500 forintot. Az 1780-as években viszont az élőállatokból, még inkább a gyapjúból a korábbiakhoz képest jelentősebb pénzek, 2000–3000 forintos tételek keletkeztek, mialatt a növényekért 626,05–5887,00 forintot adtak évente. Az uradalomtól az 1735-ös és az 1743-as esztendőben tölgyfát, ill. kocsikereket értékesítettek néhány forintért, az 1759-es évvel kezdődően azonban a Divényi központ 100–1000 forintos nagyságrendű bevétellel számolhatott a faanyag, téglá és mész eladásából.

Végül a bevételi források egy részéről nem lehet tudni, hogy miből tevődtek össze, ezeket az összegeket az 1711–1713. évi 26,62 forintot nem számítva az 1738 után készült számadások tartalmazzák, ekkortájt az „*egyéb*” bevételek értéke erősen hullámzott, ám egy évben még az 1691,81 forintot is elérte.

III. 2. Az uradalom működési költségei

Az uradalomra fordított kiadások között a legnagyobb arányúak voltak a fizetésekre és munkadíjakra, ill. az élelmiszerre és takarmányra adott kiadások, az éves kiadások legalább felét, de rendszeresen attól nagyobb hányadát határozták meg, kivéve az 1689-es és az 1692-es éveket, amikor az ingatlanra adott hatalmas összegek szorították 24–32%-ig, valamint az 1786–1787-es évi nagy összegű irtásmegváltás miatt mérséklődött 42–46%-ossá. Az éves bevételeket a fizetés és munkadíj a XVII. század végén 20–43%-ban határozta meg, a szabadságharc első 2 esztendejében 85–97%-ban, a szabadságharcot követő 3 év átlagát tekintve 64%-ban, azt követően 1766-ig 13–57%-ban, az 1780-as években pedig 32–65%-ban. A fizetések az összkiadások 5–22%-át tették ki a Zichyek Lébényszentmiklósi uradalmában, az Esterházyak Kismartoni uradalmában pedig 30–40%-os volt ennek az értéke, tehát nem számított kirívónak a korabeli uradalmak között a fizetések magas hányada.³⁴ Az in-

gatlankiadás aránya néhány évben 4–67% között mozgott, míg az 1686–1787 táján az irtásmegváltásé 18–19%-ot tett ki. Az épületre, felszerelésre és vasra kiadott összegek az éves kiadásoknak csak néhány százalékát alkották, ritkán emelkedtek 10% fölé, de csak az 1694-es évben érték el a 22%-ot. A tizedbérlet 0%-os csak 1703–1713 között, ill. a seniorok halálának évében, 1746-ban és 1783-ban volt, más években 6–24% közé került az 1761. évi 1% kivételével. Alig mutatkozott viszont az úti-költségre, még kevésbé az orvosságra adott pénzek hányada, a nem ismert pénzek aránya 1743-ig általában néhány %-nál nem volt magasabb, de azt követően 2 év kivételével 10–24% között mozgott. (4. táblázat)

A fizetés és munkadíj kiadások

Az uradalom működtetésére fordított minden vizsgált évben jelentkező kiadások összetétele is ismert a számadáskönyvekből. A munkadíjakra és a fizetésekre adott összegek csak 1743-ig választhatóak szét egymástól, azt követően viszont együttes vizsgálatuk lehetséges a kevésbé részletes számadásokban. A *munkadíj* mértéke az 1743-as évig elenyésző volt a fizetésekhez képest, hiszen az például a XVII. században 2,50–15,95 forint, a *fizetésekre* fordított összeg pedig 232,11–579,34 forint volt. Miközben 1711-ig nem mutatható ki munkadíj, a fizetések címén 1703–1704 táján 1429,4–1593,82 forintot, 1711–1713 folyamán 1542,30 forintot vettek ki az uradalmi kasszából. Az 1731. évig az 1726-os évi 93,22 forintot nem számítva a munkadíjakra szánt pénzek általában 28,06 forint alá, 1734–1743 között 117,20–261,28 forint közé kerültek. Az évente fizetésekre kiadott összegek 1714–1743 folyamán 440,74–1925,90 forint között ingadoztak. Az 1743-as esztendő után a fizetések ki egészültek a munkadíjakkal, s ezek együttes összege 1766-ig 1178,49–2158,28 forint kiadást jelentett az 1746. évi 682,58 és az 1747-es 990,94 forintot kivéve. Az 1784–1787 közötti időszakban a fizetés és munkadíj jellegű kifizetések a korábbiakhoz képest nagyobbak, 3516,41–3775,07 forintosak voltak, bár Zichy I. Ferenc elhunytakor 1783-ban 2056 forintos összeget tettek ki.

Az 1743-as évig igen részletes képet rajzolnak elénk a számadáskönyvek fizetési lajstromai, ami lehetővé teszi az uradalom munkaerő-gazdálkodásának feltérképezését. Mivel a tárgyalt korszak, vagyis az 1686–1743 közötti-körüli időszak uradalmi több kutatót is foglalkoztattak, ezért lehetővé válik a Divényi uradalom kötelékében dolgozók helyzetének összehasonlítása más korabeli uradalmakban élő kollégáikkal, az ott kialakult állapotokkal. Mindenekelőtt azonban megjegyzésre érdemes, hogy noha az uradalmi kasszából fizetettek átfogó csoportosítását Kállay István már elvégezte, mégis az uradalmi tisztek, alkalmazottak, szolgák és azok különböző fajtáinak javasolt megkülönböztetésétől több esetben el kellett térni, hiszen a divényi számadáskönyvek lapjain az egyes gazdasági ágazatokban működőket nem különítették el.³⁵

A Zichyek birtokai a Nógrád vármegyei uradalom kivételével a Dunántúlon terültek el, de ide vonatkozó kutatások hiányában valójában nem ismert, hogy a Zichy

család birtokai hogyan kapcsolódtak egymáshoz gazdaságilag vagy pedig az adminisztráció terén. A XVII. században például a divényi tiszttartó oroszvári kollégájának számolt el a parasztoktól begyűjtött naturáliák felől, de nem történt említés uradalmak fölötti Gazdasági Bizottságra vagy más központi szervezetre vonatkozóan, legalábbis a Divényi uradalommal kapcsolatosan. A korabeli többuradalmú birtokhoz képest a Divényi uradalom a XVIII. században igen szerény *központi tisztségviselő* gárdával dolgozott, hiszen csak egy fő, a *jószágkormányzó* állt az uradalom fölött, és nem működött mellette sem régens, sem számvevő vagy pedig felügyelő.

*A központi tisztviselők a XVIII. századi uradalmakban*³⁶

XVIII. sz. 2. fele	XVIII–XIX. sz.	XVIII. sz. 1. fele	XVIII. sz. 1. fele	XVIII. sz. 2. fele
Süttői uradalom régens a Gazdasági Bizottság élén	egyházi birtokok Magyarországon főtiszt (jószágkormányzó, központi inspector, plenipotentarius)	Sárospataki uradalom plenipotentarius	Alsólendvai uradalom jószágkormányzó	Garamszentbenedeki uradalom káptalani consistorium
kerületek élén inspector	Gazdasági Bizottmány/Tanács	jószágkormányzó	inspectorok/ kerületi gazdasági felügyelők	jószágkormányzó
számvevő	számvevő	számvevő	generális perceptor /az uradalmakból beküldött pénzek átvevője	ügyvéd
	írnokok		számvevő	számvevő

XVIII. sz. 1. fele	XVIII. sz.	1687–1743.
Derecskei uradalom teljhatalmú hercegi megbízott	Pápa-Ugod-Devecseri uradalom jószágkormányzó	Divényi uradalom jószágkormányzó

A jószágkormányzói fizetést a Rákóczi-szabadságharc kitörésétől, vagyis az 1703-as esztendőől kezdődően folyósították feltehetőleg nem a földesúr akaratából, hanem a háborús helyzet következtében. A Divényi uradalom első jószágkormányzója Kajali Pál volt, aki egyben a gácsi főkapitányi és a vármegye fiscalis prefectusi tiszttét is ellátta. Működése idején az uradalmat a szabadságharc és nem utolsósorban saját szükségleteinek kiszolgálójává tette. A Rákóczi-korszak múltával azonban Zichy I. Károly megtartotta a jószágkormányzóságot, de akkor már biztosan az ő embere került ebbe a magas tisztségbe. Az 1713-as esztendőől kezdve a jószágkormányzó Semberi János lett, aki hűségét azzal is bizonyította, hogy költséges urának gyakorta kölcsönözött kisebb-nagyobb összegeket. Semberi nem tartozott a Divényi uradalom

³⁶ A következőekben a táblázatok nem a Divényi uradalomra vonatkozó adatai a következő irodalomra vezethetők vissza: Borsodi, 1991. 233–238., Dóka, 1997. 40–109., Ravasz, 1938. 37–53., Csapody, 1933. 15–22., Gerendás, 1934. 48–71., Szendrey, 1968. 24–31., Fülöp, 1994.237.

többi tisztviselője közé: a fizetési lajstromokban a neve mindig azoktól jól elkülönítve szerepelt, sőt nem is lakott az uradalom területén.

A jószágkormányzó munkájáról nem adnak számot a Divényi uradalom iratai. A korabeli Pápa-Ugod-Devecseri uradalomban azonban a jószágkormányzó feladata a tisztviselők, alkalmazottak és a szolgák irányítása volt, ő határozta meg a gazdálkodás menetét, s ő állt kapcsolatban az uradalom birtokosával, akinek tanácsot adott a birtokkal kapcsolatosan.³⁷ A jószágkormányzó tiszte volt az is, hogy ellenőrizze a gazdálkodás menetét.³⁸ A Divényi uradalom jószágkormányzójának munkájáról viszont mindössze annyi mondható el a számadáskönyvek alapján, hogy a nagyobb kifizetések a jószágkormányzó nevéhez fűződtek.

A Divényi uradalomban az *uradalmi tisztségviselők* közül több is megtalálható volt, nem úgy, mint az uradalmak fölött álló központi tisztviselők esetében. Az uradalmi tisztviselők körében a legfontosabb pozíciót a *tiszttartó* látta el, amely tisztséget viselő személy gyakorlatilag minden uradalom élén megtalálható volt a tárgyalts korszakban, így a Divényi uradalomban is.

A tiszttartók feladata igen összetett lehetett, ami azonban attól függött, hogy milyen összetételű volt az adott birtok uradalmi tisztségviselőinek csoportja. Példának okáért a Sárospataki uradalomban a tiszttartó az uradalom valamennyi tisztviselője fölött állt, felelős volt a központ felé, s ugyanakkor felelősséggel tartozott az uradalom gazdálkodásáért, mivel azonban Sárospatakon külön számtartó is volt, így nem kellett a tiszttartónak számadásokat készítenie.³⁹ A Süttöri uradalomban ugyancsak a tiszttartó felelt egy személyben a rábízott uradalomért, neki kellett a domíniumban előforduló ügyekben intézkedni, növelni a jövedelmeket, s mindemellett ő gondoskodott a kastély építéséhez szükséges cserepek beszerzéséről, a gabona időben történő elvetéséről, a bérek kifizetéséről.⁴⁰ Hasonló volt a helyzet az Alsólendvai uradalomban is, hiszen ott a tiszttartó, aki szintén az uradalom élén állt, felelősséggel tartozott a központ felé, a többi tisztviselő engedelmeskedett neki, az ő kezében összpontosult a gazdaság irányítása az adminisztrációtól a bérek kifizetéséig, de ő volt a jobbagyság kisebb ügyeinek eligazítója is, az árvák gondviselője, az uraság helyettese a megyegyűlésen.⁴¹ A Garamszentbenedeki egyházi birtokon ellenben a tiszttartó hatalma igen csekély volt, nem terjedt ki felügyelete a számtartóra vagy a kulcsárra, s kezdetben a munkaköre is inkább az ispánéra emlékeztetett.⁴²

A Divényi uradalomban ezzel szemben a tiszttartót tekinthetjük az uradalmi irányítás központi figurájának. A Zichy család levéltárában a tiszttartók gondosan megőrizték a család első divényi tiszttartójának, Feja Jánosnak 1686. március elsején, Pozsonyban kelt konvencióját, amelyből kiderül, hogy Zichy I. István tiszttartója köteles volt „a gazdaságot és minden folyó jövedelmet szaporítani, minden dolgaiban hiven, jámborul és hasznosan fáradozni és szolgálni”, mindemellett számadási

37 Fülöp, 1994. 240.

38 Gerendás, 1934. 62.

39 Ravasz, 1938. 40–42.

40 Borsody, 1991. 235.

41 Csapody, 1933. 16.

42 Gerendás, 1934. 67.

kötelezettséggel tartozott.⁴³ Az 1736-os évi rövidke utasítás is figyelmeztette a tisztartót, hogy viseljen gondot a rábízottakra, s a bevételekről és kiadásokról Isten és seniora felé való hűséggel vezessen számadást.⁴⁴ Az általános jellegű utasítások tehát nem tartalmazták a tisztartó munkakörének pontos leírását, csak annyit, hogy ő vezette a számadáskönyveket, amelyeket a földesúrnak bemutatott. A számadáskönyvekből kiviláglik azonban az is, hogy a tisztartó képviselte urát a megyegyűlésen, ő fizette ki a béreket, s gyakorta részt vett különféle termékek beszerzésében. Hatalma valószínűleg kiterjedt a többi tisztviselőre, alkalmazottra és szolgára, így felelőséggel tarthatott az uradalom működéséért is.

A divényi tisztartó munkáját néhány esztendőben megkönnyítette a divényi, majd az 1743-as esztendőben a zsélyi *kulcsár* is. A kulcsár az uradalom pincéiben lévő szeszes italokat, elsősorban a bort vizsgálta meg, de a számadást mindig a tisztartó vezette a borról, sörről és pálinkáról. Nem volt viszont kasznár, aki a gabonát tartotta volna számon, sem pedig konyhasáfár, aki a konyha szükségletével törődött volna, volt ellenben a nagyobb birtokokra jellemzően *uradalmi ügyvéd*, ill. a korszak végén annak famulusa, az *uradalmi esküdt* is megjelent. Az ügyvéd az uradalom külső és belső peres ügyeiben vállalt szerepet, azaz a Zichyek más földesurak elleni jogi vitáiban ugyanúgy, mint a parasztok úriszék elé került ügyeiben.

Az uradalmi tisztviselők

XVIII. sz. 1. fele	XVIII. sz. 2. fele	XVIII. sz.	XVIII–XIX. sz.	XVIII. sz. 1. fele	XVIII. sz. 1. fele	XVIII. sz. 2. fele	1687 –1743
Derecskei uradalom	Süttöri uradalom	Pápa-Ugod- Devecseri uradalom	egyházi birtokok Magyarországon	Sárospataki uradalom	Alsólendvai uradalom	Garamszent- benedeki uradalom	Divényi uradalom
tisztartó uradalmi ügyvéd	tisztartó kasznár	tisztartó	tisztartó számartatók	tisztartó kasznár	tisztartó számartató	tisztartó számartató	tisztartó kulcsár
	sáfár írnokok	számartató	írnokok számvevőség	ügyvéd	kasznár kulcsár	kasznár kulcsár	ügyvéd uradalmi esküdt
	gyakor- nokok járulnokok	kulcsár	uradalmi ügyész uradalmi mérnök kasznár kulcsár		konyha- sáfár		

Az uradalom mindenestre nem működött nagy számú uradalmi tisztviselőgárdával. Némi hasonlóságot fedezhetünk fel tehát a Derecskei uradalommal, melyet ugyancsak nagy távolság választott el a birtokosától, s „*a tiszti apparátus csekély volta a dominium adóztató birtok jellegével magyarázható, s azzal a ténnyel, hogy a derecskei dominium sohasem töltött be olyan szerepet az Esterházy-birtokok történetében,*

43 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 257. No. 6. Féja János tisztartó conventioja, 1686.

44 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 183. No. 12. urbarialis conscriptio, 1736.

mint bármelyik, Bécshez közelebb fekvő uradalmuk".⁴⁵ Talán a tisztviselők csekély száma ugyanazzal magyarázható a Divényi uradalomban, mint az említett Esterházy-birtokon.

Az uradalmi alkalmazottak közül az *ispánok* kiemelt helyzetűek voltak, az uradalmak gazdasági élete szinte elképzelhetetlen volt nélkülük. A Pápa-Ugod-Devecseri uradalomban az ispánok munkája az alodiatiúrához volt inkább köthető, hiszen a majorság térnyerésével egyenes arányban emelkedett az ispánok száma, akiknek a feladata közé tartozott a bérese, robotosok, bér munkások felügyelete, a gazdasági munkák ellenőrzése.⁴⁶ A Garamszentbenedeki uradalomban ellenben az ispán hatásköre a tisztartóénál is nagyobb volt, ő vált a gazdasági ügyek vezetőjévé.⁴⁷

A Divényi uradalom területén a XVII. század végén két ispán is működött, az egyik Divényben, a másik pedig Nagylibercsén. A Rákóczi-szabadságharc után az 1713-as évig mind a két helyen alkalmaztak ispánt, de azt követően csak a divényi székhelyű ispán maradt meg, majd az 1738-as évben megemlékeztek még a szentpéteri, az 1743-as évben pedig a balassagyarmati ispánokról is. Az ispánok ebben az uradalomban nem a tisztartó feladatát látták el, inkább a munka végzésére felügyeltek, de juttatást kaptak a dézsma begyűjtésében való részvételükért is, s a tisztartónál gyakrabban merült fel nevük a különféle beszerzések kapcsán.

Az ispán munka fölötti felügyeleti tevékenységét a Pápa-Ugod-Devecseri uradalomban a *hajdúk* segítették az őrzési feladataik ellátása mellett.⁴⁸ Kállay viszont a kötelességeik alapján a hajdúk 3 csoportját különítette el: a házi katonaságot, amelyet a jobbágyok ellen használtak fel; a hivatali hajdúkat, akik küldöncként, ajtónálként szolgálták urukat és a robotmunka ellenőrzésére rendelt gazdasági hajdúkat.⁴⁹ A Divényi uradalomban azonban igen összetett lehetett a hajdúk szerepe. A divényi hajdúk kísérték és őrizték az uradalomból a földesúrhoz Oroszvárra vagy Pozsonyba küldött terményekkel megrakott szekereket éppúgy, mint ahogyan ők voltak a gyakorta küldött levelek szállítói, s őket is utasíthatták az ország több részére vásárlási megbízatással. A hajdúk felügyelhettek ugyanakkor a gazdasági munkák rendben történő elvégzését, amire utal az 1770-es években a balassagyarmatiak panasza a túlkapások ellen: „*két kilára való földet fölszántani, bé boronálni büntetés alatt minden nap egy ekével, ösztönöztettünk botokkal, korbácsokkal, körületünk járván uraság hajdúi, s más féle szolgálai ütnek, vernek, hajháznak, hogy a marháink kiállanak*".⁵⁰ Ha nem is ilyen hévvel, de a majorság erőteljesebb kiterjesztése előtt, a XVIII. század első felében is a hajdúk vigyázhattak a robot elvégzésére s a dézsma begyűjtésére a Divényi uradalom területén. A divényi hajdúk azonban reprezentációs feladatokat is elláttak díszes ruhájukból ítélve, s szintén ők búcsúztathatták a földesúr elhunyt feleségét, Amade Magdolnát az 1714-es évek gyászruhavásárlásai alapján. Az uradalmi hajdúk parancsnoka volt a korabeli Magyarországon a *castel-*

45 Szendrey, 1968. 24.

46 Fülöp, 1994. 242.

47 Gerendás, 1934. 66–68.

48 Fülöp, 1994. 242.

49 Kállay, 1980. 126.

50 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 189. Urbéri perek 1771–1845.

lanus, amely nevet szoktak porkolábnak vagy várnagynak is fordítani. A porkoláb vagy várnagy az Alsólendvai uradalomban nem csupán a várbéli hajdúknak, katonáknak parancsolt, hanem vigyázta a vár börtönét, a váron kívüli épületeket, sőt a földesúr számára madarásztatott, vadásztatott is.⁵¹ A Divényi uradalomban porkolábbal csupán az 1743-as fizetési lajstromban találkozhatunk, addig a hajdúk irányítását valószínűen a divényi ispán látta el. Az uradalomban egyébként 4 kastélybéli hajdút tartottak a korszak folyamán, kivéve a Rákóczi-korszakot követően az 1731-es évig, amikor bizonyosan 2 hajdúról emlékeztek meg. Az uradalmi szolgák között a porkoláb és a hajdúk mellett rendészeti teendőket is elláttak a Divényi uradalomban az 1720-as évek végétől a szőlőt vigyázó divényi *hegyőr* és az erdőért felelős divényi és vámosfalvi *erdőőrök*.

A majorban zajló munkákat viszonylag nagy számú alkalmazott- és szolgálhad biztosította.

A Divényi uradalom majorsági alkalmazottai és szolgálai

Majorosék	Juhászok	Szarvasmarhák pásztorai	Sertések pásztorai	Egyéb
majorgazda	bacsa	béres	kondás	komlós
majoros felesége	juhászok	kisbéres		méhesgazda
majorbéli szolgálólány		tehenpásztor		vincellér
majorosék lánya		borjak, tinók és üszők pásztora		
majorszekeres		napszámosok		

A *majorosék* alatt értjük a Rákóczi-szabadságharc idejének kivételével mindvégig jelenlévő *majorgazdát*, a *majoros feleségét*, a gazdasszonyt, aki majdnem minden esztendőben kapott fizetést, a *majorbéli szolgálólányt*, akinek működése az 1690-es és az 1720-as esztendőkre tehető, de az 1719-es évben a *majorosék lánya* is kapott pénz munkájáért, ill. az 1743-as esztendőben *majorszekerest* is említettek a számadáskönyvekben. A majorgazda követhette figyelemmel a majorság életét, a felesége pedig a teheneket fejte, vaját készített és gondozta a baromfiakat. A gazdasszony dolgát könnyítette meg a szolgálólány vagy a saját lánya is. A majorszekeres késői megjelenése nem jelenti azt, hogy előtte nem volt az uradalomnak szekérhajtója, mivel mindvégig kimutatható a szekér és tartozékainak vásárlása, de az uradalom más feladatot is betöltő szolgálja, valószínűen a béres használhatta azt.

A *juhok és kecskék pásztorainak* élén a *bacsa* állt az 1714-es évtől, aki az állatok gyógyszerét is beszerezte, s számot adott a szaporulatról vagy az állomány csökkenéséről a tiszttartónak. A bacsa felügyelete alatt álló juhászbojtárokat az uradalom fizette, nem pedig a bacsa fogadta fel, tartotta el a saját fizetéséből, bár a juhászvállalkozók léte több nagybirtokra jellemző volt.⁵² A juhászok száma néhány esztendőből ismert, aminek alapján elmondható, hogy a XVII. században kettőről négyre emelkedett, miközben az alig 200 juhot számláló állomány 600-ra növekedett. A szabadságharcot követően két-három juhász gondoskodott a 200-ról 800 fölé szapo-

51 Kállay, 1980. 126., Csapody, 1933. 18.

52 Éber, 1961. 89.

rodó állatállományról, kivéve az 1719-es esztendőt, amikor az uradalom 7 juhászt fizetett. A juhászok feladata elsősorban a rájuk bízott juhok legeltetése volt, de a juhászoknak Bél Mátyás szerint „nemcsak a legeltetés a dolga, hanem az is, mi a háznál jár a juhok tartásával: nyírás, sajt készítése, formába sajtolása, sokféle fajtájának kialakítása.”⁵³

Míg a XVII. század végén az uradalomtól fizetést kapók körében csak a *tehénpásztor* vigyázott 20–60 *szarvasmarhára*, addig a következő században már a 80–100, az 1725-ös évben több mint 140 állathoz többféle szolgát is alkalmaztak. Az 1714-es évben a divényi *béres* foglalkozott a marhákkal, majd a következő évben a béres mellett megjelent a *tehénpásztor* és a *kisbéres* avagy béres szolga is. A következőekben a *tehénpásztor* mindig szerepelt a fizetésben részesülők között az 1725-ös és az 1743-as év kivételével, miközben a *kisbéres* az 1718–1721 közötti időszakban és az 1734-es évben hiányzott az uradalmi majorból. Az 1719-es és az 1738-as esztendők között feltűnt a majorságban a „*borjak és az üszők, tinók pásztora*”, az 1734-es évben pedig az illési major bérese is a divényi béres mellett. Az utóbbi évben az illési hízóökrökre nem csupán az illési béres felügyelt, hanem 2 alkalmi *napszámos* is, akik a következő esztendőben már az uradalom alkalmazottai között szerepeltek, de ekkorra már eltűnt az illési béres a fizetett szolgák közül.

A *sertésekre vigyázó kondást* még a Rákóczi-szabadságharc idején is pénzben fizették a Divényi uradalomban, tehát ez idő tájt kimutatható legalább egy majorsági alkalmazott, míg például a Derecskei uradalomban mindeközben egyetlen majoralkalmazottat sem fizettek.⁵⁴ Két esztendőben a kondással együtt kapta a fizetését a *kisbéres*, de talán ez nem jelenti azt, hogy a *kisbéres* segítette a kondás munkáját. Az elemzett időszak elején a kondát alig több mint 50, míg a XVII. század végén majdnem 200 állat alkotta, valamint a következő században is a sertések létszáma 50–200 között mozgott. A kondás feladata egyébként túlmutatott a majorsági sertések őrzésén, a dézsmából származó sertéseket is ő hajtotta az uradalmi központba.

A majorsági méhészkedés nem volt jelentős, még az ezen a téren jelentős 1689-es esztendőben is a kaptárok száma nem érte el a hetvenet, más években pedig harmincat-negyenet, esetleg kevesebbet. A méhek a XVII. században a *méhesgazda* felügyelete alatt álltak, majd a Rákóczi-korszakot követően a *komlós* kezelésébe kerültek. A *komlós* feltehetően nem értett annyira a méhekhez, mint a *méhesgazda*, talán ezzel magyarázható a méhészet tévesztése az uradalom allodiátúrájában az 1720-as évekre. A divényi *komlós* fő feladata viszont a korszak folyamán mindvégig a *komló* biztosítása volt az uradalmi sernevelő házakba, egy évben 15–50 kila *komlót* is termelt. A balassagyarmati *vincellér* igen későn, az 1734-es esztendő táján jelent meg a balassagyarmati s gyakorlatilag a majorsági szőlészet, borászat fellendülése idején.

A majorban dolgozók mellett a *vadászok* is figyelmet érdemelnek, hiszen szolgálatukért nem kis összegek kerültek hozzájuk az uradalmi kasszából. Az 1731-es évben fizettek először a vadásznak, aki valószínűen nem az uradalom területén, hanem Pozsonyban vadászott, ám az 1735-ös esztendőtől fogva egy divényi és egy balassa-

53 Bél, 1984. 182.

54 Szendrey, 1968. 25.

gyarmati vadászt is foglalkoztattak. A vadászok feladata a felszerelésükből ítélve a hálóval történő madarászat és a vadak puskával való elejtése volt. Lóval és kutyákkal dolgoztak, ami jellemző volt a korabeli vadászokra.⁵⁵

Az *iparosok, kereskedők* közül elsősorban a *kocsmárosok, fogadósok és a pálinkaégetők, serfőzők* érdemesek említésre jelentőségüknél és létszámuknál fogva. A kocsmárosok és fogadósok száma az elemzett időszak folyamán 11 főre emelkedett a kezdeti éveket követően. A divényi kocsmáros után megjelentek a vámosfalvi, fűrési, balassagyarmati, illési, lónyabányai, zsélyi, zahorai, szklabonyai, kisújfalusi kocsmárosok és vendégfogadósok is. Mivel a Rákóczi-korszakot követően a Divényi uradalom pénzbevételeinek jelentős hányada a szesz italokból származott, ezért fontos szerepet osztottak a pálinka és sör előállításában a divényi pálinkaégetőre és a divényi, majd 1738-tól a zsélyi serfőzőre.

Az iparosok közül a divényi és a balassagyarmati *pintérek* csupán az 1734-es esztendőben kerültek az uradalmi szolgák sorába, noha pintérmunkáért szinte minden évben adtak ki némi pénzt. A *kovácsoknak* is az 1734-es évig munkájukat fizették ki, s csak azt követően kerültek az uradalom szolgái közé. Az *üveghutást* is csupán az 1715–1716-os években sorolták az uradalom szolgái körébe, addig, ill. azt követően vagy üveggel, vagy pénzben fizetett urának az 1680-as évek végétől működő divényhuttai üveghuta után.

A Divényi uradalomban igyekeztek a szükséges munkákat fizetett tisztviselőkkel, alkalmazottakkal és szolgákkal végeztetni, de néhány esetben szükség volt *alkalmi munkásokra* is. A munkadíjak egy része szorosan kapcsolódott a majorsági termeléshez, akár a borjak, malacok, bárányok kasztrálását végző *herélőre*, akár a különféle állatok őrzőire, *pásztoraira* vagy a *szőlőművelésért fizetett napszámra*, ill. a *pintér* munkájára gondolunk. Néhány esztendőben a divényi, lónyabányai és málnapataki molnároknak csekély összegeket is kifizettek a kötelezettségeiket meghaladó munkájukért. Fontos volt a *kőművesek* és a *kovácsok* tevékenysége is. A kifizetések kisebb részének oka csak néhány esztendőben ismert, ezt különféle emberek kapták „szolgálataikért”. Tehát a mezőgazdaság munkaerőigényét nem bér munkával, hanem a jobbágyság robotkötelezettségével biztosították, bár néhány évben a szőlőműveléshez, az ökrök hizlalásához napszámosokat fogadtak. A nem minőségi munkákra azonban elsősorban robotot alkalmaztak az uradalmak máshol is, hiszen az állandó és jelentős majorsági bevételek hiánya miatt bér munka helyett inkább az ingyenes, bár kevésbé hatékony robottal látták el a munkaerő-szükségletet. A robot mellett szólt még az is, hogy a mezőgazdaságban a munkaigény éves eloszlása egyenetlen volt, ami miatt a fizetett munkaerő az év nagy részében nem lett volna kihasználva, szemben a robottal, amit összpontosítani lehetett a főbb munkák idejére.⁵⁶ A Festeticsek Keszthelyi uradalmában az 1795. évi munkaerő-szükséglet

55 *Bél*, 1984. 305–327.

56 *Wellmann*, 1979. 112–114. A robot hatékonysága nem volt túl magas. A gazdasági kapcsolat jellege alapján a munkaszervezeti formák két csoportra bonthatóak. Egyfelől az alárendeltségen alapuló munkákat (pl. robot), másfelől a mellérendeltségen alapuló munkavégzést (pl. kaláka) és a családi munkát különböztethetjük meg. Az előbbi típust a non-kooperatív (munkavisszatartó, termelést lassító, akadályozó) törekvések, az utóbbiakat pedig a gazdasági feltételekből adódó erősen kooperatív

30,42%-át cselédekkel látták el, de ez országos szinten példátlanul magas volt még a XVIII. század alkonyán is.⁵⁷ A Divényi uradalomra vonatkozóan nem tudunk pontos számadatot adni a robot és a bér munka arányáról, de a robot mindenképpen számottevőbb lehetett elsősorban a majorsági szántógazdaság munkaerő-ellátását tekintve.

A Divényi uradalom tisztjeinek, alkalmazottainak és szolgálinak fizetése pénzbeli juttatásból, azon belül pénzért vásárolt javakból, elsősorban ruhaneműekből, továbbá természetbeniekből állt. A *pénzbeli fizetések* alapján az uradalom életében fontos szerepet játszottak az *uradalom irányításában, jogi képviseletében és a döntések érvényesítésében, ellenőrzésében részt vevők s ezek ellenőrzői, végrehajthatói*. A fizetések összetételében a hangsúly tehát a termelés irányítóinak, szervezőinek jövedelmében volt, ami összhangban állt az uradalom gazdasági jellemzőivel, vagyis azzal, hogy a Divényi uradalom parasztságának termelése és adója adta a bevételek nagy hányadát, szemben a majorsági gazdálkodás kisebb jelentőségével. A közvetlen termelésben részt vevők, a *majorokban foglalkoztatottak*, vagyis a majorosék (majoros, majorosné, szolgálólány), a pásztorok (juhász, kondás, tehénpásztor) és más szolgák jövedelme a vizsgált időszak elejétől emelkedett, amit csak a Rákóczi-korszak idejének nagyarányú csökkenése szakított meg rövid időre. Az *iparosok* (kocsmáros, pintér, serfőző) béréről is nagyjából hasonló mondhatók el azzal a különbséggel, hogy fizetésük az 1734-es évtől az előző évek szintjének legalább a duplája lett. A *vadászok* pénze viszont jelentéktelennek tűnt az elemzett időszak végén a felsorolt nagyobb csoportok összegeihez képest. Az *egyéb* kategóriába került pénzek jobbra a 30-as években keletkeztek, de csak az 1734-es esztendőben váltak számottevővé, ekkor ezt a kulcsártól az utolsó szolgáláig kifizetett elmaradt bérek emelték meg, az 1728-as évben pedig sertéseket vásároltak a fizetések természetbeni részének biztosításához.

Az *irányítók, rendészek fizetésének mértéke* az összes fizetéseket tekintve a Rákóczi-szabadságharc idején volt a legkiemelkedőbb, majdnem elérte a 100%-ot, ami egyrészt a majorsági termelés és a más eredetű jövedelmek csaknem teljes megszű-

---

gazdasági formák (együttműködés, egymás kölcsönös gazdasági segítése) hatották át. (Ortutai, 1977. I. köt. 444., 642., III. köt. 266., 663–664., V. köt. 219.) A robot esetében azonban a jobbágyság és földesurak érdekellentéte kiemelkedő, ebből fakadt a parasztság gazdasági együttműködést kerülő viselkedésmódja. A paraszt és a földesur között fennálló érdekellentétek erősségét jól érzékeltetik Wesselényi Miklós természetesen némi nemesi ízzel megfogalmazott szavai: a jobbágyság „a legjobb földesurak ellen gyakran annyit áskálódnak, bosszújára annyit tesznek, legjobb szándékát annyira félremagyarázzák, hogy megfogható, ha egyes, de számos esetekből az egészre ítél, s általános következtetést húzván, előítéletre, balvéleményre is vetemedik” a földesúr. (Wesselényi, 1974. 91.) A két fél közti feszültség egyik jelentős okának a robotot, a parasztok ingyenmunkáját tartották, amelyet 1514 óta törvényileg is a földesurak számára biztosítottak. Míg az egyik fél arra törekedett, hogy a munkáját visszatartsa, addig a másik, ha majorsági művelésbe kezdett, s csekély üzemi tőkéjéből a bér munkát fedezni nem tudta, igyekezett a robotot intenzíven kihasználni. A nagy utazó, John Paget 1839-ben a robot kártékony hatását emelte ki: „Mindkét félnek az az érdeke, hogy a másiknak minél több kárt okozzon, s ebből nem is következik más, csak kölcsönös gyanakvás és rosszindulat.” (Paget, 1984. 126.) A robotos és a bér munkás közti különbséget leginkább Berzeviczy Gergely világította meg. „A paraszt a földesúrnak állítólag csak örökösen lekötött bér munkása. A bér munkás azonban a bérszerződést megújíthatja és a munkának jutalmát az időviszonyokhoz képest változtathatja. Ellenben a paraszt őseinek kötelezettségeit mindig teljesíteni köteles.” (Berzeviczy, 1979. 403.)

57 Petánovics, 1981. 12.

nésével magyarázható, ill. talán azzal is, hogy az uradalom vezetése igyekezett az uradalom kötelékébe tartozók fizetését természetbeniekkel kielégíteni, bár ez utóbbi kijelentés a rendelkezésre álló források hiányosságai miatt nem igazolható. Ezt a korszakot nem tekintve 1686-tól egészen az 1723-as évig a fizetések 60–90%-át a nem termelők bére tette ki, s csak 1725-től mutatható ki az 1727-es év kivételével, hogy ez az arány a 40–70%-os értékek közé került. Mindez inkább a jószágkormányzó, másrészt a többi irányító alkalmazott fizetésének mérsékléséből fakadt, nem pedig a majorosék, a pásztorok vagy az iparosok fizetésének emelkedéséből. Míg a XVII. század végén az irányítók, rendészek együttes fizetése a 446 forintot sem érte el, a következő században gyakran meghaladta az 1000 forintot, 1704-ben pedig az 1571 forintot is. Az irányítók, rendészek fizetése között a jószágkormányzó juttatása volt a legkiemelkedőbb, noha ennek jelentkezése a kiadások között csak az 1703-as évtől kezdődött, s azt követően is a jószágkormányzói fizetés több évből hiányzott. Az 1703–1704-es években a jószágkormányzó 1073,70–1280,52 forintos fizetést, a szabadságharc után általában 600 forintot, de némely évben 200–875 forintot is kapott. A jószágkormányzó után a legnagyobb fizetéssel a tisztartó rendelkezett, akinek a kezében összpontosult az uradalom irányításának minden szála. A tisztartónak a XVII. század végén 150 forintos fizetés járt, bár az 1688-as esztendőben nem vett fel pénzt, 1694-ben pedig 222 forintot kapott, a következő században fizetése 150–417,19 forint között mozgott. Fontos kiadási tételt jelentett az ispánok (fejenként 16,67–25 forint), hajdúk (fejenként általában 25 forint), az ügyvéd (8,15–150 forint), az uradalmi esküdt (25 forint), néhány évben a kulcsár (50–56 forint) és a várnagy (25 forint) fizetése is, jelentéktelen volt ellenben a hegy- és erdőörök (személyenként 6–10 forint) jövedelme.

A *majorban dolgozók* körében a nagyobb összegek a juhászokhoz, a szarvasmarhák pásztoraihoz kerültek, kisebb mértékben pedig a majorosékhoz, a kondáshoz, ill. a komlóshoz, a méhesgazdához, valamint a vincellérhez. A *majorosék* közül a legnagyobb fizetést természetesen a majoros kapta, ám érdekes, hogy az elkülöníthető adatú esztendőkben a majorbéli szolgálólány fizetése magasabb volt a majoros feleségénél. Az 1719-es évben a majoros lánya csupán 4 forintot kapott. Az utolsó vizsgált évben megjelenő majorszekeres viszont a többiekhez viszonyítva elég magas összeget tehetett zsebre. A majorosék együttes fizetését jellemezhetjük a korszak eleji és a szabadságharc utáni növekedéssel. Igaz ugyan, hogy ez a jövedelem az 1710-es évek második felében némileg megcsappant, de a következő évtizedben 27–28 forint között mozgott, amit az utolsó évben megemelt a szekeres fizetése. A *szarvasmarhák pásztorainak fizetése* a XVII. században a majorosékénál kisebb mértékben, míg a szabadságharcot követően lendületesebben emelkedett olyannyira, hogy 1734-ben a 70 forintot is majdnem elérte. Ezen személyek közül a korábbi században a fizetések zárólag a tehénpásztorhoz kerültek, míg a XVIII. században a béresek jövedelme hátrázta meg döntő mértékben a fizetéseket ebben a csoportban, s a tehénpásztorok, még inkább pedig az ún. „borjak, üszők, tinók pásztorának” bére alatta maradt a béresekének. A mindössze egy esztendőben jelentkező, hízóökröket gondozó napszamosok fizetése viszont számottevő volt. A *juhászok* bére szintén emelkedett a XVII. században, de a szabadságharcot követően is viszonylag magas összeget fizettek ki

nekik, amely ennek ellenére sohasem érte el az 50 forintos értéket. Az 1714-es évtől megkülönböztetett bacsa gyakorlatilag több pénzt kapott, mint a hatáskörébe utalt változó számú juhászok együttesen. A *kondás* fizetése a kezdő évtől lassan, a szabadságharcot követően pedig gyorsan emelkedett, a későbbiekben 11–12 forint volt. A jelentős és nem állandó emelkedés valószínűleg annak köszönhető, hogy a dézsmasertések hajtásáért járó összegeket a fizetéshez írták néhány esztendőben, valamint két esztendőben a kisbéres juttatását a kondásétól elválaszthatatlanul írta fel a tiszttartó. A *más majorsági szolgák* kategóriájába sorolható komlós, a csak két évben fizetett méhesgazda s a korszak végén jelentkező balassagyarmati vincellér fizetése elenyésző volt a többi csoportokhoz képest, csak kivételesen közelítette meg együttes bérük az 1687-es esztendőben a 20 forintot.

A *vadászok* közül a pozsonyi német vadász egymaga igen tekintélyes összeget, majdnem 79 forintot mondhatott magáénak az 1731-es esztendőben, ennyit még az ez idő tájt is jól fizetett szarvasmarhákat gondozók együttesen sem kaphattak. Az 1735-től alkalmazott divényi és balassagyarmati vadászok bére jóval alatta maradt a pozsonyiénak, de lendületesen növekedett mind a kettőé, sőt a balassagyarmati vadász juttatása majdnem utolérte a divényi kollégájáét. Más uradalmakban is kiemelkedő fizetést kaptak a vadászok, például a Regéci uradalomban a balassagyarmati és divényi vadászok megjelenése táján alkalmazásba kerülő 2 vadász is.⁵⁸

Az *iparosok*, *kereskedők* népes tábor a elsősorban az uradalomban jelentős bevételeket hozó szesz italhoz köthető. A fizetettek közül mindenki fix összeget kapott, kivéve a kezdetektől sört előállító *serfőzőt* és az 1714-től fizetést nyerő *pálinkafőzőt*, akik a sör- és pálinkafőzések száma után kapták meg illetményüket. Ez a forma nem lehetett egyedi, hasonló helyzetben voltak a Garamszentbenedeki uradalom főzőmesterei is, akik szerződésben vállalták szolgálatba lépésük kezdetén, hogy havonta hány alkalommal készítenek sört vagy pálinkát, amiért cserébe az uradalmi kasszából egy-egy főzet után előre megszabott összegeket fizettek ki.⁵⁹ A divényi pálinkafőző fizetése a kevesebb főzet végett kisebb volt a serfőzőénél, ill. az 1730-as évekre nem emelkedett jövedelme a serfőző kollégáihoz hasonlóan, hiszen az 1735-ös év táján beindult a sörfőzés Divényen kívül Zsélyen is. Míg a főzőmesterek fizetése a XVII. században a 10 forintot is alig érte el, addig az 1714-es évet követően a 30–60 forintos sáv között mozogtak jövedelmeik, majd az 1734-es évtől lendületesen és jelentősen megemelkedtek bevételeik. A serfőző egy főzet után a XVIII. században 1 forintot kapott, míg az előző században ennek az összegnek a háromnegyedét, ezzel szemben a pálinkafőző a Rákóczi-korszak után csak a korabeli serfőzői illetmény harmadát.

A divényi kocsmá volt a legrégebbi, amely mellett megjelent az 1711–13-as évek táján a vámosfalvi is, mind a két kocsmá egyben vámház is volt már jóval a Zichyek megjelenése előtt is. A divényi vár alatti kő vámházat is a kalandos életű Balassa Imre bírta, aki 1650. február 10-én évi 90 forintban állapodott meg a vámossal. A vámos a sóból és vasból származó jövedelmet a tiszttartónak adta, ezen felül pedig azt, „*ami jött*”. A vámos feladata volt továbbá a bor, sör, égett bor és egyéb folya-

58 Jármy–Bakács, 1930. 54.

59 Gerendás, 1934. 145.

matos árulása a kocsmában.⁶⁰ Az 1688–1714-es évek között is valóban származott bevétel sóból, bár mennyisége egyre csökkent. A vasbevételeket csak a Rákóczi-szabadságharc után kezdték lejegyezni, de attól fogva nem mutatható ki vámból eredő vas. A két *kocsmáros* fizetése mellett majd csak később, az 1734-es esztendőben jelent meg a fűrész, balassagyarmati, lónyabányai, illési kocsmárosok fizetése. A kocsmárosok fizetési lajstromában az 1738-as évben újabb kocsmákról is megemlékeztek Zsélyen, Zahorán és Szklabonyán, 1743-ban pedig Kisújfalun. A divényi, vámosfalvi kocsmárosok fizetése gyakorlatilag állandó, 25-25 forint volt, s csak 1743-ra emelték fel 28 forintra. Az 1734-es év táján a forgalmazásba bekapcsolódó kocsmárosok közül a balassagyarmati kocsmáros fizetése (32–44 forint) meghaladta a divényi, vámosfalvi kocsmárosok illetményét. A két régi kocsmárosainak fizetéséhez hasonló volt a fűrész, illési és lónyabányai kocsmárosok fizetése, míg a többi kocsmárosé messze elmaradt az előzőekétől. Noha a fűrész kocsmában már 1725-től megindult a szeszes italok árusítása, de az ottani kocsmáros először csak 1734-ben kapott fizetést. A fűrész kocsmáé esetében ezt a helyzetet magyarázza az, hogy 1725–1731 között a kocsmá sör- és pálinkaárusítását bérelték 15 forintért, ennek következtében a kocsmá bérlője nem volt jogosult fizetésre. A későbbiekben is fizettek a fűrész kocsmá forgalma után bérleti díjat (az 1743-as esztendőben a pálinka árusításának bérléséért 27 forintot), ám a bor kimeréséért már fizetést kapott a fűrész kocsmáros. Összehasonlítva az egyes kocsmák forgalmát a kocsmárosok fizetésével, érthetővé válik a különböző kocsmárosok fizetése, ha nem is olyan közvetlen módon, mint a ser- és a pálinkafőzők esetében, a fizetések ugyanis viszonylagos állandóságuk ellenére tükrözték az adott kocsmá hosszabb távon értelmezett forgalmát.

Az iparosok csoportjában külön érdemes szólni a *pintérek*ről, a *kovács*ról, az *üveghutás*ról, noha azok a vizsgált időszakban dolgoztak az uradalom számára, de csak kivételesen, néhány esztendőben váltak uradalmi szolgálkká, s akkor is néhány forintért látták el feladatukat.

A fenti pénzbeli juttatások egy része valamilyen természetbeni fizetség, elsősorban ruhanemű *pénzben kifejezett értéke* volt, ami sok információt közöl az uradalom alkalmazottainak viseletéről, feladatairól. A tisztartónak a pénzbeli fizetésébe volt belefoglalva az általa használt papír ára és a megyei közgyűlésen való fogyasztása, útiköltsége, néhány esztendőben pedig a neki juttatott sör vagy a hüvelyesek éppúgy, mint a kulcsárok sör- és húsilletménye. Az ispánok az 1711-es esztendőig 2 öl hosszú, széles, remek posztót kaptak ruhára. A hajdúk 1687–1719 között a ruhájukra 2-2 rőf remek posztót kaptak, hozzá gombokat és zsinórokat, az 1688-as évben pedig nadrágokat és kalapokat is. A juhászoknak viszont csak 2-2 öl durvább szőrposztó s bocskor jutott. A béres és a kisbéres illetménye egy-egy csuha, nadrág és kalap volt, továbbá a béresnek csizmát, míg a kisbéresnek bocskort adtak. A kanászok ruhatárát fizetség címén kezdetben posztóanyag, majd csuha, fehér nadrág, „fekete magyar söveg” és bocskor gazdagította. A tehénpásztor először szintén szőrposztót, azt követően viszont csuhát, nadrágot, fekete magyar söveget, bocskort mondhatott magáénak a fizetésében. A majoros ködmönt, nadrágot, kalapot, csizmát, miközben a fe-

60 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 183. No. 1. 1660. évi urbárium.

lesége ugyancsak ködmönt, néha paraszt „*előruhát*”, esetleg fehér gyolcsot szerzett a pénzbeli fizetésbe foglalva. Az 1691-es évben a majorbéli szolgálólány keresményeként 1 fejelést, 1 kötényt, 1 paraszt előruhát, 2 pár csizmát, 3 sing gyolcsot, a későbbiekben pedig kabanyitzának nevezett ruhadarabot említettek. A majoros lánya 1719-ben a tartós szolgálataiért egy szoknyácskát kapott, az 1731-es évben pedig a német vadásznak lábszárvédőt és ruhát szereztek be. Az 1743-as esztendőben a kocsmárosok fizetésébe az addig attól független világítási költségeket is beleépítették, s a serfőző is 1714–1738 között több évben nem ruhát, hanem pörkölt árpadarát mondhatott ilyen módon a magáénak, amit talán inkább sertéshizlalásra, mint a sernevelő saját serfőzéséhez adtak, hiszen az árpadara mellé nem kapott komlót.

Az uradalom nem csupán pénzben fizetett a különféle tiszteknek, alkalmazottaknak és szolgáltnak, hanem *természetben* is. Mivel azonban a forrás nem következetesen különböztette meg az uradalom kötelékébe tartozókat a természetbeni juttatások esetében, csak általános kép nyerhető ezekről a jövedelmekről. Figyelemre méltó az is, hogy amikor el lehetett egymástól választani az egyes fizetettek természetbeni juttatását, akkor az hosszú távon többé-kevésbé ingadozó volt, mivel érzékenyen reagált az adott évben jelentkező készlet nagyságára és az egyéb uradalmi-földesúri szükségletekre. A Divényi uradalommal szemben a Regéci uradalom természetbeni juttatásai a búza és bor esetében állandóak voltak, míg a többi természetbeni fizetés nagyon változó, egymással helyettesíthető lehetett. A Regéci uradalomban megfigyeltekhez hasonlítható ellenben az, hogy a pénzbeli fizetések nagyságával egyenes arányban álltak a természetbeni jövedelmek.⁶¹

A *gabonából* a kenyérgabonát, vagyis kétszerest, búzát és rozsot gyakorlatilag minden fizetésben részesülőnek adhattak, árpát azonban mindössze a tisztartó, a majoros, a béres és a kondás kapott, valamint lovaknak való zab is keveseknek jutott, ez utóbbiakhoz tartozott a jószágkormányzó, a tisztartó, az ügyvéd és a juhászok. A kétszeresből évente egy-kétszáz kila is elfogyott a kifizetések révén, míg a tiszta búza mennyisége csak a korszak vége felé érte el a búza és rozs keverékét, vagyis a kétszerest, de az ily módon az uradalmi magtárakból kikerülő rozs mindvégig kis súllyal bírt a fizetési listákon. A zabból fizetés címén kiadott éves mennyiség fokozatosan emelkedett 30 kiláról 153 kilára, árpa viszont csupán néhány esztendőben jelentkezett, és akkor is néhány kila került az uradalom kötelékébe tartozókhoz. A fizetés természetbeni részében mindenki kapott *sót*, az elemzett korszak első felében évente 2–8 kő sőt szántak fizetésre, majd néhány száz fontnyi mennyiséget. A *hajdina* azonban már csupán az uradalmi szolgálk, azaz a majorosék, a tehénpásztor, a juhászok és a kondás asztalára került a XVII. században, az éves mennyisége összesen 3-ról 41 kilára növekedett az 1694-es évre. *Hüvelyeseket*, babot és borsót a tisztartótól a kulcsáron át a kondásig mindenki fogyasztathatott a természetbeni fizetéséből, de ennek mértéke csak a XVII. században és az 1743-as esztendőben haladta meg pár kilával a 6 kilát. *Aszalt szilva* azonban egyedül a tisztartóhoz került 1717-ben, akkor is csupán 1 kila. *Széna* viszont a tisztartón kívül az ispánoknak, a kulcsároknak és a balassagyar-

61 Jármay–Bakács, 1930. 57–66.

mati vincellérnek egyaránt járt, igaz ugyan, hogy a Rákóczi-mozgalom bukását követően az évi 8–22 kocsi széna fizetség döntő része a tiszttartónak jutott.

Az állatok közül *sértést* a tiszttartó és az irányítása alatt dolgozók is kaptak, míg *juhban* csak a jószágkormányzó, a tiszttartó és az ügyvéd részesülhetett, az utóbbi tisztségeket viselőknak a XVII. században szinte minden évben legfőljebb 22 juhot adtak összesen, a következő században viszont tizenkettőt is alig. Sértéseket is inkább a korábbi időpontban adtak nagyobb számban, de évente hat állatnál sohasem többet, senkinek sem járt viszont *szarvasmarha* konvencióba. A *tejtermékekből*, azon belül is a vajból a tiszttartónak, a kulcsárnak, a majorosnak, a béresnek, kondásnak s nem utolsósorban a tehénpásztornak utaltak ki 1715-ben 280 iccényit, 1734 után pedig 20–28 iccényit. Az 1714–1731-es esztendők között évente összességében 100–400 fontnyi mennyiségben került juhsajt az előbb felsoroltakon kívül a juhászok asztalára is.

A szeszes italok közül 1716–1743 között *bort* 6–20 cseberrel mértek ki elsősorban a tiszttartónak, de 1-1 évben az ispánnak és 2 hajdúnak, ill. munkadíj fejében a molnároknak, kaszásoknak. A Rákóczi-szabadságharc után 12–36 cseber *sört* kaptak az uradalmi alkalmazottak s a különféle munkákért díjazottak, amelynek nagy része a tiszttartóhoz került, a kulcsárok a korszak végén, a vadász 1730-ban részesült néhány cseberrel, s a mezőgazdasági (cséplés, aratás) vagy egyéb (pintérmunka, tetőfedés) feladatokat elvégzők ittak meg elenyésző mennyiséget. A *pálinkából* 1716–1738 között 1–32 csebernyit fordítottak a fizetések és munkadíjak természetbeni részére. Az uradalmi alkalmazottak közül néhány évben a tiszttartóhoz és a vadászhoz került némi pálinka, az összes többit pedig munkájuk elvégzéséért kapták az uradalomnak dolgozók. A *borseprő* felét általában a serfőzőnek adták.

Az uradalom forrásadottsága nem teszi lehetővé, hogy a fenti természetbeni fizetésen kívüli juttatásokat feltérképezhessük, például nem ismert, hogy az uradalom szolgálatában állók kaptak-e tűzifát, szántót, rétet, lakhatást. Egyes utalások arra engednek következtetni, hogy a tiszttartó a hajdúkkal a divényi kastélyban lakott, míg az uradalmi központban élő majorosék a divényi majorházban. Más uradalmakban, például a Csongrád-Vásárhelyi uradalom hódmezővásárhelyi központjában a gazdasági épületek mellett számos épület állt, amelyek az irányító és rendészeti tevékenységet ellátók lakhelyeül szolgáltak.⁶² Van példa arra is, hogy uradalmi alkalmazottak telket s vetőmagot kaptak uruktól, így jutott a pálinkafőző az 1731-es esztendőben telekhez és 140 kila rozshoz.

Az 1743-as évet követően kevésbé ismert az uradalom által fizetettek munkaköre és juttatása. Zichy I. Ferenc senior idején Pamhakkal jószágkormányzó fizetése a korábbiakhoz mérten jelentősen emelkedett. Az 1730-as években az uradalom területén kívül élő jószágkormányzó illetménye 600 forint, némi gabona, néhány juh volt, Pamhakkal viszont 800 forintra számíthatott évente, ami mellett 1433 forint értékben gabonát, bort, sört, pálinkát, szénát, sőt, sajtot, gesztenyét, bárányt, malacot és tűzifát kapott. A pénzbeli fizetést meghaladó értékű természetbeni juttatás mellett Pamhakkalnak a divényi kastélyban szolgálva „szerény” lakás járt 8 szobával, 2 kony-

hával, 5 boltos kamrával, 2 istállóval, 1 pincével. Lakásának fűtési költségeit is az uradalmi kassza állta, mindemellett 1 gyümölcsöskertet és 8–9 kilára való kender és len alá való szántót használt.

A Zichy családra és uradalmukra vonatkozó iratokat kezdetben valószínűleg az 1714-ben vásárolt ládikában tarthatták, a divényi levéltár megalapítását mégis Zichy I. Ferenc és Zichy János és István nevéhez köthetjük. Az 1762-es esztendőben levéltárosnak fölvetett Thomka Ferencet 430 forint illette, amiből 100 forintot tett ki az éves fizetés.⁶³ Thomka 1802. évi halála után tovább folytatódott a levéltári munkálatok, de ő egyedül végezte a levéltár rendezését.⁶⁴

Az 1783-as esztendőből fennmaradt az uradalom fizetési lajstroma, amely szerint a fizetésekre 3655 forintot költöttek, bár az akkori számadás csak 2056 forintot említett. Az uradalom irányítói és rendészei közé ekkortájt 1-1 jószágkormányzót, tisztartót, 2 számvevőt, 1 sáfárt, 2 adószedőt, 5 ispánt, 7 hajdút, 2 tömlöcört, 1 mérnököt, 1 küldöncöt, 2 erdőőrt és 1-1 gesztenyés, ill. a szilvafák őret soroltak. A majorban dolgozott 2-2 majoros és majorszolga, 7 bacsa, 15 juhász és 1 kecskepásztor, 2 béres, 3 tehénpásztor, 3 kondás, 3 szőlőműves, a komlós, a méhész és a kertész. Az 1783-as évben 2 vadászt is megemléstettek a 13 kocsmáros, 3 serfőző, 4 serfőzősegéd, 2 pálinkafőző mellett, továbbá 1 uradalmi vámost és 2 zenészt, ugyanekkor még 13 szabadost is foglalkoztatott az uradalom.

Változást jelentett, hogy a pálinka- és serfőzők mellett a kocsmárosok is teljesítményük után kaptak fizetést, de a serfőzők segédeinek fix összeg járt. Egy főzet elkészítéséért a serfőzőnek 1,50, míg a pálinkafőzőnek 0,60 forintot adtak, ami az 1743-as év előtti tarifákkal összehasonlítva a serfőzőnek 0,50 forint többletet, a pálinkafőzőnek 0,15 forint bevételkiesést jelentett minden főzet után. A zenészek és a zohorai vámos viszont nem kaptak pénzbeli illetményt. Az irányítók és rendészek pénzbeli juttatása 2811 forint volt, ami a fizetések 79%-át tette ki, mindez az 1743 előtti gyakorlattal összhangban állt. A jószágkormányzó 1000 forintos fizetése volt a legkiemelkedőbb, a tisztartó 220, a számvevők 165 forintot kaptak, míg a sáfár bére 110 forint volt az egyik adószedőhöz hasonlóan, miközben a másik adószedő, aki más juttatást nem kapott, 300 forintot mondhatott magának évente, a mérnök pedig 220 forintot. A 3 ispán mellé a fizetési lajstromban 66–40 forint került, míg a másik két ispánhoz 10–6 forint, ami fölveti a kérdést, hogy az utóbbiak külön személyek voltak-e, vagy a 3 ispán közül valamelyik kettő kapta bizonyos szolgálatokért. A hajdúk és a tömlöcök öreinek évente 30-30 forint jutott, csak a jószágkormányzó hajdújának adtak 32 forintot, a küldöncöt viszont csak 20 forint illette. Az erdők és gyümölcsösök örei 3–25 forintot mondhattak magukénak. A majorban dolgozók körében az 1743-as esztendőig a nagyobb összegek a juhászokhoz, a szarvasmarhák pásztoraihoz kerültek, kisebb mértékben pedig a majorosékhoz, a kondáshoz, ill. a komlóshoz, a méhesgazdához, valamint a vincellérhez. A helyzet 1783-ban már egészen más volt a majorban dolgozók fizetésének megoszlásában, hiszen a legtöbb pénz a juhászokhoz, azt követően a majorosékhoz került, ettől kevesebbet fordítottak

63 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 182 et A. Thomka Ferenc levéltáros conventioja, 1762.

64 *Shvoy*, kb. 1872–1873. 267.

a kondások, majd a szarvasmarhapásztorok fizetésére, ennél is kevesebb jutott a szőlőművesekre s végül az egyéb majoralkalmazottnak nevezhető komlós, méhésztész fizetésére. A majorosok egységesen 25-25 forintot kerestek, a majorszolgák pedig 10–18 forintot. A bacsák illetménye 18 forint volt, míg a közönséges juhászok és a kecskepásztor bére 10 forintot tett ki. A kondások ugyanannyit kaptak, mint a bacsák, s a kondás szolgák bére a juhászokéval volt azonos. A béreseknek ez idő tájt 16–14 forintot adtak, a tehénpásztoroknak 10 és 4 forintot. A szőlőművelőkhöz az uradalomtól 16–12 forint került, míg a komlós és méhésztész 10, a kertész 25 forintot kapott.

A pénzbeli illetményen kívül 1783-ban természetbeniekkel is ellátták az uradalmi alkalmazottakat, kivéve a 300 forintot kapó adószedőt. A gabonából mindenki részesült, juh viszont csak 14 fizetettnek járt az irányítók és rendészek, valamint a majorosék közül, az előbbiekből 13 személy még vajból is részesült, a hüvelyesek és a só azonban nemcsak az irányítók és rendészek vagy a majorosék fizetésébe került, hanem a juhászokéba és a vadászokéba is, ugyanők sajtot is kaphattak a juhászok kivételével. Bár 1-1 szekér szénát a majorosék rendelkezésére is bocsátottak, a sör, bor és széna csak az irányítók és rendészek szűkebb körét és az egyik vadászt illette meg, a másik vadásznak ellenben felszerelés jutott. Az uradalom ruhával látta el az egyik tömlőcört és 2 hajdút, a mérnök viszont napidíjat kapott. A tárgyalt évben az uradalomból fizetés címén összesen 1813 pozsonyi mérő gabona, 590 juh, 525 icce vaj, 1793 p. mérő hüvelyes, 1196 font sajt, 1735 font só, 76-76 cseber bor és sör, 78 szekér széna került a fizetettekhez.⁶⁵

Az ingatlanra és ingóságra költött összegek

A kiadások egy része az ingatlannal volt kapcsolatos, az adózó jobbágyság végett elsősorban a Divényi uradalomhoz korábban tartozó *birtokrészeket* szereztek vissza, kisebb jelentősége volt a major kiterjesztésének. Az 1689-es évben Felsőludányt 1200 forintért Borchicky Jánosné Priny Barbarától vették vissza, 1691-ben 83,33 forintért Ráday Gáspártól a halászi részt, a következő évben pedig még a Divényi uradalom hajdani birtokosának, Balassa Imrének a felsősztrégovai zálogát váltották ki 1000 forintért a losonci Király Mátyás nemestől, 1714-ben Borosznok és Prébely részeiért 421 forintot adtak özv. Géczy Gábornénak, 1734-ben egy dobrocsi telket vettek meg 150 forintért és a balassagyarmati szőlőhegyen szőlőt vásároltak 75 forintért, 1738-ban pedig a policsnai részért adtak 250 forintot.

Az urasági birtokon az erdők és bozótosok irtására vállalkozhattak jobbágyság, akik az általuk mezőgazdasági művelés számára alkalmassá tett földeket néhány esztendei ingyenes használatra megkaphatták földesuruktól. Az *irtásmegváltás* azon alapult, hogy a földesúr a bérlet lejártát követően a szorgalmi birtokot nem hagyta meg a bérlők művelésében, hanem bizonyos összeg fejében megváltotta azt, s majorsági földállománya gyarapítására fordította a korábbi ipari földet. Az irtások megváltásából 1719-ben származott kisebb összeg, amikor a rózsalehotai Dianis

65 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 273. No. 4. Az 1783. évi fizetési lajstrom.

János rétjét váltotta meg az uradalom, sokkal nagyobb tételt jelentett az irtásmegváltás az 1786-os és az 1787-es esztendőben, hiszen mindkét évben 1972,17 forintot adtak erre a célra.

Az ingatlanra költött összegek mellé olykor ingóságra adott kiadások is kerülhettek, hiszen több esztendőben nem lehetett egymástól elválasztani az uradalom épületre, felszerelésre, ill. mind a két előző javításában szerepet játszó vasra szánt kiadásait. Ez a kiadástípus minden évben jelentkezett az 1746–1747-es évek kivételével, az összege meglehetősen ingadozó volt, legtöbbször 100 forint alatti, olykor néhány 100 forintos kiadások kapcsolhatók az *épületekhez, felszerelésekhez* és a *vashoz*, amelyek sohasem érték el az 1000 forintot. A felszerelésre, épületre és vasra adott pénzek tételes kimutatásával csak az 1743-as évig törődtek a tisztartók. Az említett esztendőig is csak igen nehezen választhatók szét ezek a kiadások, nem csupán azért, mert 3 évben előfordult, hogy az ide tartozó kiadások egy részét nem különítették el, hanem mivel a vasról sok esetben nem dönthető el, hogy az épületekhez vagy a felszerelésekhez vásárolták-e, vagy esetleg mind a kettőhöz, így ez bizonyos pontatlanságot okoz ezen a területen. Mindenesetre a vas vásárlására adott összegek sokkal kisebb arányúak voltak a felszerelésekre s az attól gyakorta nagyobb léptékű épületre fordított kiadásokhoz képest. Az 1743-as év után az épületekre adott kiadások mellett az egyéb kategóriából átvéve a sóra, állatokra, gabonára kiadott tételekkel együtt szerepelő vasra, fára fordított pénzekkel egyetemben némi képet kaphatunk erről a kiadástípusról is a későbbiekben. Megjegyzésre érdemes az is, hogy a korabeliek a helyi adottságoknak megfelelő anyagokkal fedték az épületeket, például a Somogy megyei Mernyei uradalomban szalmával és náddal, az erdőkben gazdag és virágzó faiparú Divényi uradalomban pedig zsindellyel.⁶⁶ Az épületekre fordított pénzkiadások mellett tehát érdemes az igen gyakran csak zsindely, zsindelyszeg, gerendaszeg, deszkakiadásokat és a pénzbeli kiadásokat együttesen vizsgálni.

Az építkezésekkel kapcsolatos kiadások egy része estében nem ismert, hogy mely épületre fordították, ám az ismert célú építkezési munkálatoknak nagy hányada köthető divényi épületekhez, csak a korszak eleje és vége táján mutatható ki nagyobb mértékű építkezés a nem divényi épületek esetében is. Az épületek döntően mezőgazdasági épületek, a szeszes italok előállításának és árusításának színhelyei vagy malmok voltak.

A divényi mezőgazdasági épületekre fordított kiadások között az ún. méhházát az 1689-es évben említették az istállóval együtt, amely utóbbi tetejére az 1718-as évben zsúpszalmát vásároltak, bár 1715-ben zsindellyel borították. Az új zsindelytetejű pajtát feltehetőleg az 1692-es évben készítették vagy fejezték be, majd tetejét 1714-ben javították. 1719-ben a 2 istállóhoz vasat is felhasználtak. A csűr tetejéhez zsindelyszeget adtak ki 1713-ban. Az 1717-es esztendőben a marhák színjét és az új majorcsürt látták el zsindelytetővel, mely utóbbit a következő évben javították. A régi csűr és az új csűr tetejére is raktak zsindelyt 1722-ben és 1727-ben. A teheneknek szánt szín tetején is zsindely volt 1721-ben, szintúgy a sertésólón. A juhok téli óljára is zsindely került 1722-ben, nem csupán a tehenek és borjak 2 istállójára vagy

a kettős sertésólra. A juhok óljának zsindeletét még 1727-ben is javították, a sertésólet és a tehénistállót meg a hizóökrök színét viszont a következő esztendőben. A marhaistálló tetejére 1723, 1726 folyamán szintén adtak ki építőanyagokat, az 1726-os évben pedig a 2 disznóólra is. Az öreg tehenek istállójának tetejét és padolatát 1730-ban kellett megerősíteni, s a majorság istállójának tetején végeztek 1735-ben kisebb javítást. Ugyancsak zsindelet borította a kertben lévő gyümölcsaszaló házikót 1719 táján. A majorházzal annyit tudhatunk meg a forrás alapján, hogy az 1704-es évben már javították fedelét, amiről az 1717-es esztendőben kiderült, hogy zsindelet borította, 1722-ben pedig a kemencéjét állították helyre, s teteje ekkor javításra szorult éppúgy, mint 1719, 1721, 1725, 1726, 1728, 1729, 1730 táján. A majorhoz az 1711-es évben fából készült kapu is tartozott, amihez 1719-ben és 1721-ben vasat használtak fel, s 1735-ben a kétajtós majorkapuhoz 48 deszkát adtak ki. A külső kapu tetejét zsindelettel fedték 1716-ban, a major előtti kerítésre viszont 1723-ban tettek zsindelet. A béresházban lévő kemencére az 1726-os esztendőben költöttek. Valószínűleg az 1721. évi zsindeletkiadás egy része a majorházra és a béresházra került. A juhász kunyhóra 1730-ban 4 dupla ablakot rakattak, és egy tolózárral látták el ajtaját. Az 1726-os, 1727-es években a juhászok kunyhócskájának tetejét zsindeletelték, s a marhapásztorok és a juhászok házainak tetejét 1723-ban, a marhapásztorokét 1729-ben is javították. A juhászok lakóházának tetejét és padolatát 1730-ban hozták helyre. A korábbi tisztartói lak, amely idővel uradalmi épületté vált, szintén igényelt karbantartást, 1718, 1719 és 1726 táján zsindeletelték a tetejét, 1723-ban pedig a pincéjét tették rendbe. A divényi majorsági épületeken kívül csupán egy nem divényi mezőgazdasági épületre költöttek, az új illési major tetejét 1738-ban látták el zsindelettel.

A divényi épületek közül a számadáskönyvek igen gyakran említik a szeszes ital készítésének helyszíneit, vagyis a pálinka- és a serfőzőházat, valamint a hol fogadónak, hol vámháznak definiált kocsmát. Az uradalom központjának kocsmájára 1687-ben 6 üvegablakot készítették, amelyet 2 év múlva, majd pedig 1704-ben javítottak. Az 1694-es esztendőben 1, 1727-ben 2 kályhát építettek itt, s 1727-ben a kocsmát teljes tetejét felújították, zsindelettel borították, majd 1730-ban javították. A divényi kocsmához 1734-ben istállót is építettek, bár az 1714-es esztendőben már a kocsmához egy istálló tartozott, aminek a tetejét zsindeletelték. A sernevelő ház kemencéit is gyakorta rendbe kellett rakni, például az 1722-es, 1726-os, 1734–1735-ös esztendők táján, ill. 1722-ben magtárbeli kőművesmunkáról is beszámoltak. A sör és a pálinka készítésének színhelyeit az 1714-es esztendőben zsindelettel fedték, az előbbi 1716-ban, mind a kettőt 1722-ben és 1726-ban javították, ezenkívül csak a sernevelő házat 1719, 1721, 1728 táján. A pálinkafőző ház kemencéjét az 1726-os esztendőben a divényi fazekassal hozatták rendbe, az épület tetejére 1738-ban zsúpszalma került, továbbá a nagy konyhában kemencét javítottak s újat készítettek.

Az uradalmi serfőzés idővel Divényen kívül Zsélyen is megjelent, emiatt az uradalom készletéből az 1725-ös esztendő folyamán a zsélyi serfőzőházra deszkát és zsindeletet adtak ki. A balassagyarmati fogadót az 1734-es évben készíthették, amit igazol az építőanyagok nagy száma, például a 38 000 vályogtéglát, a deszkát, zsindeletet, zsindeletszeg, gerendaszeg nagyarányú felhasználása. A fogadó 3 szobából, egy kamrából és egy konyhából állhatott. Az 1738. évi munkálatok elsősorban a kocsmát

pincéjében folytak, ahol a belső ajtót javították s az épeket erősítették meg. A fűrészkiocsmá pincéjét 1729-ben meszelték, majd 1731-ben készítettek éléstárat a búza és a tejtermékek számára, s valószínű, hogy a tetőn is dolgoztak, továbbá ekkor, ill. 3 év múlva vásároltak ide ablakokat az üveghutástól. A fűrészkiocsmá kemencéjére és más célra adtak ki 1731-ben 7 sínvasat. Az itteni kocsmá zsindeletetét 1729, 1731, 1738 folyamán igazították helyre, de az anyagfelhasználásból ítélve az 1731. évi volt a legjelentősebb munkát. Az illési fogadóhoz szintén beszereztek ablakokat 1734-ben, de új kutat is ástak s árkot a pince szellőzőnyílásához, majd ezután csak az 1738-as számadásban adtak hírt ablakjavításról. A lónyabányai kocsmáról csupán annyi ismert, hogy 1738-ban szobáit meszelték, javították a kemencéjét és a bejáratokat. A vámosfalvi kocsmá, amely hasonlóan a divényihez vámházként is működött, az egyik legkorábbi kocsmája volt az uradalomnak, talán ezért nem lehet kimutatni jelentősebb munkálatokat ennél az épületnél, hacsak nem az 1716-os esztendőben, amikor divényi kőművesek láttak hozzá az épület pincéjének építéséhez, meszeléséhez. A zsindelet-, zsindeletszeg-, gerendaszeg-kiadásból kiderül, hogy már 1714-ben is javította az uradalom a vámosfalvi kocsmá tetejét, majd 1716-ban a pincében is folyt építómunka. Az 1719-es esztendőben ugyanitt a tetőjavítás mellett zsindelettel látták el a régi színhez épülő 2 új istállót, s a kocsmá teteje 1734-ben is javításra szorult.

A divényi szárazmalomról 1704-ben mint a „*megégett malomról*” adtak hírt, ekkor 3 sínvasat vásároltak ide, 1713-ban viszont 2 font enyvét. A malom zsindeletetét 1723-ban hozták helyre. A felsőludányi malom 1689-ben került vissza az uradalomhoz, s a következő évtől már szedtek innen „*vámbelei gabonát*”, ám az 1704-es évig ez az épület is áldozata lehetett a hadi eseményeknek, aminek következtében újból fel kellett állítani. A jó gabonatermő területen azonban sokáig szükség volt a malom szolgáltatásaira, amit jelez, hogy 1730-ban is gondoskodtak a zsindeletető javításáról. A kotmanlehotait 1689-ben kellett javítani, ami mutatja a malom igen régi voltát. A vámosfalvi malom javítása csak a zsindeletkiadásból követhető, a malom tetejét 1713 és 1718 táján javították. Az 1711–1713-as számadáskönyv tanúsítja, hogy ekkortájt 16 sínvasat használtak föl malomzár készítésére.

A divényihutai üveghutát a Zichyek alapították újra. Az 1687-es évben elhagyottnak minősített huta már a következő évben üveglablakkal adózott a földesura felé. Zichy I. István igen fontosnak tarthatta azonban az üveghutát, hiszen az 1686-ban kapott-vásárolt uradalmában már az 1687-es évben végeztek a huta tetejének helyreállításával. A Rákóczi-szabadságharcot követően, az 1716–1717-es években újból nagyobb mértékben láttak hozzá a tető zsindeletezéséhez. A divényi mészárszék tetejére 1723-ban adott zsindeletet az uradalom. Az uradalmi kovácsműhely tetejéhez is zsindeletet használtak föl az 1717-es esztendőben.

Az 1746. december 23-án, Zichy Imre halálát követően Battha Pál nógrádi alispán és mások által fölvevett inventáriumban fölbecsülték a Divényi uradalomhoz tartozó épületek értékét. A leltár nem tartalmazta az uradalom által korábban épített, javított valamennyi épületet, de a jelentős épületvagyon kitűnik ebből a forrásból is. A divényi épületek közül a sóházat 455,42 forintra, a sóstiszt épületét 171,95 forint-ra, a mérőházat 18,45 forintra, a serházat 21 forintra, az új mészárszéket 40,55 fo-

rintra, a majorbéli zsúppal fedett szint 18,75 forintra becsülték. A Vámosfalván újonnan épült vendégházat és mészárszéket 101,35 forintra taksálták, miközben a lónyabányai vendégfogadót 16 forintra, a balassagyarmatit 2599,75 forintra, a szélyi serházat és pálinkaházat 123 forintra, az új zaborai téglakemencét 80 forintra becsülték. Mindösszesen tehát az uradalom épületeinek összértéke 3646,22 forint volt, aminek 78%-a a ser- vagy pálinkafőzés helye vagy pedig vendégfogadó volt.⁶⁷

Az uradalom gazdasági életében az 1743-as esztendőig nem jelentett komoly tényezőt a felszerelésekre költött pénz, amely csak néhány esztendőben haladta meg az 50 forintos értéket. Az is kimutatható, hogy a felszerelésekre adott összegek nagyobb részét a majorsági földműveléssel, állattartással s nem utolsósorban az itallal kapcsolatos kiadások tették ki, némely esztendőben pedig a malomfelszerelés aránya is magas volt. A felszerelés- és az épületkiadások szerkezete tehát hasonlított egymáshoz.

A földműveléshez szükséges eszközök nagy részét az ekék alkották, szinte minden évben vásároltak ekéket, az 1716-os esztendőben faekét, míg az 1714-es évtől kerekes ekéket említettek. Az 1714-es évben borona is lehetett az uradalmi majorban, hiszen vettek hozzá szegeket. Az 1716-os évi kétnyelű kés, vagyis metszőolló és egy kacor beszerzése már a szőlőművelésre utal, ezenkívül az 1734-es esztendőben is sor került metszőolló vásárlására. A különféle eszközök beszerzésének ideje pedig vagy a tavaszi, vagy az őszi szántást megelőző hónapokra volt tehető. A pénzkiadásokból nem, de a gerendaszeg felhasználásából kitűnik, hogy 1721 táján komló- és gabonataroló ládákhoz 200 gerendaszeget adtak ki. Az uradalom állatai közül lóra és ökrre való felszerelésekért pénzt fizettek ki több esztendőben. A lószerszámok beszerzésére 1687, 1730, 1738 táján került sor, de ezekből is látszik, hogy nem ígás-, hanem hátszlovakat tartott az uradalom például a számos helyre küldött hajdúk részére. Ígásökrökre való felszerelést a Rákóczi-szabadságharc után az 1710-es években vásároltak, majd a vizsgált korszak vége felé inkább az illési majorban tartott hízóökrök számára vettek köteleket. A juhászattal kapcsolatos felszerelések elsősorban a juhtej feldolgozásához kellettek, ilyen volt a borjúgyomor, ami a tej megoltását szolgálta, ill. a tej szűrésére, a sajt lefedésére szánt lenből készült szövetek is. A konyhai felszerelések között a juhászok rézüstjeiről, a juhsajthoz készített edényekről is tudomást szerezhethünk. A juhoknak kolompokat vásároltak, 1717-ben hármat, 1722-ben pedig kettőt. Gyakran került sor az 1714-es esztendőből fogva szekerek, szekértartozékok (ostor, láncok, kerekek) vételére is ugyanúgy, mint a kerekek javítására, vasalására. Az 1688-as évi, az újonnan érkezett üveghutásnak szánt szekérvásárlást követően a szekerek a divényi majorba kerültek általában, egy kivétel ismert, 1734-ben az illési major szekéréhez vásároltak 2 kocsikereket. Az uradalom halászhálót is beszerezett 4 esztendőben. A fegyvereket az uradalmi vadászok használták, erről az 1716-os és az 1730-as évekből adtak hírt. Az utóbbi évben részletesen is ismert egy korabeli vadász felszerelése, amely vadászkürtből, madárfogáshoz való hálóból és puskából állt.

67 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 182. et A. A Divényi uradalom kezelésére vonatkozó iratok, Inventarium 1746.

A kocsmába a boroshordókhoz lopót s a szeszes italok kiárúsításához mérőedényeket is beszerettek, ám az italhoz köthető felszerelések elsősorban a sörfőzést szolgálták. A divényi ser- és pálinkafőző házakba, 1743-ban már a zsélyi pálinkafőző házba is vásároltak a sör, pálinka tárolására szánt edényeket, hordókat s természetesen a ser- és pálinkafőzéshez nélkülözhetetlen edényeket és a sör szűréséhez lenvásznot. A divényi sernevelő ház az 1726-os esztendőben leégett, amit azonban hamarosan helyre is állítottak akár az épületet, akár a felszerelést tekintve. A malomfelszerelés a malomkövet jelentette gyakorlatilag, ám malomkerékről és nagy kötélről is történt említés. A felszerelések a divényi, a podrecsányi, szennai, vámosfalvi és a felsőludányi malomba kerültek.

Az íróeszközöket elsősorban a tisztartó, másrészt a kulcsár használatára szerezték be, a papír ára azonban általában a tisztartó vagy a kulcsár fizetésébe be volt építve, s nem sokszor szerepelt külön kiadási tételként. Az íróeszközök közül a papír mellett tintát és írótablát is vásárolták. A világitásra kiadott pénzeket a gyertyákra és mécsesekre költötték. A kiadásokból lehet követni némileg az uradalom besötétedés utáni életét is, hiszen sötétben is kellett etetni a hízósertéseket, a kondásnak például 1731-ben vagy a 30-as években az illési hízóökröket is a napszámosoknak. A világitásra azonban a kocsmák pincéiben volt leginkább szükség, hogy a kocsmárosok vagy a kulcsár ellenőrizni tudják a borok és más italok állapotát. A kútfelszerelés a XVII. században 2 vödört és láncot jelentett. A Divényi uradalomban bútorokra alig költöttek, s néhány asztal és az 1714-ben a gácsi asztalostól beszerzett, az uradalom levéltárába szánt ládikó kivételével nem mutathatók be a számadáskönyvek segítségével a különféle épületek berendezései. Mindezekon kívül egyéb, máshova nem besorolható (például 1713-ban a kenyérdagasztó teknő, az 1734. évi balassagyarmati téglakészítéshez vásárolt 3 kapa) vagy nem ismert (különféle eszközök, portékák) felszerelésekért is kiadott némi pénzt az uradalom.

A joggal kapcsolatos kiadások

A *joggal* kapcsolatos kiadások eredete sokrétű volt, ezek közül azonban nem mindent jegyeztek le, s azt is csupán az 1743-as esztendőig. Az ingatlanvásárlásokkal párhuzamosan a jogi kiadások egy része is a korábban az uradalomhoz tartozó települések visszaszerzését szolgálta, minderre példa 1718-ban a Balassákkal való jogi vita költsége. Az uradalom 1722-ben Mocsáry Ferencsel folytatott pert Ludány rétjéért, 1725-ben özv. Csókainétól kívánták megszerezni Endrefalvát, 1734-ben viszont Balassa Imre eredeti okiratai a Divényi uradalom Hont vármegyei birtokairól is kiadási tételként jelentek meg. Ezek közül csak az utóbbi ügy költsége tekinthető jelentősebb összegnek, az is csak 38,25 forintját emésztette föl az uradalomnak. Másrészt a földesúri bíróságnak, az úriszéknek az uradalmi parasztok egymás közti vagy a földesúr és a jobbágyok vitás ügyeiből fakadó kifizetései alkották a joggal kapcsolatos kiadásokat, amelyek között többféle ügy is szerepelt. A katolikus Zichyek megjelenésével megindult a terület rekatolizálása, aminek eredményeként Kajali Pál nótárius 1688–1691 között többször is eljárta a protestánsok ellen, ám az ösz-

szes többi kiadás jobbára gazdasági jellegű lehetett. A Rákóczi-szabadságharcot követően 1713, 1718, 1728 folyamán több ízben szökött jobbágyság ügyében járt el az úriszék, az utolsó évben az is kitűnik, hogy Zólyom vármegyébe szökött divényoroszi jobbágyságról döntöttek. A XVIII. század első harmadából ismert a földesúri és egyéb terhek elől való elszökés, amit országos hatályú törvényekkel próbáltak megakadályozni, hiszen az ország északi részéről számos jobbágyság szökött az ország középső, déli része felé, noha jelen esetben a divényorosziak észak felé vándorolva próbáltak helyzetükön javítani.⁶⁸ Természetesen nem csupán a Divényi uradalomból szöktek meg jobbágyságok, hanem más Nógrád vármegyei uradalmakból is, hiszen 1711–1720 között Nógrád vármegye szökevénylistájára került az akkori népességének hozzávetőleg 2,5–3,5%-a.⁶⁹ Az uradalom településeinek egymás közti, ill. nem az uradalomhoz tartozó helységekkal való viszállya is az úriszék elé került. Az előzőre felhozható a Dobrocs és Vámosfalva közti ellentét 1692-ben, az utóbbira pedig a rózsalehotai asszonyok 1694. évi panaszának kivizsgálása egy detvai ember ellen. Az úriszék hatáskörébe tartozott továbbá a földesúr érdekeinek képviselője a jobbágysággal szemben, még ha azok nem is voltak birtokának lakosai, amint az 1717-ben előfordult, amikor az alsóludányiak nem akartak sertéstizedet fizetni az uradalom felsőludányi erdeiben történő makkoltatásért. Az úriszék elé kerülő ilyen vitás kérdések rendezése általában néhány forintba került. A majdnem minden évben kimutatható jogi kiadások igen mérsékeltek voltak az elemzett számadáskönyvekben, 1734-től kezdve azonban néhány évben 100 forint fölé emelkedett az erre a célra áldozott összeg, a legnagyobb összeggel pedig 1748-ban találkozhatunk, amikor 574,65 forintot adtak ki.

A tizedbérlet

A tized bérletéért a Divényi uradalom rendszeresen változó nagyságú összegeket fizetett ki. A XVII. században 92,13–151,37 forint bérleti díjat róttak le a váci püspököknek. A szabadságharc idején nem adtak tizedbérletet, s az 1711–1713-as számadáskönyvben is csupán 1,75 forintos tételként jelentkezett ez az összeg. Az 1714-től 1731-ig tartó időszakban a bérlet 208,12–321,16 forint volt, majd az 1734–1760 közötti esztendőkből 535,60–572,30 forint, de Zichy I. Imre 1746. évi elhunytakor egyáltalán nem mutatható ki tizedbérlet. A tizedbérletet az 1735-ös évig az uradalom Nógrád vármegyei birtokai, azt követően pedig az újonnan megszerzett Hont vármegyei települések után is kifizették. Míg 1761-ben 35,90 forintos szerény összeg került Vácra, addig 1762–1766 táján 682,53–881,89 forint. Zichy I. Ferenc halálának évében, 1783-ban 0,06 forint, 1784–1787 között viszont 1330,85–1638,84 forint tizedbérlet terhelte az uradalmat.

⁶⁸ Wellmann, 1979. 29–33.

⁶⁹ Barta, 1996. 39.

Az élelmiszerre, takarmányra adott pénzek

Az 1703-as esztendő kivételével minden évben megfigyelhető volt az élelmiszerre és takarmányra adott pénz is, amely szintén változó összegeket jelentett, de az 1766-os évi érte csak el az 5338,62 forintot. Az ilyen jellegű kiadások a XVII. században legfőljebb néhány száz forintot tettek ki, s a Rákóczi-korszakban majdnem el is tűntek, de azt követően az 1714-es évtől 1727-ig az 500–1000 forintos sávban mozogtak, kivéve az 1718-as évet, amikor az 1728-as évvel kezdődő időszakhoz hasonlóan 1000 forint fölé emelkedtek, bár az 1731-es és az 1743-as években 1000 alá süllyedtek értékük. Az 1747. esztendőől nem volt ritka, hogy élelmiszert, ill. takarmányt több ezer forint, sőt 1766-ban már több mint 5000 forint értékben vásároltak, az 1783-as évtől azonban ezek a kiadások a 400–1500 forintos sávba süllyedtek. Az élelmiszerre, takarmányra költött összegek eredete az 1714-es évig igen változatos volt: nagyarányúnak tekinthetjük a növényekre, állatokra, italra, a mindvégig nélkülözhetetlen sóra, kisebb mértékűnek a tejtermékekre, a meg nem határozott összetételű ételekre fordított pénzeket. Az 1715-ös évet követően az ilyen jellegű kiadások között döntővé vált az italra, gyakorlatilag a kocsmáltatáshoz szükséges borra kiadott pénz.

Az egyéb kiadások

Az „egyéb”, nem ismert összetételű kiadásoktól az útiköltségre, az orvosságra adott összegek csak 1743-ig választhatók el. Az uradalom működéséhez szükséges útiköltség majdnem minden évben néhány forintos kiadást jelentett, azonban az 1687. évi 60,5 forintot sohasem haladta meg. A majorsági állatok számára vásárolt orvosság először 1713-ban mutatható ki, ezt követően majd minden évben 11 forint alatti, 1743-ban 61,84 forintos összeg jelentkezett. A nem ismert eredetű kiadás az 1743-as esztendőig csupán kivételes jelenségnek számított, s legfeljebb 237 forintot tett ki, azt követően azonban minden számadáskönyv végére a tisztartó részletes kimutatás helyett 424,60–1997,04 forint közötti egyéb kategóriát sorolt fel.

III. 3. A földesúri jövedelem

A földesúrnak a Divényi uradalomból származó pénzbeli jövedelme a bevétel nagyságában bekövetkezett változásokkal állt összhangban, tehát folyamatosan növekedett. (5. táblázat) Szembetűnő azonban, hogy az 1711. évig a földesúr alig részesült birtoka jövedelméből, azt követően viszont még I. Károly életében a bevételek nagy része a seniorhoz vándorolt. Kiemelésre érdemes az I. Ferenc győri püspök 1746. évi birtokba lépését közvetlenül követő időszak, amikor a földesúr az éves bevételeket meghaladó költsékezésbe kezdett. Annak ellenére, hogy a földesurak kevésbé gyakoroltak felügyeletet az uradalmuk felett, a seniorok halálának éveit jelentős bevételkieséssel jártak, így jelentősen csökkent a földesurak haszna is ezekben az években, ez a jelenség Zichy I. Imre 1746. évi és I. Ferenc 1783. évi halálakor mutatható ki.

A Divényi uradalom kasszájába befolyt összegekből a seniorok egyébként többféle módon részesültek: a földesúrnak közvetlenül adott és a közvetve kifizetett pénzek, valamint a földesurat szolgáló kiadások révén. A hiteltörlesztésre fordított források azért sorolhatóak a földesúrnak közvetve juttatott összegek közé, mert a felvett hiteleket nem az uradalom, hanem a senior használta fel, annak ellenére, hogy a hitel visszafizetését az uradalmára terhelte, ezért a hiteltörlesztéseket a földesúrnak járó pénzeknek értelmezhetjük. A földesurat szolgáló kiadások azonban a forrásadottságból fakadóan csak az 1743-as évvel bezárólag választhatók el az uradalom működési költségeitől.

Először 1703-ban, ezt követően pedig 1714-től az 1748-as esztendőig mutatható ki, hogy a földesúr *készpénzt* vett föl az uradalmi kasszából saját használatára. Az összeg 1734-ig több évben meghaladta a 2000 forintot, de azt követően 8–14 000 forint között mozgott Zichy I. Károly alatt, s a győri püspök seniorsága elején is 8000 forint fölé emelkedett 1748-ig. Az 1713-tól megjelenő *hiteltörlesztés* mértéke az 1718-as évet kivéve pár száz forint volt vagy alig haladta meg az 1000 forintot, ezzel szemben a győri püspök seniorsága idején 1747-től 1762-ig a hitel visszafizetésére szánt összeg 9000 forintról 21 000 forintra duzzadt, azt követően pedig a földesúr haláláig fokozatosan csökkent, de mindvégig számottevő maradt. A gazdaság irányítását az 1783-as évben átvévő Zichy I. Zsigmond is nagy összegeket, évi 12 977,92–25 058,77 forintot fordított hiteltörlesztésre. Megjegyzésre érdemes, hogy 1743-ig a Zichyek 33 hitelezője közül csak 11 nem tartozott a Forgách, Pachner, Parnitzki, Radványi, Schmidek, Bohus, Bulyovszki és az 1717–1743-as évek folyamán hitelezőként is számon tartott, 1713-óta jószágkormányzó Semberi János családjába, s ugyancsak 11 hitelező volt nő. Az 1759-es évtől ezek a pénzek az akkori senior, Zichy I. Ferenc adósságait átvállaló Zichy Jánoshoz és Istvánhoz kerültek fele-fele arányban, majd a püspök halálát követően a törlesztőrészleteket döntően Palotára küldték Zichy János kezeihez. A hiteltörlesztés és a földesúrnak közvetlenül kifizetett pénzek növekedésével első ízben tehát csak I. Károly idején találkozunk, akinek részben az utódaira öröklődő adósságai, majd az őt követő 2 senior újabb adósságai azt eredményezték, hogy a hiteltörlesztésre fordított összegek egyre jelentősebbé váltak a földesúrnak közvetlenül adott pénzek között, mígnem az I. Ferenc alatti zárgondnokság idején minden földesúri haszon gyakorlatilag hiteltörlesztéssé vált, s az őt követő seniornál is csak a hiteltörlesztés mutatható ki a földesúri jövedelmek között az 1780-as években.

Természetesen a készpénzjövedelem és a hiteltörlesztés mellett fontos volt, bár évente legföljebb csak néhány száz forintot tett ki a *földesúr céljaira kifizetett összeg* is, ami a későbbiekben csupán Zichy I. Károly seniorsága végéig különíthető el. Rendszeresen jelentkező kifizetések voltak az *utiköltség* címén kiadott pénzek, amelyek elsősorban az uradalom, ill. az uradalom területén kívül, Pozsonyban, Oroszváron lévő, a vihnyenzi fürdőn időző földesúr közötti kapcsolattartást szolgálták. A földesúrhoz lovasok pénzt, megrakott szekerek és kíséretük naturáliákat szállítottak, a hitel visszafizetéséhez is állni kellett a futárok útját, olykor az orvost is el kellett érni, vagy a földesúr által megóhajtott csemegéért küldettek embert. Előfordult, hogy Selmechányára kellett menni cseresznyéért vagy a Zichy I. Károly által kedvelt

„boronzáért”, juhsajtért Breznóbányára, hogy onnan a kívánt ételt az oroszvári rezidenciára vigyék, bár a Divényi uradalom juhászainak juhsajtját sem vetette meg a senior. Zichy I. Károly gyógykezeléseire a vihnyenzi fürdön, kistapolcsányi tartózkodása végett *szállásra*, ill. a drága *orvosi ellátásra* is kellett költeni némelykor. Sokkalta szerényebb volt a juttatásuk azoknak a *mészárosoknak*, akik a földesúrhoz szállítandó sertéseket vágták le. A földesúr számára vásárolt *felszerelések* sem voltak drágák, ezek főként a naturáliák szállításához szükséges eszközök voltak.

Tekintve, hogy a földesúr nem az uradalom területén élt, a *divényi kastély* épületére sem fordítottak jelentősebb összegeket. A kastély épületében jelentősebb munkálatok csupán 1694-ben zajlottak. A kastélybéli munkák június elején kezdődtek és októberben értek véget. Az építkezésen 3-4 kőműves dolgozott, s munkájuk során a közelből származó kősziklákat is felhasználtak. A többi évben mindössze kisebb jelentőségű javításokat végeztek a kastély épületén és a hozzá tartozó építményeken. Az 1688-as, valamint az 1692-es esztendőben a kastély bástyáinak ablakait kellett helyrehozni, ill. az utóbbi évben új kemencét is készített ide a fazekas. Az 1694-es nagy építkezések után a Rákóczi-szabadságharc kezdő éveiben a kastély ablakai tönkremehettek. Ugyancsak nagy arányú üvegezésről gondoskodtak a szabadságharc elmúltával az 1716-os esztendőben. A meszelések és a kemencék gyakori rendbetétele mellett az 1734-es évben kijavították a teljes tetőt. A kastély kapuja fölé a kezdő évben fehér bádoglepot helyeztek, majd az 1711–13-as években cserepek kerültek a kapura. Az 1714-es esztendőben viszont a kastély kútjára raktak 3 bádoglepot.

A Zichyek nem sajnálták a pénzt, ha *vendégeik ellátásáról* volt szó, vagy ha hálajukat *reprezentációval* kellett kimutatniuk hitelezőjüknek, jótevőjüknek, de nem voltak szűkmarkúak az *egyházzal* szemben sem. Például Zichy I. Károly Pongrácz Györgynek köszönetképpen Erdélybe 6 darab, összesen 400 forint értékű igáslovat küldetett az 1718. évben. Több alkalommal is jelentős támogatást kapott a divényi templom, 1713-ban orgonát és gyertyákat vásárolt a Zichy kegyúr, majd 1722-ben sor került a templom restaurálására, az 1729–30-as esztendőben pedig az orgonát újították fel. A divényi plébános már a kezdetektől a kisebb-nagyobb adományok mellett rendszeresen kapott pénzt az uradalom és a kastély év eleji megáldásáért, az 1730-as évektől pedig az ilyen alkalmakkor kántori feladatokat ellátó divényi iskolamester is szerényebb összeghez jutott. A divényi plébánoson kívül csupán a terjéni, balassagyarmati, lónyabányai, felsőludányi és szklabonyai plébánosok kaptak némi pénzt. A ferences szerzetesekhez is mindössze 2 évben jutattak pénzadományt, 1717-ben a füleki, 1730-ban a szécsényi ferences atyák számára. A XVIII. század 2. felében pedig csak az 1759-es, az 1760-as években mutatható ki „*kegyes célra*” szánt 2-2 forint. Az egyházza általában néhány forintos összegeket költöttek, de néhány évben ezek a pénzék megközelítették a 200 forintos határt is, sőt 1722-ben meg is haladták azt, hiszen a divényi templom 1722-ben teljesen leégett, s azt Zichy I. Károly építette újjá.⁷⁰ A XVII. században nem volt szokatlan, hogy az uradalmon átvonuló hadakat el kellett látni, vagy nagylelkű ajándékot szükségeltetett adni a katonai vezetőknek, hogy katonáik ne okozzanak kárt a földesúr javaiban.

⁷⁰ Novák, 1917. 32.

Meglehetősen emelkedtek a hadi jellegű kifizetések az 1703-as esztendőtol, ráadásul a kifizetésre kerülő összegek még nagyobbak is lehettek a számadásokban szereplőknél, mivel nagyon sok tétel mellé nem írták föl az értékét. Az uradalmon ekkortájt sűrűn vonultak át hadak, másfelől Gácsra, Selmecbányára kellett ellátmányt küldeni a kurucoknak.

A pénzbeli jövedelmek mellett a földesuraknak *természetbeni juttatások* is jártak, amelyek az 1687-es évtől egészen 1743-ig elemezhetőek. A gabonafélék közül a tárgyalt korszak elejétől 1731-ig a földesúr *kétszerest* alig kért magának és kíséretének, jellemzőbb volt, hogy néhány kila kétszeressel látta el vendégeit vagy jótéteményként a szerzeteseket, a divényi plébánost és a divényi iskolamestert, mindenestre a seniorok által felhasznált mennyiségek általában 10 és 40 kila között mozgottak. A földesúri *búza* 1725–1743 között még a 30 kilát sem érte el, még akkor sem, ha pár kilát a füleki, szécsényi, szentpéteri ferences barátoknak vagy a divényi, zahorai iskolamestereknek adományozott. A néhány esztendőben megfigyelhető földesúri *árpajövedelmet* elsősorban a Zichy I. Károly konyhájába szánt sertések hizlálására fordították, de mennyisége egy évben sem közelítette meg a 100 kilát. Zichy I. Károly csupán két esztendőben igényelt némi *rozsot*. A földesúr *zabjővedelme* általában alig haladta meg a 10–20 kilát, de néhány évben ennek a mennyiségnek a tízszeresét is elfogyasztották az uradalom területén a földesúr számára hizlalt sertések, kisebb mértékben a baromfiak s természetesen a lovak. Az 1716-os esztendőig a polgári és katona vendégek számára is biztosítottak zabot, amely csupán 1688-ban vált számottevővé. Néhány kila zab jutott 1714-től a füleki ferenceseknek és olykor a szentpéteri, szécsényi ferenceseknek is.

Divény urai a gabonán kívül más növényi eredetű jövedelemre is igényt tarthattak. A *hajdínáról* csak az 1680-as években tudjuk, hogy kásaként fogyasztották a földesúr kíséretébe tartozók szerény mennyiségben. Az 1716-os esztendőben 2,5 kila *aszalt szilvát* kapott a senior, míg vendégei 2 kilát. Zichy I. Károly élete vége felé uradalmából néhány kila *borsót* és *babot* vételezett, csupán egyszer tálaltak vendégeinek a hüvelyesekből készült ételt, és a füleki ferencesek is mindössze 1 kilát kaptak 1721-ben.

A földesurak gyakorlatilag mindenféle állatból részesültek. Minden évben 100–200 *vaddisznót*, 10–20 *őzet* szállítottak a földesúrhoz, aki néhány állatot vendégeinek vagy hitelezőinek adott, esetleg orvosának küldetett. A vaddisznókéhoz képest eltörpült a földesúrnak szánt *házisertések* száma, ami még a három tucatot sem érte el évente. A földesúri fogyasztásra vágott házisertések mellett egyházi embereknek, vendégeknek is adtak néhány sertést. Úgy tűnik, *juh*ot inkább Zichy I. István kért uradalmából, néha azonban Zichy I. Károly sem vetette meg a juhból készült étkeket, bár a vendégeknek is tálaltak föl juhhúst, s a füleki, szécsényi ferenceseknek is szívesen küldtek néhány állatot. A szarvasmarhákat valójában nem étkezési célra tenyésztették, még a földesúrnak is igen ritkán vágta marhát, s a füleki ferencesek vagy a divényi plébános szintén csak kivételesen kaphatott szarvasmarhát. A *baromfiakat* csupán az 1690-es évek számadáskönyveiben jegyezték fel, amelyekből kiderül, hogy a libát a földesúr sem vetette meg, de egy-egy évben több tucat tyúk, kacs, pulyka és liba került az uradalom nemritkán hívatlan vendégeihez, a katonákhoz.

Zichy I. Károly igen kedvelhette a *sajtot*, hiszen konyhájára évente több száz fontot szállítottak az uradalomból, bár fogyasztása élete alkonya felé látványosan megcsappant. A sajt élvezetéről a földesúr vendégeinek sem kellett lemondaniuk, de nem feledkezett meg a ferences szerzetesekről sem, 1716-ban pedig a divényi iskolamester is kapott a senior kedves ételéből. Ugyancsak jó néhány száz icce *vajat* használtak föl a földesúri konyhán, miközben kisebb mennyiséget a vendégek, hadak, ill. a füleki ferencesek fogyasztottak el. A földesúrhoz kerülő *disznóhús, szalonna, hal*, valamint *más élelmiszerek* tartósítására, ízesítésére minden évben néhány mázsa *sót* használtak fel, s csupán egyszer adtak szerény mennyiségben sót a divényi plébánosnak is.

Az italok közül 1715–1735 között néhány cseber *pálinkát* ihatott a földesúr vendégeivel. A földesúr viszont alig kért *sört*, de vendégi szívesen fogyasztották, s az uradalom sernevelő házában készült italt nem sajnálta a füleki és szécsényi ferencesektől sem, olykor a divényi plébános is kaphatott sört. A *bort* is jobbára a senior vendégei itták, de a füleki ferenceseknek csak 1719-ben adtak kis mennyiségben bort.

Valószínűleg nem jegyezték le a földesúri fogyasztásra kerülő valamennyi élelmiszert, állatot és gabonát, minderről tanúskodnak az 1714. évi iratok, melyekben a Divényből Oroszvárra került naturáliák egy részét sorolták fel. Az említett év január 15-én az oroszvári kastélyba a Divényi jószágból 10 edény „boronzát”, 14 sajtot, 14 icce vaját, 30 császármadarat, 4 özet, 1,5 kila mogyorót, 12 ludat és 15 kappant szállítottak. Néhány hónap elteltével, október 19-én több edény „boronzát”, 15 icce vaját, 4 kila aszalt szilvát, 2 kila mogyorót, 14 ludat, 20 kappant, 20 récét, míg december 7-én 19 császármadarat vittek. Király János oroszvári kulcsár pedig december 31-én 13 özet, 13 császármadarat, 25 icce vaját vett át a divényi tiszttartótól.⁷¹

A divényi földesurak azonban nem csupán élelmiszert és italt kaptak uradalmukból. A divényhuttai üveghutából az 1711–1713-as évek táján 4000 db *üveg* került a földesúrhoz Oroszvárra, ill. 6000 a földesúrnak hitelt biztosító Radványihoz. A divényi kastély és a hozzá tartozó épületek kisebb javításai során az éves uradalmi anyagfelhasználáshoz képest nem nagy mennyiségű *vasat, deszkát, zsindelet, zsindeleyszeget, gerendaszeget* használtak fel. A senior kastélya mellett uradalma központjával is törődött, hiszen a sajátjából felépíttette 1729-ben Divény mezőváros új kapuját, mivel a lakosok szegénységük miatt ezt nem tehették. Mindössze 1735-ben szállítottak néhány deszkát a földesúrhoz Pozsonyba, egyébként minden építőanyag-ra Divényben volt szükség.

III. 4. Az uradalom gazdálkodásának jellege és jövedelmezősége

A gazdaságtörténészek a bevételek összetételénél két nagyobb csoportot szoktak kialakítani, az egyik csoportba az *úrbéres és regálébevételeket* sorolják, míg a másikba az uradalom „gazdasági” bevételeit, ami gyakorlatilag a majorsági termelésből származó pénzbevételeket jelentette. Az ilyen jellegű vizsgálatok a XVIII. század-

71 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 257. No. 9. Az oroszvári tiszttartó nyugtája 1714-ből.

ban általában ugyanarra az eredményre szoktak jutni, vagyis arra, hogy a bevételek nagyobb része az uradalom népétől származott, nem pedig a majorsági termelésből. Az előbbi állítás érvényes a Zichyek Óbudai uradalmára, ahol „*a jövedelmek orosz-lánrésze közvetlenül a jobbágyoktól – az úrbéri és a regalejövedelmekből – származott*”, vagy a Grassalkovichok Gödöllői uradalmára, ahol az 1772–1779-es években a feudális és árendabevételek az összbevételek 58,61%-át határozták meg, s csupán 41,39%-ot ért el a majorsági termelésből származó bevétel.⁷² A Divényi uradalomban az eladott növényekből és állatokból származó összegek egy része azonban lehetett dézsma eredetű is, de az nem különíthető el a majorságból származóktól, ennek megfelelően a „majorsági bevételeket” ismeretlen arányban paraszti áru ára is emelte. Nem mutatható ki majorságinak nevezett bevétel a Rákóczi-szabadságharc első éveiben és Zichy I. Imre halálakor, 1746-ban. A majorbevétel az 1734-es esztendőig csak 1687-ben és 1719-ben haladta meg az 1000 forintot, azt követően viszont csupán 1748-ban és 1759-ben sülyedt értéke a korábbiakhoz hasonlóan pár száz forintra. Az 1734 utáni több ezer forintos majorbevételek 1766-ban elérték a 11 292,16 forintot, 1787-ben pedig a 9004,69 forintot. Mindeközben feudális eredetű bevételt minden évben beszedett az uradalom, amelynek több ezres tétele az 1731-es esztendőig 7630,38 forintnál nem volt magasabb, 1734-től viszont az alsó határ 9531,96 forint volt, s a felső határ elérte a 29 379,19 forintot. Az 1746-os évben a 3778,15 forintos összeg kivételes volt, de a másik senior halálakor is a feudális bevétel hozzávetőleg a fele volt a következő évekének. A XVII. században az ún. majorsági bevételek általában az összbevételek 7–30%-át, 1687-ben pedig 51%-át tették ki. A Rákóczi-szabadságharc első éveiben szünetelt az értékesítés, majd azt követően csupán néhány százalékot ért el. A majorsági pénzek a bevételeket 1715–1719 között 12–19%-os arányban határozták meg, 1721–1731 folyamán 2–9%-kal, azt követően 10–35%-ban az 1746. év kivételével, amikor nem adtak el majortermékeket, ill. az 1748-as és az 1759-es esztendőkben mutakozó 3–5%-ot nem számítva. A tárgyalt korszak folyamán előfordult ugyan 5 évben nagyobb arányú, de általában pár százalékot kitevő nem ismert eredetű bevétel, de az összes többit feudális és árenda jellegűnek szokás tekinteni. (6. táblázat)

A földesúri kezelésbe ipari, kereskedelmi jellegű üzemek is tartoztak, például a pálinka- és serfőzdek vagy a kocsmák, ahol az uradalom által fizetett kocsmárosok mérték ki a szeszes italokat. Előfordult azonban az is, hogy a termeléshez szükséges javak (állattállomány, épület, felszerelés) a földesúriéi voltak, de az uradalom a munkát bérleti díj fejében átengedte különféle személyeknek, így volt ez a malmoknál vagy a mezőgazdaságnál maradv a majorban a tejárenda esetében. Mindezek fényében a feudális–majorsági ellentétpár mellett az uradalom gazdasági működésének megismeréséhez elkülönítésre érdemes a földesúri kezelésben lévő, a bérbe adott és a jobbágyi eredetű pénzek aránya az éves összbevételek körében. A bevételek felosztása a már említett 3 kategóriába nem lehetséges a maradvány, a befolyt tartozás, a nem ismert eredetű bevételek, valamint az ingatlaneladásból származó összegek esetében. Az ingatlanok értéke talán közel áll a földesúri kezelésből szár-

72 L. Gál, 1988. 11., Wellmann, 1933.

mazó pénzekhez, de eladásuk éppen a saját gazdaságból való kikerülés érdekében történt, ezért nem kerülhet oda, másfelől ezek a viszonylag kis tételek az összképen nem módosítanak számottevően. A be nem sorolható összegek nem minden évben jelentkeztek, s általában néhány százalékot tettek ki, kivételesnek számított az 1730. évi 25%-os arány. A bérletnek számító bevételek közül több értékét a tiszttartók némi-lykor összevonták a censusával, így azok technikai okok miatt hol a saját kategóriájukba, hol pedig a paraszti bevételekhez kerültek, de amit csak el lehetett különíteni az uradalom jobbágyaitól származó összegektől, azok a parasztságtól eredő „census és bérlet” kategóriába nem kerültek be a jelen elemzésnél. (7. táblázat)

A forrás torzításából fakadóan a bérletbevételek aránya 2–22% között ingadozott, csupán az 1745–1748-as években nem mutatható ki semmilyen bérlet. A bevételek döntő részét mindezeknek megfelelően a paraszti eredetű adók és a földesúri termelésből származó pénzek szabták meg eltérő arányban. Az ilyen irányú vizsgálat eredményeként a tárgyalta 100 esztendő során *6 nagyobb korszak különíthető el gazdálkodási szempontból*. A XVII. század vége felé a földesúri kezelésből származó bevételek aránya nagyobb volt az 1688-as esztendő kivételével a jobbágyoktól befolyt összegekhez képest, ekkortájt az előbbi típusú bevételek aránya az éves összebevételek között 42–75%-ot, míg az utóbbié 19–50%-ot ért el. A második korszak a Rákóczi-szabadságharc tájára tehető, amikor az uradalom jobbra adóztató jelleget öltött. A harcok idején szünetelt a földesúri üzemek működése, így abból nem is származott bevétel, s a paraszti gazdaságok adói 89–78%-os arányban határozták meg az 1703–1704. évi összbevételeket. Az 1711–1714-es években a paraszti eredetű pénzek aránya még mindig magas volt, 58–79%-ot tett ki, miközben a földesúri gazdálkodás eredménye csak 4–31%-os arányban jelentkezett. A harmadik rövidke korszak 1715–1719 közé datálható, amikor a földesúri gazdálkodás 39–50%-os értéke meghaladta a jobbágyi pénzek 35–48%-os hányadát. A negyedik szakaszban 1721–1731 között a paraszti gazdaságokból származott nagyobb bevétel, ekkor a földesúri gazdálkodás 33–42%-a állt szemben a paraszti bevételek 37–63%-ával az 1727-es és az 1729-es esztendők kivételével, amikor 45–51%-os földesúri jellegű bevétel mellett a paraszti csak 38–42%-os volt. Az ötödik periódus 1731-től egészen 1766-ig tartott, ekkor újból a földesúri kezelésű bevétel vált meghatározóvá 35–66%-kal szemben a paraszti adópénzek 25–45%-ával úgy, hogy míg az előbbi növekvő, az utóbbi csökkenő tendenciát vett fel. A hatodik időszakasz 1783–1787 között mutatható ki, amikor a földesúr saját kezelésében lévő üzemének eredménye 25–42%-ra csökkent, miközben a paraszti eredetű összegek aránya megnőtt 46–55%-ig.

A *parasztságtól* eredeztethető bevételek főként a földesúrnak járó adópénzek voltak, ide sorolható a „census és bérlet”, ill. az azoktól többször különválasztható házhely, hajdúpénz, megváltás, pálinka-, serfőzési és kenyérsütési engedélyek, a kilenced, a bírság, valamint a nem mezőgazdasági termékek értékesítése. A XVII. század végén az uradalmi kasszába a jobbágyoktól 603,42–930,52 forint került, ami az 1703-as évig 2401,01 forintra emelkedett. Az uradalom területét is érintő szabadságharc alatt ezek az összegek csökkentek, majd az 1711–1713-as években átlagosan 1489,38 forintot adott az uradalom népe. Az 1714–1731-es évek között ez a bevétel-típus 2321,50 és 2608,75 forint között ingadozott, majd 1734–1766 közt 5107,42–

8177,01 forintos összegeket eredményezett, bár Zichy I. Imre halálakor, 1746-ban ez mindössze 1573,46 forintot jelentett. Az 1783-as évben, Zichy I. Ferenc senior halálakor a paraszti jellegű bevétel 8881,96 forint, az azt követő 4 évben pedig 14 822,79–15 183,73 forint volt. A *bérlet* révén szerzett bevételek csak 1746–1748 táján szüneteltek, az 1760-as évekig néhány száz forintot szedtek be bérlet címén, s addig csak 3 évben jegyezték le 2000 forint körüli értéket. Az 1760-as évek elején a bérlet összege rendszeresen megközelítette az 1000 forintos határt, majd átlépte azt, sőt a 3000 forintot is meghaladta 1766-ig, s ugyancsak 1000–3000 forintnyi bevétel eredt bérletből 1783-tól 1787-ig. A *földesúri kezelésben* lévő vállalkozásokból szintén folytak be pénzek a XVII. század végén, ami 637,64–2658,53 forintot jelentett. Az ilyen jellegű bevételek a szabadságharc alatt megszűntek, s a helyreálló termelés csak az 1716. esztendőben eredményezett magasabb bevételt a korábbi század legmagasabb értékéhez képest, miközben a szüntelenül működő parasztgazdaságoktól származó pénzek az 1714-es évre meghaladták az 1703-as évi paraszti eredetű bevételeket. A földesúri gazdálkodás eredménye az 1731-es esztendőig nem lépte át a 3281,09 forintot, az 1734–1766-os években 5695,91–21 097,73 forint között emelkedett, noha 1746-ban 2204,69 forintot eredményezett mindösszesen. Az 1746-os évhez hasonlóan, ugyancsak a senior halálának évében, 1783-ban alacsony, 4091,28 forint bevételt hozott a földesúri gazdálkodás, ám a következő 4 esztendőben ez az érték 8244,66–12 441,33 forint közé került. A vizsgált 100 esztendő során tehát a jobbágyi gazdálkodásra épülő pénzek folyamatosan és lendületesen emelkedtek kisebb ingadozástól eltekintve, miközben a földesúri gazdálkodás a szabadságharc alatt nem eredményezett bevételt, s noha a korszak folyamán bevételei növekedtek, mégis 1721–1731 között visszaesett a szintje éppúgy, mint az 1780-as évek elejére. Mindezek fényében a korszak folyamán elkülöníthető 6 szakaszt a földesúri gazdálkodás függvényének tekinthetjük.

Az uradalmi gazdálkodás jellegét nem csupán a paraszti és földesúri gazdálkodás nagyságrendjében megfigyelhető változások tárják elénk, hanem igen sokat elárul az is, hogy a földesúr milyen jellegű üzemeket tartott a kezelésében, azok milyen arányban határozták meg a bevételeket, ill. mit engedett ki irányítása alól, vagyis mit adott bérbe. A korabeli Divényi uradalomban *földesúri kezelésben* a mezőgazdasági termékeket előállító *majorság*, valamint a szeszes italra alapozott üzemek, az uradalmi *ser- és pálinkafőzdék és kocsmák* voltak, az előbbi a növényi-állati eredetű termékek eladása, az utóbbi a kocsmáltatás révén jelentett bevételi forrást az uradalom számára. (8. táblázat) Földesúri kezelésű vállalkozásnak tekinthető gazdálkodási szempontból azonban az *egyháztól bérelt tized* is, amelyből a másik két bevételhez képest szerényebb összegek keletkeztek. A XVII. század végétől 1743-ig legfőljebb 823,62 forintot tett ki a tized, igaz ugyan, hogy a szabadságharc miatt 1703–1713 között nem volt kimutatható. A tized majd az 1745-ös évtől 1766-ig 1382,15–4290,39 forint közé emelkedett az 1746-os évi drasztikus csökkenés kivételével. A tizedbevétel az 1783–1787-es esztendők folyamán mérsékeltebb lett, hiszen nem haladta meg az 1576,28 forintot. A XVII. század végén is gyarapodó majorbevételek és a kocsmáltatásból nyert pénzek a szabadságharc idején teljesen megszűntek, de mindkét bevétel növekedett a XVIII. század további részében, aminek következté-

ben az 1766-os esztendőig a majorbevétel elérte a 11 292,16 forintot, bár az előző évben ennek a fele sem volt, mindeközben a kocsmáltatás révén beszedett pénzek 1766-ra 7913,16 forintra emelkedtek. Zichy I. Zsigmond 1783-as évvel kezdődő seniorsága alatt mind a kétféle bevétel a korábbiakhoz képest visszaesett, ám a majorsági pénzek lendületesen emelkedtek egészen 9004,69 forintig, mialatt a kocsmáltatásból származó összegek pár ezer forintos szintet tartottak, de sohasem lépték át a 4332,30 forintos határt.

A földesúri kezeléssű bevételek gerincét alkotó majorsági és kocsmáltatási bevételek egyaránt nőttek a 100 év folyamán, jóllehet a majorsági bevételek jelentősen ingadoztak, miközben a kocsmáltatásból eredő összegek viszonylag stabilan emelkedtek, bár több visszaesés itt is kimutatható. Meglehetősen komoly mérséklődést jelentett a Rákóczi-korszak, amikor sem majorsági, sem pedig kocsmáltatásból eredő bevétel sem jelentkezett. Zichy I. Imre senior halálakor, 1746-ban a majorból nem származott bevétel, de a kocsmáltatásból befolyó összeg is a felére apadt átmenetileg. Zichy I. Ferenc 1783. évi halálakor is mindkét esetben számottevő bevételecsökkenés mutatható ki. A két bevételt összehasonlítva azt láthatjuk a XVII. század végén, hogy a majorbevétel ingadozása végett hol a majorból, hol a kocsmáltatásból származott magasabb összeg. A Rákóczi-szabadságharcot követően mind a két bevételtípus növekvő tendenciát mutatott, de az 1765-ös esztendőig a kocsmáltatás számottevően nagyobb bevételt hozott az allodiátúránál, azonban a majorbevételek 1715–1719 között megközelítették, 1721–1731 között jóval alatta maradtak a kocsmáltatás révén beszedett pénzeknek, bár az utóbbi időszakban az is mérséklődött némileg, mert a rossz mezőgazdasági évek a paraszti fizetőképes keresletet is csökkentették, a bor- és serivás helyett az olcsóbb pálinka fogyasztása került előtérbe. A későbbiekben 1766-ig azokban az években, amikor a majortermelésből származó pénzek leapadtak a kocsmáltatáséihoz képest, a tizedbevételek nőttek, ami abból is adódhatott, hogy 1745–1766 között a tizedbevételeket jobban elkülönítették a majorsági értékesítéstől. Ha azonban a majorsági és a tizedbevételeket összeadjuk, akkor a korábbiakhoz hasonlóan a majordézsma eredetű „majorbevételek” szorosan megközelítették a kocsmáltatásból származó bevételeket, sőt az 1760-as esztendőben olykor meg is haladták azokat. Az 1780-as években szintén a majorbevétel vált nagyobbá a kocsmabevételekhez viszonyítva úgy, hogy a majorbevételeknél a növekedés, a kocsmáltatásnál a csökkenés jeleit lehetett tapasztalni.

A *tizedbérlet jövedelmezőségéről* pontos számadatokkal nem lehet szolgálni. (9. táblázat) Egyfelől a tizedből származó bevételek nagyobbak lehettek olykor a tizedbevétel kategóriaértékeinél, hiszen a parasztság tizedadójából is adhattak el úgy, hogy az abból befolyó összegeket nem különítették el a majorsági eredetűektől, ill. nem minden tized került értékesítésre. Másfelől a tizeddel kapcsolatos kiadások nem csupán a tizedbérletből adódtak, hanem a begyűjtés költségeiből is, azonban a dézsmát az uradalom jobbjára saját fizetett embereivel szedette be a jobbágyoktól, aminek költségei a fizetésekre fordított összegeket és az útiköltséget emelhették, de azoktól nem választhatók el. Ha azonban csak a tizedbevételek és bérleti díj egyenlegét tekintjük, akkor a már említettek miatt tűnhet technikai okokból az 1738-as évig és 1784–1787 között a dézsmabérlet az uradalom veszteséges vállalkozásának.

Mindössze a Rákóczi-korszak táján nem jelentkezett sem bevétel, sem pedig kiadás ezen a téren. Az 1687–1743-as évek folyamán azonban a negatívnak tűnő mérleg-eredmények mellett 7 esztendőben mutatható ki valamilyen mértékű nyereség, a tizedbérlet leszámitása után a maradvány a tizedbevétel 7%-a volt az 1692. évi, 10%-a az 1717. esztendei számadáskönyvekben, míg 28% 1727-ben és 1743-ban, ill. 65% 1691, 1715, 1729 táján. Az 1745-től 1766-ig tartó időszakban ugyanezen érték az 1764–1765. évi 42–46% kivételével 61–87% között mozgott, sőt az 1761. évi alacsony bérleti díj 99%-ig emelte, s Zichy I. Imre halálakor a lecsökkent bevétel mellett nem fizetett tizedbérlet növelte 100%-ig ennek arányát, valamint a következő senior 1783. évi halála idején alakult ki ugyanilyen helyzet. Az 1723-as esztendőben a jószágkormányzó 242,70 forintért bérelte az uradalomtól a tizedet, s az uradalmi kasszába ezen felül 132,30 forint került tized címén, miközben a váci püspöknek 215,52 forintot fizettek, ami 159,48 forintot, vagyis 43%-os tiszta bevételt eredményezett az uradalom számára. Mindezek után elmondható, hogy a Divényi uradalom számára is a tizedbérlet meglehetősen jó üzlet lehetett.

A majorság főként az uradalom önellátását szolgálta, tehát a majorságból eredő pénzbevétel az önellátáson túl értékesített növényi és állati eredetű termékek árát jelentette csupán, így a majorság jelentősége jóval túlmutatott a pénzbevételeken, noha az uradalom által eladott termékek egy része származhatott dézsmából is. (10. táblázat) A majorsági bevételek nagyobb része a XVII. század végén 3 évben az állatok értékesítéséből, másik 3 évben növények eladásából származott. A XVIII. század folyamán általában a növények értékesítése volt meghatározó, ám az 1721–1731 közötti években, vagyis akkor, amikor a majorsági bevételek hanyatlottak a szárazság következtében, az állatokból eredt nagyobb bevétel, bár az 1720-as években az állatok eladásából származó pénzek is megcsappantak. A jobbágyi gazdaságokat is megviselte az 1720-as években jelentkező szárazság, aminek hatására a földesúr 1725–1731 között a jobbágyi adók 4–12%-át is elengedte. Az uradalmi magtárban ekkortájt ráadásul több 100 kila gabona száradt be vagy vált a kártékony rágcsálók prédájává. A rétek nem adtak szénát, ami miatt több majorsági állat is elpusztult, s az 1726-os tűz is megtizedelte az állatállományt. Az állatokból eredő bevétel az 1760-as években kezdett nőni, s az 1787-es esztendőre 3117,69 forintot hozott, amikor a növények eladásából 5887,00 forint, ill. az 1766. évi maximum idején 10 027,30 forint keletkezett. A növényi termék elsősorban gabonát jelentett, amelynek egy része dézsma eredetű lehetett, de a tendencián ez sem változtathatott számottevően a majorság vetőmag-felhasználásából ítélve, talán csak a szabadságharcot követő években. A majorsági vetőmagot tekintve a XVII. század végi mennyiséget a szabadságharc után lassan növekvő értékek csak az 1734-es évben érték el, ez utóbbi mennyiséghez képest viszont kétszeres volt az 1759-es évi vetőmag-felhasználás. Az 1759–1765 közötti esztendőkben a majorszántókat kiterjeszthették, hiszen a vetőmag mennyisége megduplázódott, aminek eredményeként több gabonát értékesíthetett az uradalom, így a majorság jelentős bevételt eredményezett az 1766-os esztendőre.

A majorság működése kiadásokkal is járt, amelyek az 1743-as esztendőig követhetőek. A majorsági kiadások döntő része a fizetésekől és munkadíjakból állt, rendszeresen jelentkezett a viszonylag nagy kifizetésekkel járó felszerelés-beszerzés,

némely évben néhány forintot költöttek majorsági épületekre is. Mindössze az 1735-ös esztendőben 8 forintot adtak ki szőlőtővekre, de a többi évben a források nem utalnak arra, hogy sor került-e a majorsági termesztéshez szükséges szőlőtő vagy akár gabonavetőmag vásárlására. Az összkiadás a majorra ez idő alatt sohasem érte el a 200 forintot.

A majorság jövedelmezősége csupán 1687–1743 között vizsgálható, hiszen a majorra fordított kiadások csupán 1743-ig különíthetők el, ami alatt a majorság csak a szabadságharc első két évében, ill. azt követően 1714-ben volt veszteséges, továbbá a rossz mezőgazdasági időszak táján 1728-ban és 1730-ban. A XVII. század végén jelentkező költségek a bevételek 4–37%-át tették ki az 1688-as évi 66%-os érték kivételével, de ekkor egyébként is a földesúri kezelésből származó bevételeket a paraszti eredetű pénzek megelőzték. A szabadságharcot követően az 1711–1713-as évek átlagát tekintve a költségek a majorbevételek 32%-át vitték el, s az 1714. évi veszteség után az 1715–1719 közötti szakaszban ugyanez az érték csupán 11–16%-ot jelentett. Az 1721–1731-es években mutakozó 2 év vesztesége mellett a költségek 27–96%-osak voltak, a legmagasabb értéket az 1726-os szárazsággal, szénahiánnyal, gabonaveszteséggel és tűzkárral sújtott esztendőben érték el. Az 1734–1743 folyamán újból lecsökkent a magas költségarány 5–12%-ra, tehát a majorság általában jól jövedelmezett.

A földesúri kezelésbe ipari-kereskedelmi tevékenységek is tartoztak, ami a szeszes italokkal állt összefüggésben, s ezek bevételei a *kocsmáltatásból* származtak. (11. táblázat) Az uradalom kocsmáiban azt a sört és pálinkát forgalmazták, amelyeket az uradalom által fizetett főzőmesterek állítottak elő, ill. részben az uradalom majorsági-paraszti szőlőjéből készült, részben máshonnan vásárolt bort árusították. A kocsmáltatás révén az uradalom a XVII. században 501,49–829,13 forintot nyert, a szabadságharc után ismételtelen megjelenő kocsmáltatási bevételek meredeken emelkedő tendenciájának köszönhetően 1766-ra 7913 forintnyi bevétel folyt be az uradalom kocsmáiból, de az 1780-as években csupán 1000–4000 forint körüli összegek. A kocsmáltatásból is számottevően alacsonyabb bevételek származtak Zichy I. Imre senior 1746. évi és Zichy I. Ferenc 1783. esztendei halálának évében. A kiadások a majorhoz hasonlóan itt is 1743-ig különíthetők el, bár a borvásárlás egészen 1787-ig kimutatható. Az 1714-es esztendőből az italvásárlás jelentette a legnagyobb kiadást, amit föltételezhetünk a későbbi időkre is, a kocsmáltatás költségeinek jó része azonban a későbbiekben is az 1743-as év előtti állapotoknak megfelelően a kocsmárosok, főzőmesterek, pintérek fizetéséből és munkadíjából állhatott. A nem minden évben jelentkező felszerelésre, épületre fordított kisebb-nagyobb összegek mellett némely évben a sörfőzéshez komlót vásároltak, de más alapanyagok, például az árpa vásárlása esetében nem különíthető el, hogy azt szeszes ital előállításához vagy más cél érdekében vásárolták. Az italvásárláskor a bor szállítása hol a bor árba volt beépítve, hol pedig útiköltséggént jelentkezett, ám a szállításra kiadott pénz nem minden esetben követhető, így 1743-ig is csupán néhány évben ismert ennek mértéke. Az összkiadás hozzávetőleg folyamatosan emelkedett, az 1766-os esztendőre elérte a 4841,86 forintot, de az 1780-as években legföljebb 1146,65 forint volt.

A szeszes ital forgalmazása a Rákóczi-szabadságharc alatt, majd azt követően 1714-ig volt veszteséges, az összes többi esztendőben nyereséget könyvelhetett el az uradalom. A kocsmák italkészlete a harcok alatt az élelmiszerekkel egyetemben tértésmentesen került a katonákhoz a szabadságharc által érintett többi területekhez hasonlóan.⁷³ A tiszttartó már nem is érezte ekkortájt szükségét annak, hogy a tisztek ingyenes bor- és sörfogyasztásáról vagy a közlegények pálinkaivásáról pontos lajstromot vezessen. A rekvirálások a vámosfalvi kocsmát is olyan nagyon sújtották, hogy 1703. november 16-án, amikor gr. Bercsényi Miklós serege élén Detva felé vonult, a pincét bor nélkül találták, s csak a Bercsényi seregében lévő élelmes lengyelek fedeztek fel némi sört és pálinkát, amit azon nyomban szekerekre raktak. A panaszkodó vámosfalvi kocsmárost Bercsényi a következőképpen nyugtatta meg: „*az olytantén expenzák, melyeket az hadakra kötöttünk*”.⁷⁴ A szabadságharc előtt és után kimutatható nyereség a jobbágyok italfogyasztására alapozódhatott elsősorban. Az uradalom parasztsága számára fontos volt a szeszes ital, ez idő tájt ugyanis a bort és a sört nem csupán búfelejtőnek tekintették, mint a pálinkát, hanem ezek pótolták az egészségtelen, járványok esetén fertőző vizet, s nem utolsósorban gyógyszerként is szolgáltak. Például az 1793-as évben született színésznőt, Déryné Széppataki Rózát gyermekkorában malária ellen sörrel kezelték. Talán éppen ezek miatt írta dr. Bevilaqva Borsody Béla, hogy „*a boritalt a régi világ szentségnek, a seritalt az emberi Testvériség áldozatitalának, a pálinkát gyilkosnak tekintette és gyűlölte*”.⁷⁵ A költségek leszámítása után a békeévekben számottevő haszon maradt az uradalmi kasszában. A XVII. század végén a kocsmáltatási bevételek 9–18%-át vitték el a költségek, az 1715–1766-os időszakban a kiadások csökkentek, mégis a kocsmabevételek 20–74%-át is elérhették a költségek, amely arányszáma 1783–1787 között 5–36%-ra mérséklődött.

A földesúri kezelésből olykor kikerült mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi tevékenység *bérlet* útján. (12. táblázat) A földesúr saját kezelésében lévő földjeit adhatta pénzbeli ellenszolgáltatásért különböző személyeknek, bérbe engedte az uradalom erdeit makkoltatás végett, olykor a szántókat és réteket, de inkább az utóbbiakat; a jobbágyok mezőgazdasági területeket válthattak meg használatra uruktól a sigillo dominali címén. A majortehenek után a majoros tejarendát fizetett, de ezek közé a bevételek közé sorolható még a tized bérbeadása is. Az üveghuta, malmok, mészárszék, pálinkafőzde esetében is hasonlóan jártak el, amiből az ipari jellegű bérletpénzek eredtek. A kereskedelmi bérletek közé tartozott a kocsmabér, a vámbér és azzal összefüggően a sóház bérlése is.

Az *ipari bérletpénzek*, amelyek kategóriáit a tiszttartó nem mindig különítette el, 1743-ig jelentkeztek, s addig is a bérletpénzek között arányuk jelentősen csökkent, a XVII. században 11–46%, a következő században pedig legfőljebb 28% volt. A *kereskedelmi bérlet* aránya a bérleten belül kezdetben 10–39%-os értékeivel viszonylag alacsonynak számított, hiszen a XVIII. században a 69%-ot is elérhette, azonban csökkenő tendencia figyelhető, ami az 1780-as években 9% alá mérséklődött. A *me-*

73 Bevilaqva Borsody, 1931. 487.

74 A jelenség elterjedt voltára mutat rá: Perjés, 1963. 73.

75 Bevilaqva Borsody, 1931. 302.

zőgazdasági bérletek ezzel ellentétben a XVII. században 27–78% között hullámoztak, majd a szabadságharc idején alacsonyabb értékek növekedni kezdtek, 1703–1714 között 13–33% mutatható ki. Az 1715-öt követő 4 esztendei magas majorbevételek idejétől 1722-ig a mezőgazdasági bérlet 8–11%-ot ért el mindössze a bérletek körében az 1718-as évi 90%-ot nem számítva. Ezt követően 1731-ig a mezőgazdasági bérlet hányada újból ingadozott 11 és 85% között. Az 1734–1787-es esztendőkhöz hasonlóan 1746–1748 között nem származott bevétel, s az azt követően vizsgálható 1759-es esztendőben 30%-kal határozta meg csak a bérlet összegét.

A mezőgazdasági bérleteket a makkoltatás, kisebb részben a majorszarvasmarhák után szedett tejárrenda alkotta, miközben a földesúri kezelésbe elsősorban a szántóföldi gabonatermesztés került, s az állattenyésztésben nem a szarvasmarháknak, hanem a juhoknak volt nagyobb szerepük. Az ipari bérleteket a malompénzek szabhatták meg, bár értéküket csak a korszak elején választották el a censusbevételektől. Jelentősek lehetnek az üveghuta után adott összegek is. Az ipari jellegű bérlettel szemben a jelentős bevételeket hozó uradalmi ser- és pálinkafőzdek nem kerültek ki a földesúri gazdálkodás homlokteréből, még akkor sem, ha a zsélyi pálinkafőzdet az 1743-as évben bérelték. A kereskedelmi bérleteknél a jobbára ritkán jelentkező kocsmabér helyett a vámbér tett szert nagyobb jelentőségre, hiszen a földesúri kezelésben lévő kocsmák jól jövedelmeztek.

Az egyes ágazatok eredményessége mellett szükséges szólni az *uradalom egészének jövedelmezőségéről* is. (5. táblázat) Az uradalomhoz kerülő pénzek felhasználása során a Divényi uradalom üzemeltetéséhez szükséges működési költségek után megmaradt pénzeket az uradalom tiszta hasznának tekinthetjük. A tisztartók a kiadások lejegyzésekor nem különítették el az uradalomra és a földesúri szándékra kiadott pénzeket. Az 1743-as esztendőig részletesebb számadásokból több kiadástípust lehetett a földesúri jövedelemhez sorolni, amelyek közé csupán azok kerültek a jelen elemzésnél, amelyeket minden kétséget kizárólag a senior használt föl, ám az 1743. évet követően valamennyi kiadás, noha közöttük földesúri jövedelem is lehetett, a működési költségek közé került. Mindezek miatt az uradalom működési költségei kisebbek lehettek valamelyest a bemutatottnál, de mindez az arányokon igazából nem változtathat.

A Divényi uradalom bevételei a XVII. század végén 1520,66–3530,54 forintot tettek ki. Az 1703-ban még 2692,01 forint összbevétel a Rákóczi-szabadságharc alatt gyorsan mérséklődött, a korábbi értéket meghaladó bevétel csak 1714-ben jelentkezett. Az 1714–1731 között az éves összbevétel 3667,81–6971,09 forintos, 1734–1766 között pedig 12 631,45–32 190,45 forintos nagyságrendet képviselt, majd az 1784–1787-es esztendőkhöz hasonlóan 27 707,04–32 869,28 forintot ért el. Míg Zichy I. Imre halálának évében, 1746-ban a 3778,15 forintos összbevétel az előző és a következő éveknek 23–25%-a, addig a Zichy I. Ferenc 1783. évi halála idején befolyt 16 287,18 forint bevétel a következő négy esztendő összbevételeinek 50–59%-a volt. A működési költség 1687-től 1704-ig 810–1801 forint közötti kiadást eredményezett, az 1711–1713-as évek folyamán pedig évi 986 forintot tett ki, majd az 1714. évvel kezdődően némi ingadozástól eltekintve folyamatosan emelkedett 1766-ig, s ez idő alatt

1548,66–12 190,51 forintot, 1783–1787 között pedig 3170,45–10 828,03 forintot fordítottak az uradalomra évente. Az 1746-os és az 1783-as esztendőekben a bevételekkel összhangban a kiadások is csökkentek, a korábbi időpontban az adott évi működési költség az előző és a következő évinek 32–45%-ára esett vissza, 1783-ban pedig a következő 4 esztendő 46%-a volt mindösszesen.

Némely évben a számadások egyenlege negatív volt. A túlköltekezés jelei 11 évben mutatkoztak, az 1689-es esztendőben 251,31 forinttal lépték túl a keretet, a Rákóczi-korszak idején 1704-ben 264,10 forinttal. A szabadságharcot követően a fokozódó seniori költekezések is hozzájárultak az év végi adósság megjelenéséhez, hiszen 1714-ben 1435,94 forintos, 1716-ban pedig 158,42 forintos negatívum mutatkozott. Még Zichy I. Károly idején, vagyis 1734–1735 folyamán 1120,22–641,32 forintot tett ki a hiány, Zichy I. Imre seniorsága alatt pedig 1743-ban 1117,93 forintot és halálának évében, 1746-ban 924,82 forintot. Zichy I. Ferenc győri püspök birtokba lépésének első éveiben, 1747–1748-ban azonban korábban nem ismert nagyságrendű, évi 9138,17–8890,28 forint adósság halmozódott föl. A továbbiakban 1766-ig követhető nyomon néhány év kivételével az uradalom mérlege a püspök seniorsága alatt, amikor még 3 évből mutatható ki kisebb-nagyobb túlköltekezés, 1759-ben 484,33, 1760-ban 1029,90 és 1764-ben 149,59 forint összegben. Zichy I. Zsigmond földbirtokosságának első 5 évében azonban sohasem jelent meg a korábbiakban gyakori veszteség.

A Divényi uradalom azonban általában nyereséges volt. A XVII. század végén az uradalom tiszta haszna a pozitív mérlegű években 517,85–2606,96 forint között ingadozott. Az uradalom a Rákóczi-szabadságharc első évében 1144,02, ill. azt követően az 1711–1713-as évek átlagát tekintve 1286,84 forintos nyereséggel zárt. Az 1714-es évben még 1698,65 forint haszon 1766-ig 22 047,44 forintos tétellel duzadt, bár 1746-ban 1315,19 forintig süllyedt. Az 1783-as évi 13 261,38 forintos nyereség a követő négy esztendő folyamán az 1760-as évekhez hasonlóan 17 484,47–21 999,52 forintos sávba került. Az összebevétel 34–74%-át érte el tehát a tiszta haszon a XVII. században, a következő század nyereséges éveiben ellenben az uradalom az 1703-as évi 42% kivételével a tárgyalat korszak végéig legalább 50%-os, legfeljebb 81%-os nyereséget termelt.

Az uradalom nyereségének egy része a földesúrhoz került. A földesúr céljaira felhasznált 35,57–317,72 forint közötti összegeket a XVII. században még a működési költségek túlszárnyalták. A Rákóczi-szabadságharc első 2 évében a senior 454,72–569,39 forint jövedelemmel rendelkezett, 1711–1713-as években pedig átlagosan 274 forinttal. Az 1714-es esztendőtől 1731-ig a földesúri jövedelem 483,84–3696,10 forint között mozgott úgy, hogy már a kezdő években is 3000 forint fölé emelkedett. A földesúri jövedelem ez idő tájt az 1717-es esztendő kivételével 1714–1719 között és 1725-ben meghaladta a működési költségeket. Az 1734. évre megemelkedő bevételek lehetővé tették, hogy a földesúr nagyobb összegekről rendelkezzen saját hasznára, emiatt egészen 1787-ig az éves jövedelme 8928,19–25 058,77 forint között emelkedett. Megjegyzendő azonban, hogy Zichy I. Imre halálának évében, vagyis 1746-ban, ill. az azt megelőző esztendőben a földesúri jövedelem mindösszesen csak 1650–2240 forintot, míg Zichy I. Ferenc senior 1783. évi elhunytakor 12 977,92 fo-

rintot tett ki. Az 1734-es évvel kezdődően az 1745–1746-os évek kivételével a földesúri jövedelem 1,58–4,67-szer nagyobb volt a működési költségekhez képest.

Ha a földesúri jövedelmet leszámítjuk az uradalom nettó bevételeiből a nyereséget adó években, akkor még mindig maradt kisebb-nagyobb összeg az uradalom kasszájában, ami néhány száz vagy pár ezer forint maradványpénzt eredményezett egy-egy esztendőben, 1745-ben viszont 9784,59 forintot is. Ezek az összegek a nettó bevétel 95–51%-át is elérték Féja János tisztartó idején, vagyis a korszak elejétől a szabadságharc végéig. Az 1713–1721 között hivatalban lévő Mikulai Mátyás tisztartóságakor 6–57%, Koszticzki Benedek alatt 1731-ig 27–75%, Ocsovszki Ádám irányítása alatt az 1734–1738-as évek folyamán 7–18% volt ez az arány, míg a legnagyobb értékű 1745-ös esztendőben, Hegyesi János számadásában 86%-os, továbbá 1761–1787 között 0–14%-os lehetett. A tisztartók arra törekedtek, hogy az 1743-ig részletes kimutatásokban a bevételekkel ellentétben a kiadások főösszegét nagyobbnak mutassák a részletezett kiadások tényleges összegéhez képest, aminél fogva eltitkolták a senior elől a haszon jó részét. A kiadások után az uradalomban a tisztartó nem mutatott ki tehát nagyobb maradványt, bár olykor ténylegesen is jelentős összegek maradtak volna az uradalom kasszájában. Az 1715–1741-es évek között a Zichyek Lébényszentmiklósi uradalmában is hasonló lehetett a helyzet, ott sem mutatkoztak jelentősebb maradványok az adott évek végén.⁷⁶ Jellemző volt az is a vizsgált 100 év során, hogy a ténylegeshez képest kisebbített, nem számottevő maradvány egy részét vagy teljes egészét a következő évi számadásba nem vitte át a mindenkori tisztartó. 1717–1731 között például az előző évi tényleges maradvány, valamint a következő évben feltüntetett maradvány közti eltérés 528,26–3009,09 forint között mozgott, vagyis az uradalom éves összbevételeinek 8–47%-át tüntették el ilyen módon a tisztartók. Az 1743-at követő években, amikor a számadáskészítés során mellőzték a bevételi és kiadási tételek részleteit, a fő összegek torzítása helyett elégnek bizonyulhatott a lopás elfedésére az is, ha már a számadások vissza nem követhető, nagyobb tételeiben eltitkolták a haszon bizonyos, nem ismert hányadát. A tisztartói szándékos lopások végett „elfolyt” pénzek a korszak folyamán számottevőek lehettek, ami felveti a hatékonyság kérdését is.

A korszak leghatékonyabban gazdálkodó uradalmi a középbirtokosi uradalmak voltak, melyek 5–6000 holdon húzódtak, területük 1–2 szomszédos faluból állt, s az uraság a birtok közepén lakott.⁷⁷ Mindez azonban nem volt jellemző a hatalmas Divényi uradalomra, hiszen csak a jobbágyi kezelésű szántó közel 11 000 holdon terült el Nógrád és Hont vármegye egymástól olykor igen távol fekvő településein a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején, s a földesurakat több száz kilométer távolság választotta el uradalmuktól. Az uradalom *hatékonyságának* változó, de mindenképpen alacsony voltát elsősorban a gazdaságirányításban való visszaélések idézheték elő, amire lehetőséget adott az a tény, hogy a seniorok a Divényi uradalmuktól távol éltek. A földesúri vagy megbízotti ellenőrzés csaknem teljes hiánya az uradalmat gyakorlatilag irányító tisztartókat lopásra ösztönözte. Már az „elfolyt” pénzek

76 Kállay, 1980. 92.

77 Kaposi, 1991. 178.

nagysága is rámutat a Divényi uradalom gazdálkodásának nem túl hatékony voltára. Ha ezeket a pénzeket az uradalom fejlesztésére költötték volna, akkor milyen szintre emelkedhetett volna az uradalom? A Zichy I. Ferenc idején föllépő túlköltekezések talán mérséklődtek vagy nem is alakultak volna ki, ha például nem lettek volna olyan jószágkormányzói túlkapások, mint Pamhakkal idején. Csak az 1763-as évben Pamhakkal 57 akó jó bort cserélt rosszra, az előbbit megtartotta magának, míg az utóbbi került kocsmáltatásra. Néminemű ellenszolgáltatásért engedte továbbá, hogy Divény, Bussa, Zsély és Balassagyarmat lakói az uradalmi kasszába, magtárba ne adjanak cenzust, dézsmát, ill. az utóbbi 3 településen halászati bér kifizetése helyett ingyen halásszanak. A majorosnak évente elengedte a tejbérleti pénz felét, aki ezért minden tejet a jószágkormányzó konyhájára vitt. A majoros a tejet „*a gyöngye bornyúktól is ell szokta fejni, ki miatt az bornyúk is ell szoktanak veszni*”, így történt ez az 1763-as évben született 16 borjúval; mindahány szopós állat elhullott. Természetesen a más uradalmi alkalmazottak fizetésébe járó vaj sem készülhetett el. A jószágkormányzó túrta azt is, hogy a majorosék a baromfiakat „*búza hordás, nyomtatás, és asztagokba kint álló más féle jószágokban is szana szét bocsállyák, s nagy károkat tesznek*”.⁷⁸ A pénzügyi visszaélésekhez tehát gazdálkodási anomáliák is kapcsolódtak, amelyek valószínűleg nem csupán a jószágkormányzóhoz, hanem a tisztartókhoz is köthetőek lehettek kisebb-nagyobb mértékben.

Nem kapnánk azonban hiteles képet a Divényi uradalom gazdálkodásáról, ha csupán a hatékonyságot gátló tényezők kerülnének előtérbe. Az uradalom területének iparát tekintve a Zichyek idejét jellemezte például a kézművesek nagyszámú megjelenése Divényben és Balassagyarmaton, a divényhutti üveghuta újraéledése, az uradalmi pálinkafőzés megindulása és a szeszfőzés fellendülése a Rákóczi-szabadságharcot követően, ill. az uradalmi téglakészítése a XVIII. század második felében. Az 1717-es évben Zichy I. Károly 2 borjút adott a majorba, ami bizonyítéka annak, hogy a Zichyek törődtek az allodiátúra kérdésével, azon belül a megfelelő minőségű és fajtájú állattalománnyal. Mindemellett ekkorra tehető a paraszti gazdálkodás regenerálódása, az uradalom népességének növekedése, ami ugyan az egész országra jellemző volt, de a tendenciát Zichy I. Károly haláláig a nehezebb gazdasági években adóelengedéssel tették könnyebbé Divény urai. A XVIII. század elején az országban megjelent a gazdasággal törődő földesuraság típusa, aki személyesen ellenőrizte uradalmának működését, a korabeli földesurak azonban korántsem voltak egységesek ilyen szempontból.⁷⁹ Az idegenben lakó földesurak kezdeményező erejének hiánya jellemezte az Alsólendvai, Regéci, Mindszent-Algyői uradalmakat, de a racionális gazdaság megteremtője volt Harruckern a Tiszántúlon, gr. Hunyady a Felvidéken. A Garamszentbenedeki uradalomban viszont az individuum szerepe nem érvényesült a káptalanban úgy, mint a világi nagybirtokosoknál, a korporatív hatások, az ügyek intézésében a 2–8 évente történő váltás a korabeli fejlett gazdálkodás színvonalán tartották az uradalmat.⁸⁰ A Divényi uradalmat birtokló Zichy csa-

78 MOL P. 707. Zichy-család levéltára, Fasc. 191. Jelentés Pamhakkal jószágkormányzó lopásairól, 1763.

79 Wellmann, 1979. 99.

80 Gerendás, 1934. 50–52.

lád esetében is megmutatkozott tehát valamennyi földesúri fejlesztő hatás, de annak oroszlánrésze mégiscsak az uradalmat irányító tisztartók munkáján keresztül érvényesült.

BEFEJEZÉS

A Zichy senioratus első 100 esztendeje alatt a Divényi uradalom azon uradalmakkal rokonítható, amelyek a majortermelés helyett sokkal inkább az uradalom jobbágynak pénz-, természetbeni és munka jellegű szolgálatára épültek. Mindazonáltal az allodiátúrára, kocsmáltatásra, tizedbérlésre alapozott ún. földesúri gazdálkodás olykor több bevételt eredményezett a jobbági „hozzájáruláshoz” képest, példának okáért az 1688-as év kivételével a XVII. század végén, 1715–1719 között, 1727-ben és az 1729-es esztendőben, valamint az 1731-től 1766-ig tartó periódusban. A földesúri gazdálkodás azonban nagyban épített a jobbágyság termelésére. Az 1743-as esztendőig például a búza és a kétszeres kivételével általában a földesúri kezelésben tartott szántókról kevesebb gabona került az uradalmi magtárba, mint a jobbágyok dézsmájából. A földesúr vállalkozásának tekinthető egyházi tized bérlése is a parasztság által megtermelt, tizedköteles természetbeniek beszedésére épült. Az allodiátúra munkaerőigényét szintén főként a robot elégítette ki, ami révén az uradalom extenzív gabonatermesztése nagyobb súlyt kaphatott más ágazatokkal szemben. Az uradalmi ser- és pálinkafőzdeből kikerült italokat a földesúr kocsmáiban fizetett kocsmárosok a jobbágyoknak mérték ki, akik a gazdálkodási tevékenységeikből származó haszonból fizettek. Az uradalom veszteséges éve a korszak folyamán 11 esztendőben mutatható ki, mégis a gazdálkodás általában nyereséget eredményezett, de a hasznot döntően nem az uradalom fejlesztésére vagy beruházásaira használták fel. A kiadások egy részét ugyan az uradalom működésére költötték, ám ezeket egyre inkább meghaladták a mindenkori földesúr által felhasznált összegek, s a földesúri ellenőrzés alacsony volta miatt a bevételek számottevő része a gazdaságot irányító tisztartók, jószágkormányzók „jövedelemkiegészítésére” szolgált. Mindezek miatt az egyes esztendők végén az uradalom kasszájában nem maradt számottevő pénzmaradvány.

1685		A település mai neve		Nógrád vármegyei járás, vagy más megye	Ország	1686	1728	1736	1759	1770–71	1812
tisztartáság	település	pusztá	A település mai neve	Nógrád vármegyei járás, vagy más megye	Ország	1686	1728	1736	1759	1770–71	1812
2	Alsószovnyik		Dolný Tisovník	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Felsőszovnyik		Horný Tisovník	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Lentvora		Lentvora	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1
2	Madácska		Madácska	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	rész	1/2	1/2	1/2
2	Nagylibercse		L'uboreč	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Nedelistye		Nedelište	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Süllye		Šul'a	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Szena		Senné	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1
2	Vetés		Červeňany	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Zavoda		Závada	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Felsősztrégova		Horná Strehová	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
2	Tótlis/hartyán		Chr'any	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	1/2	rész	1/2	1/2
2	Borosznok		Brusník	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	rész	1	1/3	rész
2	Tótklecsény		Slovenské Kľačany	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	rész	-	-	-
2	Priboj		Pribelce	Losonci	Sz.K.	Zichyeké	Zichyeké	rész	-	rész	rész
2		Kalcsa / Kautsa									1
2		Miletincs									1
2		Podhradja									1
2		Felsőkislibercse									
2		Kisparóca									
2		Podluzsan									
3	Kisszalanya		Slatinka	Kékkői	Sz.K.			1	1	1/2	1/2
3	Dacsolán		Dačov Lom	Hont vármegye	Sz.K.						1/2
3	Szentpéter		Pötor	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
3	Alsócsztergály		Dolné Strháre	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
3	Brezova		Suché Strháre	Losonci	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
3	Felsőcsztergály		Horné Strháre	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
3	Kissztracin		Malé Straciny	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2

1685	település	pusztai	A település mai neve	Nógrád vármegyei járás, vagy más	Ország	1686	1728	1736	1759	1770-71	1812
3	Lest		Lešt'	Losonci	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
3	Nagylám		Vel'ky Lom	Losonci	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
3	Szeic		Selce	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
3	Nagykürtös		Vel'ky Krtiš	Kékkői	Sz.K.			1/4	1/4	1/2	1/2
3	Kiszellő		Malé Zlievce	Kékkői	Sz.K.			rész	-		2/3
3	Turopolya		Turie Pole	Losonci	Sz.K.			rész	1	2/3	1
3		Kapronca									
3		Kisputak									
3		Lehotka									
4	Terjén		Terény	Szécsényi	Mo.		Zichyeké	1	1/2	1	1/2
4	Alsópéteciy		Dolné Pribelce	Hont vármegye	Sz.K.			1	1	1	1
4	Balassagyarmat		Balassagyarmat	Kékkői	Mo.			1	1	1/2	1/2
4	Zsély		Zelovce	Kékkői	Sz.K.			1	1	1	1
4	Felsőudány		Ludányhalászi	Szécsényi	Mo.			1/2	rész	1/2	1/2
4	(Szécsény)Halászi		Ludányhalászi	Szécsényi	Mo.			rész	rész	rész	rész
4	Zahora		Selešt'any	Hont vármegye	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
4	Bussa		Bušínoc	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
4	Kisújfalu		Vieska	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
4	Óvár		Olovár	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
4	Szklabonya		Sklabiná	Kékkői	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
4	Csáb		Cebovce	Hont vármegye	Sz.K.			1/2	1/2	1/2	1/2
4	Gutia		Galgaguta	Szécsényi	Mo.		Zichyeké	1/2	1/2	1/2	1/2
4											
4	Nándor		Magyarándor	Kékkői	Mo.						bérlő özv.
4	Agárd		Ősagárd	Kékkői	Mo.						Benitzky
4	Alsópéteány		Alsópéteány	Kékkői	Mo.						Sámuelné
4	Nőtincs		Nőtincs	Kékkői	Mo.						rész
4	Kelenye		Kleťany	Hont vármegye	Sz.K.						

[illegible]

A tisztartó által beírt és a számlolt pénzbevétel és pénzkiadás mérlege (Ft) 1687–1787

Bevétel és kiadás mérlege	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716
Számlolt bevétel	3 530,54	1 520,66	1 736,67	2 632,39	2 803,45	3 120,55	2 692,01	1 967,10	3 915,92	2 757,62	3 667,81	5 163,59	5 522,35
Beírt bevétel	2 969,16			3 038,15	2 661,41	3 340,03			3 711,51	3 566,42	5 328,30	5 102,09	5 502,35
Számlolt kiadás	1 059,13	1 255,97	1 818,04	922,36	1 940,49	1 608,28	2 002,71	2 181,20	2 267,96	1 366,20	5 103,75	4 731,68	5 304,33
Beírt kiadás	2 691,04		1 896,20		2 661,41	1 686,53			2 501,44	1 905,25	5 328,30	4 752,20	5 369,77
Számlolt maradvány	2 471,41	264,69	-81,37	1 710,03	862,96	1 512,27	689,30	-214,10	1 647,96	1 391,42	-1 435,94	431,91	218,02
Beírt maradvány	278,12				0,00	1 653,51			1 210,08	1 661,17	-	349,89	132,58

Bevétel és kiadás mérlege	1717	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
Számlolt bevétel	4 864,06	6 971,09	5 799,71	5 321,98	3 842,38	4 554,01	6 277,77	4 700,62	5 937,78	5 110,03	6 427,05	6 204,28	4 915,10
Beírt bevétel	4 875,56	6 922,18	5 838,06	5 413,81	3 769,37	4 470,73	6 284,27	4 614,16	5 891,76	5 112,03	6 443,69	6 210,78	4 921,59
Számlolt kiadás	3 547,91	6 442,82	5 114,37	3 749,12	2 391,61	3 243,11	5 014,65	3 337,16	4 923,84	3 240,37	3 417,96	3 803,22	2 707,29
Beírt kiadás	4 867,00	6 913,55	5 484,82	5 018,13	3 711,82	3 958,63	6 213,06	4 343,84	5 434,77	4 937,63	4 895,05	5 920,03	4 809,20
Számlolt maradvány	1 316,15	528,27	685,34	1 572,86	1 450,77	1 310,90	1 263,12	1 363,46	1 013,94	1 869,66	3 009,09	2 401,06	2 207,81
Beírt maradvány	8,56	8,63	353,24	395,68	57,55	512,11	71,21	270,33	457,00	174,40	1 548,64	290,75	112,39

Bevétel és kiadás mérlege	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762
Számlolt bevétel	16 108,60	12 631,45	14 548,64	16 459,95	16 173,37	3 778,15	15 014,70	14 738,39	18 691,57	23 931,71	22 684,17	27 199,77
Beírt bevétel	16 272,69	14 147,66		18 925,00	16 173,36	3 778,14	15 014,69	14 738,38	19 389,35	25 807,87	23 713,15	27 199,78
Számlolt kiadás	14 120,99	13 272,77	13 876,33	17 412,01	6 388,78	4 702,96	24 152,87	23 628,67	19 175,89	24 961,61	22 468,42	26 352,91
Beírt kiadás	14 839,53	13 410,16		18 454,32	9 264,50	6 782,36	15 670,65	14 882,00	19 389,35	25 227,88	22 612,11	27 062,52
Számlolt maradvány	1 987,61	-641,32	672,31	-952,06	9 784,59	-924,81	-9 138,17	-8 890,28	-484,32	-1 029,90	215,75	846,86
Beírt maradvány	1 433,16	737,50		470,68	6 908,87	-3 004,22	-655,96	-143,62	-	579,98	1 101,04	137,26

Bevétel és kiadás mérlege	1763	1764	1765	1766	1768	1783	1784	1785	1786	1787
Számlolt bevétel	28 484,59	25 298,90	28 180,58	32 190,45	16 287,18	28 631,24	32 869,28	27 707,04	29 361,42	
Beírt bevétel	28 484,54	25 298,89	28 180,56	32 190,40	16 334,95	28 631,30	32 769,31	27 707,04	29 361,46	
Számlolt kiadás	28 418,74	25 448,49	27 573,61	29 132,75	16 003,72	28 307,06	31 214,07	26 400,53	28 295,27	
Beírt kiadás	28 443,10	25 298,89	28 180,30	36 980,37	16 180,31	28 601,75	32 769,16	27 067,58	28 951,30	
Számlolt maradvány	65,85	-149,59	606,97	3 057,70	283,46	324,18	1 655,21	1 306,51	1 066,15	
Beírt maradvány	41,44	-	0,27	-4 789,97	154,64	29,55	0,15	639,46	410,16	

3. TÁBLÁZAT

A Divényi uradalom éves bevételeinek összetevői (Ft) 1687–1787

Összbevétel	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716
Maradvány									83,45				376,44
Befolyt tartozás				17,50	172,64	117,27					450,00		
Cenzus					930,52	889,38	2 401,01	1 526,62	2 123,18	2 168,88	2 426,75	2 471,85	2 288,00
Cenzus, bérlet													
Házhely	234,38	305,87	116,76	377,44									
Szárazkocma	138,88	137,72	146,06	156,25									
Pálinka-, serfőzés		7,50	26,48	34,42									
Üvegkuta				20,00	20,00	20,00	20,00	22,48	104,00			34,00	34,00
Megváltás	199,85	197,35	198,14	195,82									
Hajdúpénz	107,75	106,58	115,98	122,21									
Malom	33,33	33,33	53,95	43,33	53,33	25,00	50,00	50,00					
Kenyer													
Mészárszék	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	13,00	10,00	10,00		5,00		
Kocsmáltatás	829,13	501,49	527,33	582,50	630,88	563,75			925,68		524,84	1 134,61	1 643,88
Makkoltatás	65,92	28,67	100,37	346,72	34,96	366,96			120,50	29,82	15,00		
Tejárada	6,90	6,00	8,25	10,00	11,96	8,66					10,00	10,50	13,00
Vámber	75,00	50,00	50,00	55,00	50,00	50,00			66,01		45,62	91,13	72,32
Vám-, kocsmabér							150,00	300,00		225,00			
Kocsmabér													
Egyéb bérlet													
Kilenced									164,08		12,00		
Tized	18,00	24,90	91,05	387,95	143,98	129,55						608,65	131,35
Növényeladás	1 746,75	5,75	94,30	109,57	533,88	727,30			212,90	70,98	125,60	615,60	668,11
Állatteladás	64,65	105,50	198,00	158,76	211,30	212,68			59,50	43,17	45,00	197,25	295,25
Ingatlaneladás										200,00			
Egyéb eladása													
Sigillo dominali							58,00	58,00	20,00	7,78			
Bírság				4,92						12,00	8,00		
Egyéb									26,62				
Összesen	3 530,54	1 520,66	1 736,67	2 632,39	2 803,45	3 120,55	2 692,01	1 967,10	3 915,92	2 757,62	3 667,81	5 163,59	5 522,35

Összbevétel	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711-13	1713	1714	1715	1716
Maradvány		8,56	8,62	331,66		58,56	501,41	71,20	270,33	457,00	174,39	1 548,64	290,75
Befolyt tartozás													
Cenzus	2 321,50	2 444,25	2 328,25	2 608,75	2 410,37	2 392,71	2 485,50	2 337,00	2 507,75	2 530,25	2 429,50	2 324,78	2 414,85
Cenzus, bérlet													
Házhely													
Száraskocsma													
Pálinka-, serfőzés	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	42,00	40,00	42,00	40,00	40,00
Üveghuta					12,40								
Megváltás													
Hajdúpénz													
Malom													
Kenyér													
Mészárszék													
Kocsmalatás	1 333,66	1 867,49	2 137,46	1 871,59	1 046,58	1 167,71	1 655,92	1 761,06	2 029,47	1 758,71	1 776,53	1 897,42	1 707,69
Makkoltatás		1 565,32				103,33	805,49	137,36		17,50	772,12	35,50	
Tejarends	15,00	12,00	16,00	20,00	16,00	16,00	21,00	18,00	23,00	17,00	22,00	20,00	17,00
Vámbér	102,30	131,92	112,25	136,00	100,00	100,00	100,00	80,00	80,00	80,00	80,00	80,00	80,00
Vám-, kocsma													
Kocsma													
Egyéb bérlet	1,50					242,70	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00	15,00
Kilenced			13,50										
Tized	230,45	73,25	69,40	152,35	93,74	132,30	170,89	85,20	447,46	89,30	823,62	120,40	68,55
Növényeladás	396,00	529,90	717,29		5,25	102,65	194,15	67,55	269,25		101,10	27,00	82,60
Állatteladás	423,65	274,40	356,94	161,63	118,04	198,05	88,41	88,25	253,52	105,27	190,79	95,54	198,66
Ingatlaneladás							200,00						
Egyéb eladása													
Sigillo dominali													
Bírság													
Egyéb		24,00											
Összesen	4 864,06	6 971,09	5 799,71	5 321,98	3 842,38	4 554,01	6 277,77	4 700,62	5 937,78	5 110,03	6 427,05	6 204,28	4 915,10

Összbevétel	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711-13	1713	1714	1715	1716
Maradvány	3 107,83			165,86									
Befolyt tartozás													
Cenzus	5 003,50	5 002,30	5 051,55	5 165,51					6 940,67	1 660,02	591,63	1 896,87	2 427,32
Cenzus, bérlet										7 157,42	7 307,45	7 099,14	7 413,64
Házhely													
Sztrázokcsma													
Pálinka-, serfőzés									41,55	8,00	43,88	3,28	
Öveghuta	42,00	42,00	50,00	50,00						3,30	3,00	3,00	4,50
Megváltás	10,00	128,50	86,00										
Hajdúpenz													
Malom													
Kenyer	7,15	6,18	10,70	14,55									
Mészárszék	1,00			16,00									
Kocsmaállítás	3 862,96	3 804,28	5 313,16	4 579,72	4 508,35	2 034,19	4 716,66	5 673,02	6 878,69	6 045,20	6 916,66	6 878,01	7 615,40
Makoltatás	1 879,10	140,25	407,65	634,73					60,55		50,23	2 012,58	
Tejarendő	48,40	19,00	21,00	3,00					126,35	385,29	254,68	384,13	299,13
Vámber	90,55	9,40	8,75	123,32					451,61	335,87	276,49	358,74	359,98
Vám-, kocsmabér		1,00											
Kocsmabér				27,00									
Egyéb bérlet	2,00	8,00		885,20									
Kilenced	25,44												
Tized	271,45	286,15	421,92	755,38	1 382,15	170,50	1 731,50	1 630,49	3 007,15	4 290,39	3 690,81	3 351,02	3 911,73
Nyűvénveladás	1 117,58	2 428,09	2 640,04	1 586,15	2 213,00		2 368,51	744,46	158,62	2 931,01	1 016,59	3 017,59	3 754,71
Állatteladás	443,92	671,40	287,32	752,28	566,85				464,17	635,73	1 460,94	897,44	539,61
Ingatlaneladás	100,00												
Egyéb eladás		1,75		43,60					284,30	100,80	721,70	535,78	292,17
Sigillo domináli	34,40	29,15	44,05	93,45	4,00				7,20	88,00	151,89	497,40	158,40
Bírság	61,33	54,00	53,00	64,20	28,15	36,20	94,93	587,32	14,54	63,33	58,23	132,00	16,20
Egyéb			153,50	1 500,00	1 346,32				276,17	227,36	139,99	132,80	1 691,81
Összesen	16 108,60	12 631,45	14 548,64	16 459,95	16 173,37	3 778,15	15 014,70	14 738,39	18 691,57	23 931,71	22 684,17	27 199,77	28 484,59

Összevetel	1 764	1 765	1 766	1 783	1 784	1 785	1 786	1 787
Maradvány								
Befolyt tartozás	1 322,39	5 006,40	1 465,92		2 452,24	2 217,02	2 107,87	
Cenzus	7 163,45	7 144,98	7 039,45					
Cenzus, bérlet				8 759,84	14 491,94	14 472,24	14 640,31	14 533,08
Házhely								
Szárazkoc.mna								
Pálinka-, serfőzés								
Üveghuta								
Megváltás								
Hajdipénz								
Malom								
Kenyér								
Mészárszék								
Kocsmáltatás	6 864,85	7 834,30	7 913,16	1 277,87	3 137,08	4 332,30	3 149,82	2 673,61
Makkoltatás	2 622,47	552,06		2 384,91	183,49	1 929,92		16,00
Tejarends	356,06	317,29	815,91	798,43	854,48	808,52	1 480,96	1 022,38
Vámber	253,93	303,22	369,18	45,76	87,46	113,76	94,05	
Vám-, kocsmabér								
Kocsmabér								
Egyéb bérlet								
Kilenced					36,01	23,71	29,81	22,02
Tized	1 618,99	1 402,75	1 892,41	48,43	876,56	1 576,28	810,73	763,03
Növényeladás	3 653,82	4 046,56	10 027,30	626,05	2 971,31	4 100,46	1 971,94	5 887,00
Állatteladás	1 015,77	1 383,79	1 264,86	2 138,93	2 027,82	2 106,97	2 312,17	3 117,69
Ingatlaneladás								
Egyéb eladása	228,08	130,43	1 097,66	104,30	324,68	509,44	150,17	485,08
Sigillo dominali								
Bírság	42,60	20,00	39,90	17,82	47,40	178,34	2,50	4,50
Egyéb	156,49	38,80	264,70	84,84	1 140,78	500,32	956,71	837,03
Összesen	25 298,90	28 180,58	32 190,45	16 287,18	28 631,24	32 869,28	27 707,04	29 361,42

4. TÁBLÁZAT

A Divényi uradalomra fordított kiadások szerkezete (Ft) 1687–1787

Összkiadás	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716
Munkadíj	3,50	4,00	2,50	11,00	15,95	14,50			23,50	6,40	3,00	5,75	1,00
Fizetés	385,13	232,11	353,44	444,01	453,77	579,34	1 429,40	1 593,82	1 542,30	308,15	495,45	482,55	764,15
Tizedbérlet	104,37	103,13	92,13	134,62	133,37	151,37			1,75		212,33	213,50	208,20
Jog	5,00	6,00	6,00	5,35	4,00	20,80			55,00	6,50	24,25	28,50	29,67
Irásmegváltás													
Ingatlan			1 200,00	83,33	1 000,00						421,00		
Felszerelés,	94,31	73,15	29,93	16,00	42,75	342,67	94,72	36,31	317,39	64,05	149,80	59,80	159,20
épület, vas													
Élelmiszer,	93,85	468,45	80,10	63,05	103,21	309,95		18,00	251,65	323,80	610,48	765,18	538,92
takarmány													
Útiköltség	60,50	24,30	2,48	–	12,50	20,35	3,00	–	33,00	22,50	12,00	12,00	31,50
Orvosság												2,00	2,00
Egyéb	147,79		15,00	52,98	35,14	128,90	161,99			1,10	163,40		
Összesen	894,45	911,14	1 781,58	810,34	1 800,69	1 567,88	1 689,11	1 648,13	2 224,59	732,50	2 093,71	1 567,28	1 734,64

Összkiadás	1717	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
Munkadíj	5,00	17,55	7,00	5,50	21,43	1,05	10,80	93,22	2,35	28,06	18,80	17,45	3,30
Fizetés	1 106,48	1 110,85	1 106,39	1 392,62	983,27	1 050,09	440,74	525,56	1 221,59	683,59	660,05	460,22	568,39
Tizedbérlet	208,22	208,12	215,78	213,35	217,32	218,52	215,52	218,50	321,16	285,25	287,45	280,00	279,98
Jog	17,50	30,00	21,15	25,00	44,95	2,60	6,90	14,95	21,00	2,00			8,00
Irásmegváltás			11,67										
Ingatlan													
Felszerelés,	88,10	90,03	43,05	48,13	243,92	170,24	91,03	247,09	165,67	99,21	61,35	145,37	289,75
épület, vas													
Élelmiszer,	842,21	1 239,05	593,24	773,92	619,97	812,89	775,92	968,40	694,88	1 242,80	1 254,16	1 273,29	793,47
takarmány													
Útiköltség	18,70	11,50	2,55	7,00	–	4,70	3,00	29,33	14,50	15,50	2,05	39,15	41,20
Orvosság		10,45	3,00	3,00	4,14	3,15	4,75	5,50	3,05		3,66	5,20	10,10
Egyéb	5,00										32,40	3,65	
Összesen	2 291,21	2 717,55	2 003,83	2 468,52	2 135,00	2 263,24	1 548,66	2 102,55	2 444,20	2 498,61	2 319,92	2 224,33	1 994,19

Összkiadás	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762
Munkadíj	261,28	117,20	185,74	123,38								
Fizetés	1 925,90	1 396,87	1 436,02	1 378,36	1 423,96	682,58	990,94	1 178,49	2 029,15	1 866,23	1 882,26	1 814,10
Tizedbérlet	572,30	553,70	535,60	543,14	540,78		539,48	539,48	551,04	559,94	35,90	827,00
Jog	176,15	83,46	153,15	98,17	32,20	18,80	2,00	574,65	165,40	319,12		69,70
Irásmegváltás												
Ingatlan	225,00		250,00									
Felszerelés, épület, vas	512,14	81,99	103,98	167,03	727,53			214,80	405,83	491,75	193,28	730,95
Élelmiszer, takarmány	1 948,36	1 732,31	1 641,82	759,63	1 657,45	1 336,98	4 801,78	2 039,82	2 340,41	1 827,24	2 434,61	2 098,20
Útiköltség	8,78	6,45	2,00	19,20								
Orvosság	0,50	1,10	0,75	61,84								
Egyéb		237,00		0,01	1 084,39	424,60	1 465,77	976,23	914,99	1 636,12	776,61	512,23
Összesen	5 630,41	4 210,08	4 309,06	3 150,75	5 466,31	2 462,96	7 799,97	5 523,47	6 406,82	6 700,40	5 322,66	6 052,18

Összkiadás	1763	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Munkadíj									
Fizetés	1 987,89	2 017,29	2 074,90	2 158,28	2 056,00	3 775,07	3 770,60	3 516,41	3 738,23
Tizedbérlet	822,80	881,89	816,56	682,53	0,06	1 638,84	1 580,93	1 411,09	1 330,85
Jog	45,00	72,83	83,75	298,11	12,46	67,51	146,21	78,80	129,50
Irásmegváltás								1 972,17	1 972,17
Ingatlan									
Felszerelés, épület, vas	182,50	227,47	291,87	2 047,49	144,65	209,93	347,62	605,47	738,27
Élelmiszer, takarmány	4 004,87	1 993,95	4 396,15	5 338,62	508,55	476,67	432,30	1 434,41	585,20
Útiköltség									
Orvosság									
Egyéb	1 997,04	1 293,91	1 056,24	1 665,48	448,73	673,64	225,27	1 809,68	1 816,47
Összesen	9 040,10	6 487,34	8 719,47	12 190,51	3 170,45	6 841,66	6 502,93	10 828,03	10 310,69

5. TÁBLÁZAT

A pénzbevétel és pénzkiadás mérlege (Ft) 1687–1787

Bevétel és kiadás mérlege	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715
Összbevétel	3 530,54	1 520,66	1 736,67	2 632,39	2 803,45	3 120,55	2 692,01	1 967,10	3 915,92	2 757,62	3 667,81	5 163,59
Működési költség	923,58	1 002,81	1 782,47	830,83	1 813,34	1 290,56	1 547,99	1 611,82	2 142,33	670,70	1 969,16	1 545,48
Földesúr jövedelme	135,55	253,16	35,57	91,53	127,15	317,72	454,72	569,38	125,63	695,50	3 134,59	3 186,20
Működési költség és a földesúr jövedelme	1 059,13	1 255,97	1 818,04	922,36	1 940,49	1 608,28	2 002,71	2 181,20	2 267,96	1 366,20	5 103,75	4 731,68
Összbevétel és a működési költség egyenlege	2 606,96	517,85	-45,80	1 801,56	990,11	1 829,99	1 144,02	355,28	1 773,59	2 086,92	1 698,65	3 618,11
Összbevétel, ill. a működési költség és földesúri jövedelem egyenlege	2 471,41	264,69	-81,37	1 710,03	862,96	1 512,27	689,30	-214,10	1 647,96	1 391,42	-1 435,94	431,91

Bevétel és kiadás mérlege	1716	1717	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729
Összbevétel	5 522,35	4 864,06	6 971,09	5 799,71	5 321,98	3 842,38	4 554,01	6 277,77	4 700,62	5 937,78	5 110,03	6 427,05
Működési költség	1 693,86	2 296,41	2 746,72	2 019,82	2 555,85	1 907,77	2 166,33	1 573,99	1 979,59	2 749,53	2 448,67	2 326,11
Földesúr jövedelme	3 610,47	1 251,50	3 696,10	3 094,55	1 193,27	483,84	1 076,78	3 440,66	1 357,57	2 174,31	791,70	1 091,85
Működési költség és a földesúr jövedelme	5 304,33	3 547,91	6 442,82	5 114,37	3 749,12	2 391,61	3 243,11	5 014,65	3 337,16	4 923,84	3 240,37	3 417,96
Összbevétel és a működési költség egyenlege	3 828,49	2 567,65	4 224,37	3 779,89	2 766,13	1 934,61	2 387,68	4 703,78	2 721,03	3 188,25	2 661,36	4 100,94
Összbevétel, ill. a működési költség és földesúri jövedelem egyenlege	218,02	1 316,15	528,27	685,34	1 572,86	1 450,77	1 310,90	1 263,12	1 363,46	1 013,94	1 869,66	3 009,09

Bevétel és kiadás mérlege	1730	1731	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760
Összbevétel	6 204,28	4 915,10	16 108,60	12 631,45	14 548,64	16 459,95	16 173,37	3 778,15	15 014,70	14 738,39	18 691,57	23 931,71
Működési költség	2 218,85	1 820,62	5 192,80	4 181,18	4 227,07	3 068,71	4 738,78	2 462,96	7 799,97	5 308,67	6 000,98	6 208,64
Földesúr jövedelme	1 584,37	886,67	8 928,19	9 091,59	9 649,26	14 343,30	1 650,00	2 240,00	16 352,90	18 320,00	13 174,91	18 752,97

Bevétel és kiadás mérlege	1730	1731	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760
Működési költség és a földesúr jövedelme	3 803,22	2 707,29	14 120,99	13 272,77	13 876,33	17 412,01	6 388,78	4 702,96	24 152,87	23 628,67	19 175,89	24 961,61
Összbevétel és a működési költség egyenlege	3 985,43	3 094,48	10 915,80	8 450,27	10 321,57	13 391,24	11 434,59	1 315,19	7 214,73	9 429,72	12 690,59	17 723,07
Összbevétel, ill. a működési költség és földesúri jövedelem egyenlege	2 401,06	2 207,81	1 987,61	-641,32	672,31	-952,06	9 784,59	-924,81	-9 138,17	-8 890,28	-484,32	-1 029,90

Bevétel és kiadás mérlege	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1768	1784	1785	1786	1787
Összbevétel	22 684,17	27 199,77	28 484,59	25 298,90	28 180,58	32 190,45	16 287,18	28 631,24	32 869,28	27 707,04	29 361,42
Működési költség	5 129,38	5 321,23	8 857,60	6 259,86	8 427,60	10 143,01	3 025,80	6 631,72	6 155,30	10 222,57	9 572,42
Földesúr jövedelme	17 339,04	21 031,68	19 561,14	19 188,63	19 146,01	18 989,74	12 977,92	21 675,34	25 058,77	16 177,96	18 722,85
Működési költség és a földesúr jövedelme	22 468,42	26 352,91	28 418,74	25 448,49	27 573,61	29 132,75	16 003,72	28 307,06	31 214,07	26 400,53	28 295,27
Összbevétel és a működési költség egyenlege	17 554,79	21 878,54	19 626,99	19 039,04	19 752,98	22 047,44	13 261,38	21 999,52	26 713,98	17 484,47	19 789,00
Összbevétel, ill. a működési költség és földesúri jövedelem egyenlege	215,75	846,86	65,85	-149,59	606,97	3 057,70	283,46	324,18	1 655,21	1 306,51	1 066,15

6. TÁBLÁZAT

A majorsági, ill. a feudális és regálé bevételek (Ft) 1687–1787

Bevételek	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716	1717
Majorsági ?	1 811,40	111,25	292,30	268,33	745,18	939,98	–	–	272,40	114,15	45,00	812,85	963,36	819,65
	51%	7%	17%	10%	27%	30%	0%	0%	7%	4%	1%	16%	17%	17%
Feudális	1 719,14	1 409,41	1 444,37	2 381,56	2 230,91	2 297,84	2 692,01	1 967,10	3 753,59	2 643,47	4 072,81	4 350,74	4 935,43	4 044,41
és regálé	49%	93%	83%	90%	80%	74%	100%	100%	96%	96%	111%	84%	89%	83%
Nem ismert	–	–	–	–	17,50	172,64	117,27	–	110,07	–	450,00	–	376,44	–
	0%	0%	0%	1%	6%	4%	0%	0%	3%	0%	12%	0%	7%	0%
Összbevétel	3 530,54	1 520,66	1 736,67	2 632,39	2 803,45	3 120,55	2 692,01	1 967,10	3 915,92	2 757,62	3 667,81	5 163,59	5 522,35	4 864,06

Bevételek	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
Majororsági ?	804,30 12%	1 074,23 19%	161,63 3%	123,29 3%	300,70 7%	282,56 5%	155,80 3%	522,77 9%	105,27 2%	291,89 5%	122,54 2%	281,26 6%
Feudális és regálé	6 175,35 89%	4 734,10 82%	5 492,01 103%	3 719,09 97%	4 311,87 95%	6 496,62 103%	4 616,02 98%	5 685,34 96%	5 461,76 107%	6 309,55 98%	7 630,38 123%	4 924,59 100%
Nem ismert	8,56 0%	8,62 0%	331,66 6%	— 0%	58,56 1%	501,41 8%	71,20 2%	270,33 5%	457,00 9%	174,39 3%	1 548,64 25%	290,75 6%
Összbevételek	6 971,09	5 799,71	5 321,98	3 842,38	4 554,01	6 277,77	4 700,62	5 937,78	5 110,03	6 427,05	6 204,28	4 915,10

Bevételek	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762
Majororsági ?	1 561,50 10%	3 099,49 25%	2 927,36 20%	2 338,43 14%	2 779,85 17%	— 0%	2 368,51 16%	744,46 5%	602,79 3%	3 566,74 15%	2 477,53 11%	3 915,03 14%
Feudális és regálé	17 654,93 110%	9 531,96 75%	11 774,78 81%	15 787,38 96%	14 739,84 91%	3 778,15 100%	12 646,19 84%	13 993,93 95%	18 364,95 98%	22 252,35 93%	20 938,26 92%	25 314,41 93%
Nem ismert	3 107,83 19%	— 0%	153,50 1%	1 665,86 10%	1 346,32 8%	— 0%	— 0%	— 0%	276,17 1%	1 887,38 8%	731,62 3%	2 029,67 7%
Összbevételek	16 108,60	12 631,45	14 548,64	16 459,95	16 173,37	3 778,15	15 014,70	14 738,39	18 691,57	23 931,71	22 684,17	27 199,77

Bevételek	1763	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Majororsági ?	4 294,32 15%	4 669,59 18%	5 430,35 19%	11 292,16 35%	2 764,98 17%	4 999,13 17%	6 207,43 19%	4 284,11 15%	9 004,69 31%
Feudális és regálé	28 309,40 99%	22 108,19 87%	27 795,43 90%	22 628,91 70%	13 607,04 84%	27 225,13 95%	29 379,19 89%	26 487,51 96%	21 193,76 72%
Nem ismert	4 119,13 14%	1 478,88 6%	5 045,20 18%	1 730,62 5%	84,84 1%	3 593,02 13%	2 717,34 8%	3 064,58 11%	837,03 3%
Összbevételek	28 484,59	25 298,90	28 180,58	32 190,45	16 287,18	28 631,24	32 869,28	27 707,04	29 361,42

7. TÁBLÁZAT

A bevételek gazdálkodás szempontú bontásában (Ft) 1687–1787

	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716
Összbevétel													
Paraszti	680,86	755,02	603,42	886,14	930,52	889,38	2 401,01	1 526,62	2 287,26	2 180,88	2 446,75	2 471,85	2 288,00
Bérbe adott	191,15	128,00	222,57	489,97	180,25	480,62	291,00	440,48	320,51	262,60	75,62	135,63	119,32
Földesúri kezelésű	2 658,53	637,64	910,68	1 238,78	1 520,04	1 633,28			1 198,08	114,15	695,44	2 556,11	2 738,59
Egyéb			17,50	172,64	117,27				110,07	200,00	450,00		376,44
Összesen	3 530,54	1 520,66	1 736,67	2 632,39	2 803,45	3 120,55	2 692,01	1 967,10	3 915,92	2 757,62	3 667,81	5 163,59	5 522,35

	1717	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
Összbevétel													
Paraszti	2 321,50	2 468,25	2 341,75	2 608,75	2 422,77	2 392,71	2 485,50	2 337,00	2 507,75	2 530,25	2 429,50	2 324,78	2 414,85
Bérbe adott	158,80	1 749,24	168,25	196,00	156,00	502,03	981,49	290,36	160,00	169,50	931,12	190,50	152,00
Földesúri kezelésű	2 383,76	2 745,04	3 281,09	2 185,57	1 263,61	1 600,71	2 109,37	2 002,06	2 999,70	1 953,28	2 892,04	2 140,36	2 057,50
Egyéb		8,56	8,62	331,66		58,56	701,41	71,20	270,33	457,00	174,39	1 548,64	290,75
Összesen	4 864,06	6 971,09	5 799,71	5 321,98	3 842,38	4 554,01	6 277,77	4 700,62	5 937,78	5 110,03	6 427,05	6 204,28	4 915,10

	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762
Összbevétel												
Paraszti	5 107,42	5 192,73	5 201,25	5 287,86	6 152,70	1 573,46	6 198,03	6 690,42	7 281,06	7 332,85	8 134,26	7 773,20
Bérbe adott	2 097,45	248,80	531,45	1 832,70	4,00				645,71	809,16	733,29	3 252,85
Földesúri kezelésű	5 695,91	7 189,92	8 662,44	7 673,53	8 670,35	2 204,69	8 816,67	8 047,97	10 488,63	13 902,33	13 085,00	14 144,06
Egyéb	3 207,83		153,50	1 665,86	1 346,32				276,17	1 887,38	731,62	2 029,67
Összesen	16 108,60	12 631,45	14 548,64	16 459,95	16 173,37	3 778,15	15 014,70	14 738,39	18 691,57	23 931,71	22 684,17	27 199,77

	1763	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Összbevétel									
Paraszti	7 726,51	7 434,13	7 295,41	8 177,01	8 881,96	14 900,03	15 183,73	14 822,79	15 044,68
Bérbe adott	817,51	3 232,46	1 172,57	1 185,09	3 229,10	1 125,43	2 852,20	1 575,01	1 038,38
Földesúri kezelésű	15 821,45	13 153,43	14 667,40	21 097,73	4 091,28	9 012,77	12 116,01	8 244,66	12 441,33
Egyéb	4 119,13	1 478,88	5 045,20	1 730,62	84,84	3 593,02	2 717,34	3 064,58	837,03
Összesen	28 484,59	25 298,90	28 180,58	32 190,45	16 287,18	28 631,24	32 869,28	27 707,04	29 361,42

8. TÁBLÁZAT

A földesúri kezelésből eredő bevételek összetétele (Ft) 1687–1787

Bevétel	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716	1717
Tized	18,00	24,90	91,05	387,95	143,98	129,55					125,60	608,65	131,35	230,45
Kocsmaültetés	829,13	501,49	527,33	582,50	630,88	563,75			925,68		524,84	1 134,61	1 643,88	1 333,66
Major	1 811,40	111,25	292,30	268,33	745,18	939,98			272,40	114,15	45,00	812,85	963,36	819,65
Földesúri kezelésű	2 658,53	637,64	910,68	1 238,78	1 520,04	1 633,28			1 198,08	114,15	695,44	2 556,11	2 738,59	2 383,76

Bevétel	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731	1734
Tized	73,25	69,40	152,35	93,74	132,30	170,89	85,20	447,46	89,30	823,62	120,40	68,55	271,45
Kocsmaültetés	1 867,49	2 137,46	1 871,59	1 046,58	1 167,71	1 655,92	1 761,06	2 029,47	1 758,71	1 776,53	1 897,42	1 707,69	3 862,96
Major	804,30	1 074,23	1 61,63	123,29	300,70	282,56	155,80	522,77	105,27	291,89	122,54	281,26	1 561,50
Földesúri kezelésű	2 745,04	3 281,09	2 185,57	1 263,61	1 600,71	2 109,37	2 002,06	2 999,70	1 953,28	2 892,04	2 140,36	2 057,50	5 695,91

Bevétel	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762	1763
Tized	286,15	421,92	755,38	1 382,15	170,50	1 731,50	1 630,49	3 007,15	4 290,39	3 690,81	3 351,02	3 911,73
Kocsmaültetés	3 804,28	5 313,16	4 579,72	4 508,35	2 034,19	4 716,66	5 673,02	6 878,69	6 045,20	6 916,66	6 878,01	7 615,40
Major	3 099,49	2 927,36	2 338,43	2 779,85		2 368,51	744,46	602,79	3 566,74	2 477,53	3 915,03	4 294,32
Földesúri kezelésű	7 189,92	8 662,44	7 673,53	8 670,35	2 204,69	8 816,67	8 047,97	10 488,63	13 902,33	13 085,00	14 144,06	15 821,45

Bevétel	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Tized	1 618,99	1 402,75	1 892,41	48,43	876,56	1 576,28	810,73	763,03
Kocsmaültetés	6 864,85	7 834,30	7 913,16	1 277,87	3 137,08	4 332,30	3 149,82	2 673,61
Major	4 669,59	5 430,35	11 292,16	2 764,98	4 999,13	6 207,43	4 284,11	9 004,69
Földesúri kezelésű	13 153,43	14 667,40	21 097,73	4 091,28	9 012,77	12 116,01	8 244,66	12 441,33

9. TÁBLÁZAT

A dézsma-pénzbevétel és pénzkiadás mérlege (Ft) 1687–1787

Dézsma	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716
Tized	18,00	24,90	91,05	387,95	143,98	129,55					125,60	608,65	131,35
Tizedbérlet	104,37	103,13	92,13	134,62	133,37	151,37			1,75		212,33	213,50	208,20
Egyenleg	-86,37	-78,23	-1,08	253,33	10,61	-21,82	0	0	-1,75	0	-86,73	395,15	-76,85

Dézsma	1717	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
Tized	230,45	73,25	69,40	152,35	93,74	132,30	170,89	85,20	447,46	89,30	823,62	120,40	68,55
Tizedbérlet	208,22	208,12	215,78	213,35	217,32	218,52	215,52	218,50	321,16	285,25	287,45	280,00	279,98
Egyenleg	22,23	-134,87	-146,38	-61	-123,58	-86,22	-44,63	-133,3	126,3	-195,95	536,17	-159,6	-211,43

Dézsma	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762	1763
Tized	271,45	286,15	421,92	755,38	1382,15	170,50	1731,50	1630,49	3007,15	4290,39	3690,81	3351,02	3911,73
Tizedbérlet	572,30	553,70	535,60	543,14	540,78	—	539,48	539,48	551,04	559,94	35,90	827,00	822,80
Egyenleg	-300,85	-267,55	-113,68	212,24	841,37	170,50	1192,02	1091,01	2456,11	3730,45	3654,91	2524,02	3088,93

Dézsma	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Tized	1618,99	1402,75	1892,41	48,43	876,56	1576,28	810,73	763,03
Tizedbérlet	881,89	816,56	682,53	0,06	1638,84	1580,93	1411,09	1330,85
Egyenleg	737,1	586,19	1209,88	48,37	-762,28	-4,65	-600,36	-567,82

10. TÁBLÁZAT

A major eredetű pénzbevétel és pénzkiadás mérlege (Ft) 1687–1787

Major	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716	1717	1718	1719	1721
Növényeladás	1 746,75	5,75	94,30	109,57	533,88	727,30			212,90	70,98		615,60	668,11	396,00	529,90	717,29	
Állatteladás	64,65	105,50	198,00	158,76	211,30	212,68			59,50	43,17	45,00	197,25	295,25	423,65	274,40	356,94	161,63
Majorbevétel	1 811,40	111,25	292,30	263,33	745,18	939,98			272,40	114,15	45,00	812,85	963,36	819,65	804,30	1 074,23	161,63
Fizetés,																	
munkadíj	58,89	57,93	65,80	99,88	100,88	103,55	22,00	22,00	51,15	58,65	93,80	93,55	97,29	107,35	117,63	102,39	107,84
Épület		2,00	2,50		18,70		3,50		2,00						0,50	3,00	
Felszerelés	11,20	13,50	4,83		9,50				11,51	1,00	22,10	34,30	6,50	6,52	5,75	10,90	5,53
Szőlőtelek																	
Majorkiadás	70,09	73,43	73,13	99,88	129,08	103,55	22,00	25,50	64,66	59,65	115,90	127,85	103,79	113,87	123,88	116,29	113,37
Major																	
egyenleg	1 741,31	37,82	219,17	168,45	616,10	836,43	-22,00	-25,50	207,74	54,50	-70,90	685,00	859,57	705,78	680,42	957,94	48,26

Major	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747
Növényeladás	5,25	102,65	194,15	67,55	269,25		101,10	27,00	82,60	1 117,58	2 428,09	2 640,04	1 586,15	2 213,00		2 368,51
Állatteladás	118,04	198,05	88,41	88,25	253,52	105,27	190,79	95,54	198,66	443,92	671,40	287,32	752,28	566,85		
Majorbevétel	123,29	300,70	282,56	155,80	527,77	105,27	291,89	122,54	281,26	1 561,50	3 099,49	2 927,36	2 338,43	2 779,85		2 368,51
Fizetés,																
munkadíj	92,93	120,15	96,09	133,31	114,34	122,97	130,10	125,73	131,52	168,25	158,15	143,70	132,15			
Épület	1,70			2,00			1,95									
Felszerelés	12,90	10,35	11,56	14,99	25,92	19,01	12,60	20,09	16,55	12,83	16,29	10,95	21,95			
Szőlőtelek											8,13					
Majorkiadás	107,53	130,50	107,65	150,30	140,26	141,98	142,70	147,77	148,07	181,08	182,57	154,65	154,10			
Major																
egyenleg	15,76	170,20	174,91	5,50	382,51	-36,71	149,19	-25,23	133,19	1 380,42	2 916,92	2 772,71	2 184,33			

Major	1748	1759	1760	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Növényeladás	744,46	138,62	2 931,01	1 016,59	3 017,59	3 754,71	3 653,82	4 046,56	10 027,30	626,05	2 971,31	4 100,46	1 971,94	5 887,00
Állatteladás	464,17	635,73	1 460,94	897,44	539,61	1 015,77	1 383,79	1 264,86	2 138,93	2 027,82	2 106,97	2 312,17	3 117,69	
Majorbevétel	744,46	602,79	3 566,74	2 477,53	3 915,03	4 294,32	4 669,59	5 430,35	11 292,16	2 764,98	4 999,13	6 207,43	4 284,11	9 004,69

II. TÁBLÁZAT

A szesz italra épülő pénzbevételek és pénzkidadás mérlege (Ft) 1687–1787

Szeszes ital	1687	1688	1689	1691	1692	1694	1703	1704	1711–13	1713	1714	1715	1716
Kocsáltatás	829,13	501,49	527,33	582,50	630,88	563,75			925,68		524,84	1 134,61	1 643,88
<i>Szeszesital-bevétel</i>	<i>829,13</i>	<i>501,49</i>	<i>527,33</i>	<i>582,50</i>	<i>630,88</i>	<i>563,75</i>			<i>925,68</i>		<i>524,84</i>	<i>1 134,61</i>	<i>1 643,88</i>
Fizetés, munkadíj	39,00	32,75	32,00	41,50	50,70	44,50			108,70		36,20	79,30	33,37
Italvásárlás	28,85	15,25	12,00	15,00	12,81	29,95	–	18,00	22,20	0,75	485,08	598,88	433,95
Épület	3,00		2,35			5,50			1,62				42,00
Felszerelés	4,00								42,88		12,00		
Komló			4,00	10,55	12,90	21,70			159,30	28,75			
Út		19,80					3,00		5,00				
<i>Szeszesital-kidadás</i>	<i>74,85</i>	<i>67,80</i>	<i>50,35</i>	<i>67,05</i>	<i>76,41</i>	<i>101,65</i>	<i>3,00</i>	<i>19,62</i>	<i>338,08</i>	<i>29,50</i>	<i>533,28</i>	<i>678,18</i>	<i>509,32</i>
Egyenleg	754,28	433,69	476,98	515,45	554,47	462,10	–3,00	–19,62	587,60	–29,50	–8,44	456,43	1 134,56

Szeszes ital	1717	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
Kocsáltatás	1 333,66	1 867,49	2 137,46	1 871,59	1 046,58	1 167,71	1 655,92	1 761,06	2 029,47	1 758,71	1 776,53	1 897,42	1 707,69
<i>Szeszesital-bevétel</i>	<i>1 333,66</i>	<i>1 867,49</i>	<i>2 137,46</i>	<i>1 871,59</i>	<i>1 046,58</i>	<i>1 167,71</i>	<i>1 655,92</i>	<i>1 761,06</i>	<i>2 029,47</i>	<i>1 758,71</i>	<i>1 776,53</i>	<i>1 897,42</i>	<i>1 707,69</i>
Fizetés, munkadíj	100,13	84,27	80,00	97,28	66,09	87,99	112,45	193,17	89,60	105,27	99,75	92,94	106,44
Italvásárlás	597,70	1 170,55	518,94	722,92	545,09	762,25	700,43	886,66	641,87	1 152,14	1 135,97	1 195,50	720,00
Épület					10,20				9,50	1,10	12,00		42,75
Felszerelés	0,40	5,90	0,75	27,00	76,44	12,10	0,40	31,09	12,00	4,80			
Komló	13,75						9,00			6,00	8,40		12,00
Út				9,17									
<i>Szeszesital-kidadás</i>	<i>711,98</i>	<i>1 260,72</i>	<i>599,69</i>	<i>856,37</i>	<i>697,82</i>	<i>862,34</i>	<i>813,28</i>	<i>1 129,42</i>	<i>744,57</i>	<i>1 268,21</i>	<i>1 256,12</i>	<i>1 288,44</i>	<i>881,19</i>
Egyenleg	621,68	606,77	1 537,77	1 015,22	348,76	305,37	842,64	631,64	1 284,90	490,50	520,41	608,98	826,50

Szemes ital	1734	1735	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762
Kocsmlátás	3 862,96	3 804,28	5 313,16	4 579,72	4 508,35	2 034,19	4 716,66	5 673,02	6 878,69	6 045,20	6 916,66	6 878,01
<i>Szemesital-bevétel</i>	<i>3 862,96</i>	<i>3 804,28</i>	<i>5 313,16</i>	<i>4 579,72</i>	<i>4 508,35</i>	<i>2 034,19</i>	<i>4 716,66</i>	<i>5 673,02</i>	<i>6 878,69</i>	<i>6 045,20</i>	<i>6 916,66</i>	<i>6 878,01</i>
Fizetés, munkadíj	320,68	327,52	362,98	423,53								
Italvásárlás	1 641,31	955,69	1 512,30	531,63	1 449,02	916,38	3 416,01	1 458,36	1 856,42	1 375,64	2 139,24	1 961,59
Épület	63,27	0,3	9,51									
Felszerelés	155,34	4	26,20	98,70								
Komló	1,60	12,8	40,50	84,00								
Út		1,95	1,80	5,00								
<i>Szemesital-kiadás</i>	<i>2 182,20</i>	<i>1 302,26</i>	<i>1 953,29</i>	<i>1 142,86</i>	<i>1 449,02</i>	<i>916,38</i>	<i>3 416,01</i>	<i>1 458,36</i>	<i>1 856,42</i>	<i>1 375,64</i>	<i>2 139,24</i>	<i>1 961,59</i>
Egyenleg	1 680,76	2 502,02	3 359,87	3 436,86	3 059,33	1 117,81	1 300,65	4 214,66	5 022,27	4 669,56	4 777,42	4 916,42

Szemes ital	1763	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Kocsmlátás	7 615,40	6 864,85	7 834,30	7 913,16	1 277,87	3 137,08	4 332,30	3 149,82	2 673,61
<i>Szemesital-bevétel</i>	<i>7 615,40</i>	<i>6 864,85</i>	<i>7 834,30</i>	<i>7 913,16</i>	<i>1 277,87</i>	<i>3 137,08</i>	<i>4 332,30</i>	<i>3 149,82</i>	<i>2 673,61</i>
Fizetés, munkadíj									
Italvásárlás	3 163,79	1 373,87	4 054,18	4 841,86	346,02	141,86	207,03	1 146,65	219,11
Épület									
Felszerelés									
Komló									
Út									
<i>Szemesital-kiadás</i>	<i>3 163,79</i>	<i>1 373,87</i>	<i>4 054,18</i>	<i>4 841,86</i>	<i>346,02</i>	<i>141,86</i>	<i>207,03</i>	<i>1 146,65</i>	<i>219,11</i>
Egyenleg	4 451,61	5 490,98	3 780,12	3 071,30	931,85	2 995,22	4 125,27	2 003,17	2 454,50

Bérlet	1717	1718	1719	1721	1722	1723	1725	1726	1727	1728	1729	1730	1731
<i>Ipari</i>	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	40,00	42,00	40,00	42,00	40,00	40,00
tizedbérlet						242,70							
szántó, rét	1,50												
sigillo dominali		1 565,32				103,33	805,49	137,36		17,50	772,12	35,50	
makkkoltatás	15,00	12,00	16,00	20,00	16,00	16,00	21,00	18,00	23,00	17,00	22,00	20,00	17,00
tejárenda	16,50	1 577,32	16,00	20,00	16,00	362,03	826,49	155,36	23,00	34,50	794,12	55,50	17,00
<i>Mezőgazdasági</i>													
Bevétel bérletből	158,80	1 749,24	168,25	196,00	156,00	502,03	981,49	290,36	160,00	169,50	931,12	190,50	152,00

Bérlet	1734	1738	1743	1745	1746	1747	1748	1759	1760	1761	1762	1763
<i>Kocsmbér</i>			27,00									
vám-, kocsmbér												
vámbér	90,55	8,75	123,32					451,61	335,87	276,49	358,74	359,98
sóház			220,00									
<i>Kereskedelmi</i>	90,55	8,75	370,32					451,61	335,87	276,49	358,74	359,98
mészárszék	1,00		16,00									
malom												
üvegkuta	42,00	50,00	50,00									
pálínka főzde			50,00									
<i>Ipari</i>	43,00	50,00	116,00									
tizedbérlet												
szántó, rét	2,00		615,20									
sigillo dominali	34,40	44,05	93,45	4,00				7,20	88,00	151,89	497,40	158,40
makkkoltatás	1 879,10	407,65	634,73					60,55		50,23	2 012,58	
tejárenda	48,40	21,00	3,00					126,35	385,29	254,68	384,13	299,13
<i>Mezőgazdasági</i>	1 963,90	472,70	1 346,38	4,00				194,10	473,29	456,80	2 894,11	457,53
Bevétel bérletből	2 097,45	531,45	1 832,70	4,00				645,71	809,16	733,29	3 252,85	817,51

Bérlet	1764	1765	1766	1783	1784	1785	1786	1787
Kocsnabér								
vám-, kocsnabér								
vámber	253,93	303,22	369,18	45,76	87,46	113,76	94,05	
sóház								
<i>Kereskedelmi</i>	253,93	303,22	369,18	45,76	87,46	113,76	94,05	
mészárszék								
malom								
üveghuta								
Pálinkaüzde								
<i>Ipari</i>								
tízeltbérlet								
szántó, rét								
Sigillo dominali								
mekkoltatás	2 622,47	552,06		2 384,91	183,49	1 929,92		16,00
tejárenda	356,06	317,29	815,91	798,43	854,48	808,52	1 480,96	1 022,38
<i>Mezőgazdasági</i>	2 978,53	869,35	815,91	3 183,34	1 037,97	2 738,44	1 480,96	1 038,38
Bevétel bérletből	3 232,46	1 172,57	1 185,09	3 229,10	1 125,43	2 852,20	1 575,01	1 038,38

IRODALOM

- BAKÁCS (1930): Bakács István: *Trautsohn herceg Regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században*. In: Jármay Edit–Bakács István: *A Regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Bp.
- BARTA (1996): Ifj. Barta János: *Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790*. In: szerk. Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál: *Magyarország agrártörténete Agrártörténeti tanulmányok*, Bp.
- BELITZKY (1973): Belitzky János: *Nógrád megye története 896–1849*. I. köt. Salgótarján
- BERZEVICZY (1979): Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon*. Tessedik Sámuel–Berzeviczy Gergely, *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Bp.
- BEVILAQA BORSODY (1931): Dr. Bevilaqa Borsody Béla: *A magyar serfözés története*. Művelődéstörténeti és kézművesség történeti tanulmány I. köt. Bp.
- BÉL (1984): Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Bp.
- BOROVSKY (1988): Dr. Borovszky Samu: *Nógrád vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai sorozat reprint kiadása Praznovszky Mihály bevezető szövegével. Bp.
- BORSODI (1991): Borsodi Csaba: *A herceg Esterházy hitbizomány süttöri uradalmának igazgatása a XVIII. század 2. felében*. In: szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László: Unger Mátyás. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történész tanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Bp.
- CSAPODY (1933): Csapody Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Bp.
- DÓKA (1997): Dóka Klára: *Egyházi birtokok Magyarországon a XVIII–XIX. században*. Bp.
- ÉBER (1961): Éber Ernő: *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Bp.
- ERDÉLYI (1783): Erdélyi József: *Halottas Emlékezet mellyet nagy méltóságú Vázsonykeői gróf Zitsi Ferentz néhai győri püspökről sat. élő nyelven mondott Erdélyi József Széplaki apátúr vártzi kano-nok, midőn a Nagy Boldog Asszony fő templomában gyászos egy-házi szertartással, és végső pom-pával, egész megyéje, s' grofi vérsége által tiszteltetnék*. Győr
- FELHŐ (1957): Felhő Ibolya: *A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek*. In: szerk. Kovácsics József: *A történeti statisztika forrásai*. Bp.
- FÜLÖP (1994): Fülöp Éva Mária: *A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a XVIII. század folyamán*. In: főszerk. Kubinyi András: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Pápa
- GERENDÁS (1934): Gerendás Ernő: *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében*. Bp.
- HERCZEG (1998): Herczeg Mihály: *Az uradalom épületei Hódmezővásárhelyen*. Hódmezővásárhely
- H. LUKÁCS (1991): H. Lukács Györgyi: *A mernyei uradalom épületei a XVIII–XIX. században*, In: szerk. Cseri Miklós: *Dél-Dunántúl népi építésze*. Szentendre–Pécs
- JÁRMAY–BAKÁCS (1930): Jármay Edit–Bakács István: *A Regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Bp.
- KAPOSI (1991): Kaposi Zoltán: *Uradalom és jóvelmezőség a XIX. század elején Somogyban*. In: szerk. Nemes István: *Dunántúl településtörténete VIII. Keszthely*
- KÁLLAY (1979): Kállay István: *A családi hitbizományok*. Magyarországon. Levéltári Közlemények. Bp.
- KÁLLAY (1980): Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Bp.
- L. GÁL (1988): L. Gál Éva: *Az Óbudai uradalom a Zichyék földesurasága alatt 1659–1766*. Bp. *Magyarország 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Bp.
- MOCSÁRY (1982): Mocsáry Antal: *Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statisztikai Esmértetése* (Hasonmás). Kecskemét
- NOVÁK (1917): Novák Lajos: *Divény vára eredeti kútforrások nyomán*. Bp.
- ORTUTAY (1977): Főszerk. Ortutay Gyula: *Magyar néprajzi lexikon*. Bp.
- PAGET (1984): John Paget: *Magyarország és Erdély*. Válogatás, Békéscsaba
- PERJÉS (1963): Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg élelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715.)*. Bp.
- PETÁNOVICS (1981): Petánovics Katalin: *A Festeticsek balatonkeresztúri kontraktusai*. Zalaegerszeg

- RAVASZ (1938): Ravasz János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Bp. SHVOY kb. (1872–1873): Shvoy Miklós: *Nógrád megye leírása, kb. 1872–1873.*, kézirat (Magyar Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára)
- SZENDREY (1968): Szendrey István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Bp.
- WELLMANN (1979): Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp.
- WESSELÉNYI (1974): Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Bp.
- ZICHY (1943); gr. Zichy István: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez*. Öregbiki Zichy István (1616–1696) Bp.
- ZIMÁNYI–PRIKLER (1974): Zimányi Vera–Harald Prickler: *Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevétel tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra*. In: Agrártörténeti Szemle, 1974. 1–2. sz.
- ZIMÁNYI (1985): Zimányi Vera: *Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes: Magyarország története (1526–1686) 3/1. Bp.

ÉVA SZIRÁCSIK

ECONOMY AND RENTABILITY OF THE DIVÉNY ESTATE IN THE FIRST HUNDRED YEARS OF ZICHY ENTAIL (1687–1787)

The Zichy family domain transforming from the Divény estate was located in the former Nógrád county and in fragments in Hont county in 1687. Most part of the former estate belongs to the Slovak Republic these days. During the time of the so-called management of Maria-Theresa the Zichy's landed property was belonging to the smaller latifundiums including 1–2000 villeins on Slovak territory. Though the Divény estate was not considered as the most significant in the region – in a wider sense – the estate can be said without exaggeration the most determinant one either from the point of view of Nógrád county or of the Zichy family on the basis of its agricultural area and the number of villeins living there.

As regards the material goods and manpower the estate became considerably depopulated before the Zichy family's appearance due to heavy military losses in the county, but after the new landowner family's settling the regeneration of the settlements had started. The economy and the agricultural production of the people in the estate are made impressive by the fact, that 2/3 part of the inhabited settlements of the estate was situated in places with severe climate, with rocky and unfertile soil. The internal market of the estate and also of Nógrád County was very limited thus the role of the external trade outside the county got more emphasis. The external trade was hampered by the difficulties of transportation, as Nógrád county had an underdeveloped road network mainly in the northern parts of the county. It were primarily those living in the northern, unfavourable part of the county (from the point of of agriculture) who had been forced to work in transportation and trade.

During the analyzed hundred years, especially between 1731–1734, yearly incomes increased significantly as a consequence of several settlements' accession to

the estate. That process was retarded temporarily because of the Rákóczi War of Independence and the death of old landholders. By the end of the 18th century The total income of the estate approached 33 000 forints.

Greater part of the incomes of the Zichy estate came from socage and regalé (gifts), say from the people of the estate, and not from the seignioral production. Not only agricultural, but industrial or commercial units were also belonging to the landowner's management, like breweries and distilleries, or inns, where employed innkeepers were serving the drinks. It happened, too that the necessary goods for the productions were possessed by the landowner (live-stock, buildings, equipment...), but the estate assigned the work to different persons for a rental fee: this happened in the case of mills, or in the milk-processing in the manor.

During the examined 100 years the incomes based on villeins's economy had increased continuously and rapidly apart from some fluctuations, while the landowner's economy was not resulting any income during the Rákóczi War of Independence. In spite of the fact that its incomes increased during the era, between 1721–1731 and in the beginning of the 1780s, its level went back due to the unfavourable weather. The landowner's economy – based on the profitable allodium, innkeeping and rental of tithes sometimes resulted in more earnings compared to the villeins' taxes in the end of the 17th century – with the exception of the year 1688, between 1715–1719, in 1727 and in 1729, and in the period 1731–1766. The backbone of the landowner's incomes coming from the seignioral economy and innkeeping showed the tendency of increasement during the hundred years, although the seignioral economy's incomes were heavily fluctuating, while the incomes of innkeeping increased continuously, but some regression could be shown even here. There were more modest incomes from the rental tithes of the church compared to the other two incomes, but most part of the tithes was turned to the internal needs of the estate.

The estate produced not only incomes, but also needed investment for the assuring of its production. The costs of operation of the Divény estate was growing more or less continuously up to 12 191 forints in 1766, that growth decreased in the 1780s. Wages, work-incomes and costs of foodstuffs and fodder represented the major part of the expenses that determined at least the half, but regularly bigger part of yearly expenses. Among the wages the leaders' and supervisors' payments were the highest—resulting from the taxpaying character of the estate, and the higher was the cash payment, the more were the allotments in kind. Sums spent for foodstuffs and fodder varied until 1714, but after this time the decisive source became the money received from innkeeping and from the sale of wine. The rate of the rental of tithes was not mentioned due to the Rákóczi War of Independence around 1703–1713, in the year of the landholder's death in 1746 and in 1783, in the other years it could reach even the 24%. The rate of expenses provided for redemption and liquidation of logged land was considerable in some years, while the amounts provided for building, equipment and iron presented only a few percents of the yearly expenses, and expenses for legal matters were not significant, too. There was a very low rate of expenses devoted to travelling costs and even less to medicines, and the rate of amounts was very small that were devoted to unknown purposes until 1743.

The Zichy landowners were getting allotments in kind instead of money from their Nógrád county estate in the beginnings, later on landowners' money incomes increased from the Divény estate, it exceeded the amount of 25 000 forints in 1785.

The operation of the Divény estate was showing a deficit in eleven years during the period; although the estate in Nógrád county was producing profits generally in spite of the fact that most part of the incomes (reaching 47%) disappeared in the pockets of the administrators of the estate due to the very low level of the landowner's controlling.

OROSZ ISTVÁN

SÁROSPATAK KÜLSŐ HATÁRA¹

Szirmay Antal Zemplén megyéről írt és a XIX. század elején publikált munkájában Sárospatakot az alábbiakkal jellemzi: „Sáros-Nagy- és Kis-Patak egybeépült két mezőváros... az előbbi a Bodrognak jobb, az utóbbi bal partján, I. osztályú talaja termékeny, van sok kaszálója, halastava, szőlőhegyei, Long és Esztár nevű makktermő erdei, 1597 hold szántófölde. A nagypataki belsőségek 177 212 négyszögölet, a kispatakiak 104 661, összesen tehát 282 212 négyszögölet tesznek.” Szirmai Antal, mint Zemplén vármegye levéltárosa, ismerte a II. József-féle kataszteri felmérés iratait, a város szántóföldjére vonatkozó adatait ebből merítette. Könyvének más helyén megemlékezik Sárospatak jeles szőlőhegyeiről, elsősorban a Somlyódról, amely szerint „nagyon kellemes fekvésű, minden oldalán szőlővel beültetett domb, amely hajdan több ezer hordó bort termett s a Rákócziak asztala számára műveltetett”. Szól a Megyeren működő, messze földön híres malomkőbányáról, a Bodrog mesés halgazdagságáról, amelynek eredményeként a tavaszi áradások levonulása után előfordul, hogy az árterületen olyan sok hal marad, hogy a sertéseket azon hizlalják.²

Ha nem is a mesés halgazdagságban, de a határ termékenységeiben megerősíti Szirmai az 1828. évi regnicolaris constrictio, amely szerint a termékeny határ mind őszi, mind tavaszi vetemények termesztésére alkalmas, a városnak elegendő legelője van, de fekvése miatt nem tud védekezni a Bodrog és a Tisza áradásai ellen.³

A XIX. század derekán Fényes Elek úgy tudja, hogy Sárospatak határának kiterjedése 24 292 (magyar) hold, amelyből belső telek 320 hold, szántóföld 972 hold, legelő 4000 hold, erdő 5000 hold, szőlőhegy 2500 hold, teljesen hasznavehetetlen tó és nádas 7000 hold, bár – amint megjegyzi – „az egész kaszáló és legelő föld is az árvizek miatt bizonytalan használatú”. A szántóföld mindent megterem, „bora a hegyaljai borokhoz hasonló jóságú, kőbányái felette becses malomköveket szolgáltatnak”.⁴

1 E tanulmány részlet egy hosszabb írásból, amely Sárospatak 1711–1835 közötti történetével foglalkozik.

2 *Antonius Szirmay*: Notitia topographica comitatus Zempliniensis... Buda 1803. 219–20. A Megye-hegyen működő kőbányákról: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára Sárospatak (A továbbiakban: TiREL A Sárospataki Református Főiskola malomkőbányájára vonatkozó iratok 1767–1846.

3 Zemplén megye Levéltára (ZmL). Sátoraljaújhely Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1848. Országos összeírások 1715–1833. Conscriptio regnicolaris 1828. Loc. 114. Nro. 89.

4 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. IV. k. 14.

Szerencsére a két mezőváros határának vizsgálatában nem kell a statisztikai munkák szűkszavú leírására hagyatkoznunk.

Mai ismereteink szerint 1758–60-ban a földesúr és a két város között folyó úrbéri per kapcsán részletes határleírás készült Sáros-Nagy- és Sáros-Kis-Patakról. A szőlők kivételével dűlőről dűlőre járva jegyezték fel nemcsak az egyes parcellák tulajdonosainak, illetve jobbágyi használóinak nevét, de a föld jogállását is (dézsmaköteles, szabad, szolgáltatásoktól mentesített), 1835-ben pedig, közvetlenül az örökváltás előtt Steiner Ádám, Zemplén megye földmérője készítette el a két mezőváros közös határának pontos felmérését. Valószínűleg a II. József-féle kataszteri felmérésre támaszkodó megyei kimutatás készült az egyes települések – köztük Sárospatak – szántóföldjeiről 1790-ben is. Mindezek alapján a három időpontban (1758–60-ban, 1790-ben és 1835-ben) táblázatban foglalható össze a külső városhatár helyzete.⁵

	1758–60-ban		1790-ben		1835-ben	
			Kataszteri holdakban			
Belső telkek	240	0,94%	240	0,94%	240	0,94%
Szántóföldek	1300	4,90%	1597	6,02%	1 936	7,30%
Szőlők	–	–	–	–	1 543	5,82%
Kaszálók	–	–	–	–	6 034	22,77%
Legelők	–	–	–	–	4 831	18,23%
Nádasok	–	–	–	–	5 141	19,40%
Erdők	–	–	–	–	4 891	18,46%
Egyéb	–	–	–	–	1 875	7,07%
Összesen:	–	–	–	–	26 491	100,00%

A különböző művelési ágak pontos terjedelméről csak 1835-ből rendelkezünk adatokkal, 1758–60-ban és 1790-ben a beltelkek mellett csak a szántóként művelt földeket ismerjük. Semmi okunk sincs azonban feltételezni, hogy – a szőlők kivételével – a művelés egyéb ágaiban lényeges különbség lett volna 1758 és 1835 között. Az arányok a Rákóczi-szabadságharc kirobbanása és az 1848. évi forradalom és szabadságharc között valószínűleg nem változtak többet, mint amennyit 1758 és 1835 között a szántóföldek növekedése mutat. A feltörsésre leginkább a kaszálók voltak alkalmasak, feltehető, hogy a szántóföldek 636 holdnyi növekedése 1758 és 1835 között (48,9%) a rétek rovására történt, így a XVIII. század derekán ennyivel lehetett több kaszáló, mint 1835-ben.

A városhatár terjedelmében 1835 és 1850 között számottevő módosulás nem történt. Bár 1850-ben Sárospatak határát az országos statisztikai felmérés 28 613 ka-

5 Az 1758–60. évi conscriptio: Magyar Országos Levéltár (MOL) Kamarai Levéltár, Urbaria et Conscriptioes (U et C) Fasc. 214. Nro. 14. Az összeírást ismerteti Dongó Gyárfás Géza az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez című folyóirat 1913–15. évi számaiban Sárospatak helyrajza 1759-ben címmel. Az 1790. évi adatok: ZmL Zemplén vármegye II. József-kori közigazgatásának iratai IV-3. Nro. 97. Vö.: Ifj. Bartha János: Zemplén megye parasztsága a XVIII. század végén. (Rácz István szerk. Szabó István Emlékkönyv) Debrecen, 1998. 240–241. Az 1835. évi adatok: TiREL, VII. Telekkönyvi iratok. Nagy- és Kis-patak földjeinek összeírása.

tasztrális holdnak találta, az 1835-höz viszonyított különbség bizonyára csak a pontosabb felmérésnek köszönhető.

Volt viszont változás a határ területében a megelőző században. A város 1712 utáni új tulajdonosa a XVIII. századi populacionista elképzeléseknek megfelelően németországi telepeseket hívott birtokaira. A regéci uradalomban a XVII. század vége óta pusztán Rátkára telepített Trautsohn János Vilmos svábokat, Sárospatak korábbi határán pedig ugyancsak német telepesekkel megalapította saját maga és Károly nevű fia emlékét is megörökítendő, Trautsohnfalva és Károlyfalva településeket. II. József császár nevét viseli az 1786-ban Sárospatak déli részére telepített Józseffalva. Trautsohnfalva és Károlyfalva telepítése a század derekán Rátkával egy időben vagy azt esetleg egy-két évvel megelőzően történt.⁶

Rátkát az uraság egy korábban elpusztult magyar falu helyére telepítette földesúri jogai érvényesítésével. A szomszédos és Rátka prédiüm határát bérlő tállyaiak ez ellen is tiltakoztak, megrövidítésükre hivatkozva. Még erőteljesebb volt a tiltakozás Sárospatakon. Itt ugyanis nem korábban elpusztult település újra benépesítéséről volt szó, hanem új falvak alapításáról Sárospatak határából kiszakított területen. Ez a terület nem volt nagy. Károlyfalva határa csak 435, Trautsohnfalváié 757 kataszteri hold volt. Az 1192 hold elvesztése a sárospatakiakat mégis érzékenyen érintette: holott ez a teljes külterületnek csak 4,16%-a volt, de mindkét falu határa a város Bodrog jobb parti részét csökkentette, amely mentes volt az árvizektől. A város tiltakozásának legfőbb indoka azonban az volt, hogy a herceg szerintük jogtalanul rövidítette meg határukat, nem allodiális, hanem úrbéres földekre hozott telepeseket, amelyek használata a patakiakat illette volna meg, s a két falu nem került a pataki közösség felügyelete alá. Józseffalvának saját határa nem volt, ott ilyen kérdések nem vetődtek fel. Trautsohnfalva és Károlyfalva telepítésének ügye része lett annak az úrbéres pernek, amely évtizedeken keresztül folyt az uradalom és a kettős mezőváros között.

Sajátos módon a két falu és Sárospatak között nem volt rossz a kapcsolat. A német telepeseket falvaik szűk határa rákényszerítette, hogy rendszeresen béreljenek legelőt állataiknak a sárospataki határban, s gyakran szereztek komissiót a pataki erdők használatához is. Mindez megalapozta a normális együttélést és a szomszédi kapcsolatot.⁷

Nagypatak és Kispaták határa nem különült el egymástól.⁸ A Bodrog-jobbparti határrész felnyúlt a hegyek közé. A város erdeinek többségét itt találjuk úgy, hogy a hegyek csúcsa és északi oldala fával beültetett maradt, míg a déli lejtőket szőlők foglalták el. A Szava, a Hosszú-hágó, a Halyagos, a Nagy- és Kis-Virmány, a Király, a Sinka, a Pogány-kút, a Hosszú hegy, a Mondolás, Páncél, Csonkás és a Darnó nemcsak elég-séges tűzifát, de épületfát és a sertések hizlalásához szükséges makkot is biztosított a

6 Trautsohnfalva és Károlyfalva telepítésére: *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1938. 18.

7 TiREL Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei, 1834. Nro. 150.

8 *Orosz István*: Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között. (Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára) Kolozsvár, 1999. 375.

lakosoknak.⁹ Trautsohnfalva és Károlyfalva telepítése előtt a város Bodrog-jobbparti határa Abaúj megyéig terjedt, s csak Makkoshotyka külterülete ékelődött közbe. Északkelet felől (Sátorlaja) Újhely és (Vég) Árdó, dél felől pedig Petrahó határa volt szomszédos a sárospatakiival.

A hegyek lejtőin lévő szőlők közül a korábban említett különálló Somlyód mellett, amelyet 1835-ben nem is pataki, hanem árdói határrészként írtak össze, az 1704 évi urbáriumban szerepel a Darnó, a Hosszúhegy, Pogánykút, Király-, Nagy- és Kishárselő, Megyer, Hegymegi, Vérmány, Mongor, Kácsás, Mogyorós, Hosszúhágó, Szava és Szent-Vince (a sárospataki népnyelv szerint: Szemice). Ez utóbbi, amelyen a középkorban kolostor állt, valójában a petrahói határhoz tartozott, művelni is e falu lakói művelték.¹⁰

1758-ban a felsorolt szőlőhegyek közül három: a Mongor, a Kácsád és a Mogyorós elparlagult, mert az összeírásban pusztá szőlőként szerepel. 1835-ben a Sinka-hegy oldalában van egy Pusztá Láz nevű „régí szőlő” és a Nyíri sor mellett ugyanilyen elhagyott szőlő. A korábbiak viszont új telepítésekkel egészültek ki. Új szőlő volt a Gergely-hegy, a Kisgát, a Harcsás, az Alsó- és Felső-Cziróka, a Szarvasugró, Cinege, Fürdős, a Hideg-oldal, Kála-oldal, a Nyárhegy, Gomboshegy, Kishegy, Csécsi, a Szegfű és a Gyakalyuk, valamint a Kőporos és a Bancsi. Nem szerepel viszont a felsorolásban a Szava. Újra művelt a Kácsád.¹¹

A szőlők jó része irtásföldön jött létre még a középkorban. Irtások azonban még a XVII–XVIII. században is folytak,¹² s ha nem szőlőt telepítettek a kiirtott erdő helyére, akkor kaszálónak használták. Sárospatak rétjeinek egy része irtásrét, s a hegyek közötti völgyekben jó néhány ilyen volt található a Tarda pataknál, a bányácskai határnál, a Hárselő és a Nyíri sor szőlők alatt, a Rákoskán. Irtványok voltak az ún. Radványi rétek is. A Bodrog jobb oldalán azonban nemcsak hegyi tisztásokon kaszáltak, hanem a hegyek és a Bodrog közötti mező egy részét is rétként használták. Kaszálók voltak a Fürdős alatt a Gombos-hegy és a Mandulás szőlő között, a trautsohnfalvi hídnál, az Ó- és Új-Berekben, Józseffalvánál az ún. sváb szögben is.

A Bodrog jobb partján volt a város szántóföldjeinek nagyobbik része is. Az ugyancsak a Bodrog jobb partján fekvő Végárdónál, a város északi részén kezdődött a felső nyomás, délen Petrahónál az alsó nyomás. A XVIII. században minden bizonnyal a szántóföldeket két nyomásban használták. 1835-ben azonban már szólnak a források egy középső nyomásról is, azaz a kétnyomásos rendszer háromnyomásos-sá alakult, mint sok más magyarországi településen is.¹³ Az ugarforgós nyomásos

9 TiREL, Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei, 1813. Nro. 30., 1815. Nro. 180. stb.

10 MOL E. 197. 156. cs. Fasc. 9. Nro. 2.

11 Uo. U et C. Fasc. 214. Nro. 14. 1805-ben már 39 szőlőhegyet sorolnak fel a város határában. TiREL Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei 1805. Nomina Promonthorium Territorii Oppidi Patak.

12 1813-ban azt állapítja meg a tanács, hogy a „falusi szőlőbirtokosok (azaz a nem patakiak, hanem vidékiek) szemlátomást irtják a város erdejét”, de még 1835-ben is kénytelenek tudomásul venni, hogy a Botkőben „tilos irtások” történtek. Uo. 1813. Nro. 36. 1835. Nro. 337.

13 1715-ben az országos adóösszeírás szerint, 1774-ben az úrbéri conscriptio szerint Sárospatak határát két nyomásban, 1828-ban viszont három nyomásban használták. ZmL Országos összeírások. Loc. 114. Nro. 89. Uo. Acta Politica Loc. 99. Nro. 385.

rendszer nem terjedt ki a Bodrog bal partján folytatódó szántóföldekre. Kispatak mindkét végén is folytatódtak a szántóföldek, a déli oldalon egy nagy urasági táblával és a jezsuiták földjeivel, az ún. Dinnyés ergével, a Szomorókkal és a Mogyorósi kertek körüli szántókkal. A Bodrog bal parti szántók többségét a sárospatakiak „homokoknak” nevezték, utalva a Bodrog árterületéből kiemelkedő hátaik talajának összetételére.¹⁴ A homokok között a legváltozatosabb megkülönböztető nevek fordulnak elő (Baksa, Déli, Tetves, Apró, Balás, Bene, Hosszú, Kis-zsidó, Dedej, Szőlős, Bálványos, Alak, Gérus, Lápló, Szop homok stb.).

Sárospatak határának nagyobbik része a Bodrog bal partján volt, s a folyó Végárdónál kezdődő nagy kanyarjától Vajdácska mellett déli irányban egészen a Tiszáig lenyúlt. Délnyugati oldalon Sára, Zsadány, Kenézlő határáig terjedt, a Tiszánál pedig szomszédos volt Tiszabercel és Tiszakarád határával. Ennek a viszonylag nagy területnek a Bodrogtól természeti viszonyai miatt nehéz volt pontos határait kijelölni. A XVIII. és XIX. században rengeteg vita volt a szomszédokkal a határokról s ezek messze túlnőnek a települések közötti szokásos határvillongásokon. Évszázadok óta tartott a vita a karádiakkal és a berceliekkel. Igen jellemzőnek tarthatjuk, hogy 1808-ban nemes Éva Pál, Sárospatak főbírája egy 1585. évi metális levél alapján kívánta eldönteni a város vitáját a két említett településsel.¹⁵ 1824-ben Vajdácska földesurával, a leleszi prépostsággal csak hetekig tartó helyszínbemjárással, tanúvallatással lehetett a két település közötti határt pontosan megállapítani. Vitatott volt pl. az ún. „Szepesi-gerind” hovatartozása. A Szepesi család tagjai azt igazolták, hogy édesapjuk volt, aki ezen „Szepesi gerindet legelőször fel fogván, azt több ideig... használván, utóbb Patak város birtokába engedte”. Jogos tehát, hogy a szóban forgó terület Patak határrésze maradjon, hiszen ha ez a föld nem lett volna pataki határ, a Szepesi családnak nem lett volna módja művelésbe vételére. Az idézett szövegrész arról is árulkodik, hogy a Bodrog bal partján lévő művelhető határrészeket nem nyomásos rendszer szerint, hanem parlagoló formában első foglalás szerinti határhatalmával éltek. A sárospatakiak érveit a vajdácskaiak azzal hárították el, hogy a vitás területet ők „Buda ér gerindjének” nevezték és mindig is sajátjuknak tartották. Ugyancsak vitatott volt a „Fenek” nevű gerind hovatartozása. A vajdácskaiak azon az alapon tekintették sajátjuknak, hogy Kiss János vajdácskai jobbágy „az idén is kaszálta”. A patakiak ellenérve viszont az volt, hogy ezt a határrészt ők „Nagy Üllös alsó farkának” nevezik, s ezt pedig Olcsvári Dániel úr haszonbérbe bírta a várostól, tőle pedig „Kiss János minden prejudicium nélkül kiárendáltathatta”.¹⁶

A vitás területek hovatartozása évtizedeken keresztül sem dőlt el. Az 1835. évi határfelmérés során is a karádi és berceli határ mellett lévő mintegy 1800 kat. holdnyi – igaz, jórészt nádas és hasznavehetetlen – terület volt „controversia” alatti, azaz kérdéses föld.¹⁷

14 „az homokokat minden esztendőben külömbség nélkül bé lehet vetni.” TIREL Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei 1811. Nro. 11.

15 Uo. 1808, melléklet.

16 Uo. 1824, melléklet.

17 Uo. VII. Telekkönyvi iratok, 1835.

A Bodroglóközben lévő határon a századok során általában nem az ember, hanem a két folyó: a Bodrog és a Tisza volt az úr. A két folyó alakította a föld hasznosításának szintjeit is. Az ún. hátakon volt lehetőség csak a rendszeres földművelésre, hiszen az alacsonyabb szinteket időszakosan vagy állandó víz borította. A hátak, a gerindek egy része kaszáló volt, amit alkalomadtán szántottak is, de nem rendszeresen, mert a XVIII–XIX. században még nem volt elégséges erő minden bodroglóközi művelhető föld feltörésére. Ilyenek voltak az Üllös gerindje, a fentebb említett Szepesi gerindje, a Nagy László környéke, a Sarjú zug, a Csonkás alja, a Budai rét, az Apró nyárjas stb. A határ mélyebben fekvő, esős esztendőben és évszakokban víz alá kerülő részein kedvező időjárás esetén szintén lehetett kaszálni, ezeket azonban többnyire csak legeltették. A gyepterületek használatában nagyon nehéz a kaszálókat és legelőket elkülöníteni, mivel alkalmas fütermés esetén ott is kaszálhattak, ahol más időkben csak legeltetni lehetett.

A mélyebben fekvő, vízzel borított területek legnagyobb része nádas volt. A sárospataki iratokban gyakran szerepel az ún. „Nagy nádas”, amely az 1835. évi összeírás szerint mintegy 2800 katasztrális hold összefüggő terület volt. Kisebb nádasok voltak a Bálványos ér mellett, a Balás tó környékén, a Kis Üllös mellett és az Omsónál.

A legelső szint a nyílt vizek szintje volt. A több folyóból kialakuló Bodrognak két nagy kanyarulata is volt Sárospatak határában. Végardótól a folyás iránya a szabályozás előtt délkeleti volt, majd egy nagy kanyarral északnyugatira változott, hogy a két városnál újabb irányváltoztatással délnek forduljon. Sárospatak és Petráhó között azonban ismét délkeletre fordult, hogy újabb kanyarral térjen vissza Petráhóhoz. A lassú folyású víz rendszeresen okozott árvizeket a tavaszi olvadáskor és a nagyobb esőzésekkor. Az árvizek alatt a Bodrogon túli területek olykor júniusig használhatatlanok voltak, 1834-ben is csak nyár elején jelenthette a tanács, hogy a „Füzes vidékéről az ár eltakarodott”.¹⁸

Sárospatak határában több kisebb patak és ér ömlött a Bodrogba. A jobb parti hegyi patakok közül a legfontosabbak: a Rettel pataka (helyesen: Kettel), Suta pataka és a Radvány pataka voltak. A bal parti területet számtalan állandó és időszakos vízfolyás és ér hálózta be, s szinte megszámlálhatatlanul sok tó volt a határban.¹⁹ Az erek közül a legfontosabbak voltak: a Füzes ér, a Nagy ér, a Buda ér és a Török ér. A tavak közül a Kengyel, a Kontzás, a Gyékényes, a László, a Bodolyó, a Baksa és az Inda voltak a legnagyobbak.

Az állandó áradások ellen a Bodrog és a Tisza szabályozása előtti időszakban alig volt védekezési lehetőség. A lakosság azonban igyekezett fáradságos munkával termővé tett földjeit megvédeni. A Kispatához közel eső határban irtással alakították ki a Berki kertet, a Mogyorós kertet és a Dinnyés ergét. E határrészeket földhányással kerítették körül, hogy a víz ne öntse el. 1806-ban, amikor az Ó és Új Berki kerteket elsáncolták, büntetést helyeztek kilátásba némely nyakas embereknek, akik „a rendes sáncot bé vágván marháikat ezen temérdek költséggel ortatott kertekbe bé

18 Uo. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1834. Nro. 82.

19 1816-ban Kafka József pl. 41 Bodroglóközben lévő tó halászatát bérelte ki a várostól három esztendőre. Uo. 1816. melléklet.

hajtják”.²⁰ 1811-ben az említett Dinnyés ergéről és Mogyorós kertről is úgy dönt a magisztrátus, hogy az árvíz miatt az itteni földeket „felsáncolás által kell az árvíz ellenére is használhatóvá tenni”.²¹ Aki erre nem hajlandó, az elveszíti a földjét. A sánc nem egyszerű földhányás volt, erősítésére a tetejét tövissel, az oldalát fűzfákkal ültették be. Ugyanebben az évben a Berki kert használatára külön szabályzatot alkottak, s a tulajdonosok kertbíróvá választottak.²² Az említettekhez hasonlóan védtek az ún. Belevár kertet is.

Az alföldi mezővárosok Sárospatakéhoz hasonló tágas határa többnyire elpusztult falvak bekebelezett területéből alakult ki. Az elpusztult falvaknak itt azonban nem sok nyoma van, bizonyára azért, mert a Bodroghöz tartozó része a korábbi századokban sem volt alkalmas állandó megtelepedésre vagy elégséges faluhatár kialakítására. Szirmay Antal egyetlen pusztája: Abajhomok léte utal Sárospatak határában. Feltételezések szerint e prédiüm valaha két település volt: Abaj és Homok. Határát még a XIX. században is külön írták össze és elválasztották Sárospatak többi részétől. A 430 holdas Abajhomok pusztája (amelyből 143 hold volt a szántó) kb. azonos volt egy középkori kis település határával.

Abajhomok mellett a határnak még egy elkülönített része volt: Töld erdő és környéke. A Long erdővel és a Berekkel együtt már a XVII. századi urbáriumokban is szerepelt. Mintegy 740 holdas területének fele volt erdő, a többi kaszáló, nádas és füzes.²³

A jellegüket tekintve rendkívül eltérő részeket egyesítő sárospataki határ lehetőséget teremtett arra, hogy a gazdálkodásban is a sokféleség uralkodjék. Ennek elemzése azonban már egy másik tanulmány feladata lehet.

ISTVÁN OROSZ

THE OUTER DOMAINS OF SÁROSPATAK

The study analyses the domain-structure of the market-town of Sárospatak in the period 1711–1835. 1711 was the year when, at the fall of the Rákóczi-revolt, the town was taken from Ferenc Rákóczi II and became the tenure of the Trautshon family – in 1835 Sárospatak finally liberated itself from feudal ties. It was the peculiarity of the period that the domains of the two constituent parts of Sárospatak – the town, in fact, consisted of two independently governed towns on the two sides of the river Bodrog – Sáros-Nagy-Patak and Sáros-Kis-Patak were in fact shared.

These domains were also changing in their size, since the new landlords created three new settlements on the edges of the demesne of Sárospatak: Trautshonfalva,

²⁰ Uo. 1806. Nro. 19.

²¹ Uo. 1811. Nro. 18.

²² Uo. 1811. Nro. 49.

²³ Antonius Szirmay, i. m. 22, MOL E. 197. 156. cs. Fasc. 9. Nro. 2.

Károlyfalva and Józseffalva. The latter in fact was without its own lands and in fact was the outskirts of Sárospatak. The other two, however, was bestowed 590 hectares from the demesne of the town. Though this comprised only 4.16 per cent of the lands of Sárospatak – that altogether came down to 13 245 hectares by 1835 – it came to be the source of debates. Sárospatak was considered a town with “wide” domains – i.e. considerable in size – that were to be found only at the Great Hungarian Plains. However, only the lands on the right bank of the river Bodrog were devoid of floods and consisted of tillage, vineyards, forests. Domains on left side of the river comprised only of pasture, meadows and reedy, and some “gardens”, i.e. pieces of land of the pastures enclosed by low dikes. On the lands on the two banks of the river Bodrog the floodings of the rivers Bodrog and the Tisza were shaping the landscape and determining their possible utilization. Elevations – called “backs” (“gerind” in Hungarian) – were inundated only by the spring floods, thus were appropriate for periodic ploughing and meadowing. One level below, permanently flooded, was inhabited by reed that could be cut during the winter. The lowest level of open waters was used for fish-farming.

The high ratio of vineries and the low proportion of ploughlands was also a peculiarity of the domains of Sárospatak. The ratio of ploughland increased between 1758 and 1835 only from 4,9 per cent to 7,3 per cent, most possibly because inundation made it impossible to increase its size on the left bank of the river Bodrog. (The national average was beyond 25 per cent by this time). Since Sárospatak belonged to the famous Tokaj wine-region and as more and more vineyards were deployed in the wake of logging, the ratio of vineyards was only slightly smaller than of ploughlands. Notwithstanding, forests comprised 18,46 per cent of the domains of the town, mostly on the right banks of the river. On left bank, on the other hand, almost the same ratio of reed could be found (19,4 per cent), the rest consisting of pastures and meadows and open waters.

By the turn of the 18th and 19th centuries, around the towns of the Hungarian Great Plain, with similar size of domains the special Hungarian homesteads for animal breeding and land cultivating activities (tanya) already appeared. Around Sárospatak, however, due to the floodings of the river Bodrog and Tisza, lands were not suitable for such developments. Gradual changes took place only after the regulation of the two rivers in the second half of the 19th century.

KÖZLEMÉNYEK

VAHID YOSEFI–VAHIDNÉ KÓBOR JUDIT

AZ AGRÁRKÉRDÉS ÉS A PARASZTSÁG SZEREPE A FEJLŐDŐ ORSZÁGOKBAN

Az agrárkérdés ma az egyik központi téma Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fejlődő országainak társadalmi-gazdasági fejlődésében. E kérdés helyes megoldásától függ a gazdasági növekedés üteme, az a lehetőség, hogy megvalósítsák a bővített újratermelést az önálló gazdaság megteremtése és megszilárdítása céljából. Az agrárszférával szervesen összefügg ezen államok politikai, szociális és kulturális fejlődésével kapcsolat alapvető kérdések megoldása is. Röviden szólva, végeredményben az agrárkérdés, a parasztkérdés megoldásán múlik sok százmillió ember sorsa a világon.

Egyes nyugati szakértők, nevezetesen malthusiánus és neomalthusiánus koncepciókat vallók elkendőzik, hogy a fejlődő országok agrárválságának oka a volt gyarmatosító országok gazdaságpolitikájában keresendő.

T. Malthus (1803) azt állította, hogy a mezőgazdasági termelésben a termőföld mennyiségileg és minőségileg egyaránt meghatározott, a Föld lakosságának száma viszont ezzel szemben állandóan növekszik, így a népesség szaporodásával az élelmiszer-termelés nem tud lépést tartani. Malthus a világélelmezés lehetőségeiről és korlátairól olyan vitát indított el, amely napjainkban is tart, és nem szűkölködik szélsőséges állásfoglalásokban.

A modern tudomány megcáfolja azt a tételt, hogy bolygónk „túlnépesedése” az élelmezési válság fő oka, s kimutatja, hogy az egész szárazföldnek egyelőre csak mintegy 11%-át (köribelül 1,5 milliárd hektár) használják fel a mezőgazdasági termelés céljára, s a mezőgazdasági növények termelésére alkalmas területnek is csak 41 százalékát művelik meg. Viszont a modern technika birtokában a mezőgazdasági termelés és az élet szempontjából teljesen felhasználhatónak tekinthető a szárazföldnek mintegy 70 százaléka (köribelül 10,5 milliárd hektár). Ha ezt a hatalmas földterületet hatékonyan hasznosítanák, *a földművelés egymagában lehetővé tenné sok milliárd ember élelmezését azzal a feltétellel, hogy egyre intenzívebben folytatják a támadást a sivatagok, a szikes talajok, az örök fagy ellen, nem beszélve arról, hogy a világóceán növényzetének és állatvilágának ésszerű hasznosítása esetén* kolosszális tápanyagot adhat a jövőben.

Ugyanilyen félrevezető a malthusiánusok másik érve, a „csökkenő földhozadék törvénye”. Ennek a „törvénynek” az a lényege, hogy a pótlólagosan a földbe fektetett munka és tőke hatékonysága bizonyos határokon túl csökken, vagyis a befektetés nem növeli arányosan a hozamokat. Malthusnak igaza van abban, hogy „a föld termeli az életszükségleti cikkeket, termi meg az eszközöket, amelyek segítségével a népszaporulat egyedül létrejöhet és fenn tartható. Ebben a tekintetben alapvetően különböző minden másfajta géptől, amely ismeretes az ember előtt, és természetes annak feltételezése, hogy használatát különös hatások kísérik.”

[1] Téves azonban az a logika, amely szerint a talajerő csökkenését, amit a magántulajdonosi viszonyokon alapuló gazdálkodás idéz elő, a malthusiánusok a természet „abszolút” törvényének tüntetik fel. Ezzel kapcsolatban *Marx* megállapította, hogy „a tőkés és kapitalista ter-

melés csak olyan úton fejleszti a társadalmi termelőfolyamat technikáját és kombinációját, hogy ugyanakkor kiszípolozza minden gazdaság forrásait: a földet és a munkást.” [2] Marx szavaival élve: „a csökkenő földhozadék egyetemes törvényének” hívei nem veszik figyelembe a legfontosabbat: a technika szintjét, a termelőerők állapotát. „Az egyre szaporodó népesség élelmiszerekkel való ellátásának Malthus szerint határt szab a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületek viszonylag kis mennyisége. Túl kevés az egy főre jutó mezőgazdasági jellegű földterület, és ez a népesség számának növekedésével egyre kisebb lesz, egyre kevesebb élelmiszer termelése lehetséges a szaporodó emberiség számára.”

A neomalthusianusok is általában ezekre a beállításokra hivatkozva tesznek kísérletet a népesedés meggátlására vonatkozó javaslatok kidolgozására. Abban mindannyian egyetértenek, hogy az élelmiszer-termelés növekedése elmarad a lakosság számának gyarapodása mögött, és a Földön sok helyen tapasztalható szegénység egyetlen kiváltó oka a túlnépesedés.

Véleményünk szerint nem a túlnépesedés, a fejletlen technika a probléma, hiszen az emberiség ma mindössze 3-4 százalékát állítja elő annak a mezőgazdasági termékmennyiségnek, amelyhez akkor juthatna hozzá, ha minden országban hatékonyan felhasználnák a modern tudományt és technikát. Ha ez megvalósulna, óriási mértékben növekedne a mezőgazdasági termelés, a mezőgazdasági növények hozama és az állattenyésztés produktivitása. Ehhez azonban olyan társadalmi-gazdasági struktúrákra van szükség, amelyek szoros kapcsolatban vannak az egyes országok gazdasági, tudományos-technikai stb. fejlettségi szintjével. Ellenkező esetben mindenfajta tudományos-technikai prognózis merőben utópisztikussá válik. Elegendő hivatkozni például a „zöld forradalom” kezdeti, de átmeneti eredményeire.

A „zöld forradalom” eszménye nem a parasztok és nem is a gazdaságpolitikusok köréből, hanem a tudósok világából indult el, tulajdonképpen némi túlzással forradalomnak nevezett útjára. „A »zöld forradalom« lényege: új, magas hozamú fajták felhasználása, amelyeknek legfőbb jellemzőjük erős műtrágyázásra való reagálásuk.” [3] (719. oldal.)

A „zöld forradalom” célja – az éhezés állapotából a jóllakottság állapotába jutni, és ott tartósan megmaradni – csak azok számára jelent forradalmi változást, akik saját élményanyagukban hordozzák az éhezés emlékét.

A búza- és rizstermelés átalakítása a tudósok által kijelölt úton gyorsan megindult, mert egybeesett néhány nagy népességű ország (India, Burma, Mexikó, Pakisztán, a Fülöp-szigetek) kormányzatának újító szándékaival s a nemzetközi szervezetek fő törekvéseivel. Emellett a vezető tőkés hatalmak semmiféle gazdasági érdekét nem veszélyeztette.

„Kezdetben, amikor 1965–1966-ban csak pár ezer hektáron alkalmazták az új típusokat, látványos növekedést értek el, különösen a búzával. 1968–1969-ben becslések szerint több mint 12 millió hektárt vetettek be a nemesített fajtákkal. Ezek a nemesített fajták és a gyorsan növekvő műtrágya-felhasználás kétszer akkora terméshozamot eredményezett, mint ami a korábbi helyi fajtáknál lehetséges volt (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Az új rizs- és búzafajták elterjedése* (1000 hektár)

Ország	Rizzsel bevetett terület 1968–1969-ben		Búzával bevetett terület 1968–1969-ben	
	összesen	új fajtákkal	összesen	új fajtákkal
Burma	–	4976	160	–
India	36 965	2630	15 957	4047
Pakisztán	8 584	121	6 061	2436
Törökország	–	–	8 100	720

* Elterjedés az első években. *Forrás:* [4]

Joggal feltételezhető, hogy további gyors fejlődés a területek növekedésében nem várható. A búza esetében például Törökországnak csak a csapadékos tengerparti területein, nem pedig a nagy anatóliai síkságon értek el jó eredményt.” (2. táblázat) [4] (698. oldal.)

2. TÁBLÁZAT

*A fejlődő országok terméshozamainak alakulása néhány termékből
(tonna/hektár)*

Termék	1959–1961 között	1961–1971 között	Átlagos évi növekedés (%)
Rizs	1,58	1,83	1,5
Búza	0,84	1,11	2,8
Kukorica	0,97	1,14	1,6
Köles	0,40	0,54	3,1
Burgonya	6,87	8,57	2,2
Gyapot (rost)	0,28	0,36	2,5
Gyapot (mag)	0,36	0,49	3,1

Forrás: [4] 46. oldal

A kezdeti eredmények nyugodtan nevezhetők látványosnak, de sajnos egyúttal átmenetinek is. A szakértők a gyors megtorpanás okait a következőkben látják: „Ahol a »zöld forradalom« jelentős eredményeket ért el, ott is csupán a farmerek kisebb része és néhány terület élvezte előnyeit.” [6] (719. oldal.)

„A »zöld forradalom« – írja az *Economic Survey of Asia and the Far East* – hatása a mezőgazdasági termelésre eddig jórészt a rizstermelésre korlátozódott. Ázsiában és a Távol-Keleten 11 fejlődő országban a magas hozamú fajtákat 2,5 millió hektáron (1970/71) termelték, ami a rizzsel bevetett területnek csupán 13 százaléka. A búzánál ez az arány magasabb, 36,6 százaléka. A vízellátás növelhetősége a fő akadályozója a további terjesztésnek. Ugyanakkor lelassult a műtrágyák felhasználásának növekedése is.” [5] (44. oldal.)

Kétségtelenül a víz és a műtrágya szűkössége az alapvető gát a „zöld forradalom” útjában. A téma szakértője, *W. Falcon* azonban az időjárás mellett más lényeges okokra is hivatkozik, például arra, hogy India keleti területén, Pakisztánban és Ázsia más országaiban nagyon nehéz a monszunfeltételek mellett a magasabb terméshozamú fajták alkalmazása. Körzetről körzetre elemezve India és Pakisztán területeit, világosan kitűnik, hogy a termés növekedésének a vízgazdálkodással van a legszorosabb korrelációja. A másik lényeges hátráltató tényezője Ázsiában az új technológia alkalmazásának az, hogy a legtöbb országban nem volt megfelelő növényvédelmi program. A búzán és rizsen kívül eredményesnek tűnő kutatások folytak a kukorica és a cirok magasabb hozamú fajtáinak kitermesztésére, ugyanakkor más növényfajok esetében a kutatások szinte meg sem indultak.

Szakértők szerint, mivel ez a folyamat egy vagy két terméket és kis területeket érintett, inkább „zöld evolúciónak” kellene nevezni. Igazolják ezt – kissé közelebből nézve – India adatai. Indiában például a búza vetésterülete 1964/65 óta 20 százalékkal emelkedett, a termés 50 százalékkal, de az étkezési gabonafajtáknak csak 22 százalékát tette ki a búza, és természetesen még kisebb arányt képviselt a teljes mezőgazdasági termelésen belül. Végül is tehát az egész kenyérgabona-termelés 1964–1965 óta csupán évi 2,5 százalékkal emelkedett! 1968/69-ben a nem étkezési gabonafajták termelése viszont – ami a teljes mezőgazdasági termelés egyharmada – 9 százalékkal kevesebb volt, mint 1964/65-ben. A mezőgazdasági össz-növekedés szempontjából tehát az „evolúció” megfelelőbb kifejezés, mint a forradalom.

Hasonló helyzet jellemezte Afrika több százmilliós lakosságát is; itt az élelmiszer-termelés átlagos évi növekedése 1975–1980 folyamán csak 0,5 százalékot ért el, a népesség

gyors növekedését figyelembe véve pedig egy főre jutó élelmiszer-termelés évente 2,1 százalékkal csökkent. A hetvenes évek első felében az afrikai országok élelmiszerimportja háromszorosára nőtt.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a „zöld forradalom” a fejlődő országokban nem érte el a kívánatos eredményt. *Ez a helyzet aligha változik, amíg nem hajtják végre a szükséges társadalmi átalakításokat, és nem teremtik meg a jól fejlett infrastruktúrát, amely lehetővé teszi a tudományos-technikai eredmények felhasználását.*

„Hatalmas kutatási beruházásokra van szükség az erőforrások hatékonyabb kihasználása és a magas hozamú termények eredményeinek egyenletesebb elosztása érdekében. A »zöld forradalom« nem tartható fenn néhány magas hozamú fajttal, amely kedvező talaj- és csapadékviszonyok esetén kiemelkedő eredményt ad. Ez a néhány fajta nem pótolhatja teljesen azt a nagyszámú helyi fajtát, amelyek különböző talaj-, tápanyag- és nedvességszintekre alkalmasak, és nagyobb az ellenálló képességük a betegségekkel és kártevőkkel szemben. A tényleges helyzet viszont az, hogy pl. a rizsnél – Ázsia fő gabonatípusánál – csak a Fülöp-szigeteken, Malájföldön, Sri Lankában volt tapasztalható jelentős előrelépés.” [7] (9. oldal.)

Ennek ellenére a Fülöp-szigetek vagy Malájföld problémáit sem oldotta meg a nagyobb hozamú fajtákra való áttérés. Sok százezer tonna nagyságrendű gabona-, illetve rizsbehozatalra szorulnak.

A beharangozott „csodarizs” nem vált be; részben azért sem, mert a hagyományokhoz ragaszkodó parasztok nem is hajlandók az újításra. A balsiker egyik érhető oka az, hogy a „csodarizs” erős öntözést igényel, márpedig Ázsia egész rizstermelő területének csak egynegyede öntözött, a többi ki van szolgáltatva a szeszélyes időjárásnak. Ehhez járult, hogy a műtrágya és a növényvédő szerek a legtöbb parasztgazdaság anyagi lehetőségeihez mérten megfizethetetlenek. További hátrány még, hogy a mezőgazdaság munkaerő nélkül maradt, az emberek a városokba tödültek.” [8] (4. oldal.)

Meg kell jegyezni, hogy a fejlődő országok mezőgazdaságában egymás mellett léteznek a termelőerők különböző rendszerei, amelyek mintegy egymásra rétegződnek. Első helyen kell említeni a preindusztriális termelőerőket, amelyek főleg a munka természeti tényezőire támaszkodnak. Második helyen állnak az ipari termelőerők, amelyek a „zöld forradalom” kérétei között a mezőgazdaság egyes gócpontjaiban fejlődtek. A termelőerők ipari rendszerének kialakulása azt jelenti, hogy a múlttól eltérően, amikor a mezőgazdaság az újratermelés tekintetében a nemzetgazdaság szabályozó zárt szektora volt, ma nyitott szektorrá válik, amely ki van téve a külső hatásoknak, amelyet az áruviszonyok összekapcsolnak más szektorokkal. Emellett a külső tényezőknek az agrárszférára gyakorolt hatása a mezőgazdaság fejlődésének állandó és szerves elemévé válik. Eltérően a múlttól, amikor a gyarmati és függő országok az anyaországok számára különféle szükségleteik, köztük élelmiszer-szükségleteik kielégítésének eszközeül szolgáltak, ma az egykori gyarmati és függő országok kénytelenek élelmiszert importálni a fejlett országokból. Ezen országok, főleg az Egyesült Államok, amely az első helyen áll az élelmiszert exportáló országok sorában, az élelmiszerexportot külpolitikai eszközzé változtatták, nyomást fejtenek ki vele a volt gyarmati országokra.

Például az afrikai országok továbbra is mezőgazdasági termékeket állítanak elő a világpiac szükségletei számára, s ugyanakkor kénytelenek importálni a szükséges élelmiszerek nagyobb hányadát. Ennek a helyzetnek az a következménye, hogy a szóban forgó országok a világpiaci konjunktúra legcsekélyebb változásától is függenek, külkereskedelmi mérlegükre súlyos teher nehezedik, s lényegesen kisebb azoknak az erőfeszítéseknek az eredménye, amelyeket az említett országok fejlesztésére és a dolgozók, mindenekelőtt a parasztság életkörülményeinek javítására tesznek. Ma még a mezőgazdasági termékek exportja egyes fejlődő országoknak fő jövedelmi forrása. A mezőgazdasági termék exportnövekedése azonban jelentő-

sen elmarad az egész világkereskedelem bővülése mögött. A fejlődő országok mezőgazdasági termelésének részesedése a világexportban az 1960. évi 57 százalékról a hetvenes években 30 és napjainkban 15–20 százalékra csökkent. A mezőgazdaság elmaradottsága szükségszerű megnyilvánulása a tőkés felhalmozás törvénye világméretű hatásának. Ezekben az országokban a tőkés országok és a velük kapcsolatban álló hazai oligarchia térítés nélkül elsajátítja a többletterméket, s ez gyengíti a mezőgazdaságot, megakadályozza a társadalmi-gazdasági kibontakozást, konzerválja az elavult struktúrákat. E függőségi viszony hatással van a mezőgazdaság belső társadalmi-gazdasági fejlődésre, mint az uzorsatőke, amely a termelési módot nem fejleszti, hanem bénítja a termelőerőket, s egyúttal megőrökíti ezeket az állapotokat, amelyek között a munka társadalmi termelékenysége nem fejlődik.

Az ázsiai és afrikai országokban a falusi népesség zömét a hagyományos életkörülményeket őrző parasztok alkotják, akiket kihasznál a nemzetközi finánc-tőke és az állam. A fejlődő országok mezőgazdasági elmaradottságának lényege a termelőerők rendkívül alacsony fejlettségében keresendő.

AZ AGRÁRKÉRDÉS MEGOLDÁSÁNAK ÚTJAI ÉS ESZKÖZEI

A mezőgazdasági elmaradottság leküzdésének elengedhetetlen feltétele a mezőgazdaság gazdasági-technikai korszerűsítése. *De a korszerűsítés csak akkor hatékony, ha párosul az agrárviszonyok radikális átalakításával, társadalmi korszerűsítésével, amely magában foglalja a magánkézben lévő nagybirtok megszüntetését és a paraszti szövetkezés különböző formáinak létrehozását állami támogatással.*

Az agrárkérdés radikális megoldásának véleményünk szerint két szakasza van. Az elsőben a feudális viszonyokat meg kell szüntetni annak érdekében, hogy megszűnjön a paraszt-ság prekapitalista kihasználása. Ez a szakasz a konkrét körülményektől függően más-más tartalmú, *de közös vonása annak az elvnek az érvényesítése, hogy a föld (a jószág) azé, aki megműveli (tenyészti).* Ennek a szakasznak érvényesítése nemcsak a feudális körülményeket szüntetné meg, hanem megingatná azoknak a földbirtokosoknak a pozícióit is, akik kombinálják a feudális és tőkés módszereket (a bér munkát). *A második szakaszban kéne megteremteni és megszilárdítani a gazdálkodás szövetkezeti formáit,* ami megszüntetné a falusi szegénység magántulajdoni kizsákmányolását, s egyúttal megteremtené a mezőgazdasági termelés technikai korszerűsítésének elengedhetetlen társadalmi bázisát. A társadalmi-gazdasági struktúrák átalakítása során igen fontos követelmény, *hogy a szövetkezetek vagy az állami gazdaságok szervezése során figyelembe vegyék az önkéntesség elvét.* Az átszervezésnél figyelembe kell venni, hogy a fejlődő országokban igen sokfélék a természeti, a társadalmi-gazdasági és a politikai feltételek, s ez a körülmény szükségképpen visszatükröződik a mezőgazdaság átalakításának konkrét formáiban, módszereiben, arányaiban és következetességében. E körülmények sajátosságaitól függően döntenek el olyan kérdéseket, mint a föld hasznosítása, a kisárutermelés továbbélésének tartama, a parasztok szövetkezetekben való egyesítésének üteme és módszerei, a mezőgazdasági állami vállalatok szervezése, a faluközösségi hagyományok felhasználásának lehetősége.

IRODALOM

1. MALTHUS T.: *Tanulmány a népesedés törvényéről*.
2. MARX KÁROLY: *Tőke*. Kossuth Kiadó, 1952.
3. SCHUH, E. E.: *Implications of the green revolution for economic growth; dicussion*. American Journal of Agricultural Economics, Menasha, 1970. 52. kötet, 5. szám.
4. FALCON, W.: *The green revolution: generations of problems*. American Journal of Agricultural Economics, Menasha, 1970. 52. kötet, 5. szám.
5. Economic Survey of Asia and the Far East, 1972. United Nations, Bangkok, 1973.
6. NAIR, K.: *Implications of the green revolution for economic growth; dicussion*. American Journal of Agricultural Economics, Menasha, 1970. 52. kötet, 5. szám.
7. NAIR, K.: *Implications of the green revolution for economic growth; dicussion*. American Journal of Agricultural Economics, Menasha, 1970. 52. kötet, 5. szám.
8. Nene Zürcher Zeitung, Zürich, 1973. VIII. 14.
9. VAHID Y.: *Az iráni mezőgazdaság néhány jellemzője*. Gödöllői Agrártudományi Egyetem közleménye, 1975.
10. VAHID, Y.: *Az iráni mezőgazdaság fejlesztésének kérdései*. Gazdálkodás, XIX. évf. 7. szám, 1975.
11. VAHID Y.: *Az iráni mezőgazdaság fejlesztésének kérdései és a Fehér forradalom eredményei és kudarcai*. (Doktori disszertáció) ATE (Gödöllő), 1975.
12. VAHID Y.: *Az egyiptomi forradalom agrárreform programja és főbb eredményei*. Mezőgazdaság, 1977. 5. szám.
13. VAHID Y.: *A szövetségi mozgalom helyzete és szerepe Szudán mezőgazdaságában*. Gazdálkodás, XXI. évf. 4. szám, 1977.
14. VAHID Y.: *Az állati eredetű fehérjék fogyasztása és fejlesztési lehetőségei a fejlődő országokban*. Állattenyésztés, 1979. Tom 28., No. 4.
15. VAHID Y.: *Az iráni mezőgazdaság alapvető gazdasági és társadalmi problémái*. Kandidátusi értekezés. Budapest, MTA, 1995.
16. VAHID Y.: *A fejlődő országok lehetőségei*. Számadás, XII–XXIII. évf. 19. szám, 2000.
17. VAHID Y.: *A földreformok jelentik a megoldást*. Számadás, XII–XXIII. évf. 21. szám, 2000.
18. VAHID Y.: *Műszaki és tudományos feltételek*. Számadás, XII–XXIII. évf. 22. szám, 2000.

VAHID YOUSEFI AND JUDIT VAHIDNÉ KÓBOR

THE AGRARIAN QUESTION AND THE ROLE OF THE PEASANTRY IN THE DEVELOPING COUNTRIES

The agrarian question is one of the central problems of the socio-economic progress of developing countries today. Giving the right answer to this question is essential to be able to achieve extended reproduction, needed for the establishment and consolidation of an independent economy.

Also, the resolution of the fundamental issues of these countries' political, social and cultural development is strongly related to agriculture. Accordingly, the "agricultural revolutions" of the 1950–60s in some developing countries (India, Mexico etc.) enabled these countries to reduce grain imports, or even become exporters (between 1965–69 Mexico exported 10 per cent of her crops).

Some issues introduced by these “agricultural revolutions”, however, could not be solved by the findings of the natural sciences, or supplied by laboratories, experiments and economic calculation.

The exploitation and more effective usage of the resources of the “agricultural revolution” endangered the resource that was most readily available in these countries: human workforce. It is not only the issue of reducing the occasionally very high level of unemployment – a primary goal of every government in developing countries. Traditional methods of irrigation, agrotechics and melioration required immense amount of manpower. Just keep in mind the irrigation systems deployed manually, strip cultivation, the primitive methods of pest control, the continuously weeding women of these countries etc. The introduction of machinery, artificial fertilizing and chemicals made millions and millions of agricultural laborers unnecessary. Laborers whose deployment – since they were lacking the skills, could not use emerging opportunities and had no organization – in other areas of the economy was impossible.

Beyond these aspects, it is by today obvious that the implementation of the “agricultural revolution” of the developing countries required immense sums of money. According to the estimation of FAO necessary direct investments – seed corns, fertilizers, and water systems – amounted to 50 billion dollars per year throughout the period. If the costs of inevitable superstructures, scientific research, personal expenses, transportation, market-structure, retailer-system and the means of storage are also added it becomes evident that real costs reached approximately 200 billion dollars.

In our estimation, “agricultural revolutions” – at least temporarily – have failed. Looking for the causes of failure it could be established, that without fundamental social and economic changes “agricultural revolutions” were deemed to fail, could not unfold and could not result in a breakthrough in the food production and supply of the world.

The new types of crops, the spread of irrigation, the use of artificial fertilizers can result in further success. Complete and successful dénouement, however, have additional prerequisites, namely: a more effective economic administration and further economic and social initiatives.

CSÍKI TAMÁS

A MAGYARORSZÁGI FÖLDKÖZÖSSÉG HISTORIOGRÁFIAI VÁZLATA

Az államnemzeti történetírás primátusa a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások kibontakozását hosszú ideig akadályozta. Emellett a XIX. század utolsó periódusában a nemesi-nacionalista ideológia által meghatározott munkák legfeljebb a középkori társadalom kiváltságos elemeire (az előkelőkre, a serviensekre, a kialakuló nemességre, a papságra) fordítottak figyelmet, míg a „jogi szempontból szóba sem jövő” csoportok, köztük a nemzet fogalmából kirekesztett, „történelem nélküli” parasztság s vele együtt a falvak világa teljesen kiesett az érdeklődésből. A földközösség, a föld közös birtoklásának vagy használatának történeti számbavétele pedig egyenesen elképzelhetetlen volt akár az ősi, öröklött (patrimonium), akár az adományozott birtokhoz kötött nemesi tulajdonjog kizárólagosságát privilegiális tényként elfogadó historizáló-köznemesi történet szemlélet számára. De feltűnően hiányzott Acsády Ignác jobbágyságtörténetéből is, mivel az nehezen volt összeegyeztethető az organikus társadalomfelfogás szerző által vallott elemeivel¹, illetőleg a korlátozás nélküli szabad földtulajdon és -használat XIX. századi liberális eszményének némi historizálásával. („A X. századi mélységes változások, s az európai eszméknek száz meg száz látható és láthatatlan csatornán való beözlése a törzs és nemzetségi szervezetet lazítani, gyengíteni kezdte... Ennek következtében a nemzetségi földek nagy részét a király elkobozta, másrészt noha nem szüntette meg a nemzetségi szervezetet, egy új, akkor modern tulajdonjogi fejleményt, az adománybirtokot hozta be, s vele az egyéni tulajdonjogot a földre is kiterjesztette. Az egyéni tulajdon ez új neme azután gyorsan hódított, mert megfelelt az új korszellemnek.”)²

E hiátus betöltésének két változatát vázolhatjuk. A dualizmus kori magyar történetírás a történeti államegység primátusából kiindulva, a politikai önállóságát és magyar etnikai többségét végképp elvesztő Erdély önálló története iránt feltűnő érdektelenséget mutatott, s azt a nemzetiségi historikusok múltábrázolásának volt kénytelen átengedni.³ Közülük a rendi jellegű autonómiához ragaszkodó és a beilleszkedéssel-integrációval szembehelyezkedő ún. órszász irányzathoz tartozó erdélyi történetírót, Friedrich Teutschot említjük, aki az állami vagy nemzeti narratíva lehetőségének hiányában, a magyar és a román nemzetiséget negligálva, a szász népi történet mentén kívánta bemutatni Erdély historikumát (*Geschichte der*

¹ „Minden hivatásnak megvoltak a maga sajátos szervei. Az egyik a hazát védte, a másik a földet művelte: az egyik a szellemi szükségleteket elégítette ki, a másik az árucserét közvetítette...” Idézi Gunst 1961: 115.

² Acsády 1944²: 43.

³ Vö. Gyáni 2003: 65–75.

Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk).⁴ Majd néhány évvel a szász univerzitás adminisztratív felszámolása, illetőleg a Királyföld területi felosztása után, amely a divergáló etnikai tudat kevés számú támaszai közül a területiális egységet kívánta gyengíteni, jelentette meg az Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde c. folyóiratban azt a tanulmányát, mely bőséges levéltári adatok alapján, a földközösséget Magyarországon nyomban szász intézménynek minősítette.⁵ Ami a nemzeti identitás attribútumaiból kölcsönzött, ám a kisebbségi helyzethez igazított közösségi összetartozás és egyenlőség történeti legalizációját szolgálta.

Másodszorban a föld- és faluközösségekre a XIX. század közepétől megélenkülő, a még fellelhető maradványaikat felfedező európai etnológiai vizsgálatok hívhatták fel a figyelmet. Ezek a földközösségen mindenekelőtt a birtoklás és (szántó)földhasználat olyan metódusát értették, mely során a határt művelés céljából szétosztják, anélkül, hogy az egyén tulajdont vagy tartós birtoklást szerezhetne. Ez a közösségi versus egyéni tulajdon (s az ezekkel összefüggő társadalmi szervezetek) őseredetiségét valló vitáknak szolgált azon nyomban bázisul. Lánczy Gyula, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója és a Huszadik Század munkatársa 1881-ben publikálta *A faluközösség eredete. Ősi család és tulajdon* c. kötetét, amely csupán a témára vonatkozó külföldi teóriákat és etnológiai argumentációit ismertetette.⁶ Erről azonban, miként a nemzetközi etnológiai irodalom magyarrá fordított munkáiról a mainstream történetírás nem vett tudomást.⁷

Tagányi Károly *A földközösség története Magyarországon* c., 1894-ben közölt munkája viszont – amely a Teutschéhoz hasonló rendkívül alapos forrásbázisra épült – a hazai földközösség „térben és időben” való elhelyezését kísérelte meg. Azzal a nem titkolt szándékkal, hogy folytonosságát hazánkban az ókortól kezdve a legújabb korig bizonyítsa, miközben a bizonyítási eljárás módszerét is kifejti: „A kultúrtörténet legtöbb kérdésénél, úgy ennél is a mai állapotokból kell kiindulnunk, s úgy menni visszafelé mindig régiebb és régiebb korba, hogy a még szemmel látható jelenségekhez fűzve a korunkhoz közelebb eső, bővebb, világosabb adatokat, hogy azután a mentül régiebb, annál homályosabb és szűkebb szavú emlékeket könnyebben megérthessük.”⁸ A pozitivista fejlődéstan, a választott téma genetikus és egyetemes törvényszerűségek szerinti vizsgálata tehát (ami a germán Mark, a délszláv zadruga⁹ vagy az orosz mir európai kutatását szintén jellemezte) a történetírói narratívát is egyértelműen meghatározta, mivel Tagányi előbb a XVII–XVIII. századi, majd a középkori s végül a honfoglalást megelőző időszak (egyre kevésbé meggyőző) adatait sorakoztatja.

Ám mégis interdiszciplináris: etnoszociológiai és antropológiai ismereteit hasznosítva, az egyénből, illetve a lokális közösségekből kiinduló, ezáltal a mindennapi kapcsolatokat, továbbá a helyi-regionális vonásokat tükröző társadalomábrázolást valósíthatott meg. Ami az állam és a nemzet egységének, egyáltalán a nemzet honfoglalás korába helyezésének meg-

4 Teutsch 1910. Szekfü Gyula utóbb kritikusán meg is jegyzi, hogy Teutsch munkája „a német »völkisch« gondolatnak mintaszerű történeti visszavetítése, mely épp emiatt más néppel, különösen a magyarsággal szemben gyakran igazságtalan”. *Hóman–Szekfü* 1936: 611.

5 Teutsch 1883: 526–591.

6 Lánczy 1881.

7 1875-ben jelent meg pl. Henry Maine *Ancient Law* [A jog őskora], majd 1897-ben Émile Laveleye *De la propriété et des ses formes primitives* [A tulajdon és kezdetleges alakjai] c. művének hazai kiadása, mely utóbbinak az európai és az Európán kívüli föld- és faluközösségek legkülönbözőbb formáiról közölt történeti adatai között magyarországiakat nem találunk.

8 Tagányi 1950: 13–15.

9 Említést érdemel, hogy két budai egyetemi tanár, Piller Mátyás és Mitterpacher Lajos 1782-ben, a horvátországi Pozsega megyében, természetrajzi és mezőgazdasági vizsgálódásai során figyeltek fel elsőként a zadruga intézményére, és munkájukban be is mutatták azt. *Piller–Mitterpacher* 1783.

kérdőjelezéséhez vezethetett el:¹⁰ „A föld semmi sem volt, az ember volt minden, de nem az egyén, hanem az egy őstől leszármazóknak kompakt testületei. Hiszen maga a magyar király is sokáig csak a magyarok királyának címezi magát, és nem Magyarország királyának... az ország nem volt más, mint az úrnak: a királynak a kísérete... S hol volt a nemzet? Maga e szó eredete mutatja, hogy akkor még csak nemzetségek voltak: a honfoglalók utódai, kik a közös leszármazás szerint kisebb-nagyobb zárt csoportokra voltak tagolva.”¹¹ S mindez az állam-nemzeti narratíva, illetve – pl. a földesúr és jobbágysági alkotta vagy a nemesi földközösségek bemutatásával – az említett rendi-köznesemi történetfelfogás kritikáját jelentette, ami a szerző közéleti-tudományos elszigetelődéséhez járult hozzá.¹² (Ugyanakkor Tagányi a feudális falusi földközösség két változata: a földek szabad foglалása és periodikus újraosztása mellett, a Magyarországon a XVIII. századig számottevő legelő- vagy talajváltó (parlagoló) rendszert a nomád földközösséggel azonosította, továbbá a korabeli etnológiai irodalomban meghatározó szemlélet alapján, az osztatlanul használt legelőket és erdőket nem vizsgálta.)¹³

Az I. világháború után a földközösség kutatásának újabb apálya következett. A történeti Magyarország felbomlása után megfogalmazódó tudomány- és aktuálpolitikai elvárásokhoz igazodva, a magyar történettudományban az újabb korszakok politikai-közigazgatási, valamint nemzeti-nemzetiségi problémáinak vizsgálata került ugyanis előtérbe, de nem kedvezett a gazdaság- és társadalomtörténet számára az előző korszak „materiális élet történetét megvilágító részletkutatásaival”, adat- és ténytisztetéssel szembehelyezkedő szellemi-történet történetírói programként való megjelenése, illetve az államnemzeti történetírás hagyományainak továbbélése sem. Hóman ugyan az őt pályája kezdetén segítő Tagányi munkáiban elismerte a szociológia és az etnológia „naturalisztikus érdeklődésének” eredményeit, ám a közösségi tulajdon primátusa, amit a földközösség-tanulmány sugallt, nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt. Így bár konstataálta a nemzeti földközösség megtelepedést követő továbbélését, azt lakonikus-san tagadta, hogy az „valami kommunisztikus gazdálkodási közösség” volna.¹⁴

Végül a téma iránti csekély történeti érdeklődés értelmezésénél figyelembe kell vennünk, hogy a parasztság kutatása az 1920-as, '30-as években periferikus maradt, amihez a korabeli politikai és társadalmi kirekesztettségük mellett hozzájárult, hogy a szerény historiográfiai előzményeket, mindenekelőtt Acsády munkáját merev elutasítással a történelmi materializmus vádjával illették.

*

Az 1945 után egészen más politikai és ideológiai elvárások közé, illetve intézményi struktúrába kényszerülő történettudomány figyelme a falusi közösségek iránt megnövekedett, ám a megszülető munkák többségét ezen új feltételek alapvetően determinálták. Az érdeklődést jelzi, hogy 1950-ben újra megjelent Tagányi földközösség-tanulmánya, az új értelmezési paradigmát azonban a kötet előszavában Molnár Erik világosan kifejtette: „A földközösség tulajdoni rendszer, s a tulajdoni rendszer elsajátítási rendszer. Az elsajátítási rendszer pedig a

¹⁰ Vö. Gyáni 2003: 78.

¹¹ Tagányi 1950: 66–67.

¹² Jellemző, hogy a tanulmány – a szerző visszaemlékezése szerint – „külföldön nagyobb feltűnést keltett, mint itthon, mert jobban értették” (németül 1895-ben, némi rövidítéssel, az Ungarische Revue hasábjain jelent meg, s August Meitzen, aki az elsők között tett kísérletet a földközösség definiálására, maga is használta), sőt „Peisher cseh tudós... magyarul tanult meg, hogy ezt a munkámat olvas-hassa”. Idézi Izsépy 1969: 1090, Tagányi 1895, Glatz 1980: 118–119.

¹³ Tagányi 1950: 19–25, felfogásáról bővebben Wellmann 1989: 278–283.

¹⁴ Idézi Izsépy 1969: 1091.

földművelés, a termelő munka rendszerétől fogalmilag független.”¹⁵ Vagyis az ekkor eluralkodó marxista szemlélet a magyarországi földközösséget az „osztályviszonyokkal” és a „paraszi osztályharcral” összefüggésben, a marxista klasszikusok (pl. Engels Mark-tanulmányának) és a szovjet történetírás (mindenekelőtt Grekov parasztság-monográfiájának) leegyszerűsített és doktriner adaptálásával kívánta értelmezni.¹⁶ Azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a polgári történetírás állásfoglalásával szemben, a közös tulajdon ősi és eredeti szervezetét s ennek megfelelően a feudális kori földközösséget az ősi köztulajdon, illetve a „föld magántulajdonán alapuló társadalmi rendet megelőző őskommunista társadalom” maradványaként igazolja.¹⁷ Egyszersmind a szocialista típusú termelőközösség előzményeként, ami a ’40-es évek végétől a nagyüzemi mezőgazdaság, valamint a különböző eszközökkel kikényszerített paraszti szövetkezés (szövetkezetesítés) történeti legalizációját is szolgálhatta. Ugyanakkor – miként Révai József nyilvánvalóvá tette – a parasztság „feudalizmus elleni osztályegysége” nem azonosítható ősi termelőközösségükkel, ami a népi ideológia, illetve a narodnyikizmus elítélésében nyert funkcionális tartalmat.¹⁸

Nyilvánvaló, hogy mindez az 1940-es évek végétől a kollektivizmus és a társadalmi egyenlőség jelszavaival zajló radikális gazdasági és társadalmi átalakulás közvetlen támogatására különösképp alkalmas föld- és faluközösség sokrétű funkciójának vagy különböző formáinak történeti megítélését és hazai sajátosságainak feltárását nehezítette. Miként a marxi eredeti tökefelhalmozás hazai adaptációja s e konstrukció hatása bomlását is szűk értelmezési keretek közé kényszerítette.¹⁹

Ily módon a parasztság kutatására alakuló munkaközösségek tagjai közül Székely György *A földközösség és szerepe az osztályharcban* c. tanulmánya Tagányi gazdag levéltári anyagát egészíti ki, amivel az említett ideológiai tételeket kívánta igazolni. (Ugyanakkor ezek az adatok gyakorta éppen a földesúr és jobbágysai alkotta földközösségre, a közös legelő- és erdőhasználatra, illetve a XIV. században a földközösség különböző formáinak és regionális változatainak egyidejű meglétére mutatnak rá, ami alapján a szerző Molnár Erik a földközösséget és a nyomásos rendszert mereven szembeállító koncepcióját is cáfolni tudta.)²⁰ Míg Varga János *A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században* c. írása ugyancsak lokális példák alapján a főbb földhasználati típusokat: a szabad foglalatást és az újraosztásos földközösséget is differenciálni tudja (egyenlő, illetve az adóhoz, az ígához és a sessióhoz mért arányos osztás), emögött gyakran az egyéni konfliktusokat is érzékelteti, majd a földközösség bomlásának és az örökszántórendszer terjedésének gazdasági és szociális motívumait (az irtások gyarapodása, a földesúri allodializálás vagy a paraszti árutermelés terjedése), de e folyamat ellentmondásait is érinti.²¹ Végül Györffy György a székelyek eredetére és településtörténetére a világháború előtt, Mályusz Elemér irányításával megkezdett kutatásait „fejlesztette

15 Molnár 1950: 7.

16 Az Engels-tanulmány A német parasztháború mellékleteként jelent meg, míg Grekov munkáját 1956-ban adták ki magyarul. Engels 1949, Grekov 1956.

17 Molnár 1950: 3–4, Székely 1953: 80–81, 102–103.

18 Révai 1949: 261. Vö. a 27. sz. jegyzettel.

19 Miként Pach Zsigmond Pál írja, „A földesúr az, aki a munkaerő meggyarapodásával mind jobban ki akarja terjeszteni majorsági birtokát, tehát nem hajlandó további földet átengedni a jobbágyság számára, sőt a parasztokat meg akarja fosztani illetőségük mind nagyobb részétől, hogy az ily módon nyert területet bekebelezze allódiumba. Ez a törekvése pedig szükségszerűen irányítja a falusi földközösség megszüntetése felé, mert a földközösség fennállása akadályozza a földesúr birtokrablási szándékát.” Pach 1948: 43.

20 Székely 1953: 86–96.

21 Varga 1952: 23–24, 30–34.

tovább”, a nemzeti szervezeti természetes velejárójának tekintett földközösséget az organikus fejlődés, illetve Engels-féle értelmezésének teóriájával vizsgálva.²²

Az egyeduralkodóvá váló és intézményesülő történet szemlélettel szemben talán csak Szabó István munkái jelenthettek (volna) alternatívát.²³ Társadalomábrázolásának már az 1930-as években meghatározójává vált, hogy a parasztságot nem elszigetelten, hanem más társadalmi csoportokkal való kapcsolataiban kívánta bemutatni („A parasztság élete a történelemben nem merül ki valamely anyagi életforma kitermelésében, sem az úr és szolga ellenlábás viszonyában, hanem eloldhatatlan szálakkal összefonódott az egész társadalom életével, és történetének fontosabb állomásai az egész társadalomnak fordulói voltak”),²⁴ ami a világháború utáni írásait is jellemezte. Emellett a falusi közösségeket, a földközösség problematikáját sem az evolucionista vagy a marxista teóriák és fogalomkészlet szerint („a történeti élethez nehéz elméletileg pontosan megszerkesztett fogalmakkal közelíteni”), hanem e közösségek sokrétű: közös feladatokat, felelősséget és tevékenységet kialakító „életműködésének” természetes egységében szemlélte. („Így formálódik meg a faluközösség a parasztfalvakban a maga mindenkre kiterjedő erejével: a közösségben tagjainak közös érdeke él, és annak eleget tartozik mindenki tenni.”)²⁵

Az 1947-ben, a jobbágyság birtoklásáról, a föld változatos használati és öröklési jogáról írt kötete a fenti elméletek, illetve az eredeti tőkefelhalmozás determinizmusának cáfolataként is értelmezhető. Majd a következő évben a parasztfalu önkormányzatáról a *Tanulmányokban* megjelent írása a komunitás funkcionális egységének elemeként szól a földközösségről, és a XVI–XVII. századi önkormányzatiság-önrendelkezés, sőt a társadalmi közösség gyengülését is annak bomlásával hozza összefüggésbe: „A közös föld rendszere mögött társadalmi közösség állott... A földközösségnek a XVI. századtól meginduló visszaszorulása a falu önkormányzatának egyik legerősebb elemét enyészttette el. A föld újra és újra osztása által követelt önrendelkezése a falu életéből kiesett, a földközösség egybefűző ereje is lényegesen meggyöngyült, társadalmi hatása és az önkormányzatot éltető eleme veszített jelentőségéből... A falusi földközösség önállóságra készítő rendszerének egyre hátrányosabban kellett küzdenie a falu egész működését ellenőrzése alá vonó földesúri hatalommal is.”²⁶ Ami ugyancsak a népi mozgalom történeti reprezentációt meghatározó eszmeiségére utal.²⁷

Az 1960-as évek végétől – a tudomány- és kultúrpolitikát is érintő változásokkal párhuzamosan – a korábbi szemléletmód háttérbe szorult, az eredeti tőkefelhalmozás merev paradigmáját óvatossá cáfolatok érték, a feudalizmus kori magyar gazdaságra és társadalomra írányuló kutatások kiszélesedtek, a hazai agrártörténet-írás nemzetközi mércével is jelentős eredményeket ért el. Ennek ellenére – s ebben talán közrejátszott, hogy a gazdasági reformpolitika részsikerei mellett, a tulajdoni viszonyok továbbra is sérthetetlennek (és tabunak) minősültek – a föld- és faluközösség hosszú távú ökonómiai és szociális szerepének, ezek módosulásainak, valamint a különböző történeti korszakokra és régiókra jellemző változatos

22 Györffy 1953: 104–116. (Utóbb a szerző ezt az írását A magyarság keleti elemeiről készült összefoglaló tanulmánygyűjteményében nem szerepeltette.)

23 A másik alternatívát, a földközösséget ugyancsak a faluközösség tágabb keretében vizsgáló Imreh István képviselhette, aki már 1947-ben elkezdte a falutörvények publikálását. (Róla később szólunk.)

24 Szabó 1940: 8–9.

25 Szabó 1948: 267, 269–270, 275.

26 Szabó 1947, Szabó 1948: 275–278.

27 E kapcsolat elemeire és a Szabó Istvánt ért – részben ezzel összefüggő – támadásokra, illetve a faluközösség Tönnies-i Gemeinschaft fogalmával analóg értelmezésére már többen rámutattak (legutóbb Erős 2003: 94–105.). S persze Székely György említett 1953-as tanulmánya is megjegyzi, hogy a népiesek hatása Szabó munkáin látszik meg a leginkább, akik „az új társadalmi rend hordozójaként a parasztságot, a parasztságban még élő „kollektív hajlamokat”, a paraszti „közösséget” tekintik.” Révait idézi Székely 1953: 81.

megjelenési és működési formáinak az európai összehasonlításra is kiterő vizsgálata, ami mentesülhetett volna a végsőkéig leegyszerűsített és ellenfogalommal váló tulajdontípusok, illetve a földhasználat determinizmusától, nem vagy csupán egy-egy tanulmányban valósult meg.²⁸

Az elszórt példák között Wellmann Imrét, a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban az említett agrártörténeti kutatások fő szervezőjét emelhetjük ki, aki az államnemzeti történetírással szembe forduló Domanovszky-iskola tagjaként, már az 1930-as években a gödöllői Grassalkovich-uradalomról készített disszertációjában érintette a paraszti földközösség problematikáját, lokális példák alapján cáfolva kontinuitásának Tagányi-féle evolucionista teóriáját (ami egy differenciálabb fogalmi meghatározást is lehetővé tett), valamint, hogy az első foglalással mechanikusan azonosítható lenne.²⁹ S aki majd – ennek alapján – a *Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében* c. írásában sokrétűen: jogi, illetve szokásjogi (tulajdon-, rendelkezési és használati jog), igazgatási-önkormányzati, igazságszolgáltatási (a falusi bíraskodás), agrárökonómiai (nyomásos gazdálkodás, művelési és legeltetési kényszer), valamint szociológiai (a közösségi rend lazulásának a paraszti individualizációval s az egyéni érdekek erősödésével összefüggő okai) aspektusok szerint vizsgálta témáját.³⁰

Wellmann tanulmánya mellett az Erdélyre mint a „földközösség klasszikus hazájára”, illetve a székekelyekre irányuló kutatásokat kell említenünk, melyek az eddig vázolt megannyi történetírói paradigmát példázzák. Hiszen már a XIX. század végén Tagányi önálló tanulmányt kívánt szentelni a földesúri joghatóság alá nem tartozó népelemnek, és éles szemmel figyelt fel a hosszan fennmaradó széki földközösségekre: nem csupán az egyes falvaknak, hanem a székeknek is volt földje – melyekre a XVIII. század végén még általánosan jellemző a közös szántók felosztása, sőt az aranyosszéki Bogáth-pusztán pl. az 1830-as (!) évekig megfigyelhető a szabad foglalás –, s Erdélyben csupán az 1846–47. évi országgyűlésen született törvény az úrbírság rendezéséről, ami a jobbágYTELEK mint területi egység megszilárdulásának is feltétele volt, de amit nem hajtottak végre. Ugyancsak Tagányi idézi azt a nyugat-

28 Jellemző lehet, hogy a Szabó István vezetésével a magyarországi parasztság 1848 utáni történetét kutató munkacsoport célul tűzte a földközösség tovább élő elemeinek bemutatását, ám a tanulmánykötet tervezett fejezete szerzőváltásokat követően sem készült el. Szabó 19722: 20.

Utalnunk kell viszont néhány jogtörténeti munkára, melyek a faluközösségek jogi-intézményes szervezésére, az önkormányzatiság mibenlétére vagy az igazságszolgáltatásban és az adóztatásban játszott szerepére koncentráltak. Ez lehetővé tette az egyidejű intézményformák, illetőleg a történelmi analógiák vizsgálatát: a nyugat- és kelet-európai faluközösségekkel való (felületes) összehasonlítás módszerének érvényesülését, ugyanakkor mindennapi működésének, gazdasági-szociális funkcióinak vagy az egyén és a közösség kapcsolatának feltárását akadályozta. (Mindez nem csupán a faluközösség, hanem a földközösség döntően jogi-igazgatási kategóriaként való értelmezését jelentette, ami a kétségtelenül szoros kapcsolatban lévő fogalmak meghatározását nehezítette, és gyakran következtelen használatát eredményezte.) Erre példa Horváth Pál A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai c. munkája vagy a Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének Kiadványai sorozatban megjelent tanulmánykötet, melyben Bolla Ilona és Horváth Péter a középkori faluközösségek bíraskodásáról és adóztatásáról (a falvak élén álló villicusok feladatairól); Degré Alajos a dunántúli magyar nemesi (kurialista) községek szervezéséről; míg Csizmadia Andor a Jean Bodin Társaság 1976. évi varsói kongresszusán elhangzott referátumok alapján a délkelet-európai falusi közösségekről, továbbá az „antagonisztikus” és „feudális maradványként” minősített 1848 utáni agrárközösségek (legelő- és erdőközösségek, hegyközösségek, a nyomásos gazdálkodás közösségei) működéséről publikált, jószerivel az ezeket érintő törvényi rendelkezéseket ismertetve. Horváth 1960, Bolla-Horváth 1977: 5–33, Degré 1977: 55–71, Csizmadia 1977a: 73–83, Csizmadia 1977b: 35–53.

29 Wellmann 1933: 56–64.

30 Wellmann 1980: 376–449. Wellmann utóbb összefoglalta a hazai földközösség-kutatásokat, melynek azonban agrárgazdasági értékelését helyezte előtérbe. Wellmann 1989: 278–299.

európai utazó által már az „utópisták abszurd álmának” minősített, ám nem egyedi példát, hogy Felvinc városában a XIX. század első felében még az ígásállatok számának arányában időről időre újraosztották a szántókat és a kaszálókat, s a végleges felosztás, ami ellen a lakosság egy része a főkormányzéknel tiltakozott, csupán az 1840-es években történt meg.³¹ (Igaz, miként Trócsányi Zsolt az erdélyi parasztság 1790 és 1849 közötti történetéről készült korai, még az eredeti tőkefelhalmozás teóriáját és terminológiáját sem nélkülöző munkájában kimutatta, a közös tulajdon, illetve használat legszilárdabb elemei: a legelők, erdők és havasok mellett, a rétek és még inkább a szántók évi osztása a földesúri allodializálás, valamint a parasztság differenciálódása és az árutermelés lassú fejlődése következtében ezen a területen is egyre periférikusabbá válik.³² – Vagy Berlász Jenő az erdélyi jobbágyságról 1959-ben megjelent tanulmánya ugyanezt a szemléletet követte, bár arra is felfigyelt, hogy az osztásos földközösség bomlása ellenére, a települések gazdálkodási önkormányzatukat és faluközösségi szervezetüket a XVIII. század folyamán is megőrizték.³³)

Végül a pályáját az 1930-as, '40-es években kezdő erdélyi történész-nemzedék tagját, Imreh Istvánt kell kiemelnünk. (E csoport koherenciáját, az 1920 után Erdélyt nyomban a nemzeti történetírásba integráló román historikusokkal szemben, a kisebbségi léthelyzet s ebből adódóan az identitásukat és összetartozásukat megőrző lokális közösségek mindennapi életének és kultúrájának történeti vizsgálata biztosította.) Ő Wellmannhoz hasonlóan, a levéltári forrásfeltárás és publikálás mellett, egészen fiatalon felismerte a néprajzi és a szociológiai módszer alkalmazásának fontosságát (Hajnal István *Történelem és szociológia* c. tanulmányát „elvi iránymutatásnak” minősítve). S ez tette lehetővé számára, hogy a monografikus szociológia megteremtőjének, Dimitrie Gusti rendszerelméleti tézisének (ti. a falvak „életmegnyilvánulásai” nem elszigetelten, hanem gazdasági és szociális kapcsolataikban értelmezhetőek) a széki földközösség vizsgálata során is alkalmazza. Ami a föld- és faluközösségek differenciált, a települések társadalmának eltérő morfológiai sajátosságai (jobbágyközösségek, eljobbágyosodott székely földesúri közösségek, vegyesen lakott jobbágy-határörkatonai falvak), illetve az időben eltérő változataik szerinti vizsgálatát egyaránt biztosította. Miként a faluhatár művelt területek, használat és az osztások rendszeressége szerint kombinált típusainak (a szántók használata, ahol a nyílföldosztásra az idő múltával egyre hosszabb periódusonként került sor, egyéni, míg a kaszálóknál a közös munkák is előfordultak), továbbá az örök és nyílföldek (a földtulajdonjog) megannyi változatának (osztott, zálog ellenében birtokolt, örökölt, szerzett, cserélt) és az ezzel összefüggő egyéni konfliktusok feltárását is. Azaz a rendkívüli alapossággal összegyűjtött falutörvények és faluközösségi határozatok alapján a közösségek társadalmi szervezetének és mindennapi életének, valamint az azt szabályozó normák mikroszkopikus megközelítése valósulhatott meg.³⁴

Mindez átvezet utolsó kérdésünk megfogalmazásához. Vajon az utóbbi évtizedek változásai, a társadalomtörténet új módszerei, mindenekelőtt a mikrotörténeti szemlélet (mely különösen alkalmasnak látszik e problematika örök érvényűnek hitt teóriáktól mentes megközelítésére) látószögébe vonta-e valamilyen módon e tematikát? Futó pillantást vetve a gyarapodó tanulmányokra úgy tűnik, mintha a falvak világára, a parasztság egykori életére kisebb hangsúly esne.³⁵ Vagy jellemző lehet, hogy ma már az idősebb generációhoz tartozó agrártörténész, Für Lajos publikálta a mikrotörténeti szemléletmód érvényesítését, illetve hazai recepcióját tudatosan felvállaló *A berceli zenebona* c. munkát, amely a tiszaberceli földbirtokosok

31 *Tagányi* 1894: 325–330, *Tagányi* 1898: 611–620, *Tagányi* 1950: 33–46, *Miskolczy* 1988: 1223.

32 *Trócsányi* 1956: 75–84.

33 *Berlász* 1959: 10–18.

34 Pl. *Imreh* 1947, *Imreh* 1956, *Imreh* 1973, *Imreh* 1976: 120–123, *Imreh* 1983.

35 Vö. *Gyáni* 2002: 44–49.

hosszúra nyúlt és tettelegességgé fajuló konfliktusát mutatja be. Ami mögött – nem véletlen: az összecsapások kiváltó okai között a közlegelő „bitorlása” és a tilalmas erdő legeltetése szerepelt – a közösségi föld- és határhasználat, a szokásrend évszázados hagyományainak éleződő ellentmondásai, a közbirtokosság működésének zavarai és a falusi élet individualizációjának lassú és gyötrelmes folyamata is felsejlik.³⁶ (Szabolcsban, illetve a Rétközben az úrbérrendezést megelőzően a földhasználat rendkívüli, szinte falvanként eltérő tarkaságára, sok településen – miután a földesurak a szűmukra szükséges szántókat felfogták – a földek évenkénti újraosztására vannak adataink.)³⁷

Rövid historiográfiai áttekintésünk összegzéseként megállapítható, hogy a magyarországi földközösség kutatását a köznemesi történetiszemlélet, illetve az államnemzeti történetírás dominanciája hosszú ideig akadályozta, míg a századforduló evolucionista elméletei, majd még inkább a marxista szemlélet merev értelmezési paradigmák közé kényszerítették. Ami jelzi, hogy a történetírás – direkt vagy árnyaltabb módon – időről időre az éppen fennálló tulajdoni rendszer legalizációjának rendelte alá.

Igaz, eközben számos levéltári adat gyűlt össze a földközösség különböző formáinak konstataására (urbáriumokból, az 1715–20-as országos, valamint a Mária Terézia-féle és az erdélyi 1819–20-as úrbéri összeírásból), ami alapján – az említettekkel kiegészülő ökonomizmus jegyében – elsősorban a határhasználat, a termeléssel, a gazdálkodással összefüggő aspektusai kerültek előtérbe, bomlásának is főként gazdasági tényezőit vizsgálták, míg szociológiai, illetőleg társadalomtörténeti vizsgálata háttérbe szorult. (Ez jellemző az utóbbi évtizedekben a nemesi és a paraszti közbirtokosságokra, valamint a legeltetési társulatokra és erdőbirtokosságokra irányuló, a recens gyűjtések és a levéltári anyag feldolgozására épülő történeti-néprajzi vizsgálatok többségére is, amelyek általában szervezeti formájuk, tisztségviselőik, vagyonkezelésük, esetleg szociális-társadalmi funkcióik – egyház- és iskolatámogatás, segélyezés, a közrend fenntartása stb. – bemutatásával egészültek ki.)³⁸

Emellett, miként láttuk, az említett különböző szemléletű munkák többsége a hazai földközösséget térben vagy időben leszűkített keretek között vizsgálta, ami – az egyébként indokolt regionális részletmunkák összehangolatlansága miatt – aligha nyújt sok évszázados történetéről, lokális változatairól s még kevésbé a jobbágyfelszabadítás után az erdők, a fel nem osztott legelők és a vizes területek közösségi használata, valamint a szántóföldi termelés szabadságát korlátozó, a nyomásrendszer konzerválódásával összefüggő művelési kényszer formájában tovább élő elemeiről egységes képet. Holott ez a polgári korszakban a falvak többségében még hosszú ideig jellemző maradt.³⁹

*

Végül ismét kiemeljük, a magyarországi földközösség és XIX–XX. századi maradványainak társadalomtörténeti vizsgálata hozhat alapvetően új eredményeket a téma kutatásában. Ez adhat ugyanis választ arra, hogy a föld- és faluközösségek szociális funkciója, a benne megtes-

36 *Für* 2000: 13–18, 263–68, 276–77, 280–84.

37 *Takács* 1991: 34–36.

38 A gazdag irodalomból: *Csiba* 1958, *Petercsák* 1979, 1999, 2003, *Bárth* 1991–1992, *Balogh* 1994, *Oroszi* 1986, *Garda* 2002.

39 A dualizmus végén – bár a rendelkezésre álló adatokat illetően is nagy a bizonytalanság, s a különböző egykorú munkákban eltérő értékekkel találkozunk – mintegy 10 ezer birtokosság (volt úrbéres, közbirtokosság) működött az országban, s kiterjedésük meghaladta a 3 millió holdat (ebből legelő 1,4 millió, erdő 1,5 millió, szántó 50 ezer hold). (Mások a birtokközösségek területét lényegesen nagyobbra becsülték.) *Felszeghy* 1914: 3, *Sebess* 1908: 9.

tesülő közösségi szolidaritás hogyan változott a feudalizmus évszázadaiban, majd a magántulajdonra épülő kapitalizmus időszakában, amikor immár az állam – szociális megfontolásokat is érvényesítendő – igyekezett különböző módon a közösségi földhasználat némely elemét fenntartani (s ez miként volt összeegyeztethető a tulajdonosok földjükkel való szabad rendelkezésének liberális elvével és a racionális gazdálkodás megfogalmazódó igényével). Ezzel összefüggésben a paraszti közösségekben milyen konfliktusok generálódtak az egyéni tulajdon-rendeletkezés korlátozásával s a közösségre való áthárításával, a közösségi és magánérdek összeütközésével, illetőleg a közösségi vagyonban részesülők és az újonnan betelepülők között vagy a közösen használt területek (pl. a legelők) felosztásának eltérő érdekei alapján. S ez hogyan hatott a településen belüli csoportképződésre, a szociabilitás egyéb formáira, a közösségek vezetőinek (a birtokossági tanácsok) rekrutációjára, továbbá az individualizáció és a kollektívizmus kettőssége a paraszti mentalitásra.

IRODALOM

A szögletes zárójelben szereplő évszám az eredeti megjelenés idejét jelzi (amennyiben nem ezt használtuk).

- ACSÁDY IGNÁC (1944) [1906]: *A magyar jobbágyság története*. Budapest
- BALOGH ISTVÁN (1994): Szőlőskert-, legelő- és erdőbirtokosságok 1850–1950 között. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Szerk. Kisbán Eszter. Budapest, 25–33.
- BÁRTH JÁNOS (1991–1992): A parasztközösségek önszerveződésének néhány formája Kalocsa környékén. *Néprajz és Nyelvtudomány*. XXXIV. 151–171.
- BERLÁSZ JENŐ (1959): *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. Budapest
- BOLLA ILONA–HORVÁTH PÉTER (1977): A középkori faluközösség, mint a feudális bíráskodás és adóztatás eszköze. In: *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs, 5–33.
- CSIBA LAJOS (1958): A tejfalusi közbirtokosság történetéből. *Néprajzi Közlemények*, 4. sz. 311–337.
- CSIZMADIA ANDOR (1977a): A falusi közösségek Délkelet-Európában a középkor után. In: *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs, 73–83.
- CSIZMADIA ANDOR (1977b): A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs, 35–53.
- DEGRÉ ALAJOS (1977): A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. In: *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs, 55–71.
- ENGELS FRIGYES (1949): *A német parasztháború*. Budapest
- ERŐS VILMOS (2003): Szabó István és 1848–49. *Valóság*, 7. sz. 94–108.
- FELSZEGHY BÉLA (1914): *Magyar földközösségek igazgatásának összes szabályai*. Budapest
- FÜR LAJOS (2000): *A berceli zenebona, 1784*. Budapest
- GARDA DEZSŐ (2002): *A székely közbirtokosság I–II*. Csíkszereda
- GLATZ FERENC (1980): *Történetíró és politika*. Budapest
- GREKOV, B. D. (1956): *Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig*. Budapest
- GUNST PÉTER (1961): *Acsády Ignác történetírása*. Budapest
- GYÁNI GÁBOR (2002): Történetírásunk az évezred fordulóján. In: *Uő: Történetésszempontok*. Budapest. 35–55.
- GYÁNI GÁBOR (2003): Nacionalizmus és a történetírói diskurzus. In: *Uő: Posztmodern kánon*. Budapest. 60–80.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1953): A székely társadalom. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Budapest, 104–116.
- HÓMAN BALINT–SZEKFI GYULA (1936): *Magyar Történel V*. Budapest
- HORVÁTH PÁL (1960): *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai*. Budapest
- IMREH ISTVÁN (1947): *Székely falutörvények*. Kolozsvár
- IMREH ISTVÁN (1956): *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*. Bukarest
- IMREH ISTVÁN (1973): *A rendtartó székely falu*. Bukarest

- IMREH ISTVÁN (1976): Földközösség Aranyosszéken. *Korunk*, 35. sz. 120–123.
- IMREH ISTVÁN (1983): *A törvényhozó székely falu*. Bukarest
- IZSÉPY EDIT (1969): A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle történetéhez. *Századok*, 5–6. sz. 1077–1103.
- LÁNCZY GYULA (1881): *A faluközösség eredete Ósi család és tulajdon*. Budapest
- LAVELEYELE, ÉMILE (1897): *A tulajdon és kezdetleges alakjai*. Budapest.
- MAINE, HENRY (1885): *A jog őskora*. Budapest
- MISKOLCZY AMBRUS (1988) [1986]: Erdély a reformkorban (1830–1848). In: *Erdély története. III.* Szerk. Szász Zoltán. Budapest
- MOLNÁR ERIK (1950): Előszó. In: Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest
- OROSZI SÁNDOR (1986): A karcagi közbirtokosság szervezetének változása és szerepkörének módosulása a város gazdálkodásában. *Zsounuk*, 1. sz. 129–143.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1948): Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. *Századok*, 1–4. sz. 19–59.
- PETERCSÁK TIVADAR (1979): Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XVII–XVIII. 261–280.
- PETERCSÁK TIVADAR (1999): Paraszti gazdasági közösségek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXVIII. 927–942.
- PETERCSÁK TIVADAR (2003): *Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század)*. Eger
- PILLER, MATTHIA-LUDOVICO, MITTERPACHER (1783): *Iter per Poseganam Slavoniae provinciam, mensibus Junio et Julio anno 1782*. Budae
- RÉVAI JÓZSEF (1949): *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Budapest
- SEBESS DÉNES (1908): *Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyszabadítás után*. Budapest
- SZABÓ ISTVÁN (1940): *A magyar parasztság története*. Budapest
- SZABÓ ISTVÁN (1947): *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest
- SZABÓ ISTVÁN (1948): A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In: Uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest. 265–310.
- SZABÓ ISTVÁN (1972) [1965]: Bevezetés. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I.* Szerk. Szabó István. Budapest. 7–30.
- SZÉKELY GYÖRGY (1953): A földközösség és szerepe az osztályharcban. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Budapest, 80–103.
- TAGÁNYI KÁROLY (1894): Az első foglalás szabályozása az aranyosszéki Bogáthon. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1. sz. 325–330.
- TAGÁNYI, KARL (1895): Geschichte der Feldgemeinschaft in Ungarn. *Ungarische Revue*, 103–127.
- TAGÁNYI KÁROLY (1898): Falu- és földközösség. *Közgazdasági Lexikon. I.* 611–620.
- TAGÁNYI KÁROLY (1950) [1894]: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest
- TAKÁCS PÉTER (1991): *Úrbéresek vallomása Szabolcsban, 1772*. Budapest
- TEUTSCH, FRIEDRICH (1883): Beiträge zur Alten Geschichte des Schenker Stuhles und der Markgenossenschaft im Sachsenland. *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, 526–591.
- TEUTSCH, FRIEDRICH (1910): *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk III.* Hermannstadt.
- TRÓCSÁNYI ZSOLT (1956): *Az erdélyi parasztság története 1790–1849*. Budapest
- VARGA JÁNOS (1952): A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Szerk. Spira György. Budapest, 7–48.
- WELLMANN IMRE (1933): *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest
- WELLMANN IMRE (1980): Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. *Történelmi Szemle*, 3. sz. 376–449.
- WELLMANN IMRE (1989): Földközösségtől faluközösséig – kutatások és felfogások. *Ethnographia*, 1–4. sz. 278–299.

TAMÁS CSÍKI

THE HISTORIOGRAPHY OF HUNGARIAN LAND-COMMUNITY

The article presents the historical overview of the bibliography of Hungarian land-community. It begins with an introduction to the literature of the age of Dual Monarchy when the dominance of nation-state oriented and gentry-dominated historiography thwarted research concerning a peasantry "without history" and also the analysis of land-communities. As an exception, the historiography of Transylvania and the work of Friedrich Teutsch could be mentioned, who – in his work published in 1884 – represented land-community in Hungary as a Saxon convention. This interpretation aimed at legalizing a version of Saxon community identity and equality. From among Hungarian historians it was Károly Tagányi, utilizing the results of European ethnology-research, who wrote a study of the history of Hungarian land-community in 1884. He used a positivist method: introducing a genealogy of the topic, but in the form of an analysis that used local communities a starting point.

After 1945, with a historiography of completely different ideological and political expectations, the attention of historians turned towards village-communities, and a new interpretation paradigm was coined by Erik Molnár: "Land community is a property system, and the property system is a system of acquirement." That is, Marxist historiography was looking to interpret land-community in terms of class-alignment and "peasant class-struggle", with an intention to represent land community – contrary to "bourgeois" historiography" – as an ancient type of property, a remnant of the "ancient-communist society". Trying to justify the forced cooperation of peasants that started at the end of the 1940s, this ideology also made an attempt to represent land-community as a forerunner of a socialist type of production-community. [In face of this all-inclusive view only the works of István Szabó provided an alternative. He viewed the problematic of land-communities in the light of Tönnies's notion of "Gemeinschaft", that is as a natural unity of manifold activities by a community (common tasks, responsibility and activity)].

In the 1960s, though the former "vulgar-Marxist" approaches were moderated, there were only a few studies that attempted to show in detail the long term social role of land- and village communities, and its various forms in the various historical periods and regions – void of simplifications and determinisms. Among the sporadic examples we can mention the work of Imre Wellmann who analyzed land-communities in various ways: its legal, common-law, directorial-municipal, agrarian-economic and sociological aspects. Another approach was presented by István Imreh who, belonging to the generation of Transylvanian historians of the 1930s and 1940s, recognized the importance of archival sources and also the methods of ethnography and sociology. The final conclusion of the article is, that it is the methods of the social-historical approach that can bring new results in the researching of the 19th and 20th century remnants of land-community in Hungary.

WALLESHAUSEN GYULA

DARÁNYI IGNÁC AZ AGRÁRTUDOMÁNYÉRT ÉS GÖDÖLLŐÉRT

Fényes Elek 1837-ben ezt írta Gödöllőről: „határa nagyobb részt homokos; bora közönséges, erdeje gyönyörű”.¹ Kedvezőtlen talaja ellenére Darányinak sikerült a csendes falut a mezőgazdasági művelődés jelentős hazai otthonává formálni.

A Grassalkovich-féle gödöllői birtokot az 1744-től épült kastéllyal együtt a magyar állam vásárolta meg a kiegyezés évében, koronaajándékkul a királynak. A birtok összterületéből (30 667 kh) mezőgazdasági művelésre mindössze 10 801 kh volt alkalmas, a többi főleg erdő, továbbá nádas, rét és legelő borította. Ferenc József az uradalomról a Szent Korona javára lemondott, csupán annak vadászati jogát és a kastélyt tartotta meg.

Az uradalom fejlettebb szintű gazdálkodása az állami kézbevételekor megindult. Az adottságok inkább az állattenyésztésnek kedveztek. Ehhez azonban takarmányra és képzett állattartózkodókra volt szükség.²

Első lépésként *szabályozták az uradalom területén eredő Tápió és Rákos patakok medrét*, hogy a gyakori kiöntésektől megvédjék a közeli takarmánykultúrákat, és jó réteket, legelőket is nyerjenek. Egyúttal a már meglévő természetes tavak mellé több kisebb vízmedencét alakítottak ki, amelyekben *mesterséges haltenyésztéshez* kezdtek.³

TEHENÉSZEK ÉS TEJMUNKÁSOK KÉPZÉSE

Darányi arra törekedett, hogy az uradalom gazdálkodását magasabb színvonalra emelje. Ugyanakkor miniszteri programjában jól érzékelhető hangsúlyt kapott a szakképzés. Azt vallotta, hogy „a mezőgazdaság fejlődésének és virágzásának az alapja [...] a szakértelem, melyet csak helyes irányú és kellően gondozott szakoktatás adhat meg”. Tehát „a szakoktatás [...] a mezőgazdaság fejlesztésének legfontosabb eszköze, mert szervesen, minden külső beleszólástól függetlenül magától viszi előre azt, és emeli magas színvonalra”. Végül, „a legjobb útravaló, melyet az állam gondoskodása a gazdának adhat, az alapos szakképzettség”.⁴

A szakképzés a gödöllői koronauradalom fejlesztésében *kiemelt helyet* kapott: „a főváros-hoz való közeli fekvése kiválóan alkalmassá teszi arra, hogy egyes kisebb gazdasági ágak

1 Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 2. köt. Pest; *Trattner-Károlyi*, 419. p.

2 Gödöllő (szerk. Dékán Antal, Bp. Zrínyi Ny. 1975.) 95. p.; A M. kir. ménesbirtok és a gödöllői koronauradalom. Bp. Pallas, 1907. 12. p.

3 Kultúrmunkálatok Gödöllőn. = Kt 4 (82) 1894. okt. 13. 1413. p.

4 Három év Magyarország mezőgazdasági politikájában 1906–1909. Bp. Pallas, 1909. (A m. kir. földmív. min. kiadv. 1909. 9. sz.)

mintatelepül szolgáljon” és mindegyike munkásképző iskolával legyen összekötve.⁵ Darányi minisztersége alatt több, mint féltucat oktatási – és egyben kutatási – intézmény vert gyökeret Gödöllőn. Darányi „mindent rá rakott volna Gödöllőre, valóságos gazdasági egyetemmé akarta varázsolni az uradalom belsőbb részeit” – fejezi ki elismerését a rá jellemző szelíd humorral *Magyar Kázmér*, közeli munkatársa és agrárpolitikájának szilárd segítője.⁶

Az első, a *tejgazdasági tanfolyam* megindítása 1895 őszén megtörtént a szentgyörgyi majorban. Még Darányi elődje ide helyezte néhány hónapja a rákosi (ott nem megfelelően működő) tejmunkásképzőt, és felszerelését kiegészítette.⁷ A 12 hónapos tanfolyamon a tehenészetet és a tejtermékek feldolgozását sajátíthatták el az ép, erős, 18. életévét betöltött ifjak, akik a tanfolyam időtartama alatt teljes ellátást és 5 forint bért is kaptak havonta.⁸

BAROMFITENYÉSZTŐ ÉS MUNKÁSKÉPZŐ SZAKISKOLA

A millenniumi baromfi-kiállítást 1896. október 14-én Darányi Ignác földművelésügyi miniszter nyitotta meg. Beszédében „főleg a kisgazdák megélhetése, boldogulása” elősegítésére állami baromfitenyésztő telep és iskola felállítását ígérte a főváros közelében.⁹

Az ország érdeke egybeesett e szándékkal: kiváló exporttermék volt a magyar tyúk, izletes húsat kedvelték külföldön, de talán még inkább a tojását, amelyet igen sok angol és német fogyasztott reggeli teája mellé. Az időjárás viszontagságait jól tűrő, a ragadozók ellen ügyesen védekező magyar tyúk különösen a szétszórt pusztai tanyákon tartható nagy haszonnal. Az egyetlen kifogás ellene: kis testtömege. Ennek növelését – keresztezését más fajtákkal – kapta kutatási és gyakorlati feladatul a felállítandó intézet. A telephely: Gödöllő.

1897-ben, az 1898. évi költségvetés tervezetében Darányi közli, hogy egy baromfitenyésztési telepet kíván felállítani és ezzel kapcsolatban egy munkásképző iskolát, mert ezekre „elodázhatatlan szükségünk van főképpen azért, hogy a baromfitenyésztésünk révén elért évi 25 milliónyi kivitelnk szomszéd keleti államoknak mindig élénkülő versenyével szemben megóvható, illetve az általunk eddig elfoglalt külföldi piacok áruinak számára megtarthatók legyenek”.¹⁰

Az 1897. november 18-án kelt felterjesztést az Osztrák–Magyar Monarchia „első hivatalnoka”, Ferenc József dec. 6-án jóváhagyta. Az építkezés alatt, majd később is többször meglatogatta a „baromfimenest” – ahogy ő emlegette.¹¹ (Magyar Kázmér „tyúkpalatának” becézte az új létesítményt.)

De meg sem várták a királyi aláírást, a „baromfi mintatelep” beruházása 1897-ben megkezdődött a gödöllői koronauradalom majorjában, a tó melletti kb. 17,5 holdnyi legelőn, és értéke november 20-áig meghaladta a 14 ezer forintot. A következő év tavaszán az építkezés folytatódott.¹²

5 Magyarország földművelésügye 1897–1903. 2. kiad. Bp. Pallas, 1903. 119. p.

6 *Magyar Kázmér*: A magyar paraszt. (Apróságok felőle.) Nagykőrös: Gazd. Egyesület, Székely Ny. [1915] 47. p.

7 Reformok a gödöllői uradalomban. = MGL 4 (47) 1897. nov. 20. 782. p.

8 Tejgazdasági tanfolyam. = MGL 5 (36) 1898. szept. 3. 588–589. p.

9 Baromfi-kiállítás. = Kt 6 (84) 1896. okt. 17. 1511. p.; Baromfiak 3 (9) 1896. okt. 24. 37. p.; *Linter Tivadar*: Baromfi-kiállítás. = MGL 3 (43) 1896. okt. 24. 729. p.

10 MOL Földmív. M. levéltára K-184-321-1897. 11/2.

11 Meghalt I. Ferenc József = Baromfiteny. L. 11 (22) 1916. dec. 1. 175. p.

12 Reformok i. m. 782. p.

A beruházás második ütemében a főépület és egy melléképület (istálló) kivitelezésére megszavazott 18 219 ft 95 kr, illetve 4834 ft 47 kr érték erejéig versenytárgyalást hirdettek.¹³ A melléképület kivitelezését 8 napon belül meg kell kezdeni és 6 hét alatt be kell fejezni. A főépületet 1899. aug. 1-jén készen át kell adni. Az építkezési megbízást Pápai Mihály győnygyösi vállalkozó nyerte el s némi késéssel, 1899. október 10-én adta át.¹⁴

1899 őszére kész lett a baromfitelep. Vezetője számára szolgálati lakás, mellette tanügyi épület, étkező és hálóterem létesült. Az iskola „főcélja a nő- és férfi-baromfityényszto munkásokat gyakorlatilag kiképezni”,¹⁵ hogy „elsajátítsák azt az ügyességet, mely nem csak a baromfi helyes és okos neveléséhez, hanem a piac részére való előkészítéséhez is szükséges”. Vagyis a tenyésztesen kívül a kereskedelmi forgalomba hozatalra is felkészítették a növendékeket.¹⁶

Az ízléses baromfitelep „angol minta szerint” készült – a lapok szerint. Valóban. Egy 1902-ben Gödöllőre látogató angol közgazdász és baromfityényszto szakember, *Edward Brown* megállapította, hogy „nagy részben a Readingben (Berkshire grófság) lévő University Collegedzsál kapcsolatban lévő intézet mintájára van tervezve”.¹⁷

A telep és az iskola első vezetője, a kassai születésű *Hreblay Emil* (1868–1930) kiváló szakembernek bizonyult. A telep első tenyészanyagából az 1897-es baromfi-kiállításon bemutatott plymuth, langshan, endeni lúd, pekingi kacsa és bronz pulykafajták „elsőrendű példányai” elkelték. Hreblay fáradhatatlanul írta könyveit, tanulmányait Gödöllőn, szerkesztette a *Baromfiak* című szaklapot, és másutt is – főleg a *Magyar Gazdák Lapjában* folyamatosan jelentek meg cikkei, tanulmányai.¹⁸ A kereskedelemügyi miniszter megérdemelten nevezte ki a párizsi világkiállítás VII. csoportja bizottsági tagjává.¹⁹

MÉHÉSZETI GAZDASÁG ÉS SZAKMUNKÁSKÉPZŐ ISKOLA

Még javában folyt a baromfitelep építkezése, amikor a sajtó hírül adta, hogy a földmívelésügyi miniszter a gödöllői uradalom területén „állami méhészeti gazdaságot szándékozik létesíteni”. „20–25 hold nagyságúra tervezik s célja az, hogy mintatelep létesüljön a gyakorlati méhészet tanítására, az újabb eszközök kipróbálására” stb.²⁰

A kaptárak közelében a méztermelésre alkalmas növényeket termesztettek és innen látják majd el a termelőket ingyen magvakkal. Az összesen 42 kh-nyi terjedelmű telep „központja lesz a méhészeti szakoktatásnak”.²¹ Itt képezik ki a méhészeti vándortanítókat, a ksgazdákat, akiknek a méhészkedés számottevő keresetforrás lehet, de azokat a „szegény sorsú” lelkeseket és tanítókat is, akik kedvtelésből méhészkedve egészítik ki jövedelmüket.

Darányi szavait tett követte: megindult a méhészet szervezése, építkezése. A gazdaság és az iskola vezetésére *Kovács Antal* (1854–1923) orsz. méhészeti felügyelő kapott megbízást. Bejárta egész Európát, hogy tapasztalatokat gyűjtsön s hozzálátott élete legnagyobb műve, a

13 FM Ért. (43) 1898. okt. 23. 1042. p.

14 MOL FM K-184 1905-17-85707

15 Baromfityényszto munkások képzése. = MGL 6 (33) 1899. aug. 19. 474. p.

16 Magyarország földmívelésügye i. m. 84. p.

17 *Brown, Edward*: Angol vélemény baromfityénysztoünkről = Kt (12 (67) 1902. nov. 1. 1717–1718. p.

18 MGL 6 (44) 1899. nov. 4. 630. p.

19 A baromfityényszto érdekében. = MGL 6 (51) 1899. dec. 23. 730–731. p.

20 Állami méhésztelep. = Kt 8 (76) 1898. szept. 21. 1371. p.

21 A gödöllői méhészgazdaság. = MGL 6 (44) 1899. nov. 4. 630. p.

gödöllői méhészeti gazdaság megszervezéséhez. (Munkásságát 1902-ben koronás arany érdemkereszttel ismerték el. Szobrát 1926. augusztus 7-én, a gödöllői méhéshozsón leplezték le.)

1899-ben két épületet emeltek. Az egyik (a középső) szolgálati lakás és iroda lett. Emeleten helyezkedett el az időszakos hallgatók hálóterme, hús-ágygal. A jobbra eső, szintén emeletes ház földszintjén a tanműhely a kaptárkészítéshez szükséges berendezéssel, 6 gyalupaddal és szerszámokkal; fölötte tanterem volt. Ugyanebben kapott szolgálati lakást a méhész és segédmunkása is.

1901-ben készült el a harmadik épület. Ebben egy „szakértő” kapott szolgálati lakást. Ő segédkezett a méhészeti tanfolyamokon, de vándortanítóként is működött a VIII. méhészeti kerületben Jász-Nagykun-Szolnok és Heves vármegyékben. Ugyanebben az épületben volt a méhésmunkás tanulók hálóterme, a könyvtár, továbbá egy vendégszoba is. A főépület mögött volt a pince, fölötte mézraktár. Az időszakos – nyáron – rendezett tanfolyam hallgatói részére egy faházat is emeltek, étterem céljára.

A gazdaság Gödöllő felé eső oldalán három méhest állítottak fel, a főméhest Kovách Antal méhészeti felügyelő terve szerint. Az épületek mögötti fenyvesben további két méhest rendeztek be.²²

Az 1901. áprilisban kibocsátott szabályzat szerint a gazdaság „a méhészet fejlesztése érdekében tudományos és gyakorlati kísérleteket” végez. Egy különleges feladatot is kapott a méhészet: választ kell adni arra az „eldöntetlen kérdésre”, hogy „vajon a méhek a szőlőben kárt tesznek-e, alaposan tanulmányozható és tisztázható legyen”. Erre a célra a mézelő növények kertjében egy kisebb szőlőt is telepítettek.

A tanfolyamok időtartama a képzés céljához, illetve a résztvevők foglalkozásához igazodott. a) A méhésmunkások a méhészeti eszközök készítését is elsajátították két év alatt, b) a lelkészek, tanítók és más „értelmesebb egyének” négyhetes képzést kaptak, c) a földművesek, kertészek, erdőőrök stb. tanfolyama egy hónapra terjedt.

FAISKOLA ÉS ARBORÉTUM

A méhészet építkezése közben megkezdődött a környék nagyarányú „fásítása”. 1901-ben állami *faiskolát* létesítettek, hogy „olcsón és hiteles fajtákban” szerezhesse be a közönség a gyümölcsfákat. De innen került ki az a vadcesmetekészlet is, amelyet évente kiosztott a minisztérium a községek között.²³

Ugyanekkor megkezdődött a szemet gyönyörködtető „József főherceg liget” (arborétum) telepítése.²⁴ *A faiskola kapott oktatási, az arborétum kutatási feladatot is.*

Maga a hely kiválasztása a Gödöllő és Isaszeg közötti vasút és közút mellett (ma is) figyelemre méltó. Az arborétumtól ÉK-re az épülőben lévő méhészeti gazdaság és szakiskola, É-ra a baromfitenyésztő telep és iskola helyezkedik el. E megoldással a méhek virághoz jutottak, a baromfinövéndék egy részét pedig tavasztól ősziig az arborétum kísérleti telepére hajthatják majd bogarászni. A vasúton túl, kissé távolabb a Rákos patak duzzasztásából kialakított törendszert húzódik.

22 *Bebercsi*: A gödöllői állami méhészeti gazdaság. = Kt 12 (43) 1902. jún. 7. 889–890. p.

23 *Dubravszky Róbert* (szerk.): A magyar mezőgazdasági kísérletügyi intézmények Bp. 1910. Pallas, 414. p. (M. kir. fm. kiadv. 1910. 13. sz.); Magyarország földművelésügye i. m. 119–120. p.

24 *Günther Frigyes*: A József főherceg liget, m. kir. fenyőkísérleti telep. Selmeczbánya: Jorge, 1914. 5. p.

A 183 hektár kiterjedésű arborétum telepítését a főváros (korábban a magyaróvári Gazdasági Akadémia) híres főkertésze, *Ilseman Keresztély* tervezte. Kezdetben az volt a feladata, hogy „az ország fátlan részeinek beültetéséhez a nálunk honosoknál esetleg alkalmasabb és hasznavehetőbb fánemekre” akadjon „parkszerű berendezéssel”.²⁵

ÁLLATORVOSTAN-HALLGATÓK GYAKORLATA

1899-ben gyökeret vert Gödöllőn a felsőoktatás is: az Állatorvosi Főiskola III. és IV. évfolyama hallgatóinak gyakorlati képzésére a koronaoradalmat jelölte ki a minisztérium.²⁶ A rendelkezés szerint szeptember 8. és május 31. között a 4-5 főből álló soros csoport – egy-egy IV. éves vezetésével – minden hétfőn „a reggeli személyvonattal Gödöllőre utazik és onnan a következő vasárnap az esti személyvonattal tér vissza”. Szükség esetén egy-két hallgatót hétfő reggelig visszatartathatott az uradalom állatorvosa. A hallgatók útiköltségét a főiskola viselte, szállást és teljes ellátást a koronaoradalom adott. A rendelet példás magatartást követelt meg: a „korcsmázás és általában lármás szórakozás tilos” volt, s a hallgatóknak illedelmes magatartást kellett tanúsítaniuk. Felügyeletükről az uradalmi állatorvos – aki egyúttal járási állatorvos is volt – gondoskodott, de a gödöllői uradalom gazdatisztjei is oktatták őket. Tőlük „részben az állattenyésztés és ezzel kapcsolatos gazdasági üzem felől nyernek tájékozódást, részben pedig a hatósági állategészségügyi szolgálattal közvetlen tapasztalás útján ismerkednek meg”.

E „tanfolyam” – ahogyan helyesen a jogszabály mondja – *több volt, mint egyszerű gyakorlat*. Első vezetője *Born József*, az 1908/09-es tanévtől kezdve pedig *Hetzel Henrik*, a járás és az uradalom állatorvosa volt. (Később az Állatorvosi Főiskola professzora, majd az 1938/39-es tanévben a mai Szent István Egyetem gödöllői campusa elődjének, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Kar dékánja volt.)²⁷

ANGOL GAZDÁK LÁTOGATÁSA

Darányi Ignác térben és időben messzelátó agrárpolitikus volt. Felismerte, mit érdemes – *mit kell* – termelni; melyek azok a speciális magyar termékek, amelyek *külföldi* piacokon kedvező fogadtatásra találnak (mai kifejezéssel: hungarikumok) és amelyek kelendőségét fokozni lehet.

E megfontolás készítette arra, hogy amikor már beértek agrárpolitikájának első gyümölcsei, *külföldi szakértőket hívjon hazánkba, hogy közelebből megismerjék az ország mezőgazdaságát és hírét vigyék* főleg azoknak a termékeknek, amelyeknek a piacát remény van bővíteni. Közülük ez alkalommal különös figyelmet érdemel az az angol – *essexi* farmerekből, szaktanárokból és írókból, terménykereskedőkből álló – szakértői csoport, amely 1902. május 19-én érkezett hazánkba és két hetet töltött el a mezőgazdaság tanulmányozásával.

Gödöllőn már a jún. 1-jére kitűzött megnyitóra készülődtek máj. 23-án, amikor az angolok a 2^h 35'-kor induló vonatra kapaszkodtak a Keletiben, Gödöllőre 3^h 15'-kor érkeztek. A pályaudvaron *Nick Ede* kir. tanácsos, jószágigazgató fogadta őket és kalauzolta a koronaoradalom területén.

25 Magyarország földművelésügye i. m. 127. p.

26 FM = 6465/1899.

27 Magyarország földművelésügye i. m. 119–120. p.; *Kotlán Sándor*: A magyar állatorvosképzés története 1787–1937. Bp. Pátria, 1941. 114. p.; Ami dr. Mészáros Istvánt segítette: út a gyémántdiplomáig. = Szolgálat. Gödöllői lokálpatrióta havilap. 1993. Karácsonyi különszám, 2. p.

Gödöllő: Magyarország Windsora. Kiválóan alkalmas sportra és kellemes kocszásra – a kastély felé sétálva ezek az első benyomások. Az angolok tudják, hogy a tragikus sorsú Erzsébet királyné kedvenc rezidenciája volt. Elzarándokolnak szobrához, hogy *Fitsh* elnök és *Russie* farmer gazda hatalmas babérkoszorút helyezzenek el a környékről összesereglettek jelenlétében.

A szakmai programot a tehenészet megtekintésével kezdték, majd a baromfitelepre hajtottak. Az út mellett, a legelőn „a juhoknak, disznóknak és marháknak nagyszerű látványa” tárult a látogatók szeme elé. A baromfigazdaságban *Hreblay Emil* fogadta az angolokat. Jóllehet tudomásul vették, hogy a baromfitelep és iskola kísérleti stádiumban van, korai lenne „akár dicsérni, akár bírálni”, mégis elismeréssel szolt úti beszámolójuk a telep berendezéséről. Részletesen leírják a különböző keltetőgépeket és a tojásvizsgálatot: a tojás bekerül egy végtelen szalagra, amely azután lámpázásra viszi, s ily módon „megelőzi a bajt”. *F. A. Vaizey* farmer egyetért azzal, hogy a baromfigazdálkodás két év alatt még nem mutathatott fel eredményt. Az a véleménye, hogy nem a legjobb fajtákat tartják: a honos fehér és sárga magyar kisebb növésű, tehát kicsik a tojások is. A külföldi fajtákból (langshan, plymouth rock, dorking) pedig nem a legjobb egyedeket látta. A parasztagzadák meg akarják tanulni, hogyan kell csirkét nevelni és melyek a tartásra érdemes fajták, de jelenleg kevés áll rendelkezésre az összehasonlításhoz. Ugyanez vonatkozik a ludakra: túlságosan kis egyedek az itt látható emdeni ludak. „A gazdaság azonban jól van menedzselve és nem kétséges, hogy a jövőben jó hasznot hajt a magyar baromfitemelőknek.” A talaj kiválóan alkalmas baromfitemenyésztésre és nagy jövő előtt áll.

A csoport visszatérése után a farmer *Vaizey* és a szintén farmer *E. H. Brewster* Angliából négy tyúkot és egy kakast (barnássárga valamint fekete orpingtonokat és fehér dorkingokat) küldtek ajándékba a gödöllői gazdaságnak.

A méhészgazdaság és -iskola „igen érdekes” intézmény – állapították meg az angolok. Valóban, ilyen még külföldön sem létezett. *Kovách Antal*, a telep vezetője mutatta be a gazdaságot.

A méhészetben mindenféle kaptár megtalálható, van belőlük vagy 300. A méhesek mögött, elválasztva a kaptáraktól, van egy terem; a végében egy üvegezett vasszekrény áll, amely bemutatja a méhek munkáját. A személyzet maga készíti a kaptárakat.

A mézelő növényekből összeválogatott botanikuskerből 38 fajt sorol fel az angolok által írt úti jelentés.

A látogatás végén mézet és teát szolgáltak fel az iskola üvegezett erkélyén és minden látogató két üveg mézet kapott ajándékba: az egyik akác-, a másik vegyes összetételű volt. (A későbbi kóstolón kiválóan minősítették mindkettőt.) A mézet az állami támogatással működő Magyar Méhészegyesület forgalmazza.

Budapestre visszatérőben az állomásra hajtva, az egyik hintó felborult és *R. H. Eve* farmer, gabonakereskedő a lábát törte. Elsősegély után feltették a vonatra, majd Budapesten a Ferenc József Kórházban ápolták. A miniszter naponta érdeklődött hogyléte felől titkára útján.

Látogatásukról hazatérve a *Times*-ben, majd két önálló kötetben számoltak be útikükről.²⁸ Ezekből kiderül, hogy igen kedvező benyomásokat szereztek országunk mezőgazdaságáról, de észreveszik a gyenge oldalakat is (pl. a gépesítésnek az angliainál jóval alacsonyabb szintjét). A mérleg azonban így is pozitív. – Szembeötlő a társadalmi-politikai elmaradottságunk, pl. a választójog korlátai, a zsellérek és parasztok rossz lakásviszonyai stb. Az állami beavat-

28 *Dymond T. S.*: Agricultural industry and education in Hungary. Chelmsford: 1902. 177. p., *Speir, John*: Agricultural education in Hungary. S. 1. [1903?] 20. p. – A magyar szaksajtó végigkíséri útjukat. L. Kt 12 (39) 1902. máj. 17. 751–752., 762., (40) máj. 21. 777., (41) máj. 24. 800–801., (42) máj. 28. 825., (43) máj. 31. 844., (44) jún. 4. 870–871. p., MGL 9 (21) 1902. máj. 24. 219., 227., (23) jún. 7. 246., (24) jún. 14. 255–256. p.

kozást ugyan általában helytelenítik, a mezőgazdasági szakoktatás és lótenyésztés terén azonban hiányolják *saját* kormányzatuk intézkedéseit és „irigy szemekkel tekintenek a (magyar) állami felügyelet és vezetés alatt álló mezőgazdasági intézményekre”. Szerintük „a magyar mezőgazdaság igen sikeres és ez nagymértékben a kormányzat népert folytatott munkájának köszönhető. Követésre méltó jó példa a mi kormányzatunk számára. Ha a mi kormányunk tenne annyit az angol farmerekért, mint a magyar az ottaniakért, kevesebb bajjal küszködnének az angol gazdák” – állapítja meg *C. H. Chisnall*.²⁹ „A földművelési miniszterek között eddig nem volt szemfülesebb és eredményesebb, mint a jelenlegi, Darányi Ignác” (*H. Stopes* megállapítása).³⁰

A MÉHÉSZETI GAZDASÁG ÉS SZAKMUNKÁSKÉPZŐ MEGNYITÁSA

Miniszterségének 6 évével a háta mögött *Darányi Ignác* 1902-ben elérkezettnek látta az időt arra, hogy felhívja az ország figyelmét Gödöllő új szakoktatási intézményeire, amelyek a kedvezőtlen talajú vidékeken is biztos megélhetést nyújtó „szaktudást adnak a kisembereknek olyan (mai szóval: húzó) ágazatokban”, amelyek ugyanakkor az ország gazdasági érdekeivel is – az export növelésével – teljesen egybevágnak.

A méhészet kertjében az 1899 óta telepített 17 ezer mézelő fa és cserje 1902-ben már elegendő táplálékot és munkát adott a méheknek; megindulhatott a méhészek képzése.

Az *ünnepélyes megnyitót* 1902. június 1-jére tűzték ki. A meleg vasárnap délutánon ½ 4-kor Darányi Ignác miniszter és a vendégek különvonattal érkeztek a „Gödöllői állami telepek” új megállóhelyre. *Ambrózy Béla*, a kormány méhészeti szaktanácsadója üdvözölte őket, majd a mintegy 150 látogatóval együtt megindultak a méhészet virágokkal, zászlókkal és méhészeti jelvényekkel díszített épülete felé.

Fenyőgallyak között „ott ékeskedett a király mellszobra is. A képnek méltó hátere volt az épületek mögött elterülő pompás fenyvesliget.”³¹ A vendégsereget *Saárossy-Kapeller Ferenc*, a méhészeti ügyekért felelős miniszteri osztálytanácsos kalauzolta. A látogatók az osztálytanácsos épp akkor megjelent „A méhészet múltjáról és jelenlegi közgazgatásáról” című könyvecskéjét megkapták emlékül. A vendégsereg megtekintette a „tirol- és stájer-stílb” emelt épületeket, majd a telepet. Ennek 42 holdas területén különféle kaptárakban „a méhészkedés legprimitívebb rendszerű köpiün kezdve” 300 méhcsaládot figyelhetek meg a látogatók, akik között hölgyek is akadtak (pl. *Zsilinszky Miklós* államtitkár, az MTA tagja és *Herman Ottó*, kiváló természettudós, képviselő neje).

Jó néhány lelkes – felekezeti különbség nélkül – és tanító is jelen volt a meghívottak közt. *Darányi igen sokra becsülte a néptanítókat*. Nem csupán elismerte missziójukat, hanem sokat is tett értük. Tőlük várta a nép szellemi felemelkedését – ami a *gazdasági felemelkedés* nélkül nem lehetett eredményes. Ennek pedig *előfeltétele a szaktudás*. A miniszter megnyitó beszédében hangsúlyozta: a tanítóknak „van a néppel legközvetlenebb összeköttetésük, azt pedig nemesebben nem használhatják fel, mintha azon népnek boldogítására törekszenek”.³² A Magyar Gazdák Lapja tudósítójának feltűnt, hogy „az egyik épületben ritka ízléssel és minden képzelhető tananyaggal felszerelt múzeum van elhelyezve”. Ugyancsak a szemléltetést szolgálja a „felette érdekes megfigyelő kaptár, amely jobbról-balról üveggel lévén bekerítve, a méhek titokzatos életét a lehető legközelebről teszi megfigyelhetővé”.

29 *Dymond* i. m. 130. p.

30 Uo. 132–133. p.

31 A gödöllői állami méhészeti gazdaság megnyitása. = Kt 12 (44) 1902. jún. 4. 872. p.

32 Az állami méhészet megnyitása. = MGL 9 (23) 1902. jún. 7. 241. p.

TANFOLYAMOK

Az első, négyhetes tanfolyamon 20 néptanító vett részt, s a következő turnus is belőlük verbuválódott.³³ Ekkoriban – immár 1870 óta – Eötvös népoktatási törvénye, az 1868. évi XXXVIII. t. c. szellemében *a nyári szünetekben több száz tanító szerzett mezőgazdasági ismereteket* valamely gazdasági tanintézetben.

Aztán jöttek a lelkészek – ők is oktatói voltak a népnek; postások, vasúti pályaőrök, erdészek, vincellérek, kiscgazdák stb. (tehát a kb. azonos előképzettségűek) csoportjainak egyhónapos tanfolyamai tavasztól ősziig. *Tandíjat nem fizettek és a rászorulókat díjtalan ellátást kaptak*, sőt a vasúti jegyüket is megtérítették.³⁴

Megindult a „nagyobb méhészeti gazdaságok önálló kezelésére alkalmas méhészmunkások” kétéves tanfolyama is. Az oktatás kiterjedt a méhészet szorosabb értelmű alapismeretein kívül a segédeszközök (kaptárak, keretek, pergetők) készítésére, továbbá a termékek helyes csomagolására, a „piacképesség és kiviteli forgalom érdekében szükséges eljárások” megismertetésére, sőt megtanulták a tanulók azt is, hogyan kell jól mézelő fákat, cserjéket, egynyári és évelő növényeket termesztetni.

Az első évben hat méhészmunkás tanulót vettek fel, 1903-ban már tizenkettőt. Ugyanebben az évben az időszakos tanfolyamokon 39 erdőőrt, 37 néptanítót, 30 kiscgazdát, 16 lelkészt, 1 vasúti hivatalnokot és 20 nőt, összesen 143 főt avattak be a méhészkedés rejtelmeibe.³⁵

Az ünnepélyes megnyitó felhívta a szélesebb közönség figyelmét az új típusú intézményekre, amelyekben megindultak a rövidebb-hosszabb tanfolyamok. De nem csekély volt azoknak a száma sem, akik ismereteik gyarapítása végett keresték fel a két gazdaságot, amelyeknek az alkalmi látogatók tájékoztatása is a feladatuk volt.

A látogatók között hamarosan megjelentek a tanítóképzők és papneveldek hallgatói, amelyeknek tantervében rendes tárgyként szerepelt a mezőgazdaságtan. A sárospataki református főiskola (teológia és jogakadémia) hatvan hallgatója *Szabó Sándor* akadémiai és *Gyulai Károly* gazdasági tanár vezetésével Gödöllőre látogatott. Itt Darányi Ignác miniszter megbízásából Hreblay Emil állattenyésztési és Kovách Antal méhészeti felügyelő kalauzolták a hallgatókat. Délelőtt a méhészetet, délután pedig a baromfigazdaságot tekintették meg. Itt Hreblay a baromfitenyésztés *közgazdasági és szociális jelentőségéről* tartott előadást.

A GAZDASSZONYKÉPZŐ

Már 1899-ben, a baromfitelep fő céljának megfogalmazásakor („nő- és férfi baromfitenyésztő szakmunkások képzése”) a nők elsőbbséget kaptak, ami felett a legtöbben átsiklottak, ám a beavatottak tudták vagy hallották, hogy itt egy új típusú szakoktatási intézmény, a gazdaszönynevelés kezdetéről van szó.

A „vájtfülűek” közé tartozhatott *Beöthy Zsolt*, az irodalomtörténet professzora is, aki barátja, *Pályi Sándornak*, az első magyar leánygimnázium igazgatójának, tanulóinak, továbbá a gimnáziumot alapító Országos Nőképző Egyesület több tagjának kíséretében (mintegy ötvenen) 1900 júniusában Gödöllőre látogatott a baromfitenyésztő munkásképző tanulmányozására.³⁶

33 A gödöllői méhészeti tanfolyam. = MGL 9 (32) 1902. aug. 9. 333. p., Kt 12 (43) 1902. máj. 31. 845. p.

34 Pályázat a gödöllői méhészeti tanfolyamra. = MGL 11 (17) 1904. ápr. 23. 219. p.

35 Magyarország földművelésügyi i. m. 84–85. p.

36 Leánygimnazisták Gödöllőn. = MGL 7 (25) 1900. jún. 23. 365–366. p.

Ugyanebben az évben, a földművelési költségvetés tárgyalásakor az Országgyűlésen két felszólalás is hangzott el a gazdasszonyképzés érdekében.³⁷

A nőképzés – és azon belül különösen a gazdasszonyképzés (vagy ahogyan városokban szívesebben nevezték – háztartási iskola) a századforduló táján a közérdeklődés előterében állt.³⁸ 1894-től a földművelésügyi minisztérium néhány hetes háztartási tanfolyamokat rendezett,³⁹ kisebb magániskolák is nyitlak, de ezek sorsa bizonytalan volt, és nem elégíthették ki a társadalmi méretű igényeket.

Darányi erre is Gödöllőn keresett megoldást: a gazdasszonyképzés első állandó intézményét – mintál – itt kívánta felállítani. Erre a célra a baromfitenyésztő telepen „két nagyobb épületet emelnek, amelyekben mintegy 25–30 növendék lesz elhelyezhető”. A kurzus egy évig fog tartani. A leányok megismerkednek a baromfitenyésztéssel, a tejgazdasággal, méhésztel, továbbá megtanulják a háztartás vezetését, a főzést stb.⁴⁰ Lesznek ingyenes és fizeteses helyek is. E különleges iskolához különlegesen képzett szaktanítónők is szükségeltetnek, felkészítésükről ugyancsak Gödöllőn fognak gondoskodni, egyelőre tanfolyam keretében.

Darányi e terve élénk helyeslésre talált Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszternél, hiszen a falusi iskolákban az 1868: XXXVIII. tc. 50. §-a elrendelte a 12–15 éves, továbbtanulni nem szándékozó lányok ismételőiskolai oktatását, aminek a gerince a háztartástan volt, azaz lett volna, ha a tanítónőket erre valahol felkészítik.

Az FM gödöllői tanfolyamán a VKM által kijelölt tanítónők 1902. július–augusztusban hat héten át „bámulatos kitartással igyekeztek az előadott adat- és anyaghalmazt feldolgozni”.⁴¹ A tejgazdaságtant a szentgyörgyi majorban, a baromfitenyésztést a baromfitenyésztő iskolában tanulták, a kertészetet pedig Budán, a Kertészeti Tanintézetben, mert a gödöllői kertészet az oktatásra még nem készült fel. (A fess megjelenésű rudinai *Molnár István*, az FM Kertészeti Osztályának vezetője, a Kertészeti Tanintézet korábbi kiváló igazgatója nem értett egyet a nők kertészeti képzésével.)⁴² A tanfolyamot a következő évben megismételték. Nem sokkal utána kormányválság lépett fel.⁴³

Darányi bársonyszékébe 1903. november 3-án *Tallián Béla*, majd – 1905. június 18-án – *György Endre*, végül 1905. október 18-án *Feilitzsch Artúr* került. Valamennyien átvették ugyan Darányi koncepcióját, de sem idejük, sem energiájuk, sem kellő tekintélyük nem volt annak következetes keresztyélviteléhez. *Tallián* úgy rendelkezett, hogy a baromfitenyésztő szakiskola a jövőben kizárólag nőket képezzen. Az indokolás szerint a miniszter „a nők kezéigébe jobban illő gazdálkodási ágat tisztán nők foglalkoztatása mellett kívánja fejleszteni”. Az egyéves kurzus 1905. január 15-én indul.⁴⁴ Felvételüket a 16–30 éves korú nők kérhetik. Közülük 10-en ösztöndíjat kapnak, 480 koronát évente. Ebből kitelik a lakás, a teljes ellátás és még 8–10 K marad is zsebpénzre „szorgalmuk és hasznavehetőségük szerint”. A növendékek háztartási és kerti munkát is végeznek.⁴⁵

37 *Grasseli Miklós*: Gazdasszonyt képző tanfolyam. Kecskemét, Sziládi Ny. 1900. 3. p.

38 *F. Ö.*: A nő hivatása a gazdaságban. = MGL 7 (46) 1900. nov. 17. 667–670. p.

39 *Grasseli i. m.* 7. p.

40 Gazdasszonyképző-intézet Gödöllőn. = MGL 9 (31) 1902. aug. 2. 324. p.

41 *Stegmüller Mária*: Gazdasági tanfolyamok I. = GL 63 (19) 1911. máj. 7. 316. p.

42 *Voit Pál*: Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem. In: Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái. Szerk.: Szőgi László Bp. MKM. 1994. 161. p. – (Rudinai) Molnár István szerint „a művelt nők nyers munkája nem válik be a gyakorlatban”. L. A nők gazdasági műveltsége. = NN 32 (1) 1911. jan. 53–54. p.

43 Kormányválság. = Kt 13 (51) 1903. jún. 27. 1002. p.

44 Baromfitenyésztőket képző munkásiskola. = MGL 11 (51) 1904. dec. 17. 620. p.

45 Baromfitenyésztő munkáshöket képzőiskola. = MGL 12 (3) 1905. jan. 24. 34. p. A gödöllői munkáshöket képző iskola. = Uo. (50) dec. 16. 603. p.

Első ízben mindössze 9 államköltséges leányt vettek fel, mert a tervezett internátus építése elmaradt.⁴⁶ Jogos volt az a megállapítás, hogy „mióta Darányi elhagyta a földművelési tárca vezetését, ezen tárca a mostoha gyermek sorsára jutott, mert a Tisza-kormány alatt kiadott takarékosági elv” főleg ezt sújtotta.

1906. április 8-án Darányi Ignácot újból miniszterré nevezte ki a király. Ismét növekedik a tárca költségvetése, és ebből is „kiemelkedik a gazdasági intézetek és a mezőgazdasági ismeretek terjesztésére” szánt összeg.⁴⁷

A gödöllői gazdasszonyképző előkészítését ott folytatta Darányi, ahol mintegy két és fél éve abbahagyta. A feministákkal ellentétben, *ő nem a családon kívül, hanem azon belül akarta megteremteni a nő gazdasági biztonságát*, önmegvalósítása színterét. Szerinte hiába tanítjuk a gazdát; ha az asszonyt „nem neveltük háziasságra és takarékoságra”, a kereset „kihull kötényéből”.

Az új típusú iskolában a nők megtanulhatják az okszerű konyhakertészetet, a virágtermelést, a gyümölcsfeldolgozást, baromfitenyésztést stb. és a népi háztartást is.⁴⁸

Sok efféle gazdasszonyiskola kellene, de „egyelőre [...] a gödöllői is – mint úttörő – elengedő volna, az ország többi részét vándor-tanfolyamokkal lehetne oktatni”.⁴⁹ A gödöllői elhelyezés igen kedvező, mert itt „a koronaadalom alsómajori gazdaságában [...] a gyakorlati oktatás szempontjából könnyen kapcsolatba hozható a már meglévő gazdasági intézményekkel, mint amilyenek a baromfitenyésztő és munkás-képzőiskola, az állami méhészeti telep és gazdaság, a bolgárkertészet, a faiskola stb. Ez által azok a szolgáltatások, amelyeket a gödöllői koronaadalom a hazai közgazdaság érdekében szép számmal teljesít, még növekedni fognak. A női háztartási iskola épülete, udvara, kertje és mellékhelyiségei részére itt megfelelő terület áll rendelkezésre, úgy, hogy a törvényhozás által a tárca részére e célból rendelkezésre bocsátott hitel segítségével az építkezés a folyó évben már megkezdhető is lesz. Mihegyt azután az építkezések befejezést nyernek, az iskola működése is megkezdődhetik, mert szervezeti szabályai elő vannak készítve, tanítási tervezete is ki van dolgozva. Az iskola internátussal volna kapcsolatos, mely 60 növendékre van tervezve, a tanfolyam tartama pedig egy évre terjedne.”

A gazdasszonyiskolák és tanfolyamok különleges felkészültségű tanítónőket igényelnek. Az ő képzésükre is gondolt a miniszter: „Az erre a célra felállítandó tanfolyam szintén egyéves volna és 20 növendékre van tervezve.”⁵⁰

KERTÉSZSEGÉD- ÉS MÉHÉSZMUNKÁSKÉPZŐ ISKOLA

A kezdeti évek tapasztalatai alapján mint minden új típusú iskola, a kedvelt méhészeti is módosította – finomította, gazdagította – tantervét. 1907-ben az időleges tanfolyamon „próbaképpen” tanították a bábsütés fortélyait, s mivel ez nagy tetszést aratott, bekerült a „hivatásos” növendékek tananyagába is, kibővítve finomabb sütemények készítésével, továbbá a viaszgyertyamártással. Azután fölvette tananyagába a „gyümölcsbefőzést, -aszalást, -borkészítést, ecetgyártást és

46 Baromfitenyésztő munkásnőket képző iskola. = MGL 12 (40) 1905. okt. 7. 483. p.

47 Földművelésügyi kormány üdvös akciója. = MGL 13 (25) 1906. jún. 23. 297. p.

48 *Walleshausen Gyula: A gazdasszonyképzés múltja I. Száz éve kezdődött... vagy talán régebben?* = Szakképzési Szle 11 (4) 1995. 89–94. p.

49 *Kendi Finály István: A magyar földért. (Darányi Ignác élete és munkássága.)* Czettler Jenő előszavával. Bp. Pátria, 1940. 139–140. p.

50 *Három év Magyarország mezőgazdasági politikájában 1906–1909.* Bp. Pallas, 1909. 136–137. p. (A m. kir. földművelési min. kiadv. 1909. 9. sz.)

szeszőfőzést is, hogy ezeknek a szakmáknak hozzájárulásával, minél képzettebb méhészeket neveljenek az ország számára”.⁵¹

A mézelő fák és cserjék termesztése kezdettől a méhészképzés része volt, de ez nem bizonyult eredményesnek. Emiatt – 1907-től – a felvételnél előnyben részesítették azokat, akik földműves- vagy kertész munkás-iskolát végeztek.⁵² Ám a növendékek különböző jellegű és minőségű kertészeti ismeretanyaga nem adott olyan egységes alapot, amire a méhészetre orientált kertészeti oktatás építkézhetett volna.

SZESZKÍSÉRLETI ÁLLOMÁS

„Gödöllő sok homok talaján burgonyatermelésre szorul, mely a budapesti piacra kerül, feleslegének jobb értékesítése [végett] nagyobb szabású és mintaszerű berendezéssel bíró szeszgyárat nyert, mely egyúttal országos szesziskísérleti állomás céljaira is szolgál.”⁵³

A kísérleti állomás és „minta-szeszgyár” építkezését a szentgyörgyi majorban 1905 tavaszán megkezdtek, 1906-ban befejezték,⁵⁴ és december 31-én üzembe is helyezték.⁵⁵ Kutatási és termelési feladatai mellett szaktanácsadást is végzett és közreműködött szeszgyári vezetők képzésében.⁵⁶ Oktatási célra laboratóriummal felszerelt 72 m²-es előadóterem áll rendelkezésére.

A 12 fővel működő intézmény első vezetője *Hérics-Tóth Jenő* volt, aki később az Agrártudományi Egyetem jogelődje, a Közgazdaságtudományi Kar magántanára és előadója lett.⁵⁷

GÖDÖLLŐ HATÁSA

A gödöllői új szakképzési intézmények iránt élénk érdeklődés támadt már az 1902. évi ünnepélyes megnyitó után, amikor a sajtó hírt adott Darányi terveiről.

Először a gépészek jelentkeztek a korszerűbb mezőgazdasági gépekkel: 1903. augusztus 28–30-án nemzetközi műtrágyaszórógép-bemutatót rendeztek az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a József Műegyetem közreműködésével.⁵⁸

A négy megyéből összesereglett közönség előtti bemutató sikere arra készítette a rendezőket, hogy két év múlva a szalma- és szénaajtoló gépeket és a cséplőgép-önetetőkészülékeket mutassák be „minden verseny jelleget mellőzve, csak tanulmányozás szempontjából”. *Iffy. Sporzon Pál*, a debreceni Gazdasági Tanintézet tanára, sok gépbemutató és kiállítás rendezője a Köztelekben hívta fel a figyelmet az 1905. augusztus 25–27-én rendezendő bemutatóra.⁵⁹

51 A gödöllői méhészeti gazdaság bábsütőtanfolyama. = MGL 14 (36) 1907. szept. 7. 433. p.

52 Felvétel a méhészmunkás-tanfolyamra. = MGL 14 (31) 1907. aug. 3. 373. p.

53 A m. kir. ménésbirtok... i. m. 5. p.

54 *Dubravszky* i. m. 357. p.

55 Uo. 383. p.

56 Uo. 373–374. p.

57 Uo. 386. p.; Beszámoló a gödöllői m. kir. Szesziskísérleti Állomás 1910–1911. üzemévi működéséről. Bp. Pátria, 1911. 15. p.

58 Nemzetközi műtrágyaszórógép-bemutató. = Kt 13 (48) 1903. jún. 17. 838. p. s a köv. számokban is; *Iffy. Sporzon Pál*: Nemzetközi műtrágyaszórógép-bemutató Gödöllőn. = Kt 13 (70) 1903. szept. 2. 1347–1348. p.

59 Felhívás. = Kt 15 (46) 1905. jún. 10. 1026–1027. p., (61) aug. 5. 1315. p., (62) aug. 9. 1339. p., (65) aug. 19. 1391. p., (66) aug. 23. 1415. p., *Iffy. Sporzon Pál-Bolla Mihály*: Széna- és szalmasajtológépek bemutatása Gödöllőn. = Kt 15 (68) 1905. aug. 30. 1455–1456. p.; Gépbemutató Gödöllőn. = MGL 12 (35) 1905. szept. 2. 421–422. p.

A földművelésügyi minisztérium közel két és félévi tespedése miatt *Darányi olyan lépéshátrányban volt, amit már nem tudott behozni*: 1910. január 17-én végleg megvált tárcájától, s a gazdasszonyképző iskola torzó maradt. Pedig az addigi – félkész – iskolában végzett növendékeket annyira keresték, hogy az intézmény az igényeknek alig egyharmadát tudta csak kielégíteni.⁶⁰

Az élénk társadalmi érdeklődés hatására az egyházak felkarolták a gazdasszonyképzés ügyét: *1906-ban Kassán a katolikusok*,⁶¹ *1908-ban pedig Gödöllőtől egy ugrásnyira, Aszódon az evangélikusok* alapítottak leánynevelő gazdasági intézetet.⁶²

A szaktanítónő képző intézet Kecskemétre került. Itt 1910. október 10-én Darányi utóda, Serényi Béla nyitotta meg, a háztartási iskolát pedig 1913-ban Putnokra helyezte, ahol földbirtoka feküdt.⁶³

GYULA WALLESHAUSEN

IGNÁC DARÁNYI FOR AGRICULTURAL SCIENCE AND GÖDÖLLŐ

The castle of Gödöllő, North-East from Budapest, and the adjacent estate was purchased by the Hungarian state in 1867, and was given as a coronation dowry to King Francis Joseph and his wife. The castle and hunting rights were to remain with the king, but the estate was given back to the state.

In one of its demesnes of the estate Ignác Darányi established an educational base for teaching minor agricultural skills (dairy-farming, apiary, poultry-farming, gardening). This base was also intended to serve the cause of education for women in household management and for becoming school-dames of vocational agricultural education. This special educational centre was visited by a number of foreign agricultural experts, the first among them arriving from Essex, England in 1902.

The crown estate also served as a centre of vocational training for the students of veterinary studies in 1902.

60 A gödöllői baromfitenyésztő és munkásnőket képző iskola. = MGL 13 (39) 1906. szept. 29. 473. p.

61 *Lipcsey Viktória*: A Szt. Orsolyarend vezetése alatt álló kassai Női Gazdasági Iskola. Kassa, Koczányi Ny., 1906. 16. p.; Női gazdasági iskola Kassán. = MGL 14 (45) 1907. nov. 9. 533–534. p.

62 *Huszár Ilona*: Az aszódi ág. h. ev. Leánynevelő és Gazdasági Intézet. = Társadalomtudományi Múzeum Értesítője 1911. 36–44. p.

63 *Walleshausen Gyula*: Gödöllői centenárium = M. Mg. 50 (41) 1996. okt. 9.

ADATTÁR

FÜREDER BALÁZS

HAMAR LAJOS KÉZIRATOS RECEPTGYŰJTEMÉNYE

(1814–1864 között vezetett házi naplójából)

A Magyar Országos Levéltárban a Gyárfás család iratai közt bukkantam Futásfalvi Hamar Lajos házi naplóira (2 db). Futásfalvi Hamar Lajosról tudjuk, hogy Háromszéken korának egyik legeszesebb és legműveltebb közhivatalt betöltő férfiúja volt. A megyei életben a nemesek között vezető szerepet játszott. Miután 1811-ben befejezte iskoláit, mint írja: „Tisztsegnél fizetési közszolgálatra adtam magamat, s azoltától fogva ez ideig (1842) különböző fizetési hivatalokban szolgálok”. Ilyen volt például a jegyzői hivatal, de ha a szükség úgy hozta, több falu bírói tisztségét is betöltötte.¹ A köznek való munkálkodása mellett futásfalvi² gazdaságát is mintaszerűen vezette. Gyümölcsöseiben a legkitűnőbb fajtájú fákat telepítette, azokat nemesítette, s jó példájával falujából valóságos gyümölcsöskertet varázsolt. Bizonyíthatja ezt az is, hogy a receptek közt is olvashatunk gyümölccsel készült ételekről (pl.: birsalma tálba főtt, meggy tálba főtt, galambot cseresznye lére készíteni stb.).

A naplók a gazdasággal kapcsolatos feljegyzéseket tartalmazzák, többek között találhatunk bennük terményekkel, vásárlással kapcsolatos összeírásokat, jobbágyságokkal összefüggő ügyeket. A terményeknél búzát, rozst, árpát, zabot, mákot, borsót és lencsét említenek leggyakrabban az iratok. A konyhára történő vásárlásoknál a hús az első számú (a marha volt a legnépszerűbb húsfajta), de megjelenik a nádméz- vagy a kávévásárlás is. Törökbúza (kukorica), pityóka (burgonya), fuszulyka (bab), tökmag beszerzése bizonyított, de az adatokból nem derül ki, hogy milyen rendszerességgel kerülhetett a nemes asztalára. A naplók ezek mellett tartalmaznak gyógyszerrecepteket (embereknek és állatoknak egyaránt), méhészeti és asztalostanácsokat.

Az első (1814–1864 között íródott) napló lapjai közé egy kéziratos receptgyűjtemény volt becsúsztatva. Ez 42 receptet tartalmaz.³ A recepteket – lejegyzésük és stílusuk alapján – több ember vetette papírra. A naplóban az ételleírásokkal kapcsolatban nem találtam semmilyen feljegyzést. Feltételezésem szerint a receptek véletlenül, utólag kerültek a naplóba, az íráskép alapján a feljegyzések kisebb része a XVIII. század végén íródott, nagyobb része közel egyidős a naplóval. (A második naplóban pedig két ecetkészítési leírás található egy cédulán, ami hasonlóképpen utólag kerülhetett oda.)

Ha megvizsgáljuk a recepteket, megállapíthatjuk, hogy szinte kivétel nélkül desszertekről van szó. A hús felhasználásával készült ételek közül csak hat recept van lejegyezve. Ez az összes recept csupán 14%-a, ami meglepően kevés,⁴ ismerve a korábbi erdélyi szakácsköny-

1 Magyar Országos Levéltár Gyárfás család P 1874 4. cs. 13. tétel.

2 Futásfalva (román: Alungeni): falu az Erdélyt Moldvával összekötő út mellett, Ikafalva és Torda között, Kézdivásárhely közelében. Kollega Tarsoly István (főszerk.): Révai Új Lexikon VII. Szekszárd, Babits Kiadó, 2001. 726.

3 MOL Gyárfás cs. P 1874 4. cs. 13. tétel.

4 A magyar szakácskönyv-irodalomban természetesen találunk hasonlóan kevés húsos ételt közlő szakácskönyvet, például az 1743-ban lejegyzett „Szakács Könyv” vagy a Balassa Ágnes részére 1769-ben lefordí-

vek hagyományait, amelyekben a húsételek domináns szerepet töltöttek be (pl.: Szakács Tudomány,⁵ Bornemisza Anna szakácskönyve⁶ vagy Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári szakácskönyve).⁷ Ez az arány a XIX. században sem változott érdemlegesen az édességek javára.

Az ételek elkészítésének folyamatát tekintve találunk olyat, amely teljes mértékben különbözik a korabeli receptektől. Ilyen a tojófánk, aminél a korábbi zsiradékos (vajás) lazítás eltűnik, és helyébe a tojáshabos lazítás lép. A tojáshabos lazítási mód a recept történetében – a XIX. században kiadott, általam ismert szakácskönyvekben⁸ – csak a század vége felé jelenik meg, akkor sem teljesen ebben a formában.⁹ A kürtöskalács készítésénél is csak a Hamar-féle receptben találtam utalást kováskészítésre. A többi szakácskönyvben a nyersanyagokból élesztővel¹⁰ vagy élesztő nélkül összegyúrva készítették a kalácsot.¹¹

A különbözőség mellett a hasonlóságra is találhatunk példát. A kenyértorta elkészítéséhez szükséges főbb nyersanyagok és munkafolyamatok tekintetében apróbb eltérések figyelhetők meg más leírásokban. Ilyen eltérés a bor felhasználása a téstakészítéshez vagy a kész torta tetejére kerülő narancsjég.¹²

Összességében feltételezhetjük, hogy Hamar Lajos szakácsai vagy a konyhájában megfordultak csak a számukra új recepteket jegyezték fel, talán ezért fordulnak elő oly nagy számban az édességek a kéziratos receptgyűjteményben.

Jó kalácsot sütni	Zsemlekása tálba főtt	Jó cvibakat készíteni
Farsangi pánkó	Gyermek tálba főtt	Budai kippli
Fahaj pánkó	Birsalma tálba főtt	Szutin...
Kürtös kalácsot sütni	Meggy tálba főtt	Egy csehországi bél petsenye
Rostélyos fánk	Alma tálba főtt	Rák tálba főtt
Tojó fánk	Mandula tortáta	Poronyo kipplit sütni
Süper fein bába kalács	Piskóta tortáta	Fekete leves
Ordinarae bába kalács	Kenyér tortáta	Marhahúst alla mód készítve
Fahaj strüdlí	Lintzer tortáta	Galambot cseresznye lére készíteni
Tshokoládi tálba főtt	Nádméz peretz	Csipke tálba főtt
Fahaj tálba főtt	A kártya	Tehéntúró tálba főtt
Zsemle tálba főtt	Mondulla hosztya	Pityóka tálba főtt
Köleskása tálba főtt	Mondulla forgáts	Eper tálba főtt
Rizskása tálba főtt	Darált laska	Velő tálba főtt

tott receptgyűjtemény. (Szakács Könyv. 1743. July. 31., Országos Széchényi Könyvtár Ocz. Hung. 1660.; Külömb-Féle Nád Mézel és Más Ahoz Alkalmaztatott Elegyítésekkel Ízesített Sütemények, Melyeket Ms. N. Báro Ballassa Ágnes Asszony-nak Német Nyelvről Magyarra Fordított Oskolabéli Szerzetes Száblík Istvány Vácson. 1769. OSzK Quart. Hung. 1373.)

5 Radványzky Béla báró: Régi magyar szakácskönyvek. Bp., Athenaeum, 1893.

6 Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1983. (Közzéteszi: Lakó Elemér dr.)

7 Szakács mesterség könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Bp., Magvető Kiadó, 1986.

8 Füredér Balázs: A tojófánktól a kitolófánkig. = Cukrász Mester, 2001. április 5–6.

9 Zemplényi Sz. Antonia (szerk.): Képes budapesti szakácskönyv. Bp., 1888. 229.

10 Czifrai István: Magyar nemzeti szakácskönyve... Pesten, 1829. 151.; Zelena Ferenc: Nemzeti szakács-könyv. Kassán, 1830. 156.; Pesti szakácskönyv. Kiadta Magyar Gazdaszszony, 1834. 546.; Zemplényi Sz. A.: 1888. 230.

11 Németh Zsuzsána: Magyar szakácskönyv. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv, 1858. 170.

12 Pesti szk.: 1834. 565.; Németh Zs.: 1858. 234.; Zemplényi Sz. A.: 1888. 278–279.

*Jó kalácsot sütni.*¹³ Elsőbben végy 10 kupa¹⁴ lisztet, s. annakutánna készíts kovászt egy meszely¹⁵ élesztőből, két tojást és fél meszely tejet tégy hozzája, hagyjad gyenge melegen lenni, s. kelni kell hagyni s. annakutánna vegyél 4 tojást, verjed egy kupa tejjel jól egybe, töltsd a kovászhoz, dörzsöljed a kezeddal, tölts ismét tejet s. dörzsöld el a kezeddal lisztel, annakutánna a többi tejet is töltsd hozzája, a meddig három kupáig telik, s. jól meg kell dagasztani. Sót kell tenni, minekutánna jól meg dagasztotta volna a tésztát ki kell venni egy lapitorra,¹⁶ darabotskánként addig kell a tekenyőből a tésztát kiszaggatni, hintsd meg lisztel, azután tegyed a tekenyőbe vissza s. melegíts mintegy fél kupa tejet gyenge melegen, töltsd kétszer, vagy háromszor belé s. dagaszd el jól, hagyjad kelni, s. ha meg kél, melegítsd egy kupa vajat s. töltsd reája, dagaszd egybe s. azután ismét had keljen meg, darabonként szaggasd lapitorra süsd meg s. edd meg, egészséges embernek igen jó.

Farsangi pánkó. Három kalány élesztőből s. egy kevés lisztből tsinálj kovászt s. meleg helyen hagyj kelni, vegyél három kupa lisztet 5 egész tojást, 4 sárgát s. egy kupa tejet verjed jól egybe, töltsd a kovászhoz s. dolgozd meg a tésztát jól, azután vegyél egy tojás nagyságú vajat, melegen töltsd reája, verjed addig míg hójagot kap, hagyjad kelni s. ha megkell, tegyed lapitorra, csinálj a pánkót s. kénálkodgyál belőle.

Fahaj pánkó. Fél font¹⁷ írósvaj, három font liszt – egy kevés tejfelt, két tojás sárgát – egy kevés bort, vizet, sót, mind az írósvaj tésztát hatszor egymásután nyújtsd el mindenkor hagyjad nyugodni, ha pedig írósvaj tésztát akarsz tsinálni akkor annyi írósvaját kell venni mint lisztet, azután vegyél egy fazék vaját forrón lenni, önts a tésztát a pléh formára, ha megsült hintsd meg nádmézzel s. fahajjal – de őrizd a kutifaktól mert hamar elkapják.

Kürtös kalácsot sütni. Készíts élesztőből, tojásból, lisztből, s. tejből egy kovászt s. hagyjad kelni, azután vegyél két kupa lisztet, fél kupa tejet, 5 egész s. 5 sárga tojást, jól megkell sodorni, fél font írósvaját elkell olvasztani s. jól melegen reá kenni, jó keményen tekerd fára s. kend meg zsírral, s. ha el hasad czámával kötözd fel nehogy le hulljon.

Rostélyos fánk. Vegyél fél font írósvaját, tegyed egy abálloba,¹⁸ kavard meg jól, üss hozzá lassanként hat tojást, egy fertály¹⁹ tejet, fél font lisztet, két kalán jó élesztőt, eztet egy fél óráig jól egybe kell keverni, s. kelni kel hagyni, ha akarsz egy fertály font mondatát tehetz belé, ha a tészta félig meg költ, s. azután ismét had keljen, azután a vasat a tűzbe kell tenni, forrón kikell venni, zsírral meg kell kenni s. kalányonként belétetni s. megsütni, ha megsült nádmézzel kell meg hinteni, – elsőbben kénálkodgyál a konyhán a míg meg marad vidd bé az asztalra.

Tojó fánk. Vegyél három meszely tejet, tedd egy lábosba hadd följön, tegyél egy kevés tojásbabot belé azután három meszely lisztet kevergess belé a tűzön, hogy ne légyen füstölős,

13 A receptek a mai olvasatnak megfelelően lettek átírva, kivéve azt a néhány (szándékosan az eredeti formájában meghagyott) szót, szófordulatot, amelyek visszaadják a receptek eredeti „ízét”.

14 Kupa – jellegzetes erdélyi mérték, melynek eredeti magyar neve ejtel volt. (A mértékegységeknél az Erdélyre vonatkozó adatokat vettem figyelembe.) 1 erdélyi kupa = 1823-ig 1,3623 liter, 1823-tól = 1 bécsi pint = 1,4147 liter. *Bogdán István:* Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 236–237.

15 1 erdélyi meszely = ¼ új erdélyi kupa = 0,3573 liter. *Bogdán I.:* 1991. 241.

16 Lapittor – azaz lapitto, tehát nyújtódeszka. *Szabó T. Attila* (szerk.): Erdélyi magyar szótörténeti tár VII. Bp., Akadémiai Kiadó, 1995. 812.

17 1 erdélyi font = 1721-től 32 erdélyi lat = 1 bécsi font = 0,56 kilogramm. *Bogdán I.:* 1991. 445–446.

18 Abárló – abáló/kövesztő fazék. *Szabó T. Attila* (szerk.): Erdélyi magyar szótörténeti tár I. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976. 51.

19 Fertály = a német Viertel szóból származik és negyedetet jelent. *Bogdán I.:* 1991. 174.

ha meg főtt hagyjad meg hűlni, 15 tojást tégy meleg vízbe, egyiket a másik után üsd belé, kevergesd össze jól, sózd meg, süsd kalánként forró zsírba, vagy vajba, s. a mit tojik edd meg.

*Süper fein*²⁰ *bába kaláts.* Vegyél 12 lat²¹ friss írósvajat, tegyed egy abárlóba keverjed jól egybe, 6 tojás sárgát és 5 egészét, üsd egyiket a másik után belé, két kalány nádmézet is 13 lat tisztet, 2 kalány élesztőt, keverjed azt mind jól egybe sózd meg, hintsd meg a formát zsemlelélel, hagyjad kelni és süsd meg.

Ordinaraé bába kaláts. Vegyél 3 meszely lisztet 4 sárga és két egész tojást, egy meszely tejjel, 3 kalány élesztőt és sót, keverjed jól egybe egy fertály font vaját meleget hozzája, verjed addig míg hojagzik, egy marék marozsát tégy belé, kendd meg a formát vajjal, hintsd meg zsemlelélel, töltsd belé s. hagyj kelni.

*Fahaj strüdl.*²² Ez készül az előbbeni tésztából, csak azzal a különbséggel, hogy ennek lágyabbnak kell lenni, ha jól meg van verve, akkor egy laska²³ nyújtó deszkára kell tenni, és kihúzni a milyen nagyon lehet s. lisztel meg kell hinteni, friss vajjal meg kell kenni azután egy fertály font vaját, mondatát, és fahaját nádmézzel elegyítve jól meg hinteni molozsát is amennyi kedve tartsa.

Tshokoládi tálba főtt. Vegyél fél font tört mondatát és fél fertály nádmézet, tegyed egy abárlóba, öt egész tojást üss belé, s. azután 10 sárgát, egyiket a másik után üsd belé, keverjed egy egész órát, vegyél fél font megreszelt tsokoládét, keverjed egybe, kennyél meg egy formát, és töltsd belé, süsd meg a kementzébe.

Fahaj tálba főtt. Vegyél fél font friss írósvajat, törjed jól, el vegyél fél font mondatát hat tojásnak, keverjed habba, fahaját, nádmézet tegyél belé, a meddig tettzik, keverjed egy órát, kennyél meg egy formát s. tedd belé.

Zsemle tálba főtt. Két zsemlelének vedd ki a belét, tölts forró tejet reá, törjed egy szitán által, törjél egy tálba egy fertály írósvajat, két egész s. hat sárgát, fél font tört mondatát, egy fertály font nádmézet, és a kihűlt zsemle belét vágott cziromhajjal együtt, keverjed jól egybe, tegyed egy formába, és süsd meg.

Köleskása tálba főtt. Főzd a kását jó vastagra tejbe hagyjad hűlni, végy friss vaját törd meg jól, 2 egész és 6 sárgát, a kását, nádmézet, és egy fel tziromnak a levét nyomd bele, keverd egybe órát tedd egy tálba süsd meg.

Rizskása tálba főtt. Főzed a rizkását tejbe jó vastagon, ha meghűlt vegyél egy fél font írósvajat, keverd egy tálba jól meg és annak utána tegyed a meghűlt kását darabonként beléje, kavard jól meg azután 9 tojást sárgát bele egy fertály font törött mandulát és egy tsithromnak a haját, nádmézet annyit ameddig elegendő édes, a tojásnak fejéret habba kell verni és jól egybe kell kavarni tegyed egy tálba és süsd meg.

Zsemlekása tálba főtt. Ha a kása a tejbe jó vastagon meg főtt másfél fertály írósvajat beléje, tegyed a kását lassanként hozzája, kavard jól meg, üssél 9 tojás sárgát bele, egy tziromhaját, és szeretsendióvirágot és utoljára a tojás fehér beleket keverni, tegyed egy tálba és süsd meg.

Gyermek tálba főtt. Készíts jó montlisztből²⁴ és tejből egy híg tésztát, töltsd egy lábosba, tegyél vaniliát hozzája, hagyjad jól főni, és egy kevéssé száradni, ha jól meghűlt, vegyél egy fertály font írósvajat, keverd beléje a meghűlt tésztalevele keverjed jól üssél lassanként 10 tojás sárgát bele nádmézet míg elegendő édes lészen, a habravert tojás fejért tedd hozzája töltsd tálba süsd meg.

20 Fein – finom. *Halász Előd*: Német–magyar szótár I. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 666.

21 1 erdélyi lat 1721-től = 1 bécsi lat = 1,71 dekagramm. *Bogdán I.*: 1991. 452.

22 Der Strudel -s-, – rétes. *Halász Előd*: Német–magyar szótár II. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 1868.

23 Laska – vékonyra nyújtott tészta, metélt tészta. Szakács mesterség... 1986. 461.

24 Muntliszt – a szokásosnál durvábbra őrölt nullás liszt. *Lőrinczy Éva* (főszerk.): Új magyar tájszótár III. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992. 1327.

Birsalma tálba főtt. Főzd meg a birsalmát, lágy legyen reszeld meg, üssél hat tojás sárgát hozzája nádmézet egy tztitromhajat tojás fejért hobbra kell verni, bele kell tölteni és még kell sütni.

Meggy tálba főtt. Vegyél annyi nádmézet jó édes legyen, venni kel egy zsemlét a ki egy napos legyen reszeld a belét beléje, üssél 4 egész tojást bele, keverd jól egybe szegfű, fahajat tztitromhajat tisztítod meg a meggyed a magvától utoljára tedd beléje és süsd meg.

Alma tálba főtt. Vegyél almát hámozd meg, reszeld meg törjél írósvajat, tedd bele az almát tzipóbelet morsolékot hinst bele üssél 6 tojás sárgát egy fertály font törött mandulát egy fertály font nádmézet és egy marék apró szőlőt a tojás fejért habra kell verni és bele elegyíteni, megsütni.

Mandula tortáta. Vegyél 1 font mondulát, hámozd meg, tedd száradni, ezt törd meg jól aprón, azután törjél három fertály font nádmézet, elegyítsd a mandulával jól egybe, üssél 12 tojás sárgát egymásután bele, dörzsöljél egy tztitromhajat nádmézre és tedd beléje olvassz írósvajat kend meg a formát hints zsemlébelet tojás fejért habra elegyíts bele töltsd a formába süsd meg.

Piskóta tortáta. Vegyél 1 font nádmézet, törd meg jól aprón, üssél 15 tojás sárgát hozzája, keverd jól egybe egy font fein montlisztet hozzá a tojás fejéit habra, tedd bele, dörzsöljed egy tztitromnak a haját nádmézre, kend meg a formát írósvajjal tedd bele és gyenge tűznél süsd meg.

Kenyér tortáta. Vegyél egy fél font mondulat, törd meg jól fél font reszelt jó száraz fekete kenyeret 1 lat fehajat egy könting²⁵ szeretsendió-virágot egy lat szegfűt, két tztitromhajat nádmézre dörzsölni, 16 tojás sárgát és egy fél font nádmézet keverjed jól egybe a kenyérral, másfél órát, a tojás fejért habra keverd hozzá, kend meg a formát írósvajjal, töltsd bele süsd meg.

Lintzer tortáta. Tegyél 1 font jól kimosott írósvajat vagy abárlóba, keverjed jól meg, üssél 8 tojás sárgát bele egyiket a másik után, 1 fél font szegfűvel, megtört mandulát, 3 meszely mundlisztet és egynehány tejfelt, készíts egy tészttát belőle, tegyed egy lapitorra és nyújtsad ki, a felit hagyjad a fenekinek, egy fertály font nádmézet egy tztitromon meg dörzsölni és tedd hozzá a fenekire tegyél befőzött liktáriumot²⁶ és tészttának másrészből fonnyad keresztül tojás sárgával, kend meg és tedd a kementsébe.

Nádméz peretz. Vegyél egy fertály font törött nádmézet, annyi lisztet egy fertály font írósvajat hagyjad elolvasztani, ha a tészta igen vastag akkor üssél 1 egész tojást bele egy narantz-nak a haját belé, tsénály peretzet belőle és süsd meg.

A kártya. Vegyél egy fertály font lisztet 4 lat írósvajat, dörzsöljed jól egybe nádmézet, fahajat szeretsendió és tztitromhajt verjél egy tojást jól egybe, töltsd hozzá és szegfűt tsináld a tészttát egybe, nyújtsad ki, vágjad kártya formára és rakd meg mandulával, süsd meg.

Mondulla hosztya. Vegyél egy fél font jól meg tört mondulát, egy fertály nádmézet, törd meg egy tztitromnak a haját nádmézre kel dörzsölni, 4 tojás üssél belé keverd jól egybe ameddig jó vastag, tedd a vasat a tűzbe ha forró kend meg írósvajjal, tegyél egy kalanyal reá és süsd meg.

Mondulla forgáts. Törjél 1 fél font mondullát egy kevés tojás fejért elegyíts meg, keverjél egy fertály font aprón törött nádmézet beléje annak utána vegyél egy pléht kend meg fejeér viasszal teríts el a mandulát rajta egy késnyi vastagságúra tedd be egy kementzébe aki nem igen meleg süsd meg.

Darált laska. Vegyél egy kupa mondlisztet, 8 tojás sárgát és egy kevés élesztőt, egy meszely meleg tejet, egy fertály font elolvasztott írósvajat, sőt dolgozd ezt jól egybe vágjad a

25 Könting – valószínűleg quintel, azaz ¼ lat. Szakács mesterség... 1986. 456.

26 Liktárium – vagyis lekvár. Szakács mesterség... 1986. 461.

tésztát kerek darabokra tegyed a kasztrolba²⁷ és hagyjad kelni ha meg költ tegyed a tűzre, fedd be vegyél 4 tojást üsd belé egy fél kupa (?)²⁸ keverd jól egybe töltsét a tésztára feljül és alól tegyed szemet reá és süsd.

Jó cvibakat²⁹ készíteni. Tenni kell egy kis tekenyőbe 2 kupa és egy marokkal fein mond-lisztet készíts egy meszely tejből és 3 kalány élesztőből egy kovászt, keverd jól és hagyjad kelni az után vegyél egy fél kupa tejfelt egy 1/2 meszely jó vastag tejes tedd be a kovászt, keverd jól egybe a kezeddal üssél 10 tojás sárgát egyiket a másik után beléje az után vegyél egy fertály elolvasztott írósvajat beléje kezgyed el dagasztani a meddig hojagzik vegyél fertály font tört nádmézet és keverj ánist belé dagaszd addig a még jól meg van elegyítve, hagyjad kelni ha meg költ, vágjad tenyérnyi hosszú darabokra, kend meg tojás sárgával hints durván törött nádmézzel, tedd tepsibe és süsd megsült vágjad hosszú késsel ujjnyi vastagon, tegyed a kemencébe és mindkét felől meg száradni.

Budai kippli. Egy fertály vajat jól el törni, 2 egész tojást, és két sárgát egy font lisztet egy kevés tejet egy kalány élesztőt, sőt dörzsöld meg, a tésztát formáját készíts kippliket belőle, kend meg tojás sárgával és süsd meg.

Szutin ...³⁰ nek a belét, tölts tejet reá, s. hagyjad ázni, azután vegyél egy fertály font írósvajat, törjed jól egybe, tedd a megázott zsemlét belé, üss egymás után hat tojást, nádmézet marozsát és apró szőlőt belé, keverd jól egybe kösd egy asztal keszkenyőbe belé, tedd egy fazék vízbe ha fő a víz tedd belé a vízbe hagy följön, ha megfőtt tedd egy tálba, spékeld³¹ meg hosszan vágott mandolával, vegyél másfél fertály jó óbort, tegyed főni, ha fő tegyél hat tojás sárgát, keverd jól egybe töltsd a főtt bort reá, keverd hogy össze ne fusson, tégy nádmézet belé a míg jó édes lesz hagyjad főzni a meddig vastag, de örökké keverd töltsd a tésztára s. tedd az asztalra.

Egy csehországi bél petsenye. A bél petsenyét hagyjad jól meg pátsolni s. a bőrtől meg kell tisztítani s. szépen meg spékelní, akkor süsd meg szépen a nyárson, öntözd meg, a levihez vegyél egy fertály font mandolát, tedd egy tserpenyőbe, és rántsd meg hájastól hogy el ne égjen, törd meg egy meleg mozsárba jó aprón azután főzzél egy fertály font apró szőlőt borba, két darabotska borba ázott zsemlét, nyomd ki, törjed jól egybe, vedd ki a mozsárból, tedd egy fazékba, tölts jó hús levet reá, bort és egy kevés etzetet belé hagyjad ...-gu, székfűvet, citromhajat is szűrjed keresztül a szitán s. töltsd a megsült bél petsenyére.

Rák tálba főtt. Főzz 30 rákot, hámozd meg a farkát és lábát, azután olvasszál el másfél font írósvajat, törd meg jól a rák haját a mozsárba, rántsd meg az írósvajba, szüzd keresztül s. hagyjad hűlni, s. a rák hajára töltsél tejet, hagyjad fel főni s. meg hűlni tegyél egy zsemlének a bélit beléje, hogy ázzék tedd a rák vajba, üss négy tojás sárgát beléje egyiket a másik után, vegyed a farkatskákat, és a lábakat aprón tedd hozzá, nádmézet és tört mandolát is keverd jól egybe, tedd a formába, töltsd meg liktáriummal és süsd meg, s. edd meg.

Poronyo kipplit sütni. Vegyél másfél font vajat, törd meg jól, 4 sárga s. egy egész tojást, egy font lisztet, fél meszely gyenge meleg tejet, egy kalány élesztőt, keverd jól egybe vágjál apró darabotskákat, formálj kipplit belőle és hagyjad kelni.

27 Kasztrol – lábas. Szabó T. Attila (szerk.): Erdélyi magyar szótörténeti tár VI. Bp., Akadémiai Kiadó, 1993. 244.

28 (?) = nincsen adat.

29 Cvibak – kétszersült. Szabó T. A.: 1976. 1225.

30 A ... jelölt szövegrészek az eredeti kéziratban sérültek, illetve olvashatatlanok, és a korabeli egyéb leírások alapján sem egészíthetők ki megbízhatóan.

31 Spékelní – tűzdelni. Bárcei Géza-Országh László (szerk.): A magyar nyelv értelmező szótára V. Bp., Akadémiai Kiadó, 1961. 1263.

Fekete leves. Vegyél egy kásztrot, tegyél három darab széllyesenn vágva szalonnát belé, juh húst is, két olasz káposztát s. egy fő zöldet is, jó félét is, egy czellert, három murkot, egy fél hagymát, egy fél karalábét, három gyökér petrezselymet szépen ki kell mosni s. beléje kell tenni, betakarni s. fél órát dinsztelni kell hagyni, és nem kell fel takarni, a meddig jól meg nem dinsztelődik, fedd fel és felfedve hagyjad egy fertály órát dinsztelni tedd egy fazékba, és tölts hús levét reá s. hagyjad főni, ha megfőtt szűrő által egy szitán főzz belőle amit akarsz, tedd az asztalra.

Marhahúst alla mód készítve. Vegyél egy darab szép marhahúst, spékeld meg egy ujjnyi vastag szalonnával, tedd egy kásztrolba, a fenekire szalonna lapos darabotskákat vegyél kudelkraut,³² borszolékot, tzitromhajat, székfűvet, szeretsendió-virágot, jó bor etzetet, húslevet, sőt fedd bé s. ragaszd bé, hogy egy szikra pára ki ne jöjjön belőle, ha gondolod, hogy a hús elegendő lágy, vedd ki egy tálba, tisztítsd meg szépen, a levnek a zsíráját merd le, s. a többbit szűrő által, és töltsd a húsrá, akkor jó.

Galambot cseresznye lére készíteni. Vágd le a galambot két részre, főzd meg jó hús lébe, ránts lisztet nádmézzel együtt barnán, vegyél száraz cseresznyét egynehány marékkal, törd meg a magvát, vedd ki belőle fahajat, reszelj czitrom hajat, bor etzetet, nádmézet, és vizet hozzá, hagyjad szénén jól egymásra főni, törd egy szitán keresztül, töltsél abból a léből ...set hozzá, tedd a galambot beléje s. hagyjad fel főni, tsürkékkely³³ meg tsinálhatod.

Csipke tálba főtt. Készítsél egy nagy tálba 3 1/4 font keresztül törött csipkét, tegyed egy nagy abárlóba, vegyél egy rézedénybe nádmézet, és két kalány vizet, főzzed addig a meddig a nádméz hűssodik, töltsd a csipkére, és keverd jól egybe, hagyjad hűlni, 10 tojáshoz üsd habba, a fejéret üsd belé, s. keverd egy órát jól egybe, és süsd meg.

Tehéntúró tálba főtt. Vegyél egy kupa tejet, üss hat tojást belé tedd a tűzre s. keverd addig, a meddig egy túró lesz belőle, nyomd egy czitromnak a haját belé, hogy fusson össze, ha össze futott szűrő egy szitán keresztül, s. hagyjad hűlni, törj egy fertály írósvaját meg, üss három egész, és 3 tojás sárgát beléje, végy egy zsemlének a belit, reszeld a belit jó aprón, tedd az írósvaj közé, czitrom hajat, nádmézet a mennyi néked tetszik, tegyed a tehéntúrót utoljára belé, habard jól egybe, kend meg a tálat írósvajjal, tedd beléje s. süsd meg.

Pityóka tálba főtt. Tegyél pityókát a ... főtt, tisztítsd meg s. reszeld meg a tormareszelőn, másfél fontot egy fél font írósvaját, egy fertály tejet, 17 tojás sárgát, kavard belé egy fertály font keserű mandolát, törve elegyítsd belé, azután 17 tojás fejéret üsd habra, tedd hozzá, nádmézet tegyél kedved szerint hozzá, kenny meg egy tálat írósvaját, tedd belé s. süsd meg.

Eper tálba főtt. Törjél el 4 lat friss írósvaját, üss három tojás sárgát beléje, keverd jól egybe vegyél egy fél fertály epret, törd egy szitán által, egy marék zsemlébelet, s. egy fél czitromnak a levét nyomd belé, nádmézet, fahajat, utoljára 4 tojás széknak a haját tedd beléje, ezeket mind össze kavard egy egész óráig kenny meg egy tálat írósvajjal, és tedd belé s. süsd meg.

Velő tálba főtt. Vegyél velőt a mennyit akarsz, üss egy egész s. két tojás sárgát belé, vegyél egy fél meszely tejet belé, tedd a tűzre keverd a meddig vastag, hagyjad hűlni, tegyed a velőhöz s. törj hozzá, nádmézet, s. czitromhaj ... s. kavard egy óráig, tedd a tálba ... meg, süsd meg s. edd meg, de nehogy meleg legyen mert elégeti a szájadat, azután szökjél egyet, így ismét egy pohár aszú szőlő bort azután hadj nyughatol.

32 Das Kudelkraut -(e) s – vad kakukkfű. *Halász E.*: I. 1988. 1184.

33 Tsürkékkely, vagyis csirkékkal.

BALÁZS FÜREDER

THE RECIPE MANUSCRIPT OF LAJOS HAMAR**(From his diary written between 1814–1864)**

I came across the two diaries of Lajos Futásfalvi Hamar among the documents of the Gyárfás family in the Hungarian National Archives. Lajos Futásfalvi Hamar was one of the smartest and most educated government officers of his time in Háromszék. He fulfilled differently waged duties in different public offices in his county, being a town-clerk, but, if necessary, practising as a village notary or conducting judicial cases in different villages. He directed his estate perfectly. His diaries contain notes about managing his estate. Among other things, there are inventories about crops and purchases, and affairs related to serfs. A manuscript of a recipe collection was slipped into the pages of the first diary, which was written between 1814 and 1864. The collection contains 42 recipes, which – according to the differences in their subscription and style – were put down by several different people. I suppose that these recipes were inserted into the diary accidentally at a later time. By examining the recipes, we can observe that almost all of them are about deserts. There are only six recipes of meat meals, which is surprisingly few, knowing the traditions of the earlier Transylvanian cookbooks, where the meat meals played a dominant role. Considering the process of preparing the meals, we can find recipes, which completely differ from the contemporary ones. The hen doughnut (tojófánk) recipe is one of these. We can also find examples for recipes that are similar to the other recipes of the time: the main ingredients and the process of preparing the bread-cake (kenyértorta) are almost identical, only minor differences can be found. To sum it up, we can assume that the cooks of Lajos Hamar, or those who visited his kitchen only put down the recipes, which were unknown for them, and maybe that could be the reason why the recipes of sweets occurred in such a large number in the manuscript.

KECSKÉS SÁNDOR

A FEJÉR MEGYEI TEJSZÖVETKEZETEK TÖRTÉNETE ÉS TANULSÁGAI

A tejszövetkezetek történetének nagy múltja van. Az első szervezési munkát a nagyobb mezőgazdasági üzemek tulajdonosai kezdték az 1882–1836-as években. Az első Szombathelyen alakult, 1882-ben. Követőikkel abban az időben 12 nagyobb tejszövetkezet alakult. Ezek a közvetítő kereskedelem mellőzésével igyekeztek a vonzáskörzeteikben a városi és az ipartelepi lakosság tej és tejtermék igényeit kielégíteni.

A kistenyésztők első tejszövetkezete a Baranya megyei Máriakéménden 1895-ben alakult. Működésének eredményei már az első években jók voltak, ezért példáját gyorsan követték, és 1899-ben már 16 megyében működtek községi tejszövetkezetek. Igen példamutatónak ítéljük az 1900–1913-as években Moson megyében működött 27 tejszövetkezet munkáját. Ezek *Ujhelyi Imre*, a Mosonmagyaróvár Gazdasági Akadémia tanárának és európai hírű igazgatójának kezdeményezésére alakultak és igen eredményesen működtek. Alapjaiban segítették a szarvasmarha-tenyésztés fejlődését és a tenyésztőknek havonként adtak biztos pénzügyi forrással forgótőkét.

Fejér megyében Csór községben 1899. V. 1-jén alakult az első tejszövetkezet 73 taggal, 155 üzletrésszel és 180–600 liter napi tejforgalmával. Majd 1899–1902 évek között Baracs-kán, Sáregresen, Kajászószentpéteren, Polgárdin, Nádasdladány, Cece, Hercegfalva és Tabajd községekben alakultak tejszövetkezetek. Az első világháború miatt ezek beszüntették működésüket, majd 1925–1937 között 50 községben alakult és működött tejszövetkezet. Ezeknek 1937-ben az akkor általam gyűjtött fontosabb adatai járasonként a következők voltak:

Járás	A tejszövetkezetek			A tejszövetkezetekbe szállított tej	
	száma	tagjainak száma	üzletrészek száma	liter	értéke Pengő
Bicskei	22	3828	6 444	6 650 375	917 861,00
Adonyi	7	904	1 469	1 500 464	177 044,80
Móri	2	256	289	86 457	11 243,93
Sárbogárdi	12	1716	2 024	1 799 256	215 643,37
Székesfehérvári	7	989	1 379	1 385 506	191 751,00
Összesen	50	7693	11 605	11 422 058	1 524 544,10

A tagoknak literenként 11,2–13,9 fillért fizettek.

A legtöbb tejszövetkezet és tejforgalom az akkori váli-bicskei járásban volt. Községenkénti sorrend a következő: Bicske, Baracska, Kajászószentpéter, Gyuró, Támok.

Külön is meg kell emlékezni a Dreher-uralalom alkalmazottainak tejszövetkezetéről. Ezt 1932-ben Régeni Gyula váli intéző szervezte az uradalom alkalmazási szerződése szerint tehen tartásra is engedélyezett cselédek, egyéb alkalmazottak és intézők részére. Ebben a szer-

vezeti formában egyedüli volt az országban. Tagjainak száma a váli, martonvásári, tordasi uradalmakban összesen 236, teheneinek száma 250. Tejforgalmuk 1933–1937 évek átlagában évi 444 060 liter tej, 51 139 Pengő értékben. A szövetséget segítséget adott tagjainak a tejtermeléshez szükséges abrak beszerzéséhez, az elhullott vagy kényszervágott teheneik károsodásáért és a kötelező lépfene oltás költségeit is viselte.

A legjobb eredmény a bicskei tejszövetkezetben volt. Tej- és pénzforgalmuk 1934–1937 átlagában naponként 2314 liter, évenként 844 618 liter, pénzértéke 113 626 Pengő. Ebből tartaléktőkét is képeztek. A tagok kamatmentes hitelt kaptak, ha a teheneik elhullása, kényszervágása miatt károsodtak, vagy a gyengén termelő teheneiket akarták jobbakra cserélni.

A tejszövetkezet tejfelt és túrót is készített. Biztosították, hogy a bicskei fogyasztók kitűnő minőségű tejet és tejterméket kapjanak.

Ügyes pénzkezelésük azt is lehetővé tette, hogy tanácsomra megszervezték tagjaik részére az abrakkeverő és ellátó üzemet. Ezt a községben lakó és a községben törzskönyvi ellenőrzést végző görgetegi Kiss Lajos egyesületi körzeti állattenyésztési ellenőrünk szakmai tanácsai alapján üzemeltették. Ellátták tagjaikat szakszerűen összeállított abrakkeveréssel. Így a teheneik tejtermelését gazdaságosan tudták fenntartani és fokozni.

A bicskei tejszövetkezet nagy segítsége az igen ügyes szervezőképességű Lakatos István, a Takarékpénztár ügyvezetője volt. Fáradtságot, időt nem kímélve munkálkodott a bicskei gazdák érdekeiért.

Ezen a helyen is emlékeztetek rá, hogy a Bicskén 1937-ben alakult szövetkezeti abrakkeverő üzemet a Magyarországon jelenleg széles körben működő korszerű abrakkeverő üzemek ősenek kell tekinteni. Bicskén még jelenleg is megtalálható az épület, amelyet üzemi emlékké kellett volna átalakítani és fenntartani. Erre felhívtam Bicske város polgármesteri hivatalának figyelmét.

Meg kell emlékezni az 1937-ben alakult „Cece környéki Tejszövetkezetek Szövetségéről”. Célja volt a kötelékébe tartozó 10 Fejér megyei, 6 Tolna megyei és 1 Veszprém megyei tejszövetkezet tömörítése azzal a céllal, hogy a kötelékébe tartozó tejszövetkezetek által gyűjtött tej és tejtermékek jobb értékesítéséről egységesen gondoskodjanak. A szövetség ellenőrei ellenőrizték az egyes tejszövetkezetek munkáját. Így törekedtek a jó minőség egységes fenntartására. Tanácsokat adtak a szarvasmarha-tenyésztési és takarmányozási, tejkezelési feladatok kívánt szintű végzésére.

A tejszövetkezetek a Kormány 7240/1942 ME. sz. rendeletével az Országos Tejszövetkezeti Központ kötelékébe tartoztak, a központjukba szállították az összegyűjtött tejet. A tejszövetkezetek és tagjaik a beszállított tejért havonként kapták a pénzt.

Kedvező támogatást kaptak a tejszövetkezetek tagjai a Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetségétől, Bogár János gyurói, Komáromi János lovasberényi ref. lelkészek és 5 Fejér megyei földbirtokos szövetségi választmányi tagok közreműködésével a tejtermeléshez szükséges abraktakarmányok kedvező áron történő beszerzéséhez is.

A történelmi hűség miatt meg kell emlékezni Székesfehérvár város tejellátásáról is. A város lakói a fehérvári kispusztáról, Merán uradalom Zámoly-Borbálya pusztáról, Papenheim uradalom Imremajorból, Simay gazdaság Kisfalud pusztáról, Kégl gazdaság Csala pusztáról kapták a tejet. Házról házra járva vitték az előre közösen megállapított napi tejmenyiséget. A fehérvári tejtermelők a székesfehérvári piacon és a belváros utcáinak is árusították a tejet, túrót, tejfelt.

Kedvező volt a tejtermelő gazdák és a tejszövetkezetek helyzete, mert közvetítő kereskedelem nélkül előnyösebb áron tudták tejuket értékesíteni.

KECSKÉS SÁNDOR

JELENTÉS

A FEJÉRVÁRMEGYEI ÁLLATTENYÉSZTŐK EGYESÜLETE 1942. ÉVI JÚNIUS HÓ 25-I ÉVI RENDES KÖZGYŰLÉS ELÉ

Az egyesület az 1940/41 évvel a 21. üzemi évét zárta le. Ez az év – részben az 1941. évi rossz takarmánytermés, a kevés abrak, másrészt az alacsony tejárak – nehéz megpróbáltatások elé állították a gazdákat. Ennek ellenére az egyesület tag és ellenőrzött tehenlétszáma szaporodott. Itt külön ki kell emelnünk a Földművelésügyi Minisztérium állattenyésztési ügyosztályának Battha Pál miniszteri tanácsos úr Öméltóságának kezdeményezésére átszervezett állattenyésztési községeket amelyekben az ellenőrzött tehenek létszáma igen magasra emelkedett.

Így:	Dunapentelén	146 gazda	269
	Perkátán	34 gazda	70
	Kajászószentpéteren	57 gazda	120
	Gyurón	56 gazda	141
	Vereben	47 gazda	111
	Tordason	59 gazda	85 drb. tehen áll ellenőrzés alatt.

Itt külön ki kell emelnünk Dunapentele községet, ahol képviselőtestületi határozat értelmében minden tehentartó gazda köteles a teheneit ellenőriztetni. Ezenkívül 300 P.-vel járul hozzá a község az ellenőrük ellenőrzéskori ellátásához, amely összeg tehermentesíti a gazdákat. Az állattenyésztési községek jelenleg semmit nem fizetnek az ellenőrzésért, csupán az állattenyésztési ellenőr ellátását vállalják közösen a tagok. A községek közül 1941. nov. 1-én Pátka községet vettük ellenőrzés alá, ahol igen jó tehenállomány van. Beléptek ezenkívül a Kápolnásnyék-Ferencmajori kiscgazdák. Több községet mind addig amíg elegendő állattenyésztési ellenőrt nem kapunk, nem tudunk beszervezni, mert a jelenlegi – rendkívüli állapotok (katonai bevonulások) miatt – a meglévő tehenészetekkel is nagy nehézséggel tudjuk ellenőrizni.

1941. XI. 1-től belépett uradalmi tehenészetek:

		Tehén
1. Gróf Hunyadi Ferenc	Nagylók	45
2. Lehoczky Ferenc	Rácalmás	20
3. Gróf Silva Tarnoka Frigyesné	Franciska pta.	48
4. Dr. Molnár Dezső	Csirib	80
5. Vitéz Magasházy László	Baracska	20
6. Csókay István	Sóskut	46
7. özv. Szitányi Károlyné	Baracs	24
8. Dóra Szilárd	Dunapentele	36
9. Szitányi Vilmos	Baracs	29

10. Terjékfalvi Parcher Félixné	Szarvas pta.	56
11. Exler Ferencné	Rácalmás	5
12. Nagynémetegyházai Bérghazdaság	Nagynémetháza	64
13. Voinovich Géza	Arany pta.	50
14. Janiga Antal	Belsőbáránd	34
15. Elek Ferenc és dr. Elek István	Harmatos és Alsóbesenő	179
	<u>Összesen</u>	<u>736</u>

Kiléptek az egyesületből 1941. XI. 1-én.

Herceg Esterházy Antal Tóti és Sári pusztá. Ezek a tehenészetek az O.T.B. határozata értelmében a területileg illetékes Veszprémvármegyei Állattenyésztő Egyesülethez lettek csatolva.

Pajzs Gyula Ujgalambos a borzderes tehenészetét feloszlatta.

Kilépett az Egyesületből még Bartha Lajos Seregélyes.

Etyek községben a kisgazdák általános részvétlensége miatt az ellenőrzést beszüntettük 1941. nov. 1-én.

Termelési eredmények.

Az 1940/41. évi termelési és takarmányozási beszámolókat a „Magyar Állattenyésztés”, „Felsődunántúli Gazdák” és az „Egyesületi Közlemények”-ben is közöltük tagjainkkal, így a termelési eredményekről egész röviden számolunk be.

132 uradalmi tehenészet 4739 drb. éves tehénének átlagos termelése 3186 kg. volt amely az 1939/40 előző évi termeléssel szemben 121 kg.-al (3,66%) kevesebb.

20 község 202 drb. éves tehene átlagosan 3225 kg. tejet termelt. Itt 60 kg. átl. emelkedés mutatkozik az előző évvel szemben.

Az általános gyenge takarmányozás (keves abrak és szálás) ezenkívül az alacsony tej ár is igen kedvezőtlen volt a tejtermelésre. Ezek az okok a folyó évi termelési eredményeknél még fokozottabb mértékben rontják az eredményeket.

Tenyészállatok eladása és vétele:

Az egyesület tagjaitól az 1940/41. évben összesen 236 bikát vásároltak. Az eladott bikák-ból elkelt:

Uradalmi	186 drb.	1515,- P áron
Népies	50 drb.	1175,- P áron

1941. évben (jan. 1. – május hó 31-ig) elkelt.

206 drb. uradalmi bika	499.942,- P. össz. és	2427,- P. átlag áron
29 drb. népies	67.425,- P. össz. és	2325,- P. átlag áron
<u>Összesen: 235 drb. bika</u>	<u>567.792,- P. össz. és</u>	<u>2416,- P. átlag áron</u>

Az 1942. évi országos tenyészállatvásárra összesen felvitt 74 bika közül elkelt 70 bika. Eladatlan maradt az eredeti felvitekből 2, a pótfelvitekből szintén 2 bika.

58 drb. uradalmi tenyészetből származó bika átl. ára 2965,- P.

12 drb. kisgazda tenyészetből származó bika átl. ára 2838,- P. volt.

Díjakat nyertek az 1942. évi budapesti kiállításon:

		I.	II.	III.	Elism. okl. Csop. d.	
Gróf Esterházy László	Sárosd	—	—	1	1	—
KK. gr. Károlyi István	Sárkeresztes	—	2	—	2	—
Felsőőri Nagy Pál	Középhantos	1	—	—	1	—
Pajzs Gyula	Ujgalambos	—	1	1	2	—
Zirci Apátság	Előszállás	1	2	1	1	1
Verbói Szluha Aladár	Cece	—	2	1	3	1
Gr. Semsey Lászlóné	Világospusztá	—	1	—	—	—
Komlósi János	Kishörcsök	1	—	—	1	—
'Sigray Béla	Dunapentele	—	—	1	—	—
Vitéz Barcza Imre	Pusztázámor	—	—	1	—	—
Br. Ivánka Géza	Pátka	1	—	—	—	—
Kisgazdák		—	2	1	1	—
	Összesen:	4	10	7	13	2

Csoport díjat kapott az egyesületünk is a kiállított tenyészbikákért.

A fentiek szerint kaptak a tagjaink:

4 drb. I. díjat

10 drb. II. díjat

7 drb. III. díjat

13 drb. Elism. oklevelet

2 drb. Csoport díjat

Összesen: 36 drb. díjat.

Importok – akciók.

Fejérvármegye területéről az Egyesület részbeni közreműködésével 2 uradalmi tenyészetből 9 drb. tehén került a nyíregyházi m.kir. gazdasági felügyelőség útján Dombrád községbe.

A székesfehérvári kisgazdák 40 drb. üszőborjút adtak el a F.M. borjúakciója keretében a Budapesti és az Alföldi Szarvasmarhatenyésztők Szövetsége területére.

Az Egyesület a Szövetséggel és a vármegyei m.kir.gazdasági felügyelőséggel karöltve 1941.-ben 100 drb. üszőborjút osztott ki a kisgazda tagjainknak a F.M. kedvezményes borjúakciója keretében. Az üszők átl. vásárlási ára 277,37 P. volt.

1942. évben is kérte az Egyesület a Minisztériumtól újabb 200 drb. borjú kedvezményes beszerzését. A minisztérium 200 drb. borjú vásárlását engedélyezte átl. 150,- P. vételár hozzásegítésével.

A borjúkat legnagyobb részben már megvásároltuk Sopronmegyében és a megyei birtosoktól.

A vásárolt és kiosztott borjúkkal a kisgazdák meg vannak elégedve és egyre nagyobb az érdeklődés az állami borjúakció iránt.

1940–41-ben 6 drb. eredeti svájci import vemhes üszőt kaptak Kajászószentpéter, Perkáta és Dunapentele község kisgazdái.

Ebben az évben a 200 drb. kontingens terhére 10 drb. telivér szimmentáli üsző vásárlását engedélyezte a Szarvasmarhatenyésztő Szervezetek Országos Szövetsége. Ezeket az üszöket Somogy megyei kisgazdáknál szerezzük be és adjuk ki az igénylő állattenyésztő községek kisgazdáinak.

Tejelési és tenyésztési díjazások eredményei.
A XIII. országos tejelési és tenyésztési díjazás eredményei.

A) Egyedi díjak.

a) Tejelési díjak.

2. Magyarország legnagyobb tejzsírhozamú tehene az 1940. évben.

IV. Dreher Jenő mariannamajori tenyészetének „300 Terka” magyartarka tehene 313,6 kg. tejzsírhozammal. V. Kk. gr. Károlyi István sárkeresztesi tenyészetének „400. Emma” magyartarka tehene 308,3 kg. tejzsírhozammal.

b) Tenyésztési díjak.

4. Magyarország legnagyobb tenyészértékű bikája az 1940. évben, életteljesítménye alapján.

Zichy György gróf nagyhörcsöki, előbb Frankl Zsigmond szedrespusztai tenyésztő tulajdonában lévő „117. Lili” nevű, 10 éves telivér szimmentáli bika, amelynek éves tejelési adattal rendelkező 12 nőnemű utóda összes tejhozamának módosított átlaga 5647 kg. tej, az anyák összes tejelésének átlaga 4233 kg. tej. E nőnemű utódok külső testalkati osztályzatának átlaga II/20 pont. 3 bikautód külső testalkati osztályzatának átlaga II/50. A bika tenyésztője Pajzs Gyula, Ujgálambos.

5/a. Magyarország legértékesebb tehenei az 1940. évben.

IV. Boros Kálmán vértessaccai kistenyésztőnek „28. Kicsi” magyartarka tehene 6106 kg tejhozammal, 231,8 kg tejzsírhozammal, 8424 pontszámmal és A/II. külső testalkati osztállyal.

VI. Pásztor Dénes gyurói kistenyésztőnek „22. Norma” magyartarka tehene 5371 kg tejhozammal, 194,6 kg tejzsírhozammal, 7317 pontszámmal és A/II. külső testalkati osztállyal.

Szövetségi tejelési és tenyésztési verseny.

II. Felsődunántúl legjobban tejelő kiscigádatehene az 1940. évben.

2. Boros Kálmán Vértessacsa 28. Kicsi 8.424 pontszám

3. Pásztor Dénes Gyuró 1. Gyémánt 7.605 pontszám.

III. Felsődunántúl legértékesebb uradalmi tehene az 1940. évben.

1. Kk. gr. Károlyi I. Sárkeresztes 419. Rézi 10.684 pontszám

2. Zirci Apátság Zirc 179. Bárány 9.796 pontszám.

3. Kk. gr. Károlyi I. Sárkeresztes 500. Zsömlye 9.110 pontszám.

IV. Felsődunántúl legértékesebb kiscigádatehene az 1940. évben.

1. Boros Kálmán Vértessacsa 28. Kicsi 8.424 pontszám

2. Pásztor Dénes Gyuró 22. Norma 7.317 pontszám

3. Kovács István Kajászószentpéter 16. Bárány 7.093 pontszám.

V. Felsődunántúl legértékesebb tehén 5 évi (1935–1940) átl. termelés alapján.

3. Zirci Apátság Róbertvölgy 40. Irén 45.073 pontszám.

VII. Felsődunántúl legjobb átlagfejésű tehenészete 5 évi (1935–1940) átlagban.

2. Kk. gr. Károlyi I. Sárkeresztes 24. 35.682 pontszám.

VIII. Felsődunántúl legértékesebb tehenészete 1940. évben.

3. Kk. gr. Károlyi I. Sárkeresztes 24. 8835 pontszám.

Az Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Tenyészállatvásár Rendezőbizottságától a különböző intézmények által felajánlott díjakat az alábbi tenyésztőink kapták:

Ifj. Esterházy László gróf sárosdi gazdasága 1105 katalógus-számú híres magyar alföldi l/a díjas bikája Fejérmegye Törvényhatósága tiszteletdíját.

Pajzs Gyula rácalmási tenyésztete 33 kat. számú Kőkény 295 II. díjas telivér szimmentáli bikája a Fejérmegyei Állattenyésztő Egyesület tiszteletdíját.

Verbói Szluha Aladár alsószentiváni tenyésztete 45 kat. számú Eiche 195 II. díjat nyert telivér szimmentáli bikája a Fejérmegyei Állattenyésztő Egyesület tiszteletdíját.

A kistenyésztők később megállapítandó pénzdíjban fognak részesülni, mégpedig az I., II., és a III. díjat nyertek.

Szövetségünk a fizetett hozzájárulásokból 18 drb. díjat vásárolt 1522.– P értékben. Ennek megfelelően; Verbói Szluha Aladár alsószentiváni csoportdíjat nyert tenyésztete 1 drb ezüst tálcát.

Komlósi János kishöröcsökpusztai tenyésztete 57 kat. számú Nándor 144 l/d. díjat nyert bikája ezüst szivardobozt.

Nagy József Dunapentele 28. kat. számú Bske fia 37. elismerő oklevelet nyert, magyar-tarka bikája ezüst cigarettatárcát.

A Szövetségi aranykönyvbe bátori 'Sigray Béla sándorházai tehenészete került be az elért kiváló tenyésztési és tejelési eredményeivel.

Törzskönyvelés.

1941.-ben 2023 drb. tehén és 82 bika került bíráló alá, ez összesen 2105 drb.

A folyó évi bírálatok folyamatban vannak. Eddig 67 tehenészetben 868 tehenet és 40 drb. bikát bíráltunk meg.

A törzskönyvbe összesen 20.000 drb. tehén és bikát tartunk nyilván. Ez az egész Szövetség területén törzskönyvbe levő állatok 50%-át teszi ki, így elképzelhető, hogy a törzskönyvelés milyen nagy munkát jelent az Egyesületnek. –

Sertés ellenőrzés.

Az Egyesület az elmúlt számadási évben 7 uradalomban és 1 községben levő hússertés tenyészetnél és 23 uradalomban mangalica sertés tenyészetnél végzett ellenőrzést.

Hizlalási osztály adatai.

A hizlalási tevékenység során kiszállításra került 1940. XI. 1.-től 1941. X. 31.-ig

Uradalmaktól	6317 drb.
Kisgazdaktól	<u>1002 drb.</u>
Összesen:	7319 drb.

A kiszállított hizómarhák közül

Német piacra ment	2512 drb.
Olasz piacra ment	<u>4807 drb.</u>
Összesen:	7319 drb.

Oktató munka.

Az Egyesület az 1940/41. számadási évben a következő községben tartott előadást:

1. Tordas	6 nap	50 gazda résztvevőnek.
2. Vereb	6 nap	45 gazda résztvevőnek.
3. Ráckeresztur	6 nap	80 gazda résztvevőnek.
4. Csákvár	6 nap	55 gazda résztvevőnek.
5. Perkáta	6 nap	35 gazda résztvevőnek.
6. Pázmánd	4 nap	80 gazda résztvevőnek.
Összesen:	34 nap	345 gazda résztvevőnek.

Az órák száma naponként átlag 4 volt, így 136 órát tartottunk.

Az előadásokat Reichhardt Béla m.kir. gazdasági főfelügyelő, ügyv. igazgató, Kecskés Sándor főellenőr és Horváth László egyesületi tisztségviselő tartották.

Az egyesület ügyvezető igazgatója a fenti községeken kívül előadásokat tartott a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara 8 napos mezőgazdasági tanfolyamán 5 községben.

Kecskés Sándor főellenőr előadást tartott a fenti községeken kívül Bodmér községben 1 nap, a székesfehérvári kiscigádák részére rendezett közigazgatási tanfolyamon 6 órát, a sárbogárdi református népfőiskolai tanfolyamon 3 órát.

Az egyesületnél működő tisztségviselők 1940/41 számadási évben 11 szakközleményt írtak.

Az egyesület a tagjait érintő kérdésekről negyedévenként megjelenő „Egyesületi Közlemények”-ben tájékoztatja.

1942. évi oktatómunka.

A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium 3 napos állattenyésztési tanfolyamát Vereb állattenyésztési mintaközségben tartottuk.

Az egyesület az 1941. évi közgyűlési határozata alapján a következő községekben tartott 3 napos állattenyésztési tanfolyamokat: Aba, Sárbogárd, Kisláng, Polgárdi, Igar, Magyaralmás, Baracs, Pátka, Vértesacsa, Kajászószentpéter, Szár és Dunapentele.

A tanfolyamok felölelték az állattenyésztéssel, takarmányozással, takarmánytermesztéssel, rét és legelő ápolással kapcsolatos összes kérdéseket. A tanfolyam előadói: Reichhardt Béla m.kir.gazdasági főfelügyelő ügyv. igazgató, Kecskés Sándor szövetségi főellenőr, Horváth László egyesületi pénztáros voltak.

Az egyesület ügyvezető igazgatója előadásokat tartott a martonvásári zöldmező és pász-torképző tanfolyamon. A Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara felkérésére baromfitenyésztési előadásokat tartott. Pázmánd, Ráckeresztúr, Pátka, Sárkeresztúr, Igaz, Zámoly és Sárszentágota községekben. Ezekon kívül ugyancsak a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara által rendezett mezőgazdasági tanfolyamokon: Tárnok, Ráckeresztúr, Moha, Sárszentágota és Nagyeleg községekben.

Felkérésre Kecskés Sándor szöv. főellenőr előadást tartott a veszprémi népfőiskolán és a sárszentágotai gazdakörben.

A tanfolyamokon és előadásokon általában megfelelő érdeklődést tanúsítanak a kiscigádák.

Tisztségviselő változások.

A katonai bevonulások és az általános ellenőr hiány miatt az ellenőrzés igen sok nehézséget okoz az Egyesületnek. Jelenleg 4 ellenőrünk teljesít katonai szolgálatot. 2 ellenőrünk el megy főellenőrné, (Kiss Lajos II. és Körömdi Béla) Erdélybe 1942. VII. 1-én. Ezekkel

együtt 10 főellenőrt adtunk az állattenyésztő szervezeteknek. Egy ellenőrünk (Küfáber István) felmondta állását, mert a Tolnamegyei egyesülethez megy át. Így összesen 7 ellenőrünk hiányzik ami igen nagy nehézséget jelent. Ezen felül hiányzik egy főellenőrünk, így Kecskés főellenőr egyedül végzi már több mint egy éve a főellenőri teendőket. Egyesületi főellenőrnek Rácz István ellenőrt fogjuk alkalmazni, ha helyette ellenőrt tudunk kapni.

Évközben eltávoztak még:

Zákány Márta	gépíró	1941. IV. 1.-én
Postl Valéria	gépíró	1941.
Ruisz Ilona	gépíró	1941. X. 1.
Pere József	ellenőr	1941. X. 1.-én 2 éves katonai szolgálatra.

Évközben alkalmaztuk:

Kovács Gabriella gépíróként 1941. IX. 15.-én, aki átment állami állásba a Gazdasági Felügyelőséghez 1942. V. 23.-án.

Petrovics Ilona	tisztviselő	1941. XI. 1.-én.
Zákány Ilona	tisztviselő	1941. XII. 1.-én.
Szipola Antal	ellenőr	1941. X. 1.-én.
Németh Lajos	ellenőr	1941. XI. 1.-én.
Szomódy István	ellenőr	1941. XI. 1.-én.
Tóth József	ellenőr	1941. XI. 1.-én.
Küfáber István	ellenőr	1941. V. 1.-én.
Bogdán József	ellenőr	1942. V. 1.-én.
Tagai Imre	ellenőr	1941. V. 1.-én.
vitéz Kapuvári Géza	ellenőr	1942. V. 1.-én.

Az Egyesület ma már igen sok oldalú és igen fontos feladatokat végez. Eredményes munkásságot a gazdák érdekében úgy tud kifejezni, ha úgy az illetékes hatóságok mint a gazdák támogatnak közérdekű munkásságunkban.

Kecskés Sándor
szövetségi állatteny. főellenőr

IN MEMORIAM HARALD WINKEL

(1931–2005)

Minden elmúlásról szóló hír megrendíti és felkavarja az embert, különösen akkor, ha az olyan személyről szól, aki több évtizedig része volt az életünknek.

Harald Winkel, 1931. május 30-án született Bad Kreuznachban. A Mainzi Egyetemen gazdaságtudományokat tanult. Később ezen az egyetemen lett magántanár, majd az Aacheni Műszaki Egyetemre kapott professzori kinevezést szakterületére, a gazdaság- és társadalomtörténetre.

Harald Winkel, a tudós, az egyetemi tanár, a muzeológus, a szerkesztő és a kiadó teljes életművéből kiragadni csak néhány fontosabb témát lehet.

Jelentős változás volt életében az, amikor kinevezték a Stuttgart–Hohenheimi Egyetemre 1977-ben. Prof. Dr. Günther Franz, illetve Josef Wysocki utódjaként majd húsz éven át vezette az elődje által alapított, Németországban is egyedülálló tanszéket, azután intézetet. Generációkat oktatott gazdaság- és társadalomtudományra, illetve agrártörténet-tudományra. Előnye volt Hohenheimben a „Gesellschaft für Agrargeschichte”-nek, vezette a Studium Generale szervezetét, mindemellett az egyetemi szenátus megbízottjaként részt vett a hohenheimi Deutsches Landwirtschaftsmuseum irányításában.

Kiemelkedő volt tudományos tevékenysége. Írásait idegen nyelvekre, köztük japán nyelvre is lefordították. Legfontosabb munkái: „Die Ablösungskapitalien aus der Bauernbefreiung in West- und Süddeutschland (1968), ami a habilitációs műve volt, Die deutsche Wirtschaft seit Kriegsende (1971), Die Volkswirtschaftslehre der neueren Zeit (1973), Die Wirtschaft im geteilten Deutschland (1974), Geschichte der württembergischen Industrie- und Handelskammern (1980).

Több évtizeden át szerkesztette a Günther Franz által alapított, nemzetközileg is kiemelkedő színvonalú folyóiratot, a „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie”-t.

Külön említést érdemel Harald Winkel kiadói tevékenysége, hiszen több száz könyvet adott ki, s élete végén legfontosabb feladatának tekintette a Scripta Mercaturae Verlag vezetését, amivel ugyancsak nemzetközi elismertséget szerzett. A kiadót Theodor G. Werner alapította 1967-ben Münchenben. 1977-től vette át Harald Winkel, s még stuttgarti székhellyel fogott hozzá annak tudományos szakmai műhellyé fejlesztéséhez. A kiadó székhelye 1986-tól St. Katharinen, a professzor lakóhelye lett.

Kiadói munkássága kiterjedt a gazdaság- és társadalomtörténet, az ókori történelem és az ókortudományok, a történeti súly- és mértéktan, a német történeti statisztika, illetve a számítástechnika és a történeti kutatások területére. A kiadói profilhoz tartoznak a sorozatok, így a középkor-, az újkor- és a jelenkortörténet. Mindemellett a kiadó négy folyóiratot is gondoz és kiad.

Egyéniségéhez hozzátartozott önzetlensége és segítőkészsége. Nemcsak fiatal német kolégáinak adott hasznos tanácsokat, hanem külföldi pályatársainak szakmai útját is egyengette. Köztük számosan voltunk mi, magyarok. Magyarországot nagyon kedvelte, alkatahoz közel állónak érezte a magyar emberek mentalitását, szerette ételeinket és italainkat.

Magyarországgal személyesen először 1982-ban találkozott: a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus egyik szekciója vezetőjeként járt nálunk. Ekkortól kezdte kiépíteni kapcsolatait a fiatal magyar kutatókkal. Ennek köszönhetően több hazai kolléga juthatott német ösztöndíjhoz, kapott publikálási lehetőséget a „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie”-ben, majd később megjelenési lehetőséget az általa irányított Scripta Mercaturae Verlagenál.

A professzor úr a rendszerváltás után növelte magyarországi kapcsolatainak intenzitását. Feleségével nem csupán magánemberként látogatott szívesen országunkba, hanem egyre átfogóbb összeköttetést épített ki különböző egyetemekkel és kutatói műhelyekkel. A Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékével és az itt működő akadémiai kutatócsoport tagjaival kialakított munkakapcsolatának eredményességét publikációk is tanúsítják. Az Universität Hohenheim szenátusának tagjaként felügyelte az egyetem keretében működő Deutsches Landwirtschaftsmuseumot. Mikor megismerte a Magyar Mezőgazdasági Múzeumot, erőfeszítéseinek őszinte hívévé és támogatójává vált. Tanácsain túl kiadványokkal, külföldi tanulmányutak támogatásával segítette a múzeumi munkatársak szakmai ismereteinek bővítését.

Most már tudjuk, hogy utolsó magyarországi látogatására 2004 tavaszán került sor. A „Navis Lusoria ein Römerschiff in Regensburg” könyv kiadását végezte el, támogatott egy vállalkozást, ami egyike volt utolsó cselekedeteinek. A Regensburgi Egyetem munkatársaival megálmodott terv szerint vízre kívántak bocsátani egy a Római Birodalom idején a Dunán közlekedő kereskedelmi gályát, amely útja során Budapestet is meglátogatta volna. Kerestük az alkalmas kikötőt, de Harald Winkel „hajója” az itt maradottak fájdalmára más révbe ért. Ereje teljében, számos tervének megvalósítása közben váratlanul és hirtelen ragadta el a halál.

Tisztelettel és mély megrendüléssel emlékezve:

Fehér György, Szávai Ferenc

EMLÉKEZZÜNK ISTVÁN PÁLRA (1923–1961)

Hass, alkoss, gyarapíts:
s a haza fényre derül!
(Kölcsy)

Immár 42 esztendeje annak, hogy az országos hírnévnek örvendő István Pál a gyorsan áradó Rába folyóból igyekezett gyermekeit feleségével együtt kimenteni. A mentés sikerrel járt, de ő feleségével együtt a folyóba fulladt. Még csak 80 éves lenne, ha élne és feltehetően – testvéreihez hasonlóképpen – ő is szorgalmasan tevékenykedne (miként bátyja, István Lajos, aki országos hírű orvosprofesszor). De miért is kell reá az állattenyésztőknek emlékezni és példaként emlegetni? És nemcsak Mezőhegyesen, ahol fellendítette az állattenyésztés korszerűsítését.

Édesapja, István Lajos bögötei (Vas megye) földbirtokos, igazi mintagazda volt, édesanyja Bimbó Mária, a Tanítóképzőben szerzett oklevelet. Ő 1941-ben a sümegi Kisfaludy Sándor Állami Gimnáziumban érettségizett, és miután édesapja birtokán tervezte a továbbgazdálkodást, beiratkozott a keszhelyi Magyar Királyi Mezőgazdasági Akadémiára. Itt egy életre szóló barátságot kötött Kulin Sándor professzorral, aki tovább erősítette benne az állattenyésztés – kiváltképpen a szarvasmarha-tenyésztés – iránti elkötelezettséget. 1944 tavaszán a mezőgazdasági akadémiai oklevél megszerzése után azonnal bevonult katonai szolgálatra, Érsekújvárra. Rövid kiképzés után csapattestét először a keleti frontra, majd nyugatra irányították, így 1945 tavaszán angol hadifogságba került. Hamarosan három volt keszhelyi gazdász társával együtt megszökött és még az év őszén hazaérkezett. Édesapja birtokát kiosztották, de hagytak 20 kh szántót, illetve megmaradt a házuk (eredetileg Batthyány-kúria, ma az István család emlékhelye), így édesapjával együtt tovább gazdálkodtak. 1948-ban megnősült, elvette Eörssy Erzsébetet. E boldog házasságból három gyermek született: Erzsébet, Pál és Péter.

A család szarvasmarha-tenyésztés melletti elkötelezettségét bizonyította, hogy húgának férje, Márfa Jenő (hajdani gazdász társa) egyéni gazdálkodóként Országos Tejelő Versenyt nyert 1954-ben 14. Lenke, 1959-ben 28. Nusi nevű, 10 000 litert meghaladó laktációs termelésű magyartarka teheneivel.

Ebben az időben hozták létre a Pakodi Állami Gazdaságot. Az igazgató, Őze József mindkettőjüket alkalmazta és István Pállal egy életre szóló barátságot kötött. 1950-ben Őzét kinevezték a Mezőhegyesi Állami Gazdaság igazgatójának. A szarvasmarha-ágazatvezető (később a Pankotai Állami Gazdaság igazgatója) munkáját nem találta megfelelőnek, eltanácsolta, munkakörének betöltésére István Pált kérte fel.

Mezőhegyesre akkoriban ezernél több marhát vásároltak: Svájból vemhes üszöket és az egész ország területéről kitűnő tejelő teheneket. 1947 és 1950 között Svájból vásárolt bikákat helyeztek el az akkoriban létesített Mezőhegyesi Mesterséges Termékenyítő Állomáson. A bikák származási lapjait tanulmányozva kiderült, hogy szinte kivétel nélkül egy korábbi híres svájci Trotz nevű bikától származtak. István Pál ismerte Justinus János (a tapolcsányi császári ménés, később az ürményi uradalom híres ménésének igazgatója) 1815-ben megjelent

könyvét, mely a hazai vonaltenyésztés elméleti alapját képezte. Jól ismerte a Csekonics József által létrehozott lónyilvántartási és törzskönyvezési rendszert is, melyet minden más állami ménesben is egyöntetűen és sikeresen alkalmaztak. A bikákat ennek megfelelően Trotz A (a bika fiai), Trotz B (a bika unokái) és Trotz C (a bika távolabbi leszármazottai) vonalakba csoportosította, és eszerint párosított is.

Apja mellett szerzett korábbi gyakorlata és hazai tenyésztői önérzete alapján szükségesnek tartotta, hogy Mezőhegyesen hazai tenyésztésű bikát is kipróbáljanak. A Tolna megyei Döbröközből, Csapláros Rudoltól vásárolt egy jó anyagi teljesítményű magyartarka bikát, melyet ugyancsak a mezőhegyesi állomáson állítottak fel. Ezért többször elmarasztalták azok a felettesei, akik a hazai magyartarka tenyésztést lebecsülték, a svájci szarvasmarha-tenyésztést pedig alaposan túlbecsülték. Ezt a megállapítást bizonyította, hogy Mezőhegyesen a külön tenyészetként szerepeltetett magyartarka tenyészet tejtermelési színvonalát a párhuzamosan nyilvántartott telivér szimentáli tenyészet sohasem tudta utolérni.

Csukás Zoltán akadémikus svédországi, dániai és olaszországi tanulmányútjainak tapasztalatai alapján 1947-ben egy országos Mesterséges Termékenyítő Hálózat létrehozását javasolta. Ezzel kívánta a háború során elvesztett, igen értékes tenyészállomány mielőbbi minőségi pótlását elősegíteni. Határozott álláspontja volt, hogy a mesterséges termékenyítésből tömegesen szülő utódok ivadékvizsgálata az előbbi eljárásnak nélkülözhetetlen kelléke. Csakis így szűrhetők ki azok az apaállatok, melyek a kívánt gazdasági értékmérő tulajdonságok tekintetében (pl. tejtermelés) közömbös vagy rontó hatásúak, illetve utódaikra káros (létális, szublétális, szubvitalis) géneket örökítenek. A Mesterséges Termékenyítő Hálózatnak elég gondja volt a hanyag termékenyítőkkal, a bizalmatlan tehéntartó gazdákkal, ezért csak a jó minőségű ondót adó bikákat népszerűsítették. Csukás professzor ilyen körülményekért nem vállalt felelősséget, lemondott a Hálózat felügyeletéről. Ebben az új eljárás megvalósítása és elterjesztése tekintetében valóban kritikus időszakban kereste meg István Pál Csukás Zoltánt. Megértette, hogy a mesterséges termékenyítés csupán az ivadékvizsgálat országos hálózatának kiépítésével együtt eredményezhet átütő sikert. Egész életére – a reá jellemző lelkesedéssel – kötelezte el magát az ivadékvizsgálat hazai létrehozása és elterjesztése mellett.

Mezőhegyesen, Dánia kezdeményezése alapján, Angliával és Nyugat-Németországgal egy időben vette kezdetét a központos ivadékvizsgálat; ebben István Pálnak évvilágosnak az érdemei. Először feletteseit és kollégáit kellett meggyőznie, majd volt ideje és türelme, hogy ennek az eljárásnak a jelentőségét az egyes majorokban dolgozó állatgondozóknak is elmagyarázza, akik éppen emiatt becsülték nagyra. Minden megyében állattenyésztési értekezleten előadásaival igyekezett ezt az eljárást megismertetni és népszerűsíteni. Csukás Zoltánnal együtt, de önállóan is, kiadványokat és cikkeket jelentettek meg e témakörből. Az állami gazdaságok új főigazgatója ugyan Őze Józsefet 1951-ben leváltotta, de a helyére kerülő Keserű János talán még jelentősebb szakmai és politikai támogatója lett a mezőhegyesi agronómus karnak, személy szerint István Pálnak. A helyi pártszervezet állandó gyanakodása és akadékoskodása ellenére Keserű János keresztülvitte, hogy 1952-ben a Munka Érdemrend Arany fokozatával tüntessék ki.

Nyári gyakorlatra Mezőhegyesre számos állatorvos és állattenyésztő szakos hallgató jelentkezett. Velük ugyancsak szívesen és szeretettel foglalkozott; ennek volt köszönhető, hogy Mezőhegyesre sok fiatal állattenyésztő jelentkezett, akik a vezetés – Herman Lajos és István Pál – munkáját lelkesen támogatták. (Tanítványainak vallották magukat, Arany László, Farkas András, Gergely Imre, Gyarmathy Imre, Halász Endre, Haytmann Pál, Timotity István, Török Imre, Szentpáli Károly.)

1954-re Mezőhegyesen kezdtek a központos ivadékvizsgálat eredményei kibontakozni. Ezek egyrészt megdöbbentőnek, másrészt igen tanulságosnak ítélték. A Svájcban agyonju-

talmazott Aelpler és Alarm bikák (melyeket igen magas áron vásároltak meg) leányaiknál nem csupán a tejtermelő képességet rontották erőteljesen, hanem a tejleadási sebességet és a tőgy alakulását is. Az 1956-ban lezárt 12 bika ivadékvizsgálati eredménye: 5 rontó, 5 közömbös hatású, 1 közepesen javító (Planet) és csupán egy jelentős javító bika. A tolnai Lajos bika leányai több mint 1000 liter tejjel múlták felül kortársaikat. Egy újabb bizottság 1958-ban, Kecskés Sándor és Bárczy Géza vezetésével felülvizsgálta a korábbi értékelést. A II. laktációk alapján két bika (Kúnó és D'Artagnan) korábbi közömbös minősítése helyett ugyancsak mérsékelten javító minősítést kapott, de a tenyésztésre gyakorolt hatásuk nem volt hasonlítható sem a Planethez. Kezdetben – 1956 nyarán – az őszi országos kiállításra a származása alapján legjobbnak vélt Dollárt (Alarm fiát) és ivadékcsoportját készítették elő. A 200 napos részlaktációk alapján (e vizsgálatokat Nagy Nándor professzor végezte) kiderült, hogy a bika rontó hatású lesz. Az egyetlen hazai tenyésztésű – István Pál által kiválasztott – magyartarka Lajos nevű bikát a formalisták típusrontónak minősítették nagytestű, hosszú lábú leányai miatt, ezért el is helyezték Mezőhegyesről. (Csak később, az 1958-as kiállításán kaphatott tenyésztési díjat. Ma a holstein tenyésztők éppen a hosszabb lábú tehenek kiválasztása mellett kardoskodnak.) István Pál villámgyorsan felfogta és átértékelte e vizsgálatok korszakos jelentőségét. A kiállításra a Planetet jelölte, 19 egyöntetű bikautódával (melyek később ugyancsak javítónak minősültek) és 22 bőven tejelő lányával. A bika és utódai joggal érdemelték ki a szarvasmarha-tenyésztési Nagydíjat.

A lótenyésztés nagydíját egy hortobágyi nevelésű, de Mezőhegyesen fedező Nonius „D” V. (Kozák néven szereplő) törzsmén kapta, mert 1952–1954 közt, három éven át a 100 km-es fogatversenyt az ő ivadéakai nyerték. A fogatok hajtója Kruchió László lótenyésztő volt, ő figyelt fel a Kozák ivadékaira. (A mént abban az évben Anker Alfonz kérésére, éppen kiváló örökítő képessége miatt helyezték át Hortobágyra; abban az évben ondjával további 141 kancát termékenyítettek meg.) Az ivadékvizsgálat tehát az Országos Mezőgazdasági Kiállításra is teljes erkölcsi győzelmet aratott, a köztenyésztésben alkalmazását tovább nem lehetett vitatni.

Csukás Zoltán másik fiatal és tehetséges munkatársának, Guba Sándornak a herceghalmi kísérleti gazdaságban beállított ugyancsak központos ivadékvizsgálata a hazai magyartarka tenyészanyagnak a Svájcból hozott bikáknál ugyancsak jóval kedvezőbb tejtermelő képességét igazolta. A Csukás Zoltán és Horn Artúr mögé felzárkózó fiatal állattenyésztők e vizsgálatok alapján fordultak szembe az eddig a svájci szarvasmarha-behozatalt kritika nélkül bálványozó, idejétmúlt formalista szabállyal. A törzstenyészetekben a svájci eredetű bikák helyett hazai tenyésztésű bikákra építettek. (Néhány év múlva Svájc el is veszítette vezető szerepét a szimentáli-hegyitarka tenyésztésben.) Erre a jelenségre a közép-európai hegyitarkát tenyésztő országok közül elsőként a magyarok, közülük is István Pál első ivadékvizsgálata derített fényt, melyet a hazai vizsgálatok később széles körben igazoltak. Ennek következménye lett az 1972-ben meghirdetett tej- és húsirányú specializáció kezdeményezése és a holstein-fríz fajta hazai honosítása.

A mezőhegyesi hagyományokat alaposan ismerő István Pál a magyartarka fajta nemesítésében két – a lótenyésztési hagyományokon nyugvó – nemesítési módszert is újra kezdeményezett. Az MM1491 Planet törzsbikára rokonpárosításokat végzett. Ezek közül a borjak közül került ki később a 936 Planet, minden idők egyik legjobban örökítő magyartarka bikája, mely féltestvérek párosításából származott. Ezzel egyidejűleg Dana Koegl (Dani) nevű, dán tenyésztésű, jersey bika mélyhűtött ondjával, cseppvér-keresztkezés érdekében, célpárosításokat kezdeményezett. Így akarta kiküszöbölni a hegyitarka fajtára sajnos jellemző nehéz elést, javítani a tejelőképességet, a tőgyalakulást, a fejhetőséget és a tej szárazanyag-tartalmát.

Ezt ugyan később Mezőhegyesen megtiltották, de számos más gazdaságban éppen az ő példája nyomán kezdeményezték.

1956-ban az Állattenyésztési Kutató Intézet nemzetközi ivadékvizsgálati konferenciát szervezett, melyre több vendég érkezett a szomszédos országokból, a Szovjetunióból is. A konferenciát kirándulás követte Mezőhegyesre, ahol igen látványos bemutatóban volt részünk. Az új igazgató (korábban ott méneshuszárral volt) a gazdaságot mint növény-nemesítő és vetőmagtermelő célgazdaságot mutatta be. Erre Kusner professzor (Moszkvából a Timirjazev Akadémiáról) szóvá tette, hogy tanulmányai során őt arra oktatták, hogy Mezőhegyes világ-hírű állattenyésztő – kiváltképpen lónemesítő – gazdaság. Kérte, mutassák meg neki a híres mezőhegyesi lófajtákat, melyekről ő – példaként – egyetemi tanulmányai során hallott. Az igazgató első zavarából ocsúdva elrendelte a szokásos egyedi elővezetést és a fogatos bemutatót. A gazdaság a konferencia résztvevőit ebéddel vendégelte meg, amit a helyi pártvezetés utólag elítélt; álláspontjuk szerint azok „csupán” István Pál vendégei voltak. Ezért a vendéglátás teljes költségét rá terheltek. Ő ezt tudomásul vette, az ifjúsággal közösen bált rendezett és az ebből származó bevételből kifizette a „büntetést”.

Számtalan esetben előfordult, hogy amikor az éjszakai vonattal érkezett haza, alvás helyett befogatott és munkakezdetre a legtávolabbi tehenészetben is jó reggelt kívánt a munkakezdőknek. Kezdeményező-készsége és munkaképessége is egyaránt kimeríthetetlennek bizonyult.

Semmiből nem maradhatott ki, így állt élére az 1956-os helyi forradalomnak is. Időben figyelmeztették, így megszökött letartóztatói elől és 1957 nyaráig bujdosott. Ekkor régi barátja, Óze József sárvári igazgató alkalmazta, erre biztatta őt István Pál számtalan jóakarója is. Ott azonnal szarvasmarha központi ivadékvizsgáló állomás létesítéséhez kezdett. 1958 júniusában azonban a Békési Rendőrkapitányság nyomára bukkanva letartóztatta, Mezőkovács-házára szállították, megkínózták, majd 6 évi börtönbüntetésre ítélték.

Kárpáti József követnek, a hazai Vöröskeleszt akkori főtitkáranak, barátainak és nem utolsósorban bátyjának segítségével már 1959 augusztusában kiszabadult. Eredeti munkahelyére és beosztására – mintha mi sem történt volna – visszavették. Majdnem két évig tovább dolgozhatott, egészen halálos balesetéig. Csupán 38 évet élhetett. Rá valóban érvényes a híres latin mondás: „Cursum consummavi, fidem servari” (Küldetésem teljesítettem, hűséggel szolgáltam).

Testvérei felnevelték gyermekeit, mind a három diplomát szerzett, családot alapított. Testvérei, két életben lévő gyermeke, hat unokája, két dédunokája ápolja emlékét, példának tekintik munkálkodását. Mi, még élő és emlékező barátai és tanítványai nagy tisztelettel és szeretettel gondolunk rá. Ő és munkás élete valóban lobogó fáklya volt, mindannyiunk magasztos példaképe.

Timoty István–Veress László

EMLÉKEZÉS ANKER ALFONZRA

(1925–1979)

A most újra kiadásra kerülő könyv előszavát megírni, a szerző életpályáját méltatni számomra nagy megtiszteltetés, hiszen szerettem őt, barátaim közé sorolhattam. Sajnos egyre kevesebben élünk, akik jelentős állattenyésztő kortársainkat – a közülük is kiemelkedő Anker Alfonzot – ismerhettük, az állattenyésztésben elért eredményeit méltathatjuk. Azért is kedvemre való a kihívás, mert rövid élete során elért rendkívüli teljesítménye példaként szolgálhat újabb állattenyésztő nemzedékek buzdítására.

Katonatiszti családból származott, édesapja a komáromi méntelep parancsnoka volt. Mindkét nagyapja lovassági tábormok, anyai nagyapja utolsó beosztásában Ferenc József császár öccsének volt szárnysegédje. Második ősei sorában hárman viseltek bárói rangot, felmenői között magyart kivéve flamand, francia, spanyol és osztrák nemzetiségűek szerepeltek. Ő mégis joggal vallhatta magát jó magyar hazafinak, mert szívvel-lélekkel, eredményes és hasznos munkájával, személyes példamutatásával igyekezett ezt az országot és az itt élő nemzet helyzetét jobbitani.

Középiskolai tanulmányait a pécsi katonatiszti reáliskolában végezte, ahol korábban Miroslav Krleža horvát író is nevelkedett. Nemeskürty Istvánnak (egy évjáráttal később végzett) erről az iskoláról kitűnő tanulmánya jelent meg „Befejezett múlt” címen. Anker kitűnően fogalmazott, lebilincselő előadó volt, tanulmányi eredményeivel mégsem dicsekedhetett, mert az őt egyáltalán nem érdeklő tárgyakra – matematika, fizika stb. – nem vesztegette az időt. Kiváló sportoló volt, ezt később NB-I-es röplabdázóként és NB-II-es futballistaként is bizonyíthatta. 1945-ben a Wallesbe menekült bécsi Magas Spanyoliskolában equitált (képezte magát), így lovaglásban is kimagaslott kortársai közül.

Rajongva szeretett édesanyjától tanult németül, mert ez is anyanyelve volt. Eredetileg méneskari tiszt akart lenni, ezért érdeklődése a lótenyésztés iránt meghatározó volt, de minden más állatfaj is érdekelt. Kottek Károly társaként kezdett a versenyző postagalamb-tenyésztéshez. Tenyésztési elképzeléseit elsősorban a lótenyésztés – kiváltképpen az angol telivérttenyésztés – és a sportgalambászat terén szerzett tapasztalatok alapozhatták meg.

1954-ben került az Ohati Törzsállattenyésztő Állami Gazdaság hortobágy-mátai lótenyésztési kerületébe törzskönyvvezetőnek. Itt ismerkedtünk meg és azonnal egy életre szóló barátságot kötöttünk. Egy hónap múltán a párttitkár a „deklasszált elem” azonnali elbocsátását követelte. E kívánsága végül is azért hiúsult meg, mert a helyi futballcsapat kapusaként pótolhatatlannak bizonyult. Az év nyarán érkezett Kijevből vendégprofesszornak Kravcsenko Gödöllőre. Ő egyetemi hallgató korában a magyar állattenyésztésről – különösen a mezőhegyesi lótenyésztésről – sok szépet hallott. Őszi hortobágyi látogatása során ismerkedett meg Ankerrel, aki a magyar lótenyésztés múltjáról, az angol telivérttenyésztés világhelyzetéről a vártnál jóval részletesebb és alaposabb tájékoztatást tartott, a vendéget sikerült teljesen elbűvölnie. Viszonzásként elintézte, hogy Ankert törzsállattenyésztővé léptessék elő és ki-

emelt fizetést – korábbi javadalmának kétszeresét – kaphassa, felvételi nélkül iratkozhatnék be a Gödöllői Agráregyetem Állattenyésztési Karának levelező tagozatára. Ő ezzel a lehetőséggel sem akkor, sem később – kaposvári munkahelyén – nem kívánt élni. Jól felkészült állatnemesítővé akarta magát képezni, feleslegesnek tartotta, hogy az egyetem egyre bővülő alaptárgyainak kásahegyén rájaga magát, erre az időt pocsékolja. Emiatt munkája során később számtalan személyeskedésnek tette ki magát. 1958-ban jelent meg a Hammond–Johansson–Haring által szerkesztett állattenyésztési tudományos kézikönyv „Biológiai alapok” című első kötete, 1959-ben a második kötet „A háziállatok genetikája” címen. E könyveket a nyári szünidő alatt kölcsönkérte az Állattenyésztési Tanszék könyvtárából. Nem csupán elolvasta, hanem ki is jegyzetelte, nem volt rest éjszakákat végigdolgozni.

A számára jelentősnek tűnő tenyésztési adatokat pontosan vezette, amikor ez időszereűnek látszott, tüstént ki is értékelte. Ennek köszönhetette első gyors és látványos sikereit. Az akkor legjobbnak tartott nóniusz törzsmént – NB XXXI – felajánlotta Mezőhegyesnek cserébe az NDV törzsménért, melyet ott akkor csak közepes tenyészértékűnek tartottak. A következő évben az NDV tenyésztési nagydíjat kapott, és három egymást követő éven át a 100 km-es távhajtási versenyen utódai első helyezést értek el. Az NB XXXI leányaival párosítva az NDV valóban kitűnő utódsorozatát nemzett. A szaporaságra kontraszelektált mangalica törzstenyészetben sikerült az alomnagyságot jelentősen növelnie. Magyar fehér tyúkállományukkal országos tojástermelési versenyt nyertek. A Hortobágyra irányított és Szovjetunióból származó tenyészjuhok nagy gyapjútermelő képességét ivadékvizsgálta és a mesterséges termékenyítés segítségével gyors és látványos sikereket aratott. Saját berkshire kocája ugyancsak az országos ranglista első helyezettje lett, mert amikor az országban még takarmánykeverő ipar nem létezett, ő saját tyúkjait kecsketejjel serkentette bővebb tojástermelésre, kocájának pedig optimális fehérjeellátását tojásetetéssel fedezte. Az ő ötlete volt, hogy a magyar lóállományból emigrálódott bonyolult öröklődésű, fakó színű lovak gyakoriságát újra növelni kellene.

Sokat olvasott, kitűnően fogalmazott, meggyőzően adott elő és szellemesen riposztzott. Az adott helyzethez illő, hol megdöbbenést keltő, hol kacagásra késztető megjegyzései szintén a hallgatóság meggyőzését szolgálták. Rögtönzött aforizmáit fémjelzi két önálló, hosszabb tanulmányának címe is: a „Repülő keresztretjvény” és a „Genetika lóvátétele”. Itt meg kell említenem mintegy ötven tudományos előadásán és népszerűsítő cikkén kívül a Dohy János szerkesztésében 1978-ban megjelent „A genetika alkalmazásának időszereű kérdése!” c. tudományos kézikönyvet, melyben „A sertésnemesítés feladatai és problémái különös tekintettel a hibridizációra” fejezet írására Anker Alfonzot kérte fel. E fejezet minden mondata ma is korszerű és helytálló. Rendületlenül hitt abban, hogy a magyar állattenyésztés korszerűsítésére valóban ő hivatott. Az ehhez szükséges képességgel és képzettséggel rendelkezett is. Életpályáját úgy küzdötte végig, mint Bartók Béla csodálatos mandarinja, nem akart meghalni, míg a maga elé kitűzött célt el nem érte. Kaposvári meghívása alkalmával az őt fogadó megyei első titkárral magabiztosan közölte, ő a magyar Micsurin akar lenni.

Rendkívüli önérzete és fejlett kritikaérzéke azonban számos összeütközésre készítette. Idegesítették őt a még ma is szép számban jelenlévő, magukat kiválóan adminisztráló, de szakmai elmélyültséggel nem rendelkező, az ő munkáját meg nem értő vagy azt egyenesen akadályozó „szakhatóságok”. Ha a sikerei által igazolt önbecsülésében bárki sértette, huszáros rohammal támadott, nem tűrtöztette magát. Figyelmen kívül hagyta Goethe bölcs mondását: „...Butaság ellen az istenek is hiába hadakoznak”. Hortobágyról azért kellett távoznia, mert az őt kioktatni szándékozó igazgatóhelyettesnek nyersen odavetette: „Nálamnál hülyébbektől nem szoktam utasítást elfogadni”. A Hortobágyról a tiszafüredi termelőszövetkezetbe engedély nélkül magával vitt importból származó tenyészjuhok miatt bűnvádi eljárást is kezdeményező osztályvezetőnek írt levelében ilyen kitételek is szerepeltek: „...Te nem csupán

gyenge képességű és jellemtelen vagy, hanem tenyésztési antitalentum is". Úgy vélem, e derék és nagyhatalmú bürokratát, számtalan kitüntetés birtokosát korábban ilyen tömören és vélesen még nem jellemezték.

Kaposvárra kerülése mellett Bobek József barátommal ketten kezekedtünk Guba Sándornál. Ott nagy buzgalommal fogott tervei megvalósításához. Kontinuens sertés-hibridizáció megvalósítását tűzte ki célul, melyet csak egy sertésenyésztési integráció létrehozásával együtt lehetett megvalósítani. Tevékenységét számos kritika érte, de vele egy időben – 1966-ban – e feladatot Moav (Izrael) egy tudományos dolgozatában „profitheterozis” címen definiálta. Nem elég ugyanis a heterozishatást maximálisra fokozni, az előállított terméket a lehető legjobb áron kell értékesíteni is. A Kaposvári Hibridsertést Tenyésztő Vállalatot (Ka-Hyb) 1968-ban hozta létre a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskola. 2002-ben az ISV a Sertéshústermelést Szervező Rt.-vel egyesülve kiállta az idő próbáját.

Merész elképzelései a gyakorlatban működő, esetenként begyepesedett „szakemberek” körében nem mindig találtak kedvező visszhangra. A Somogy megyei Állattenyésztési Felügyelőség akkori igazgatója és a bárdibükki Állami Gazdaság főállattenyésztője írásban kérték a minisztériumot, hogy tiltsa ki Ankert a megyéből, aki az ottani sertésenyésztés tönkretételét tervezi. Az ellene kibontakozó hecchadjáratot úgy sikerült mérsékelni, hogy az akkori mezőgazdasági miniszter, Váncsa Jenő és a TOT elnöke, Szabó István – kiálltak mellette.

Első külföldi tudományos szereplésére 1969-ben került sor a Schönmuht professzor által Berlinben szervezett nemzetközi állatgenetikai konferencián. Ide – mezőgazdasági diploma hiányában – turistaként csempésztük ki. Kitűnő irodalmi tájékozottságával, saját gyakorlatából vett példákkal, csillogó humorával terelte magára a figyelmet. 1971-ben a X. Nemzetközi Állattenyésztési Kongresszuson Versailles-ban előadásban számolt be sertés-hibridizációs eredményeiről. Előadásához többek között J. Lush professzor is hozzászólt és gratulált, akit az iowai egyetem világhírű genetikusának, a hibridizáció egyik elméleti megalapozójának tartanak.

Korábban Magyarország igen sok tenyészállatot vásárolt külföldről, ennek beszerzését többnyire a minisztériumban dolgozókra bízták, akik nem minden esetben ismerhették elég alaposan az adott ország törzstenyészeteit. Anker az általa alapított Ka-Hyb vállalat segítségével először beszerezte a korábbi évek törzskönyvezési értékeléseit, kijegyzetelte a legjobb tenyészeteket, a legjobb örökítőket. Amikor megkapta az importengedélyt, Európa legjobb sertésenyészeteiből a beszerezhető legértékesebb állatokat vásárolta fel saját vonalai kialakításához, illetve korszerűsítéséhez. Anker működésének jelentős sikereként könyvelhető el, hogy az ország tenyészállat-exportórré lépett elő. Ka-Hyb süldőket vásároltak Ausztriában, Németországban, Szovjetunióban, sőt Japánban is.

Egyéni munkastílusát jellemezte, hogy miközben egyik-másik hipotézisének sebezhetőségét, illetve versenyképtelenségét felismerte, azt kifelé ugyan tovább védte, de közben újabb hipotéziseket dolgozott ki. Újabb terveiről azonban még bizalmas barátait sem tájékoztatta, senkinek sem akarta magát kiszolgáltatni. Családjának sem volt könnyű dolga, mert vasárnaponként a postagalambászok egymás kezébe adták a kilincset. Velük szívesen beszélgetett, tanácsokkal, ötletekkel látta el és meg is vendégelte őket. Ő a galambászok körében is első és példamutató szerepre tartott igényt.

Utolsó éveiben nagy apparátus vette körül, de jelentős nemzetközi hírnevét és elismertségét a hazai hivatalos elismerés csak jóval később követte. 14 évi kaposvári küzdelme után maga a miniszter (Váncsa Jenő) kezdeményezte állami kitüntetését. Nem sokkal halála előtt vehette át az Eötvös-díjat, mely tudományos és gyakorlati eredményeinek első és valóban méltányos elismerése volt.

HOFFMANN TAMÁS

A „ROMÁNY-EMLEKKÖNYV”

Falvak, földek, földművesek. Agrárpolitikai, agrártörténeti, településfejlesztési tanulmányok. Szerk. Pócs Gyula. Agroinform Kiadó, Budapest 2004. 470 oldal

Mindannyian sok emlékkönyvet lapozgattunk már életünkben, mert a tudomány emberei szívesen méltatják kollégáik teljesítményeit. A kötetekből ítélve sokféle tudós van. Többségük katedrán és írásaiban adja tovább ismereteit. Pedagógusok. Vannak azonban köztük, akiknek nevét kivételes teljesítmények miatt tarthatjuk számon, akiknek életművében a történelem összefolyik átélt tapasztalataikkal. Ők többre érdemesülnék a szokványos beszámolónál, más elbírálást érdemelnek. A jubiláns közéjük tartozik. *Romány Pál* még a továbbiakban is hosszúnak remélt életútja fordulatokban gazdagon kanyargott a tájon, ahol hazánkat tudhatjuk. Tisza-melléki parasztleányke volt még, amikor átlépte a II. világháború után az egyik népi kollégium küszöbét, majd néhány év múlva már irányított mezőgazdasági nagyüzemet, azután volt politikacsináló, volt miniszter, tanított és tanít most is egyetemi tanárként, mindannyiunknak sorstársa, kollégája, sokunknak elvtársa, barátja és még ki tudja, mi minden címen tarthatnánk számon, mi mindent csinált és csinál most is. Mindig csinált és csinál valamit, nem nyugszik, azon igyekszik, hogy javítson a szűkebb és tágabb környezetében élők sorsán.

Egyszerűen élt és él, nem csinált és csinál mást, minthogy megértette korának kihívásait és válaszolt rájuk. Sokoldalú férfiú lett belőle. Eredményekben irigylésre méltóan gazdag életet tudhat magáénak. A jubiláns most hetvenöt éves, és kivételes méltatást érdemel. Ez a könyv is erre való. De be kell látnunk, hogy nem róhatja le tiszteletét írásaival kortársainak kis csoportja, magának megelőlegezve a kivételezettek rangját, méltatván a jubilánst, miközben elmondja, milyen szerencsében van része, mikor már most vállalkozik arra, hogy méltassa a csaknem kivételesen ritka életpályáját, elkészítvén róla a beszámolót, holott a feladatot remélhetőleg minél távolabbi utókorban kell majd elvégeznie. De akármin is van, az előttünk lévő kötet különbözik a szokványos emlékkönyvektől. Mások műfaji tulajdonságai. A mezőgazdaságról és főleg a parasztokról, mostanság megélt napi gondjainkról olvashatunk hasznos írásokat a gyűjteményben, mert arról az útról, a történelemről emlékeznek a szerzők, amely elvezetett a máig. Ezen az úton járt a jubiláns. Az európai vagy talán a világtörténelemről, mindenesetre a magyar történelemről emlékeznek a szerzők, amely elvezetett a máig. Az európai vagy talán a világtörténelemről, mindenesetre a magyar történelemről szólnak tehát a dolgozatok szerzői, mindannyian tanúk és krónikások. A jubilánssal együtt kellett megélnünk cselekvő és szenvedő részesiként egy sorsdöntő évszázadnak, miként roppantak meg a gazdálkodók, majd azt, hogy ismét talpra álltak, lerázván évszázados terhüket, miközben soraik egyre csak fogytak, ők pedig újra erőt gyűjtöttek, és a társadalom a megmaradtak vállaira rakta kenyérgondjait.

Mondják, hogy talán 6-7 százalékát teszik ki napjainkban a magyar társadalomnak azok, akik gondoskodnak valamennyiünk élelmezéséről. A társadalmi munkamegosztást tekintve,

Nyugat-Európa iparosodott részének mutatóit érték el hazánkban kortársaink. Nagyon gyorsan jutottunk el ide.

A gazdálkodók két-három emberöltővel ezelőtt még közel háromnegyed részét tették ki a magyarországi társadalomnak. És itt voltak azonfelül végeláthatatlan sorban a nincstelenek! Itt volt a szegénység jól ismert oka, a nagybirtokrendszer, az országnak középkor óta átka, melytől fuldokoltunk, hiszen századokon át nyomasztott mindenkit.

Csak Máté földjén éltünk. Hagyományos örökségünk volt a „hárommillió koldus”. Jelenlétük és természetük egy emberöltővel ezelőtt elveszítette jelentőségét, majd újraéledt a rendszer az elmúlt másfél évtizedben, miközben a nincstelenek természete teljesen megváltozott. Előbb hadat üzentünk a szegénységnek, a kizsákmányolásnak, és átalakult körülöttünk a világ. A gazdaság és a társadalom a – szocialistának nevezett – paternalista állam működése folytán más lett, csaknem maradéktalanul eltűnt életünkől a nyomor, a nincsen. De nemsokára megéltük azt is, hogy mindez hiába volt. A politika újrendezett valamennyiünket. A rendszerváltás másfajta szegénység otthonává tette hazánkat. Ma megint ott tartunk, hogy aki változtatni akar az elesettek helyzetén, az jó ha tudja mindazt, amire Ady Endre már egy évszázaddal ezelőtt figyelmeztetett: „...Bajban van a messze város, / Gyürkőzni kell a halállal: Gyürkőzz, János, rohanj, János.”

Így vagyunk, noha nem is olyan régen joggal remélhettük, hogy nem kell már a kilátástalanokkal törődnünk, mert nem lesz többé senki sorsa a nélkülözés. Az éhség és a rongy eltűnik, talán nyomtalanul, múzeumi emlék lesz a kenyérgond. De a világtörténelem úgy alakult, hogy alább sorolta a Nyugatnál a hont és újrászerveződött az a közeg, amelyre nem szívesen gondolunk, mert maga a rossz, és megint a sorainkba tolakodó szegénységnek kell neveznünk. Hiába tudjuk, hogy régen szeretné sorsbeli gonosz társát elfeledni a magyar. Nemrégiben ismét feléledt a falusi és a városi szegénység. Pedig Csák Máté örökségétől már a XX. század forradalmaiban igyekeztek eleink megszabadulni. Károlyi gróf a Mohács óta újra függetlenné lett országban osztotta szét földjét. Ez sem volt elég, a nyomor mint a tenger, és megmaradt a grófi szerű. Nemsokára mások osztották a földet, de a történelmi nagybirtok olyan hatalmas volt és a szegénység olyannyira összenőtt vele, hogy ezek a mozgalmak sem gyógyították meg a magyar agrárgazdaságot, nem tették fiatalá a belőle élőket beteg testét. Az országot az elmaradottak között tartották számon a ranglistán a nagyvilágban.

A II. világháború után sem sikerült az elemi erővel felszínre törő földreform végrehajtóinak orvosolniuk a bajokat. Aztán a megszálló szovjethatalom fenntartói importálták a kolhozrendszert. Az emberek viszont ragaszkodtak a földhöz. Ellenállásuk nem sokat ért. Annál is inkább, mert fejjel rohantak a falnak. A XX. században a mezőgazdaság jövedelmezősége földünkön a paternalista államokban már mindenütt úgy alakult, hogy a külterjes üzemmódokat csak nagyüzemekben lehetett fenntartani. Az ipari korszakban a mezőgazdaság ráfizetéses lett. Állami támogatás nélkül nem működik. A szántóföldi kultúrákkal gazdálkodó kisbirtokos életképtelen. Kenyérnekvalót a kisparaszti gazdaság nem tud nyereségesen termelni évtizedek óta sehol sem. A magyar agrártársadalom nem jutott ugyan zsákutcába, de megrekedt, és nem volt könnyű kiutat találni számára. Kompromisszumot kellett kötniük a történelmi távlatokba is tekintő agrárpolitikusoknak. Nem sokan ismerték ki magukat a szövetkezés útvezetőiben. A baj a hatalomban volt. Európa gazdaságilag fejlettebb részén az értékesítési és fogyasztási szövetkezetek már pozitív példával szolgáltak. Voltak hazai tapasztalatok is. A II. világháború után látványosan mégsem utasíthatták el maguktól a hozzáértők a szövetkezés kezdetleges – keleti – szerveződését. A moszkovita hatalom képviselői félresöpörték a javak értékesítésére szerveződött európai mintát. A keleti ortodoxia ragaszkodott a XIX. századi szlavofilek obszcinájához, ahhoz az intézményhez, amelyet a parasztromantikusok oroszországi követői, a bolsevik pártteoretikusok kolhozoknak neveztek és azt mondták róla: ilyen az

etalon. Magyarországon sem lehetett – egzisztenciális okokból – ellentmondani ennek a tévedésnek. Ha a szolgálai másolt mintától eltérő gazdaság sikereket ért el, elhallgatták, sőt tüzzel-vassal írtották a versenytársakat. Pedig nem is volt igazi verseny. A parasztokat és a szakembereket satuba fogták a szovjetrendszer politikácsinálói. Egy feudális múltú országban a közös és a saját tulajdon kettőssége ugyan évszázadok óta gerjesztette a magyar agrárgazdaság feszültségeit, de most a hatalom birtokosai csak a keleti példát tekintették követhetőnek, csak a közös tulajdonlást akarták hitelesíteni. Maradékaltanul mégsem sikerült, holott szuro nyok árnyékában ügyködtek.

El kell ismerni a történelmi érdemét a maroknyi pragmatikus politikusnak, mert ők megtartották a köztulajdont, ám ezenközben kinyitottak egy kiskaput. A gazdaságban kettős hatalmat hoztak létre. Így segítették mindazokat, akik kijutottak saját földjeikre, belterjesen művelt kertjeikbe, nem is kevesen a maguk alapította kezdetleges ipari üzemekbe. Nekik köszönhető, ha a vidék népe két lábon állhatott, és a város nem éhezett. Az agrárgazdaság termelési mutatói a világháború között jelezték az ország teljesítményeit.

A II. világháború utáni évtizedekben a mezőgazdaság történelmi útja tehát ide-oda kanyargott. Az utat nemígen javították. A traktor mégis olykor hegymenetben haladt előre. Akik viszont gyalogok maradtak vagy téhénnel szántottak, elbuktak, csak a szerencséseknak sikerült maguk mögött hagyni a tengelytörő kátyúkat. Ők az átrétegzők, jól ismerjük valamennyiőjüket. Kortársaink, akik a múlt nehezen gyógyuló sebeit nem akarták tovább viselni testükön. Mindannyian felismerték, hogy a történelem válaszüjtájához érkeztek. Elkanyarodtak, a várost választották. De voltak, akik ragaszkodtak a régihez, maradtak földközelen. Ugyanakkor rájöttek, hogy élvezhetik, sőt ki is követelhetik a paternalista állam támogatását. Csak-hogy ezenközben ők is mások lettek, másként gondolkodó emberek váltak belőlük. Nem is tudták, mitől formálódtak át, de arra mégis sokan rájöttek, hogy megváltozott társadalmi közegük. Aztán jött „rendszerváltás” címen a visszarendeződés, növelve a nincstelenek tömegét. A kapitalizmus berendezkedett falun, városon. A „hárommillió koldus” már nem lakik vidéken, a rendszerváltás kárvallottjai elárasztották az országot, felütötték a fejüket csaknem valamennyi társadalmi csoport és osztály közegében. Egyre jobban felismerhető, hogy kettészakadt az ország lakossága. Szegényekre és gazdagokra osztott minket a rendszer, miközben megváltoztak a szegényről és a gazdáról alkotott fogalmaink. Ismét Adyval szólva: a „kompország” gazdasága és társadalma ismét kikötött a túlsó parton, valamennyiünket elnyelt a világ nagyobb részén működő kapitalizmus. Az élet a földeken mégis más lett, mint volt régen. A kisparasztek elöregedett nemzedékét újra fűti a föld magántulajdonlásának örökkévalóságába vetett hit illúziója. De vannak, akik sejtik, hogy – életkori sajátosságaik miatt – napjaik meg vannak számlálva. Ezenközben a szövetkezetek, állami gazdaságok egykori szakembergárdája újrászerveződött, újjagdag középbirtokosok osztálya lett belőlük, szakismerettel, gépekkel, családi gazdaságokkal és a múltból megtartott követelődző állampolgári magatartással élnek egy megváltozott világban. A tegnap szocialista nagyüzemeiben szakértelmet szerzett középréteg természetesen véli továbbra is, hogy az államnak kötelessége eltartani őt. (Angliában majdnem ilyen volt a XVIII–XIX. század vidéki históriája, amikor megszületett a *peasant* fia, a *farmer*. „A tőke” híres 24. fejezete erről szól.)

Akár akartuk, akár nem, tudtuk vagy nem, mindannyiunknak történelmi korszakokat kellett tehát átélünk. A XX. században periférikus helyzetű hazánkba baj baj hátán érkezett, és nekünk mindannyiunknak meg kellett ismernünk, mitől változik körülöttünk a világ, tulajdonképpen a történelem. Roppant feszültségek munkáltak bennünk. Energiáink mindent megmozgattak. Egyetlen maradt életünkben változatlan: a föld maradt a régi, sosem változott meg. Az édes anyaföld évezredek óta nem lett más, ugyanazt kínálja, s mindig el lehet róla mondani, hogy eltartja azt, aki műveli. A probléma az, hogy mindig másként. Mi most más-

ként próbáltunk megélni a földből, mint őseink, és ők is másként éltek vele együtt, mint ahogyan elődeik tették.

Ennek a történetnek tehát nincs és nem is lehet vége. De lehet róla krónikát írni, ahogyan az itt egybegyűltek jó része megtette, mikor társult, hogy méltassa Romány Pál emberi, szakírói, politikusi pályáját. Ez a kötet bizonyosság arról, hogy a magyar értelmiség soraiban akadnak olyanok, akik ápolják a falvak lakóinak történelmi örökségét. A közölt dolgozatok arról győznek meg, hogy továbbra is él a hagyománya a földhöz és a földművesekhez való tartozásnak. Köszönjük az ünnepeltnek, hogy ebben munkálkodásunkban példát mutatott nekünk.

Hoffmann Tamás

BELLON TIBOR

A TISZA NÉPRAJZA. ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁS A TISZAI ALFÖLDÖN

Timp Kiadó. Budapest, 2003. 232 oldal

2002 őszén a karcagi kórházból hívott fel egy izgatott hang. Meghalt a barátod, most hozták le az intenzívről – mondta –, de a halott nevét nem tudta, csak azt, hogy a karcagi múzeum igazgatója volt, és most Szegeden dolgozott. Én aztán döbbenten következtettem ki, hogy ez csak *Bellon Tibor* lehet, a szegedi egyetem docense (aki az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának is tagja volt). „Következtetésemet” alig akartam elhinni, de aztán a hírt más oldalról is megerősítették: Bellon Tibor meghalt.

Előtte két-három héttel voltam nála. Ekkor is ezen a művön, a „Tiszán” dolgozott. Ezt szánta akadémiai doktori dolgozatnak, s ezt szánta élete főművének. Nem tudta befejezni. A temetésén elhangzó búcsúztatásokban viszont többször is elhangzott: Tibor „tiszás könyvét” mielőbb sajtó alá rendezik és kiadják. Valóban, a következő évben a kedves barát, Szilágyi Miklós, továbbá a család – felesége és legidősebb fia – közreműködésével a könyv megjelent.

A mű a történeti ökológia, a gazdaságtörténet és a történeti néprajz komplex módszerével foglalja össze mindazt, ami a Tisza-tájhoz kötődik. Ennek megfelelően alapos levéltári kutatásokon, helyszíni bejárásokon, egykori és mai adatközlők megszólaltatásán alapul. A szerző a bevezetésben foglalja össze azt a nagy átalakulást, amit a lecsapolások és folyószabályozások okoztak. Ezek után a halászat, az „apró haszonvételek” (gyűjtögetés), a méhészkedés, az erdőhöz kötődő használatok, a gyümölcsösök, a tiszai állattartás és a tiszai vízi szállítás témáit dolgozza ki. Valamennyi fejezetben utal az egykori, a „virágzó” állapotra, s összefoglalja a ma is hallható emlékeket, látható nyomokat. Mindezt a Tisza-völgy egészében, a forrás(ok)tól a torkolatig vezeti végig. Külön is kiemelem az ártéri gyümölcsösökkel, „gyümölcsfaerdőkkel” kapcsolatban leírtakat. A szerzőnek talán ez volt a legkedvesebb témája. A fák felkutatása, amelyeket a hozzáértő „ótó emberek” nemes fajták vesszejével oltottak be – s hagyták utódaikra, a környező falvak népére.

A könyv minden részletében a természettel, a természeti adottságokkal együtt élő emberek, falvak, sőt nagyobb közigazgatási egységek kölcsönhatását tükrözi. Különösen kitűnik ez a Tisza-völgy kereskedelméből, a piacozás, a tutajon, hajókon szállított termények kicserélésének bemutatásából. Ezzel tágabb értelmet ad a Tisza mentén folyó (folyt) gazdálkodásnak.

Ezt erősíti a könyv végén közölt, ifjú Bellon Tibor által illesztett tanulmány is, „Az alföldi mezővárosok fejlődésének gazdasági háttere” című.

Szilágyi Miklós az utószóban írja, hogy Bellon a 2002 szeptemberében meglévő szöveget még nem tekintette véglegesnek. Ennek ellenére a mű teljes egységet alkot. Nemcsak érdekes, hanem élvezetes olvasmány is. A mondandót a közölt fényképek és egyéb illusztrációk hasznosan egészítik ki. Igaz, itt-ott a térképreprodukciók gyengén sikerültek, értelmezhetetlenek, mert olvashatatlanok. Talán kevesebb, de nagyobb méretű reprodukciót kellett volna közölni. Szintén itt hívom fel a figyelmet a következő hibákra. A növényvilágot érintő megjegyzések közül a vizek partján „dúsan növő” gyertyán nem jó (50. old.). A gyertyánfa ott nem nő, hanem csak a felsőbb térszíneken; a domb- és hegyvidékek fafaja. A kabasólyom nem „üti le” a rókát (64. old.), mert csak repülő rovarokra és kisebb madarakra vadászik, földön nem tud zsákmányolni. A méhek nem „bogarak” (75. old.), csak rovarok.

Az említett egy-két hibát esetleges újrakiadás alkalmával könnyen ki lehet javítani. Szintén célszerű az egész szöveget átnézni, mert a mondatok itt-ott megdőccennek. A források között pedig ilyen pontosítandó megjelöléseket is találtam: „Zenta város közgyűlési jkv.-e...” – hol van a jegyzőkönyv, melyik levéltárban?

Lászlóffy Woldemár 1982-ben a Tisza vízügyi-műszaki leírását adta, Bellon 2002-ben a folyó gazdaságtörténeti, néprajzi összefoglalását végezte el. Ahogyan az egyik alapműnek számít, úgy a másik is „a legmagyarabb folyó” múltjának és jelenének megismerésében alapmű.

Hogy a könyveken kívül mit lehet ebből a jövő számára megőrizni, arról a szerzővel egy 1990-ben tett, a Közép-tiszai Tájvédelmi Körzetben végzett közös gyűjtőúton nagyon sokat beszélgettem. A hagyományos életformák szükségszerűen eltűnnek. Velük együtt az eszközök, az ismeretek is feledésbe merülnek. Ezért óriási dolog, hogy Bellon ezeket még az utolsó percben leírta, lefényképezte – s most a könyvvel közkinccsá tette. Tehát a mű ilyen megfontolásból a természetvédelemnek is nagy szolgálatot tesz.

Végül hadd említsem meg, hogy a szerző 2003-ban felavatott, a karcagi Déli temetőben lévő síremléke is a Tiszát, a tiszai hajót szimbolizálja. Tisztelgés ez a Tisza-kutató előtt, aki – miként valaki a temetésén megjegyezte – „belehalt a Tiszába”.

Oroszi Sándor

MOLNÁR GÉZA

A TISZÁNÁL. GONDOLATOK TERMÉSZETRŐL, TÖRTÉNELEMRŐL...

Ekvilibrium Kiadó. Zalkod, 2002–2003. 192 oldal

Bellonnal ellentétben Molnár Gézáról szinte alig tudok valamit. A könyvkiadó munkatársa említette, hogy a szerző – jogi pályáját feladva – Zalkodon él, és a Tiszával, az egykori és mai vízrendszer működésével foglalkozik, azt tanulmányozza. Munkálkodásának egyik eredménye ez a könyv.

A szerző az 1998. évi tiszai árvizek, majd a 2000. évi ciánszennyezés kapcsán veti fel: miért van az, hogy miközben a magyarság boldogulásának alapja a Tisza-völgy, ugyanakkor a legnagyobb szegénységet, a legnagyobb elhagyatottságot is éppen itt lehet találni? Molnár kérdése nem előzmények nélküli, mivel ezt már Széchenyi István, majd a két világháború kö-

zötti népi írók, sőt egy-egy szakterület művelői (közülük az erdész Kaán Károlyt emliteném meg) is feltették, s próbálták megválaszolni.

Molnár a maga válaszát földrajzilag és időben is távolról kezdi. Elméletébe a távoli vidékek úgy kerülnek bele, hogy már a civilizáció bölcsőjének tekintett Közel-Keleten is megbomlott a táj és az ember harmóniája. Következésképpen a „civilizált” ember legtöbbször nem is tud arról, hogy nyomorúságának forrása a természet ellenében folytatott életmódja. Molnár ezt az elméletet aztán a magyar történelmen vezeti végig. A honfoglaláskor a természeti javakat még nem birtokolhatta senki, s csak a feudalizmus kiépülésével terjedt el: a természettel mindenki azt teszi, amit akar – akár el is pusztíthatja. Ez az egyre erősödő rablógazdálkodás a kapitalizmussal teljesedett ki, és elvezetett a társadalom működési zavaraihoz. Mivel a természetátalakítás (erdőirtások, lecsapolások és folyószabályozások) a Tisza-völgyben volt a legkiterjedtebb, a legnagyobb problémák is itt jelentkeztek. Mindez a XX. századi „modern” társadalomban odáig fajult, hogy a természetet legfeljebb erőforrásnak, legfőképpen pedig hulladék-lerakóhelynek tekintik. Ezáltal az egyes ember természettől történő elidegenedése teljessé válik, miközben szegénysége, elesettsége csak fokozódik – s gyámolítását a természetet így kezelő társadalomtól várja.

Mi a megoldás? A Tisza-völgyben is vissza kell térni a természettel való harmonikusabb együttéléshez. Természetesen nem lehet az egykori fkgazdálkodást feléleszteni, de az eddigi „természetellenes” elméletet és gyakorlatot feltétlenül újra kell gondolni. Molnár Géza csak az újragondolás felvetéséig jutott el, a recepteket, a kibontakozás lehetőségét tovább keresi.

Mi azonban hadd egészítsük ki, hogy az ezredfordulón nemcsak nyugaton, hanem Magyarországon is elkezdődött néhány területet illetően a részleges „paradigmaváltás”. Gondoljunk arra a vízügyi elmélet-módosulásra, amely szerint nem a gátakat emelik, hanem a folyók mellé vésztározókat fognak építeni (Vásárhelyi-terv). Ez ugyan még nem az ökológiai szemlélet felé való teljes fordulást jelenti, de az eddigi, csak műszaki megoldásoknál több. S talán ilyen „paradigmaváltást” fog a természetvédelem az erdőgazdálkodást illetően is kikényszeríteni, és aztán jöhet a mezőgazdasági területek fokozatos átalakítása. Mégsem lehetünk felhőtlenül optimisták, mert a másik oldalon például az utak, vezetékek stb. építése minden kétséget felülmulóan pusztítja a természetet. Tehát a szerzővel egyet kell értenünk: a lehetséges megoldások megtalálása közös feladatunk.

A könyv kiállítása igen-igen díszes. Fényképekkel, rajzokkal, sőt hun-avar-magyar régészeti leletekből vett ornamentikával tagolt. A fejezetek, alfejezetek mondanóját mottókkal vezeti be, s igyekszik a (hagyományos értelemben vett) humán és reál műveltség egységét bizonyítani. A kiadó további kötetekben is ilyen formában tervezi az ember és természet kapcsolatának újszerű bemutatását.

Bírálatként hadd jegyezzem meg, hogy helyenként – elsősorban a könyv második részben – a témát „túlírta”. A kevesebb több lett volna – főleg könnyebben olvasható. Végül pedig egy további bizonyítást igénylő felvetésére hívom fel a figyelmet. A szerző szerint a Csörzsárka a Zagytól keletre akár az árvizek visszafogásában, a hegyekről lezúduló vizek meggátolásában is szerepet játszott volna. Ezzel óvta – miként azt Molnár Géza feltételezi – a középső Tisza-völgyet a teljes elmocсарosodástól, illetve a visszafogott víz a vidék védelmét, ellenségtől történő megóvását is szolgálta volna. Ezt a régészek cáfolják, de mind a bizonyítás, mind a cáfolat a tudományt ebben a kérdésben is előbbre viheti.

Oroszi Sándor

A HORTOBÁGYTÓL BÁTORLIGETIG. XVI. SZÁZADI URADALMI UTASÍTÁSOK. UTASÍTÁSOK A KAMARAI URADALMAK PREFEKTUSAI, UDVARBÍRÁI ÉS ELLENŐREI RÉSZÉRE. I-II.

Fons Könyvek 2. Szerk. és bev. tan. Kenyeres István. Budapest, 2002.

A kétkötetes kiadvány vállalt célja szerint a kora újkori igazgatástörténet tárgykörén belül az egyik alapvető forráscsoport, az utasítások feltárására vállalkozik. Ehhez alapul a királyi Magyarország területén elhelyezkedő, kincstári, illetve kamarai uradalmak gazdasági irányító közegei számára készült XVI. századi instrukciók szolgálnak.

Amint a kamarai igazgatás vizsgálatának előzményei között Acsády Ignác és Ember Győző kutatásai, úgy a gazdasági utasítások közlésének előzményei között nem hagyható említés nélkül az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) által 1894-től kiadott Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. A szemlét a Magyar Tudományos Akadémia is támogatta, ezáltal a kor legjelesebb agrártudósai és történészei figyelme biztosított volt a kiadvány iránt. Forrásértékük az itt közölt instrukciók (uradalmi gazda- és erdőtisztí utasítások). Az 1894–1905 között élő folyóirat azonban egyedi iratokként, nem rendszerezve közli a magyarországi és erdélyi magánföldesúri uradalmak gazdasági utasításait: a néhány XVI. századi instrukció mellett főként XVII. és részben XVIII. századiakat. (Természetesen, a Magyar Országos Levéltárban őrzött Magyar Kamara Archivumból is találhatunk egy-egy közlést, főként az *Urbaria et Conscriptiones*, valamint *Neoregistrata Acta* forráscsoportokból. Az 1900. évi számban pedig, ritka kivételként, a Szepesi Kamarának 1617-ben a pozsonyi kamarához írt levelét teszik közzé: a kamarák a fizetőeszközök értékéről, nevezetesen az arany és a tallér forint/dénár átszámításáról egyeztettek.) Továbbá emlékeztetnünk kell az uradalomtörténeti feldolgozásokra (utalva a klasszikus Domanovszky-sorozat kötetekre) és a végvárok gazdálkodását, a várbirtokok gazdasági szervezetét tárgyaló munkákra.

A forrásközléseket Kenyeres István *Kamarai uradalmak igazgatása a XVI. században* című tanulmánya vezeti be. Szerző a kamarai birtokok kialakulása, a birtokstruktúrában elfoglalt helyük és típusaik bemutatása után részletesen elemzi a várbirtokok kamarai igazgatását, az uradalmak igazgatási rendszerét és a tisztviselők körét a középkori előzményektől, átalakulásukban, fejlődésükben mutatva be. A kamarai uradalmak esetében is *döntő lépés a modernizáció felé* az ellenőrzés intézményének kifejlődése a kamarai irányítás minden szintjén, a birtokokon az udvarbírók mellé rendelt *contrascribák* személyében. A kötet archontológiai vonatkozásban is jelentős eredményeket mutat fel, a kamarai uradalmi állások betöltésének körülményeiről és e pálya karrierlehetőségeiről szólván.

A Magyar Királyság pénzügyigazgatásának átszervezése, a kincstartóság feladatainak újszervezése a jövedelmek központosított kezelésének megszervezése keretében ment végbe, elsősorban a török elleni háború pénzügyi fedezete biztosítása érdekében. A Magyar Kamarát (Magyar Királyi Kamara, *Camera Regia Hungarica*, Pozsonyi Kamara) I. Ferdinánd szervezte meg Budán 1528-ban. A kamara már a következő évben menekülésre kényszerült a török elől Pozsonyba. A kamara tevékenységi körébe tartozott a király azon jövedelmeinek kezelése, amelyekre a rendeknek befolyásuk nem volt – e körbe tartoztak a regálék (bányajövedelmek, sómonopólium, pénzverés, vámok; a XVIII. századig az országgyűlés által megszavazott hadiadó szedése) és a királyi birtokok. A Magyar Kamara feladatai közül a birtokokra vonatkozókat kiemelve, ez a királyi uradalmak és a betöltetlen egyházi javadalmakhoz tartozó birtokok kezelését, a visszaháramlott nemesi javak újraadományozásának előkészítését je-

lentette. A kamara közvetlen királyi felügyelete a gyakorlatban nem valósult meg, a bécsi Udvari Kamarán keresztül történt működésének irányítása.

Az ún. felső-magyarországi vármegyék az 1567-ben megszervezett Szepesi (Kassai) Kamara (*Camera Scepusiensis*) felügyelete alá tartoztak. Elvileg a Magyar Kamara alárendeltségében működött, de közvetlen kapcsolatban állt az Udvari Kamarával is.

A birtokok több úton is kerülhettek kincstári tulajdonba, a végvárrendszer kiépülésével párhuzamosan egyre növekvő számban: vétel vagy csere útján, illetve ritkábban magszakadás (*defectus seminis*) esetén. Ez utóbbi bekövetkeztekor a birtokot a magyar szokásjog szerint az uralkodónak tovább kellett adományoznia. A XVI. században a kamarai igazgatás alá tartozó uradalmak három típusa különíthető el: kincstári tulajdonú és kamarai kezelés alatt álló birtokok (tulajdonképpen állami, kincstári mezőgazdasági üzemek); királyi magántulajdonban lévő uradalmak (királyi magánbirtokok, *dominiumok*); üresedésben lévő vagy állami célra átvett egyházi birtokok – többségük központja fontos végvár.

A vizsgált századon belül is elkülönül azonban két korszak: a királyi birtok 1550–60-as évekbeli gyarapodása ellenére meghatározó súlyú maradt a nemesi birtok – a kincstári bevételek fő forrásai azonban ekkor már a regálék, a kereskedelmi vámok és állami adók voltak. Ez a gyarapodás, amelyet nyilvánvaló módon *a permanens hadi helyzet által diktált kényszerűség* indukált, abból a szempontból volt jelentős, hogy az ily módon kincstári-kamarai irányítási körbe került javak jó része a kiépülő végvárrendszer meghatározó elemévé vált. A század végén pedig megkezdődött e birtokok eladományozása, illetve zálogba vetése. (A *donatio mixta*, amikor is az új birtokos hangsúlyozott „érdemei” mellett, meghatározott összeget fizet is a kincstár részére, tulajdonképpen adás-vétel volt: a birtokok *conscriptio* és *aestimatio* alapján megállapított értékének megfelelő összegben történt az adományozás.) Az állandó pénzhiánnyal küzdő udvar a kamarák magánföldesurak felé fennálló, hadiszállításokból és meghitelezett zsoldösszegekből eredő tartozásait próbálta ily módon kielégíteni.

A kötetben publikált új kutatási eredmények egyik lényeges eleme a királyi Magyarország és a kamarai uradalmak bevételeire vonatkozó számítások pontosítása. A XVI. század utolsó harmadában a Habsburg uralkodók bevételeinek mintegy harmada-negyede származott Magyarországról, s ezen belül meghatározóak voltak a kamarai jövedelmek. Ez utóbbiakon belül, a kamarai birtokok bevételeit a földesúri jogon szedett, a kamarai szubvenciókból, a végvárok esetében a bérelt tizedekből befolyt és egyéb (pl. kereskedelmi) tételek jelentették.

A bevezető tanulmány külön fejezetet szentel az uradalmi utasításoknak és azok közlése módszereinek. A kötet munkatársai elismerésre méltó módon, részletesen bemutatják a választott forrásközlés módszerét, külön-külön elemezve a latin, illetve a német szövegek közlésének elveit.

A bevezető történeti összefoglalást és a forrásközlés módszertani részét magába foglaló fejezetet követik az általános utasítások, majd – ábécé rendbe sorolva – Babócsától Zalavár-Kapornakig az egyes uradalmak különböző szinteken tevékenykedő tisztviselőinek küldött instrukciók.

Mintaszerű a forrásközlések kiegészítő apparátusa. A szakirodalom és a közölt források lelőhelyeinek feltüntetése mellett, a kötetet név- és tárgymutató, továbbá latin–magyar és német–magyar szójegyzékek s a mértékegységek, pénzek és határnapok azonosítása teszi könnyebben használhatóvá.

A kiadvány az NKÖM Szellemi Örökség Pályázata és az NKA Levéltári Kollégiuma támogatásával jelenhetett meg, Kenyeres István kutatásaiban az OTKA, illetve a Magyar Ösztöndíjbizottság Collegium Hungaricum ösztöndíja támogatta.

Fülöp Éva Mária

CONTENTS

ARTICLES

<i>György Németh</i> : On the land-reform of Solon	1
<i>János Barta, Jr.</i> : The influences of the English „new agriculture” on the Continent ..	9
<i>László Pósan</i> : The size and service-duties of peasant estates in medieval Prussia	25
<i>Béla Surányi</i> : An outline of the peasant tillage in the Carpathian basin	51
<i>Éva Szirácsik</i> : Economy and rentability of Divény Estate in the first 100 years of Zichy entail (1687–1787)	129
<i>István Orosz</i> : The outer domains of Sárospatak	225

PUBLICATIONS

<i>Vahid Yousefi</i> and <i>Judit Vahidné Kóbor</i> : The agrarian question and the role of the peasantry in the developing countries	233
<i>Tamás Csiki</i> : The historiography of Hungarian land-community	241
<i>Gyula Walleshausen</i> : Ignác Darányi for agricultural science and Gödöllő	253

SOURCES AND DOKUMENTATIONS

<i>Balázs Füreder</i> : The recipe manuscript of Lajos Hamar	265
<i>Sándor Kecskés</i> : History of the dairy cooperatives in Fejér county and lessons drawn from it	273
<i>Sándor Kecskés</i> : Report to the ordinary annual meeting of the Animal Breeders’ Association of Fejér County on 25 June 1942	275

CHRONICLE

<i>György Fehér–Ferenc Szávai</i> : In memoriam Harald Winkel (1931–2005)	283
<i>István Timoty–László Veress</i> : In memoriam Pál István (1923–1961)	285
<i>László Veress</i> : In memoriam Alfonz Anker (1925–1979)	289

<i>BOOK REVIEWS</i>	293

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egy számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányoként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Előfizetési ára 1500.– Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szerkesztő: Fehér György – Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával

